

“Et quia, dum utrique gentes,
tam Ostrogothae quam etiam
Vesegothae, in uno essent, ut
vairi, maiorum sequens dicta
revolvi divisosque Vesegothas
ab Ostrogothis ad liquidum sum
prosecutus...”

Jordan

Ostrogothica

АРХЕОЛОГИЯ ЦЕНТРАЛЬНОЙ И ВОСТОЧНОЙ ЕВРОПЫ
ПОЗДНЕРИМСКОГО ВРЕМЕНИ
и ЭПОХИ ВЕЛИКОГО ПЕРЕСЕЛЕНИЯ НАРОДОВ

Сборник научных трудов к 10-летию
Германо-Славянской археологической экспедиции
Харьковского национального университета
имени В. Н. Каразина

Ответственный редактор
К. Мызгин

Харьков
Тимченко А. Н.
2009

Ostrogothica

ARCHÄOLOGIE DES ZENTRAL- UND OSTEUROPAS
IN DER SPÄTEN RÖMISCHEN KAISERZEIT
UND DER VÖLKERWANDERUNGSZEIT

Sammelband der wissenschaftlichen Schriften
zum 10. Jahrestag
der Germanisch-Slawischen archäologischen Expedition
der Charkover-Nationalen-V.-N. Karazin-Universität

Herausgeber
Kyrill Myzgin

Charkow
Timčenko A. N.
2009

УДК 904(4-11+4-191.2)"652/653"

ББК 63.4(4)я43

О-88

Редакционная коллегия:

В. Д. Баран, доктор исторических наук, профессор, член-корреспондент НАН Украины

Д. Н. Козак, доктор исторических наук, профессор

М. В. Любичев, кандидат исторических наук, доцент

Л. П. Михайлина, доктор исторических наук

С. И. Посохов, доктор исторических наук, профессор

Р. В. Терпиловский, доктор исторических наук, профессор

Рецензенты:

И. О. Гавритухин, старший научный сотрудник группы археологии эпохи Великого переселения народов Института археологии Российской академии наук

М. М. Казанский, Dr. hab., Directeur de Recherche au C.N.R.S. – UMR 8167 :
Orient et Mediterranee Centre d'histoire et civilisation de Byzance

О. В. Шаров, Кандидат исторических наук, старший научный сотрудник античного отдела
Института истории материальной культуры Российской академии наук

Издание сборника осуществлено при финансовой поддержке
Фонда поддержки демократических инициатив Евгения Кушнарева

О-88 Ostrogothica. Археология Центральной и Восточной Европы позднеимперского времени и Эпохи Великого переселения народов. Сборник научных трудов к 10-летию Германно-Славянской археологической экспедиции Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина — Харьков: Тимченко, 2009. — 296 с.
ISBN 978-966-8661-43-3

Сборник посвящен проблемам истории и археологии Центральной и Восточной Европы в позднеимперское время и Эпоху Великого переселения народов.

*В оформлении обложки использован римский медальон из Опочки (Германия),
хранящийся в Берлинском мюнцкабинете.*

© Авторы статей, 2009

© Мызгин К., 2009

© Фонд поддержки демократических инициатив
Евгения Кушнарева, 2009

© НИЛ ГСАЭ ХНУ имени В. Н. Каразина, 2009

© ФОП Тимченко А. Н., 2009

ISBN 978-966-8661-43-3

Redaktion

Dr., Prof., Korr.-Mitgl. der Nationalen Akademie der Wissenschaften *Vladimir Baran*

Dr., Prof. *Denis Kozak*

Dr. Doz. *Michail Ljubitshev*

Dr. in Hab. *Lubomir Michailina*

Dr., Prof. *Sergej Posochov*

Dr., Prof. *Rostislav Terpiliowskij*

Rezensenten:

Igor Gavrituchin, Wissenschaftlicher Mitarbeiter der Gruppe von Archäologie der Völkerwanderungszeit der Institut für Archäologie der Akademie der Wissenschaft von Russlands.

Michail Kazanskij, Dr. hab., Directeur de Recherche au C.N.R.S. – UMR 8167 :
Orient et Mediterranee Centre d'histoire et civilisation de Byzance.

Oleg Scharov, Dr., Wissenschaftlicher Mitarbeiter der Antiqua-Abteilung der Institut für Geschichte der materielle Kultur der Akademie der Wissenschaft von Russlands.

Dieser Sammelband wurde dank der Ewgenij-Kuschnarjow-Stiftung
der demokratischen Initiativen veröffentlichen

Ostrogothica. Archäologie des Zentral- und Osteuropas in der Späten Römischen Kaiserzeit und der Völkerwanderungszeit. Sammelband der wissenschaftlichen Schriften zum 10. Jahrestag der Germanisch-Slawischen archäologischen Expedition der Charkover-Nationalen-V.-N. Karazin-Universität — Charkow: Timčenko, 2009. — 296 s.

ISBN 978-966-8661-43-3

Der Sammelband wird den Probleme der Archäologie des Zentral und Ost Europas in der Späten Römischen Kaiserzeit und der Völkerwanderungszeit gewidmet.

Дорогие друзья!

Перед вами сборник «*Ostrogothica*», куда вошли статьи ученых-археологов из Украины, России, Германии, Польши, Молдовы. Он посвящен десятилетию Германо-Славянской археологической экспедиции Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина. Десять лет — срок небольшой, но этим коллективом энтузиастов, преданных своему делу, сделано немало. За это время возникла подлинно научная экспедиция со своей лабораторией, базой, отличающаяся современной методикой исследований с использованием последних достижений в целом ряде наук. Без преувеличения можно сказать, что без деятельности экспедиции нельзя сейчас в полной мере представить современную археологию римского времени Украины — бывшую восточную часть огромной территории варварского мира от Северного до Черного моря.

Развитие экспедиции, совершенствование методики ее исследований неотделимо от постоянных контактов со специалистами из различных государств, без обмена научной

информацией, без дискуссий. В том периоде истории, памяти которого исследует экспедиция, не существовало современных политических границ. Не должно существовать их и сейчас, в частности между учеными, которые занимаются археологией того времени. Исследование этих явлений, поиски взаимосвязей приводит к интеграции в современном научном мире, которая в свою очередь приводит к интеграции государств. И работа экспедиции несомненно способствует сближению Украины с европейским сообществом. Свидетельством тому — реализация совместных проектов с археологами Германии, доклады о работах экспедиции в университетах Берлина и Галле, участие в международных конференциях во Франкфурте-на-Майне и Бонне.

Эти направления деятельности экспедиции очень близки и понятны Фонду поддержки демократических инициатив Евгения Кушнарева, благодаря которому и стало возможным издание сборника «*Ostrogothica*». Фонд способствует свободному обмену мнениями людей различных взглядов, позиций и профессий, меж-

культурному диалогу профессионалов, выходу новых книг. И мы не сомневаемся, что представляемый вашему вниманию сборник будет прекрасным доказательством этому.

Выход сборника — лишь малое свидетельство того титанического труда, который проделан археологами многих стран — настоящими энтузиастами своего дела. Такими же энтузиастами, как и коллектив Германо-Славянской археологической экспедиции!

Татьяна Кагановская,
Президент Фонда поддержки
демократических инициатив
Евгения Кушнарева

Liebe Freunde!

Vor ihnen ist der neue Sammelband „*Ostrogothica*“, wo sie die Archäologie aus der Ukraine, Russland, Deutschland, Polen, Moldau finden. Dieser Sammelband ist der Germanisch-Slawischen archäologischen Expedition der Nationalen V.-N.-Karazin-Univer-

sität-Charkow gewidmet. Zehn Jahre — das ist nicht viel, aber die Enthusiasten, die zu dieser Expedition gehören, haben genug viel gemacht. Während dieser Zeit ist die richtige wissenschaftliche Expedition mit ihrem Laboratorium, mit ihrer Zentrale entstanden, für die moderne Methodik der Forschungen mit der Verwendung der letzten

Errungenschaften in vielen Wissenschaften charakteristisch ist.

Ohne Übertreibung kann man sagen, dass ohne Tätigkeit dieser Expedition die moderne Archäologie der Römischen Kaiserzeit in der Ukraine in vollen Masse nicht vorstellen kann — der ehemalige östliche Teil des großen Territoriums des Barbaricums von Nordsee bis zum Schwarzen Meer.

Das Werden und Wachsen der Expedition, die Vervollkommen der Forschungsmethodik, die ständige Kontakte mit den Spezialisten aus verschiedenen Staaten, ohne Informationsaustausch und ohne Diskussion wäre das überhaupt nicht möglich. In der Periode der Geschichte, zu der die Denkmäler des Barbaricums gehören, existieren keine moderne politische Grenzen. Unserer Meinung nach, brauchen auch heute keine Grenze die Wissenschaftler, die sich mit der Archäologie von jener Zeit befassen, weil es in der moder-

nen Wissenwelt um die Integration der Staaten geht.

Die Tätigkeit dieser Expedition ist noch ein Schritt der Ukraine zur europäischen Zusammenarbeit. Das bedeutet — die Realisierung der gemeinsamen Projekte mit den Archäologen in Deutschland, Vorträge und Berichte der Teilnehmer der Expedition an den Universitäten Berlin und Halle, die Teilnahme an den internationalen Konferenzen in Frankfurt-am-Main und Bonn.

Die obengenannte Tätigkeit der Expedition ist sehr nah und begreiflich der Ewgenij-Kuschnarjow-Stiftung der demokratischen

Initiativen. Dank dieser Stiftung ist die Herausgabe der Sammelbandes „*Ostrogothica*“ möglich. Ausserdem trägt diese Stiftung der freien Meinungs-austausch, dem interkulturellen Dialog zwischen Profis, der Herausgabe von neuen Büchern bei.

Die Herausgabe des Sammelbandes ist ein kleines Zeugnis der titanischen Arbeit, die Archäologen — Enthusiasten aus vielen Ländern geleistet haben.

Tatiana Kaganowskaja
Präsidentin der Ewgenij-Kuschnarjow-Stiftung der demokratischen Initiativen

Dear friends!

Here is *Ostrogothica* digest containing articles of scientific archaeologists from Ukraine, Russia, Germany, Poland and Moldova. The issue is dedicated to the 10-year anniversary of the establishment of the Germanic-Slavonic archaeological expedition of Kharkiv National Karazin University. 10 years is not a long time, however, a lot has been done by the team of enthusiasts devoted to their work. Within this time, a truly scientific expedition has appeared with its own laboratory and background with its modern research techniques and deploying the most recent developments of a number of sciences. Without exaggeration it can be noted that if it were not for expedition's work it would have been difficult to visualize the archaeology of the Roman Ukraine i.e. the former western part of a large territory of the barbarian world from the Northern to the Black Sea.

The development of the expedition and the improvement of its research techniques are accompanied by continuous interaction with experts from different countries, exchange of scientific information and discussions. In the period of history the expedition researched into there were no present political boundaries. The boundaries should not exist now as well, in particular between the scientists that deal with the archaeology of that time-period. Archaeological research and the search for interrelations between the times lead to the integration of states. Expedition's work without any doubt helps forward the bringing together of Ukraine and the European community. The proof of this is the realization of joint projects with German archaeologists, activity reports on expedition's performance in the universities of Berlin and Halle and participation in international conferences in Frankfurt am Main and Bonne.

These activity lines of the expedition are very close and clear to the Yevgeny Kushnaryov Foundation for Democracy Initiatives Support by virtue of which the publication of *Ostrogothica* digest became possible.

The Foundation favours free opinion exchange between people with different views, positions and trades, the intercultural dialogue between professionals and publishing of books. We are certain that the digest that we are introducing will be a wonderful demonstration of that.

The publication of digest is a small proof of the titanic efforts made by archaeologists of many countries who are truly enthusiastic about what they are doing. Their enthusiasm is similar to the one of the team of the Germanic-Slavonic archaeological expedition!

Tatyana Kaganovskaya
President of the Yevgeny Kushnaryov Foundation for Democracy Initiatives Support

Содержание / Inhalt

Германо-Славянская археологическая экспедиция Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина	10
---	-----------

МАТЕРИАЛЬНАЯ КУЛЬТУРА И ПРОИЗВОДСТВО MATERIELLE KULTUR UND HERSTELLUNG

Hegewisch M. Lampen im Barbaricum Ein kurzer Beitrag zur Beleuchtung in germanischen Siedlungen	19
Musteață S., Popa A. Antler Manufacturing In Moldova In Sântana de Mureș — Černjachov Culture	34
Бейдин Г.В., Григорьянц М.Н. Бусы из подъёмного материала поселений римского времени на территории Харьковской области	51
Диденко С.В. Сосуды группы Pontic Red Slip Ware в черняховской культуре	64
Любичев М.В. Погребение с римским импортом на могильнике черняховской культуры Войтенки (Восточная Украина)	72
Мызгин К.В. О новых находках римских монет на территории Харьковской области	91
Шульце Е., Магомедов Б.В., Буйських С.Б. Сіроглиняний посуд римського часу з поселень Ольвійської хори	101

МОГИЛЬНИКИ И ПОГРЕБАЛЬНЫЙ ОБРЯД GRÄBERFELDER UND BEGRABNISSITTE

Kleemann J. Bemerkungen zur Endphase des Gräberfeldes von Malbork-Wielbark, Polen	152
Schultze E. Gefäßbeigaben in Kindergräbern der Černjachov-Kultur — zu einem Grab aus Sumy-Sad (Ostukraine)	165

Коваленко О.В., Луговий Р.С.	
Сторожівський курганний могильник	174
Медведев А.П.	
Воинское погребение из Восточного некрополя Фанагории	180
Петраускас О.В.	
Час появи та деякі особливості розвитку трупопокладень із західною орієнтацією в черняхівській культурі (за даними могильників України)	186
Рудич Т.А.	
Центральноевропейское влияние в погребальном обряде черняховской культуры	216

**ИСТОРИЯ И АРХЕОЛОГИЯ
GESCHICHTE UND ARCHÄOLOGIE**

Вакуленко Л.В.	
Народ тайфалів та археологічна культура	222
Вахонєєв В.В.	
Загибель античного Мірмекія в світлі останніх археологічних досліджень	231
Гороховский Е.Л., Гопкало О.В.	
Варвары на медальоне Валентиниана I из Сербии	237
Зиньковская И. В.	
О статусе росомонов Иордана [Get., 129]	252
Рейда Р. М.	
Античні центри Північного Надчорномор'я та «готські» війни (історіографічний огляд)	258

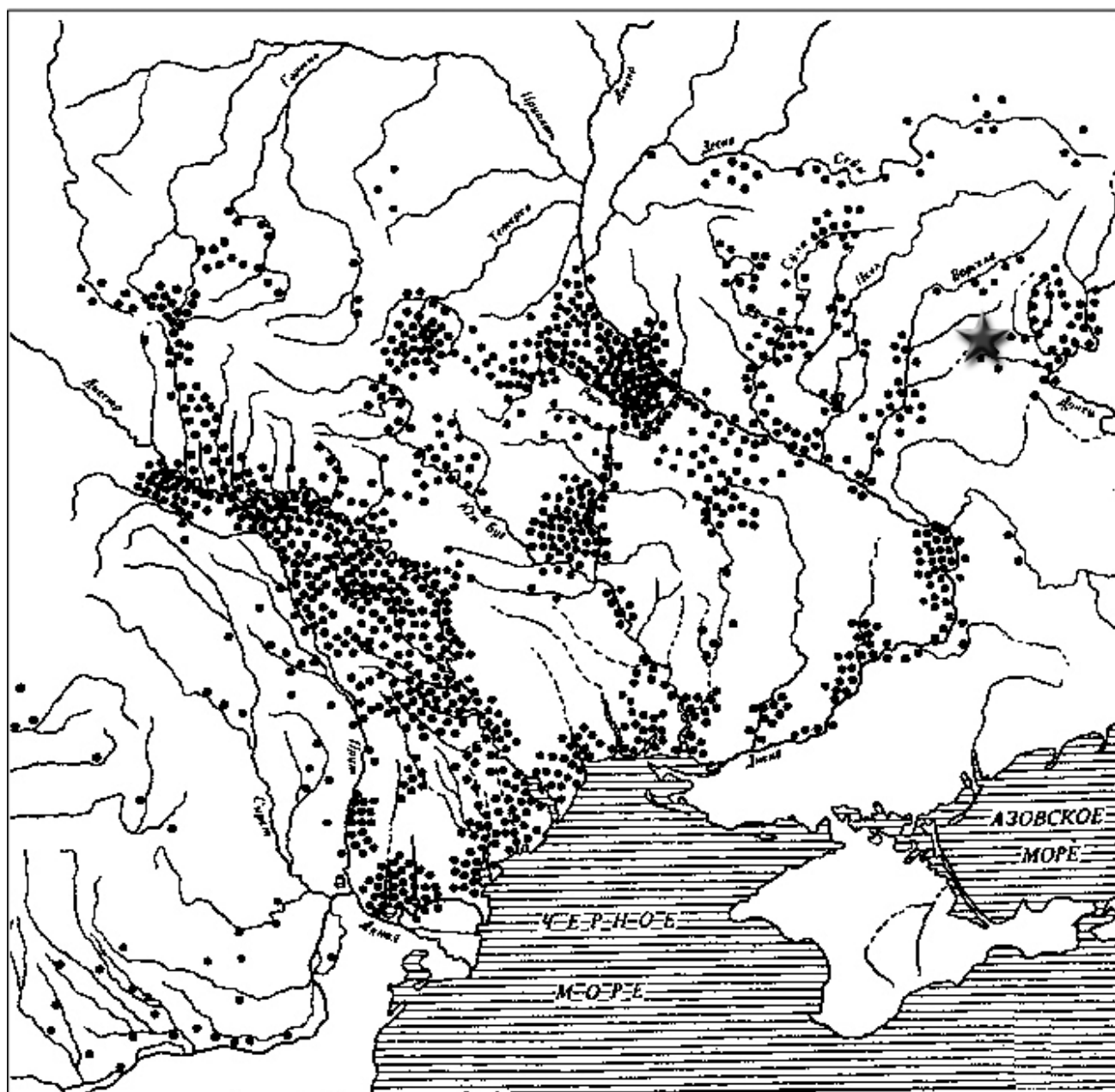
**ДИСКУССИИ
DISKUSSIONEN**

Обломский А. М.	
О времени и характере распространения черняховской культуры на территории Днепровского Левобережья (наши разногласия)	264

Германо-Славянская археологическая экспедиция Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина

Памятники поздне римского времени представляют собой целый пласт древностей на территории современной Харьковской области. Об открытии В. В. Хвойкой эпонимного для археологической культуры могильника возле села Черняхов на Киевщине в 1899 г. было известно участникам XII Археологического Съезда, проходившего в Харькове в 1902 г. Его участник В. А. Городцов увидел

анalogии гончарным сосудам из поздне сарматского погребения 1 кургана 4 вблизи Мечубелово на Харьковщине в посуде из могильников культуры «полей погребальных урн» [Городцов, 1905, С. 211]. В то же время черняховские вещи с поверхности поселений и разрушенных погребений, большое количество римских монет поступали в Археологический музей Харьковского университета.

Положение археологического комплекса поздне римского времени Войтенки в ареале черняховской культуры.

В двадцатые-тридцатые годы минувшего века профессор А. С. Федоровский и сотрудник университета И. Н. Луцкевич открыли разведками черняховские памятники в верхнем течении Мжи, на Удах, Северском Донце, Немышле, в том числе и на территории современного Харькова [Любичев, 2000, С. 15–25]. В 1931–1933 годах И. Н. Луцкевич, совместно с Т. А. Ивановской, провели раскопки на селище и могильнике у села Пересечного. К 1941 г. И. Н. Луцкевич подготовил свод черняховских и позднесарматских памятников на территории Харьковской и отчасти Полтавской и Белгородской областей, но работа была издана только лишь в 1948 г. [Луцкевич, 1948].

В пятидесятые-шестидесятые годы проводились разведки черняховских памятников в верхнем течении Северского Донца. Материалы некоторых из них опубликовал Б. П. Зайцев [Зайцев, 1964].

Спорадическое выявление и исследование черняховских памятников стало возможно благодаря участию университетских археологов в новостроечных работах в зоне создания водохранилищ. Наряду с памятниками других эпох в сферу изучения попадали и черняховские. В 1972 г. А. К. Дегтярем были открыты поселения Войтенки 1, 2, где исследования в 1975 г. производил А. Г. Дьяченко [Дьяченко, 1976]. В 1973 г. Б. А. Шрамко раскапывался-

могильник Павлюковка [Шрамко, 1979]. Незначительным раскопкам подвергались поселения Муром 5, 6, 7. В течении 1978–1984 гг. Ю. В. Буйновым и Е. Н. Петренко, в рамках исследования памятников в зоне сооружения Рогозянской оросительной системы, изучался могильник Родной Край 1, поселение предчерняховского горизонта Родной Край 3 [Петренко, 1991; Башкатов, Дегтярь, Любичев, 1997]. В. В. Скирдой осуществлялись небольшие раскопки поселения Лозовая 2 [Скирда, 2000; Скирда, 2001]. Из исследователей черняховских древностей второй половины двадцатого столетия на Харьковщине хотелось бы особо выделить Бориса Петровича Зайцева и Евгения Николаевича Петренко. Одними из первых они пытались целенаправленно изучать памятники черняховской культуры в зоне днепродонецкого водораздела, и их весьма немногочисленные работы в этом вопросе [Зайцев, 1964; Петренко, 1991] отличаются скрупулезностью, информативностью, вызвавшие высокий коэффициент цитирования.

К девяностым годам двадцатого столетия в изучении черняховской культуры сложилось весьма «интересное» положение, заключающееся в том, что крайняя восточная зона (территория современной Харьковской области) огромного черняховского ареала оказалась наименее изученной. Ни в какое сравнение

Вид на базу экспедиции на участке А поселения Войтенки 1.

Работы на поселении (август 2007 года).

Зарисовка погребения на могильнике Войтенки (сентябрь 2005 года).

Во время геомагнитной съемки на поселении Войтенки I нашими немецкими коллегами (май 2005 года). Слева направо: доктор Б. Зонг, техник-измеритель У. Копривс, докторант К. Малек, доктор Э. Шульце.

с нашим регионом в отношении раскопанных черняховских поселений и могильников с последующей публикацией материалов не идут территории Молдовы, Среднего Поднепровья, Северо-Западного Причерноморья, Волыни, Верхнего Поднестровья, Румынии. Понятно, что на «повестку дня» встал вопрос о целенаправленном изучении черняховской культуры в частности и памятников позднеимского времени вообще в Восточной Украине как о научном направлении с созданием целевой археологической экспедиции.

В 1995–1999 годах отрядом под руководством М. В. Любичева были осуществлены небольшие раскопки черняховских поселений в среднем течении Мжи — Колесники и Тимченки [Любичев, 2008].

По инициативе М. В. Любичева 28 мая 1999 года Ученым советом исторического факультета ХНУ им. В. Н. Каразина, для целенаправленного изучения памятников позднеимского времени, в том числе черняховской культуры в области днепро-донецкого водораздела на территории современной Харьковской области, было принято решение о создании Славянской археологической экспедиции. Первоначально территорией исследования экспедиция избрала район верхнего течения Мжи и Мокрого Мерчика — междуречье Ворсклы и Северского Донца. В 2001 г. экспедиция изучала селище Шлях 2 у истоков р. Болгар, в 2002 г. исследовала поселение Халимоновка на р. Турушка [Любичев, 2005]. В 2003 г. производилась шурфовка поселения Высокополье в верхнем течении р. Коломак. Помимо этого производились небольшие разведки на поселениях.

Но, скажем прямо, уровень и масштабы тех работ были неудовлетворительными. Экспедиция не имела собственного помещения, где бы на соответствующем уровне обрабатывались находки, не имелось и группы подготовленных лаборантов. Все это сказывалось на качестве научных отчетов. Экспедиция не могла стоять полноценным полевым лагерем возле исследуемых памятников — туристическое оборудование в виде палаток, спальников, оборудование кухни были в плачевном состоянии. Спасала близость сельских школ к исследовавшимся памятникам. Так было в Шляхе, Ковягах, Высокополье.

2 марта 2004 года в Центральной научной библиотеке ХНУ прошла выставка находок в честь пятилетия экспедиции — первая археологическая выставка работ именно одной университетской экспедиции и выставка исключительно черняховских материалов. Таким образом «черняховедение» заявило о своем праве развития как самостоятельной отрасли в археологии Харьковщины и Восточной Украины.

Фактическое рождение экспедиции связано с началом широкомасштабных исследований археологического комплекса позднеримского времени Войтенки 1. Окончательное решение о работах в Войтенках 1 было принято 14 октября 2003 года. В мае 2004 года в течении нескольких дней проводилась шурфовка поселения Войтенки 1 на участке А.

С июля 2004 г. развернулись широкомасштабные работы на участках А и В поселения. Полевой лагерь в посадке возле пруда на участке «В» поселения мы все-таки поставили, но быт и камеральная обработка материалов оставляли желать лучшего. А материала было много, как массового, так и индивидуальных находок. Мы еще не встречали столько находок ни на одном черняховском памятнике нашего региона. Их количество радовало и настораживало — для их обработки и написания качественного отчета нужны были условия, которыми мы тогда не располагали. В том же году экспедицию посетил известный специалист по черняховской культуре ведущий научный сотрудник Института археологии НАН Украины доктор исторических наук Б. В. Магомедов, ставший впоследствии научным консультантом экспедиции. Со временем был заключен «Договор о сотрудничестве» между Отделом археологии ранних славян Института археологии НАН Украины и экспедицией.

В сентябре раскопки были продолжены благодаря помощи наших выпускников и политических партий в период проведения президентских выборов.

13 октября 2004 г. ректор нашего университета профессор В. С. Бакиров открыл выставку находок экспедиции первого полевого сезона в Войтенках. В том же году были установлены контакты с немецкими коллегами. В конце августа нас посетила научный сотрудник

На базе экспедиции (август 2005 года). Слева направо: начальник Германо-Славянской археологической экспедиции ХНУ имени В. Н. Каразина, кандидат исторических наук, доцент М. В. Любичев; научный консультант экспедиции, доктор исторических наук, ведущий сотрудник Института археологии НАН Украины Б. В. Магомедов, научный сотрудник Евроазиатского отдела Германского археологического института доктор Э. Шульцце.

База Германо-Славянской археологической экспедиции, созданная газопромышленным управлением «Харьковгаздобыча».

Лаборатория экспедиции.

Евроазиатского отдела Германского археологического института (Берлин, ФРГ) доктор Эрдумте Шультце. Она ознакомилась с материалами раскопок и осмотрела место раскопок. С 2005 г. уже началась реализация совместного проекта «Гончарная керамика черняховской культуры. Место ее производства в Войтенках возле Харькова», предусматривающего использование при изучении керамики помимо традиционных описательных также и методы естественно-научных исследований. В 2006 г. был подписан Договор о сотрудничестве между историческим факультетом Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина и Евроазиатским отделом Германского археологического института.

Мы отдавали себе отчет в том, что исследование Войтенков потребует многих и многих лет, что Войтенки превратятся в «базовый» черняховский памятник в Восточной Украине, а для этого необходимо создание постоянной базы экспедиции и ее лаборатории. Еще до их появления экспедиция стала превращаться в постоянно работающий коллектив. Каждую неделю студенты — ее сотрудники — собирались и собираются на лаборантские занятия, где учатся самому необходимому — ведению учета находок, черчению, рисованию, получают знания по вещевому комплексу черняховской культуры и других культур римского времени европейского Барбарикума. Помимо этого, в период летней практики каждый день проводятся занятия по основам археологии на базе экспедиции с группой первокурсников. И вот здесь для нас наступило осознание того, что сама по себе археологическая экспедиция, это не просто старшекурсники, каждый год после своей археологической практики приезжающие добровольно порой просто провести летний отдых на раскопках, а профессиональный коллектив, постоянно осуществляющий высококачественные раскопки памятников, детальную обработку материалов, с введением их в научный оборот. Именно в этом состоит наша главная задача, решить которую может только сплоченный коллектив, а не один специалист. Ведь чего греха таить, порой раскопки огромных памятников осуществлялись десятилетиями, накапливалось огромное количество материалов и все заканчивалось от-

дельными статьями и научно-популярными брошюрами, построением различных гипотез в основном этнической трактовки памятника. В таких случаях один человек просто не в силах учесть и обработать огромное количество материалов и название «экспедиция» является лишь фикцией. Высококачественные археологические исследования не могут осуществляться без постоянно действующих экспедиций с лабораториями, базами и прочными научными связями.

В мае 2005 г. благодаря доктору Эрдумте Шультце группа немецких археологов из Рур-Университета (г. Бохум) (доктор Баокан Зонг, докторант Катарина Малек, техник-измеритель Уте Копривс) провели геомагнитную съемку поселения на участках «А» и «В». Огромнейшую помощь в проведении работ оказали сотрудники Юльевского нефтегазового промысла газопромыслового управления «Харьковгаздобыча» (руководители: тогда — В. А. Мурин, сейчас — С. О. Илык). Каждый полевой сезон сотрудники промысла помогают работе экспедиции.

К концу июля 2005 года на месте раскопок в Войтенках была создана база экспедиции, включающая в себя жилые вагончики, душ, туалет, кухню, лаборантские помещения. Создание базы — это заслуга сотрудников газопромыслового управления «Харьковгаздобыча» (руководители: тогда — И. Я. Демьяненко, сейчас — Г. М. Сушко), яркий пример сотрудничества производителей и науки. Можно сказать, что база нашей экспедиции стала первой специальной археологической базой, созданной за годы независимости Украины. Без нее была бы невозможна полноценная работа экспедиции.

Большую помощь экспедиции в проведении исследований оказывает Областное коммунальное учреждение «Харьковский научно-методический центр Охраны культурного наследия» (директора: тогда — И. Б. Адамышин, сейчас — А. Д. Коваленко).

18 мая 2005 г. на заседании Ученого совета исторического факультета экспедиция была переименована в Германо-Славянскую археологическую экспедицию Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина. А 9 августа, в ходе полевых исследований

На традиционной ежегодной выставке находок у своих шефов — в управлении «Харьковгаздобыча» (январь 2009 года).

Коллектив Германо-Славянской археологической экспедиции Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина (май 2009 года). Слева направо: 1 ряд — Е. Захарченко, К. Варачева, Н. Затолока, М. Любичев, А. Недобой, А. Москаленко, Н. Конюк; 2 ряд — Д. Филатов, К. Мызгин, Г. Бейдин, И. Резниченко, Е. Калинина, М. Чекальский; 3 ряд — И. Кныш, А. Федосова, Р. Джафаров, В. Серовский, И. Серегин, С. Федоров.

заместителем начальника экспедиции аспирантом К. В. Мызгиным возле поселения Войтенки на участке «В» был открыт могильник. Целенаправленное открытие могильника без внешних признаков, параллельные раскопки поселения и могильника в последующие годы являются несомненной заслугой коллектива экспедиции.

Очередная выставка находок экспедиции нового полевого сезона открылась 20 октября 2005 г. Выставки находок экспедиции очередных полевых сезонов стали ежегодными. Своеобразным «отчетом» перед нашими шефами — сотрудниками ГПУ «Харьковгаздобыча» стали, ставшие сейчас традиционными, ежегодные выставки в Управлении газопроизводственного управления «Харьковгаздобыча», на Юльевском нефтегазовом промысле.

23 февраля 2006 года в Северном корпусе нашего университета (площадь Свободы, 6) стала функционировать Лаборатория экспедиции (комната № 490). А чуть более года спустя, 19 июня 2007 года открылось помещение для фондохранилища и обработки находок (комната № 119). Полевые сезоны 2006–2008 годов принесли новые находки в Войтенках. Отряды экспедиции во главе с К. В. Мызгиным и К. Г. Варачевой осуществили разведки и шурфовки на памятниках поздне римского времени округа Войтенков: Бараново, Хворостово, Огульцы и южнее, ближе к границе со степью (Новоберекское). Лаборатория, существовавшая до этого на общественных началах, с 5 июня 2008 года на основе решения Ученого совета университета по приказу ректора приобрела статус Научно-исследовательской и стала структурным подразделением исторического факультета.

Для сотрудников экспедиции тематические лекции читают представители других факультетов и наук: кандидат биологических наук К. Н. Задорожный; кандидат биологических наук, доцент, заведующий кафедрой зоологии и экологии животных А. Ю. Утевский; кандидат геолого-минералогических наук, доцент, заведующий кафедрой общей геологии Э. С. Тхоржевский; кандидат медицинских наук, доцент С. А. Шерстюк. Сотрудники экспедиции К. Г. Варачева, А. С. Федосова и Д. А. Филатов прошли стажировку в

Харьковском филиале Национального научно-исследовательского реставрационного центра Украины. Сотрудником экспедиции С. М. Федоровым разработан и функционирует сайт экспедиции (www.gsae.org.ua).

Параллельно развиваются связи экспедиции со своими коллегами в ближнем и дальнем зарубежье. Ежегодно сотрудники экспедиции выступают с докладами о результатах очередного полевого сезона на заседании Отдела археологии ранних славян Института археологии НАН Украины. В феврале 2008 года М. В. Любичев и К. В. Мызгин сообщили о результатах исследований экспедиции 2004–2007 годов на расширенном заседании группы археологии эпохи Великого переселения народов Института археологии РАН (Москва). Материалы исследований в Войтенках и на Восточной Украине прозвучали в докладах К. В. Мызгина, К. Г. Варачевой и Э. Шультце на ставших уже традиционными конференциях «Верхнее Подонье в системе этнокультурных контактов в эпоху римских влияний» (Тула, 2006 г.) и «Лесная и лесостепная зоны Восточной Европы в эпоху римских влияний и Великого переселения народов (этнокультурные контакты)» (Тула, 2008 г.)

В течении 2006–2008 годов М. В. Любичев работал над совместным проектом в Евроазиатском отделе Германского археологического института (Берлин, ФРГ). В 2008 г. Э. Шультце и М. В. Любичев сообщили о результатах совместных исследований на коллоквиумах при кафедрах доисторической археологии Александр Гумбольдт-Университета (Берлин, ФРГ), Мартин Лютер-Университета (Галле, ФРГ). Результаты работ экспедиции нашли свое освещение на коллоквиуме в Римско-Германской Комиссии во Франкфурте-на-Майне 19.03–22.03. 2009 года „Archäologie zwischen Römern und Barbaren. Zur Datierung und Verbreitung römischer Metallarbeiten des 2. und 3. Jh. n.Chr. im Reich und im Barbaricum- ausgewählte Beispiele (Gefäße, Fibeln, Bestndteile militärischer Ausrüstung, Kleingerät, Münzen)“, на конференции «Drehscheibentöpferei im Barabarium-Technologietransfer und Professionalisierung eines Handwerks am Rande des Römischen Imperiums» в Бонне (ФРГ) 11–14.06.2009 года.

За эти годы сделано много... Но впереди остается еще больше: новые исследования, обработка материалов и их публикация, укрепление и расширение научных связей, совершенствование методики исследований и материальной базы, работа с новым поколением археологов, которые будут воспитаны на последних достижениях европейской археологии. И мы не собираемся тешиться прежними заслугами и следуем сократовскому принципу «я знаю, что ничего не знаю». Подготовлена к изданию в Берлине совместная монография о керамике Войтенков из раскопок 2004–2007 годов. Готовится к печати монография — публикация материалов раскопок в Войтенках 2004–2006 годов.

Свое десятилетие мы решили отметить выходом сборника статей «*Ostrogothica*», посвященного археологии, истории Центральной и Восточной Европы римского времени — Эпохи Великого переселения народов. В сборнике публикуются работы ученых Германии, Молдовы, Польши, России, Украины. Тематика статей позволила свести их в четыре раздела. В разделе «материальная культура и производство» работы М. Хегевиша, С. Муштеаты и А. Попы, Г. Бейдина и М. Гри-

горьянца, С. Диденко, М. Любичева, К. Мызгина, Э. Шульце, С. Буйских и Б. Магомедова предоставляют сведения о различных элементах материальной культуры Барбарикума указанной эпохи: светильниках, бусах, краснолаковой и сероглиняной гончарной керамике, монетах, предметах римского импорта. В разделе «Могилиники и погребальный обряд» авторы статей Й. Клеманн, Э. Шульце, О. Коваленко и Р. Луговой, А. Медведев, О. Петраускас, Т. Рудич предоставляют сведения о хронологии могилиников, определенных категориях погребений, могилиниках и отдельных погребениях, антропологические свидетельства. Раздел «История и археология» включает в себя публикации, в которых их авторы пытаются найти параллели в свидетельствах письменных источников и в археологических явлениях, они еще раз анализируют данные некоторых древних авторов. Сюда вошли работы В. Вахонеева, Е. Гороховского и О. Гопкало, И. Зиньковской, Р. Рейды. В раздел «Дискуссии» вошла статья А. Обломского, носящая полемический характер, посвященная ключевым вопросам археологии позднеримского времени днепро-донской лесостепи.

Литература

- Баишкатов Ю.Ю., Дегтярь А.К., Любичев М.В., 1997.* Селище поздне римского времени Родной Край 3 в бассейне Северского Донца // Древности. Харьков.
- Городцов В.А., 1905.* Результаты археологических исследований в Изюмском уезде Харьковской губернии в 1901 г. // Труды XII Археологического съезда. Т. 1. Москва.
- Дьяченко А.Г., 1976.* Исследования на Харьковщине // Археологические открытия в 1975 г. Москва.
- Зайцев Б.П., 1964.* Новые материалы черняховской культуры бассейна Северского Донца и Псла // Материалы и исследования по археологии СССР. № 116. Москва.
- Луцкевич Л., 1948.* Материалы до карти поширення пам'яток культури полів поховань на території Харківської області // Археологія. Т. 2.
- Любичев М.В., 2007.* Черняховская культура бассейна Мжи (Северский Донец) по материалам поселений // Верхнедонской археологический сборник. 3.
- Любичев М.В., 2005.* Поселения черняховской культуры Шлях 2 и Халимоновка на Мже // Древности. 2005.
- Любичев М.В., 2000.* Черняховская культура днепро-донецкой лесостепи: история исследования и основные проблемы изучения. Харьков.
- Петренко Е.Н., 1991.* Новые могильники черняховской культуры в бассейне Северского Донца // Археология славянского юго-востока. Воронеж.
- Скирда В.В., 2000.* Дослідження нового селища черняхівської культури поблизу м. Богодухова // Археологічні дослідження 1999 року. Київ.
- Шрамко Б.А., 1979.* Могильник у с. Павлюковка // Могильники черняховской культуры. Москва.

В год 10-летнего юбилея экспедиции еще раз хотелось бы упомянуть самым добрым словом тех, кто учил и учит нас, помогал и помогает нам, без которых были бы невозможны наши успехи: президент Фонда поддержки демократических инициатив Евгения Кушнарева Т. Е. Кагановская; председатель Харьковской областной государственной администрации А. Б. Аваков; ректор университета, член-корреспондент НАН Украины В. С. Бакиров; председатель Харьковского благотворительного Фонда Юрия Сапронова Ю. А. Сапронов; декан исторического факультета профессор С. И. Посохов; руководитель археологических кружков в Дворцах пионеров Харькова, Учитель начальника экспедиции Е. Н. Петренко; заведующий кафедрой истории России профессор В. М. Духопельников; заместитель директора Института археологии НАН Украины, заведующий Отделом археологии ранних славян профессор Д. Н. Козак; наш добрый соратник и Учитель, доктор Э. Шульце; директор Евроазиатского отделения Германского археологического института про-

фессор С. Хансен; доктор исторических наук, ведущий научный сотрудник Института археологии НАН Украины Б. В. Магомедов; кандидат исторических наук, старший научный сотрудник Института археологии НАН Украины О. В. Петраускас; сотрудники ГПУ «Харьковгаздобыча» Н. П. Свидина, Я. И. Олейник, Н. А. Токарь, В. И. Малаховский, О. В. Костюченко, А. О. Ткач; председатель Ефремовского сельского совета Первомайского района Харьковской области А. А. Страхов; кандидат филологических наук, доцент Л. Д. Маевская; кандидат исторических наук, профессор Е. П. Пугач; кандидат исторических наук, доцент С. Е. Евсеев; кандидат юридических наук, доцент М. Л. Давыденко; начальник Отдела снабжения ХНУ В. В. Еськов; сотрудники Отдела изысканий НИИ «Укрэнергопроект» В. Д. Овчаренко, А. В. Волик, В. Н. Бративнык, В. В. Мызгин; выпускники исторического факультета А. О. Земляченко, О. А. Шилин; просто наши добрые друзья И.В. и С. И. Симанчук, А. В. Крячко, и многие другие.

Огромное вам спасибо и низкий поклон!

МАТЕРИАЛЬНАЯ КУЛЬТУРА И ПРОИЗВОДСТВО MATERIELLE KULTUR UND HERSTELLUNG

Hegewisch M.

Lampen im Barbaricum

Ein kurzer Beitrag zur Beleuchtung in germanischen Siedlungen

This article is about sources of light in germanic settlements in the "germania magna". The author shows different vessels, on the one hand side adaptations of well known Roman-type Oil lamps and on the other side very individual germanic Forms.

Einführung

Am Anfang des kurzen Beitrages¹ steht die Feststellung, dass es scheinbar im Barbaricum keine Beleuchtungsmöglichkeiten gab, wie diese etwa für den römischen Raum als selbstverständlich gelten. Untersuchungen, wie es um die Beleuchtung in germanischen Siedlungen in der Römischen Kaiser- und Völkerwanderungszeit ausgesehen haben könnte, stellen dabei ein Desiderat der Forschung dar. In der Regel wird angenommen, dass das schlichte Lager- oder Herdfeuer dafür ausreichte.

Der Chemiker Christian-H. Wunderlich, der sich der Thematik „Beleuchtung“ am intensivsten zugewandt hat, bezeichnete diesen Befund prägnant als die „Leuchtenlücke“ [Wunderlich, 2002, S. 83]. Diese konstatiert er für die gesamte Vor- und Frühgeschichte Mitteleuropas und nimmt hier nur den mediterranen Raum aus, der „seit der Antike mit Leuchtgeräten nur so übersät ist“ [ebd.]. Von einigen prähistorischen Fundplätzen sind jedoch sog. „Fettlampen“ bekannt, daher erscheint es unwahrscheinlich, dass diese Beleuchtungsmöglichkeiten später wieder aufgegeben wurden bzw. man im gesamten Barbaricum auch im Kontext zum Römischen Reich keinerlei Möglichkeit

ersann, Licht zu erzeugen. Bevor ich auf jene Gefäße eingehe, die im Barbaricum eine Funktion als Lampen gehabt haben mögen, sind kurz die Brennstoffe jener Zeit anzusprechen.

Brennstoffe und Beleuchtungsmöglichkeiten

Vermutlich wird man es in der römischen Kaiser- und Völkerwanderungszeit neben einer Vielzahl unterschiedlicher Lampentypen mit ebenso vielen Brennstoffen zu tun gehabt haben. Zu rechnen ist — neben dem Holz eines Herdfeuers — mit solchen aus Birken- oder Kienpech, Harzbalsam, Bienenwachs sowie mit pflanzlichen Ölen aus Baumsaaten (etwa Bucheckernöl) oder anderen Kulturpflanzen (Leinöl) und tierischen Fetten, also Talg (z. B. Rinder- und Schweinefett) und Tran (Fischöl) [siehe dazu Rottländer, 1992]. Für das kontrollierte Abbrennen der Brennstoffe verwendete man in Lampen wohl Dochte oder Dochtwatten, wofür sich etwa Wollfäden, Flachs- oder andere Pflanzenfasern eignen.

Lampenformen

Stellt man mögliche Lampenformen zusammen, so lassen sich im Wesentlichen zwei Gefäßgruppen mit einer Reihe von Varianten grob ansprechen, nämlich solche, bei denen die Lampenfunktion sicher ist — weil es sich bei ihnen um Nachahmungen römischer Formen handelt —

¹ Dieser Artikel stellt die deutlich gekürzte Version eines ausführlichen Artikels dar, der 2009 in der Festschrift für Philine Kalb erscheinen soll. Dort werden zahlreiche weitere Formen der im folgenden benannten Gruppen abgebildet und behandelt.

sowie jene, für die man eine solche Funktion annehmen kann, wofür jedoch der endgültige Beweis fehlt. Im Folgenden werden nur Einzelformen angesprochen, die stellvertretend für die Gruppen stehen, weitere Gefäße finden sich im eingangs angesprochenen ausführlichen Beitrag.

1 — Lampen mit getrenntem Docht- und Öl-/Fettbereich (Abb. 1: 1)

2 — Lampen ohne getrennten Docht- und Öl-/Fettbereich (Abb. 1: 2)

3 — Lampen mit Spiegel und mit oder ohne Schnauze (Abb. 1: 3)

4 — Tiegelförmige Lampen (Abb. 1: 4–7)

Variante A. Tiegelförmige Lampen mit Handhabe (Abb. 1: 4–6)

Variante B. Tiegelförmige Lampen ohne Handhabe (Abb. 1: 7)

5 — Lampen in flacher Schalenform mit Handhabe (Abb. 1: 8)

6 — Lampen in tiefer Schalenform mit Handhabe (Abb. 1: 9–12)

7 — Lampen in Schalen- oder Tellerform ohne Handhabe (Abb. 2: 1–3)

8 — Gefäße mit Innenring (Abb. 2: 4)

9 — Gefäße mit Dorn (Abb. 2: 5–8)

Variante A. Becherförmige Gefäße mit Dorn (Abb. 2: 5)

Variante B. Schalen mit Dorn (Abb. 2: 6–8)

10 — Koppelgefäße (Abb. 2: 9–10)

11 — Pokale und Fußschalen (Abb. 3)

12 — Gefäße in Bootsform (Abb. 6)

13 — Dreieckige Gefäße (Abb. 7: 1–2)

14 — Viereckige Gefäße (Abb. 8: 9)

15 — Importierte Gläser (Abb. 10)

Gefäße der Gruppe 1 — Lampen mit getrenntem Docht- und Öl-/Fettbereich

Ein Gefäß dieser Gruppe fand sich in Bremen, Ortsteil Kirchhuchting (Abb. 1: 1) [Bischof, 2000, Abb. 1–2.]. Es ist dabei die deutliche Nachbildung einer römischen Öllampe ohne Spiegel. Als Vorbild dienten vermutlich Lampen der Form Loeschke XI oder XIV [Loeschke, 1919, Taf. 1]. Nach D. Bischof werden als Brennstoffe entweder heimische Öle, aber auch Rindertalg oder Tran verwendet worden sein [Bischof, 2000, S. 246]. Sicher zu datieren ist diese Form nicht, sie lässt sich nur allgemein in das 3. bis 5. Jh. weisen [ebd. 244].

Gefäße der Gruppe 2 — Lampen ohne getrennten Docht- und Öl-/Fettbereich

Bei den dieser Gruppe zuzuweisenden Lampen haben wir es mit Öllampen zu tun, die wohl ebenso römische Formen nachahmten. Eine solche einfache Schalen- oder Schnauzenlampe (Abb. 1: 2) stammt vom Siedlungsplatz Soest-Ardey [Halpaap, 1994, Grubenkomplex 165/517, Taf. 38: 4, Katnr. 428]. Bei ihr sind Docht- und Öl-/Fettbereich nicht voneinander getrennt, die Schnauze der flachen Lampe ist eingezogen oder zusammengekniffen. Als Vorbilder dienten hier wohl offene römische achterförmige Tiegellampen.

Gefäße der Gruppe 3 — Lampen mit Spiegel und mit oder ohne Schnauze

Aus Nitzow, Lkr. Stendal (ehem. Lkr. Westprignitz) im Bundesland Sachsen-Anhalt (Abb. 1: 3) [Bohm, 1937, Taf. 75: 7], stammt eine solche schmale Form mit sich verjüngenden Schnauzen. Der Vorratsbereich für das Fett ist nicht von der Lampenschnauze getrennt und wird vom Lampenspiegel überwölbt. Dieser ist zweifach durchlocht und an den Seiten noch durch je einen Wulst oder eine Leiste ergänzt.

Bei der Lampe handelt es sich um einen Einzelfund, der daher nicht sicher zu datieren ist.

Gefäße der Gruppe 4 — Tiegelförmige Lampen

„Tiegelförmige Lämpchen“ nach Siegfried Loeschke (1919) sind im römischen Bereich nicht übermäßig häufig vertreten. Es handelt sich bei ihnen um kleine Gefäße mit einziehender Mündung und senkrecht gestellten Griffen (Abb. 1: 4) [ebd. 124 ff., Taf. 1: 13].

Variante A. Tiegelförmige Lampen mit Handhabe

Aus dem skandinavischen Raum gibt es eine Reihe von Formen, die dem Gefäßtypus Loeschke XIII deutlich gleichen. Zwei von ihnen stammen aus dem in Nordjütland gelegenen Gräberfeld von Sejlflod (Abb. 1: 5–6). Eine der Formen ist dabei einem Vogel nachempfunden (Abb. 1: 5), [Nielsen, 2000a/b, Grab I] bei der zweiten Grabbeigabe ist der Henkel abgebrochen (Abb. 1: 6).

Interessant ist neben der Profilierung, die wie die römische auch doppelkonisch ist, die einheimische Umdeutung des Henkels zu einem Tierkopf. Dieser ist wie bei dem römischen Gefäß durchlocht, bei der einheimischen Form ein Auge des Vogels bildend.

Variante B. Tiegelförmige Lampen ohne Handhabe

Aus dem norddeutschen Raum, vor allem aber aus Skandinavien, stammen eine Reihe kleiner Lampen ohne Henkel. Ein Gefäß der Variante B fand sich in Gartow, Lkr. Lüchow-Dannenberg (Abb. 1: 7). Bei diesem Fund handelt es sich um einen Siedlungsfund, der nur recht allgemein datiert werden kann [Nüsse, 2008, Taf. 8: 72]. Neben weiteren Funden aus Deutschland und Skandinavien sind diese Lampen von der vorrömischen Eisenzeit bis in die jüngere Römische Kaiserzeit bekannt [Busch-Hellwig, 2007, Taf. 3: 19–1]. Wesentlich häufiger scheinen diese Formen auf den Gräberfeldern im Vendsyssel (Dänemark) zu sein, hier vermerkte der Archäologe Palle Friis 1963, dass aus der Region zehn nahezu identische und 6,5 cm hohe Lampen stammten, für die als Brennstoff Talg verwendet worden sei. Ihre Dochte sollen aus Pflanzenfasern — Holunder oder Fliegender — bestanden haben [Friis, 1963, S. 58].

Gefäße der Gruppe 5 –Lampen in flacher Schalenform mit Handhabe

Diese Schalen ahmen römische Formen nach. Sie sind recht flach, ihre Dochte lagen wohl lose auf dem Schalenrand. In einem Sechs-Pfosten-Grubenhaus (Befund 189) in Branč bei Nitra (Slowakei) fanden sich zwei dieser germanischen Lampenschalen, von denen eine hier abgebildet ist (Abb. 1: 8) [Kolník, Varsik, Vládar, 2007, Taf. 153: 3]. Die flache Schale weist einen aufsteigenden Henkel auf, mit dem die Lampe bequem getragen werden konnte.

Gefäße der Gruppe 6 — Lampen in tiefer Schalenform mit Handhabe

Die Gefäße dieser Gruppe sind vor allem im skandinavischen Raum verbreitet. Hier werden solche Formen schlicht als „Skål“ — „Schale“ angesprochen [etwa bei Norling-Christensen, 1954]

und — je nach Bearbeiter — in unterschiedliche Gruppen und Typen gegliedert. Die Schalen weisen in der Aufsicht entweder eine ovale oder auch runde Mündung auf, in der Regel sind es eher kleine Schälchen mit einer Größe zwischen 15 und 17 cm inklusive Henkel (Abb. 1: 9–12). Allen gemein ist, dass sie nicht zu flach sind und randständig eine Handhabe aufweisen, die z. T. waagerecht verläuft oder auch nach oben gewölbt ist. Diese Handhaben können zipfelartig spitz zulaufer, abgerundet, seitlich einziehend oder lappenartig geformt sein. Dabei scheinen sie Handhaben aus Holz nachzuahmen.

Eine der Schalen aus einem Grabfund von Hesselbjerg, Århus Amt (Dänemark) mit ovaler Mündung (Abb. 1: 9), weist einen Pokalfuß auf, dies ist jedoch die seltene Ausnahme. Eine weitere interessante Sonderform ist ein Gefäß vom Gräberfeld Bliksbjerg II, Århus Amt (Dänemark) (Abb. 1: 10). Dieses hat neben dem bekannten Griff auf der gegenüberliegenden Seite einen randständigen Lappen, und mittig, vom aufgewölbten Lappen begrenzt, findet sich eine Eindellung, die zur Ablage eines Dochtes gedient haben mag. Formal erinnert die Schale entfernt an ein römisches Bronzebecken mit Ausguss, tatsächlich war die Schale wegen des aufgewölbten Lappens dazu aber nicht geeignet, so dass wir es hier nicht mit der Adaption eines römischen Vorbildes zu tun haben [siehe dazu Hegewisch, 2005 (2006)].

Aus Deutschland ist eine ovale Schale von etwa 11 cm Länge aus Mantinghausen, Lkr. Büren (Abb. 1: 11) bekannt, die Rafael von Uslar 1938 unter Vorbehalt als Lampe veröffentlichte [von Uslar, 1938, Taf. 53: 12]. Zu diesem Schälchen mit durchbohrtem Griffteil gibt es eine Parallele vom dänischen Gräberfeld Skonsbjerg, Århus Amt (Abb. 1: 12), dessen Griffklappen insgesamt fünf Durchlochungen aufweist. Wir haben es also hinsichtlich der Gefäßform und der durchlochten Griffklappen nicht mit einer Laune des Töpfers zu tun, sondern um ein funktionales Merkmal, und erkennen so möglicherweise mit dem Fund aus Mantinghausen für den Rhein-Weser-Germanischen Raum eine schlaglichtartig aufleuchtende Verbindung in die skandinavische Richtung.

Gefäße der Gruppe 7 — Lampen in Schalen- oder Tellerform ohne Handhabe

Wohl die einfachsten Lampen lassen sich nicht als solche erkennen, da sie vielfältig verwendet worden sein können. Hierbei handelt es sich um schlichte flache Schalen oder Teller, also um Gebrauchsgeschirr, das zu Beleuchtungszwecken zweckentfremdet bzw. umfunktioniert worden sein mag (Abb. 2: 1–3). Schalen und Teller sind von der Mehrzahl germanischer Fundplätze bekannt, eine Deutung als Lampenschalen für einige von ihnen kann kaum sicher nachgewiesen werden. Die Verwendung flacher Schalen als Lampen wäre dabei denkbar einfach. In eine Schale oder einen Teller wird entweder ein Klumpen Fett gegeben oder in diese bereits erwärmtes flüssiges Fett gegossen. Ein in den Klumpen Fett gebetteter Docht schmilzt das Fett langsam. Legt man einen Docht in die Schale, so ist nur wichtig, dass er ein Stück senkrecht aus dem geschmolzenen Fett herausragt und etwa von einem Stein oder ähnlichem Objekt gestützt wird (siehe auch Abb. 5). Dies funktioniert sehr gut, bei eigenen Versuchen in diese Richtung hinterließen brennende Dochte in Keramikschalen oder Tellern außerdem keine erkennbaren Brandspuren.

Auf germanischer Seite kommen für die Verwendung als Lampe neben flachen Tellern noch weitmundige Schalen in Frage. So gibt es etwa in der Przeworsk-Kultur aber auch andere Gruppen sehr weite Schalen, die häufig auf ihren Unterseiten flächig verziert sind, etwa mit Hakenkreuzen, Strahlen, Rosetten oder anderen Sonnen(?)motiven (Abb. 2: 1–3). Einige von Ihnen sind nicht flachbodig, sondern haben eine kugelabschnittförmige Grundform oder aber einen Wackelboden. Diese Schalen mögen auch als Auftrageschalen, zur Speisenzubereitung oder als Teller gedient haben, allerdings lassen jene Gefäße, die mit solaren und anderen Motiven verzierte Unterteile aufweisen, auch eine Verwendung als Lampenschalen möglich erscheinen.

Gefäße der Gruppe 8 — Gefäße mit Innenring

Gefäße mit Innenring (Abb. 2: 4) sind vermutlich ebenso Nachahmungen römische Vorbilder.

Sie entsprechen dabei den heutigen Kerzenhaltern, bei denen eine Kerzenstange in einen Ring hineingedrückt wird. Einen germanischen Kerzenhalter mit Innenring fand man in der quadischen Siedlung Branč bei Nitra (Abb. 5: 1) [Kolník, Varsik, Vladar, 2007, Taf. 100: 13]. In der Form aus Branč mögen wertvolle Wachskerzen gebrannt haben, Kerzen aus Talg wären ebenso anzunehmen.

Gefäße der Gruppe 9 — Gefäße mit Dorn

Diese Gruppe lässt sich in zwei Varianten scheiden. ‘Variante A’ sind becherartige Gefäße mit Dorn, ‘Variante B’ sind Schalen mit Dorn.

Einen möglichen Kerzenhalter mit Dorn fand man in der Siedlung Branč bei Nitra (Abb. 2: 5) [ebd.]. Dabei handelt es sich um ein becherartiges Gefäß, dessen Oberteil abgebrochen ist. Den Boden bildet eine Art Dorn.

Ebenso aus Branč stammt ein flaches ovales Schälchen mit durchlochem Boden, das zur Variante B gerechnet wird. Hier mag im durchlochten Boden ein Dorn gesteckt haben, wie es von den Gefäßen der Gruppe 12, den Lampen in Bootsform bekannt ist (Abb. 6). Zu vergleichen wären evtl. auch metallene Lampenschalen, wie eine solche bereits 1885 publiziert wurde [Rygh, 1885]. Eine weitere ähnliche Form stammt vom vordolmenzeitlichen Osebergsschiff aus Norwegen [Umzeichnung aus: Hinz, 1976, Abb. 46: a]. Das besondere an diesen Lampen ist, dass sie auf langen zugespitzten Stangen sitzen, die in den Boden oder — wie beim Osebergsschiff — in die Planken gebohrt werden konnten. Die Schale aus Branč mag ähnlich funktioniert haben, sicher ist dies nicht, es zeigt sich jedoch mit den skandinavischen Lampenschalen, wie vielfältig flache Schalen zu verwenden sind und mit welchem Einfallsreichtum gerechnet werden sollte.

Gefäße der Gruppe 10 — Koppelgefäße

Koppelgefäße (Abb. 2: 9–10) sind Formen, bei denen mehrere Gefäße miteinander gekoppelt werden. Ihre Wandungen sind in der Regel durchlocht, so dass sie miteinander in Verbindung stehen. Koppelgefäße eignen sich nicht zum Vergießen von Flüssigkeiten, da man sie nicht gezielt ausgießen kann, ohne dass die Flüssigkeit in den

anderen Gefäßen überläuft. Daher kann ihre Funktion nur in Verbindung mit der Durchlochung gedeutet werden. Gerade für Koppelgefäße bietet sich eine Nutzung als Lampen an. Ihr Vorteil liegt daran, dass man in jedem Einzelgefäß mehrere Dochte anzünden könnte, ohne dass diese sich gegenseitig berühren. Ein 'Ertrinken' der Dochte in der Brennflüssigkeit ist nicht zu erwarten, da die Gefäße nicht sehr tief sind.

Interessante Koppelgefäße finden sich im skandinavischen Raum. Dabei handelt es sich um Pokale mit hohen hohlen Tüllenfüßen. Die hier anzuführenden Gefäße (Abb. 2: 9–10) stammen aus dem südlichen Norwegen, aus Nordheim/Hedrum und Trålum/Fjære [Bøe, 1931, Abb. 185–186]. Sie weisen drei miteinander verbundene tüllenartige Öffnungen auf. Auch diese Formen mit drei oder mehr Einzelgefäßchen sind wenig tief, miteinander verbunden und könnten durchaus als Lampen verwendet worden sein, wobei die hohe Zahl brennender Dochte ein vergleichsweise helles Licht erzeugt hätte. Dabei konnten die Formen stehen oder durch den hohen Pokalfuß sogar bequem in der Hand gehalten werden.

Gefäße der Gruppe 11 — Pokale und Fußschalen

Eine Gefäßgruppe, deren Verwendungszeit nahezu unbekannt ist, stellen Pokale mit einem mehr oder minder hohen konischen Fuß dar. Kleinere Gefäße dieser Formengruppe werden in der Regel als Becher gedeutet, für größere Pokale steht eine funktionale Deutung indes aus. Einige wenige Formen lassen die Vermutung aufkommen, es habe sich bei Ihnen um Lampen gehandelt.

Dabei sind vor allem kleine, zumeist in Skandinavien verbreitete Fußpokale mit quadratischen oder runden Mündungen anzusprechen (Abb. 3: 1–3) [Glob, 1937, Abb. 19–20]. Die Schalen sind in der Regel doppelkonisch profiliert und weisen einen hohen, zum Teil durchlochenden hohlen Fuß und eine gleichartig geformte Schale auf (Abb. 3, 2–3). Einige Fußschalen erinnern an römische Räucherschalen, dies dürfte jedoch nur ein Zufall sein, da vergleichbare Gefäße bereits seit der Bronzezeit bekannt sind. Würden diese Schalen als Lampen verwendet worden sein, so erklärten sich möglicherweise auch die Fußdurchbrüche

bzw. die Hohlfüße. Feste Fette wie Talg brennen besser, wenn sie vorher erwärmt werden. Ein unter die Schale gegebenes Stück glühender Kohle verflüssigte das Fett sicher rasch. Ungeachtet dieser These mag auch eine Verwendung als Räucherschalen möglich sein, vermutlich hätte man dann jedoch gelegentlich Harzrückstände beobachtet.

Aus dem skandinavischen Raum ist die Formengruppe der entfernt ähnlich profilierten sog. „Hour-Glasses“ [Bigelow, 1989, P. 188], überliefert, bei denen es sich um doppelkonische „Stundengläser“ in der Form von Sanduhren (Abb. 4: 1–2) mit runden oder kleeblattförmigen Mündungen handelt. Sie stammen meist aus wikingerzeitlichem Kontext und werden als Öllampen gedeutet, die mit Tran oder anderen Ölen betrieben wurden. Die Verwendung auch weitmundiger pokalartiger Gefäße als Lampen erscheint ebenso tragbar. So veröffentlichte Chr.-H. Wunderlich die überzeugende Fotografie eines als Lampe verwendeten Pokals (Abb. 5) [Exponat 8 und 9: <http://www2.archlsa.de/ligthkultur/ligth2001/>]. Wie für die meisten benannten Gruppen auch ist also eine Nutzung flacher oder auch tiefer Pokale als Lampenschalen fraglich, allerdings bietet sich für einige auch kaiserzeitliche Formen diese Möglichkeit an.

Gefäße der Gruppe 12 — Lampen in Bootsform

Eine ungewöhnliche Gefäßform stellt folgende Gefäßgruppe dar, die von einem Teil der Forschung nicht als Lampen, sondern als „schiffsförmige Tongefäße“ gedeutet werden [Maier, 1981]. Dabei handelt es sich um langschmale Tonobjekte, die einen mehr oder minder ovalen Grundriss aufweisen und von der Eisenzeit bis angeblich in das hohe Mittelalter datieren.

Dass es sich bei diesen Formen zumeist nicht um Miniaturboote handelt, zeigt ein Schlüsselfund, der hilft, diese Fundgattung zu deuten, insbesondere Formen mit durchlochtem Boden. So wurde im fränkischen Gräberfeld von Klepsau, Hohenlohekreis [Koch, 1990], in einem Waffengrab (Grab 31) eine sehr grob gearbeitete ovale Schale gefunden (Abb. 6), die mittig einen durchlochenden Boden aufweist. Im Unterschied zu den sonstigen Formen steckt im Boden der Schale noch ein eiserner Nagel (Abb. 6 — Detail).

Ursula Koch vermerkte dazu: „Da ein Ende der ovalen Schale zusammengedrückt und zu einem Griff ausgezogen wurde, und sich in der Mitte des Schalenbodens ein Nagel befindet, könnte man es ganz profan als Lampe ansprechen, der Nagel wäre dann der Dochthalter“ [ebd. 219]. Weitere Schalen vergleichbarer Art finden sich u. a. im Rhein-Weser-Germanischen Kontext.

Gefäße der Gruppe 13 — Dreieckige Gefäße

Als eher seltene Objektgattung sind dreieckige Gefäße anzusprechen (Abb. 7: 1–2), deren Mündungen in Form eines gleichseitigen Dreiecks geformt sind. Die Seitenwände können dabei gerade oder auch gewölbt verlaufen (Abb. 7: 1–2). Bei einigen dieser Formen, etwa jenem Gefäß aus Hjørring Kirkegaard (Abb. 7: 2) (Dänemark), wurden die Seiten zu Leisten verdickt und auch die Mündung leistenförmig gestaltet.

Würde es sich bei diesen Formen um Lampen handeln, so könnte man sie auf der einen Seite bequem in der Hand halten während in der gegenüberliegenden Schalenspitze ein Docht brennt. Als Trink- wie auch als Ausgußgefäße jedoch scheinen sie — u.a. wegen der verdickten Ränder — eher ungeeignet zu sein.

Gefäße der Gruppe 14 — Viereckige Gefäße

Viereckige Gefäße lassen sich in zwei Varianten scheiden. Zur ‘Variante A’ gehören flache viereckige Formen, zur ‘Variante B’ eher tiefe Gefäße.

Variante A. Flache viereckige Gefäße

Eine rätselhafte Gefäßgattung stellen flache viereckige Schalen dar, sog. ‘wannenförmige Gefäße’. In der Slowakei wurden recht zahlreiche dieser etwa 10 cm großen Objekte gefunden (Abb. 8: 1). Wannenförmige Gefäße sind häufig rechteckig und haben eine Innenform mit abgerundeten Seiten [Kolník, 1993], die mit Rillen, „Bären-tatzen“ oder auch anderen Motiven geschmückt sein können, wie es eine Form aus Mojmirovce, okr. Nitra belegt (Abb. 8: 1). Für diese Formen gilt, dass sie zumeist in Abfallgruben lagen, Verfüllmaterial von Grubenhäusern waren oder aus sonstigen Siedlungsschichten stammen. Titus

Kolník konnte beobachten, dass einige der Schalen auf den Außenseiten bzw. den Standflächen noch Spuren von Urnenharz (also Birkenpech) aufwiesen [ebd. 114].

Er vermutete, dass die wannenförmigen Gefäße entweder der Zubereitung oder dem Servieren außergewöhnlicher Speisen dienten, in einem Zusammenhang mit der Ausübung von Heilpraktiken standen oder aber für unbekannte kultische oder magische Rituale verwendet wurden [ebd.]. Nimmt man an, dass es sich bei diesen Schalen um Lampenschalen gehandelt hat, so wäre Titus Kolníks Beobachtung, dass das Harz sich nicht auf den Innenseiten der Gefäße befand, verständlich, denn das Brenngut im Schaleninneren wäre verbrannt, über den Rand und unter das Gefäß gelaufenes Harz jedoch nicht, es hätte sich eher erhalten.

Sehr ähnliche, allerdings wikingerzeitliche rechteckige flache Schalen, sind von den Shetland-Inseln im Nordatlantik bekannt (Abb. 8: 2). Sie werden dort als Lampen gedeutet und besitzen im Unterschied zu unseren Schalen noch flache durchlochte Henkel [Buttler, 1989, P. 195, Abb. 2], die sich gut zum Tragen der Schalen eigneten.

In das Mittelalter datieren dann als weitere jüngere Parallelen hinsichtlich der Form und Funktion steinerne Lampenschalen (Abb. 8: 3) mit rechteckiger bis quadratischer Grundform und Griff, die aus dem skandinavischen Raum bekannt sind [Grieg, 1933, Abb. 38]. Ihr Brennstoff soll Tran gewesen sein [ebd. 90].

Variante B. Tiefe viereckige Gefäße

Bei dieser Variante soll nur eine Einzelform aus Esmark, Lkr. Schleswig, Fdpl. 36 angesprochen werden. Dabei handelt es sich um ein rechteckiges Gefäß mit zipfelartig ausgezogenen Seiten und einer engen Mündung (Abb. 9). Das kästchenförmige Objekt stammt aus einem Waffengrab und wurde erstmalig 1963 von Klaus Raddatz [1963] und jüngst noch einmal von Gudrun Loewe abgebildet [1998, Taf. 88: 1a]. Das Kästchen stand auf dem Leichenbrand eines Knochenlagers unterhalb eines Stangenschildbuckels. Aufgrund seiner Deckelkonstruktion gleicht das Kästchen den Tiegelförmigen Lampen der Gruppe 4, deren Rand ebenso deckelförmig eingezogen ist (Abb. 9). Kann man Objekte der letztgenannten Gruppe sowohl als Öllämpchen wie auch als Kerzenhalter

verwenden, so scheint für das Kästchen aus Esmark 36 nur eine Verwendung als Öllampe tragbar, evtl. in Verbindung zu einem Schwimmdocht. Das Kästchen fand sich in einem Waffengrab und datiert in die ältere Römische Kaiserzeit, vermutlich nach B₁ oder auch B₂. Betrachtet man auch weitere Lampenbeigaben, etwa jene der bootsförmigen Objekte, so fällt auf, dass sich diese häufig in Männergräbern mit Waffenbeigabe finden.

Gefäße der Gruppe 15 — Importierte Gläser

Umstritten ist die Verwendung sog. Facettschliffgläser (Abb. 10). In der Regel werden diese als Bestandteile der Trink- und Speisesitten gedeutet und im germanischen Kontext als Trinkgläser bezeichnet. Es gibt jedoch Hinweise auf eine Verwendung der Facettschliffgläser als Leuchtkörper [Hegewisch, 2005, S. 268]. Als Leuchter in einem vermutlich eher wohlhabenden Umfeld kommen beispielsweise rundbodige Glasbecher in Frage, etwa der in Mittel- und Mitteleuropa weit verbreitete Typ 'Kowalk', oder auch solche Formen, wie sie aus dem Fürstengrab von Gommern, Lkr. Jerichower Land, bekannt sind (Abb. 10). Ein von Chr.-H. Wunderlich veröffentlichtes Foto verdeutlicht die These (Abb. 10) [dazu ders. 2002, Abb. 14, siehe auch Abb. 13] es habe sich bei einigen dieser Gläsern um Ampeln gehandelt, die an Ketten aufgehängt wurden [siehe dazu ders. 2003, Abb. S. 261, außerdem Lierke, 1999]. Der Nachweis dieser Gläser in Gräbern wäre somit — wenn es sich um Lampen handelte — auch als Fortsetzung bzw. einheimische Umsetzung antiker Leuchtkörperbeigaben zu werten, wie sie aus dem mediterranen Raum bekannt ist [Ringtved, 1991, S. 59 f.]. Hier erwächst für diejenigen Bestattungen mit solch einer Beigabe eine weitere

Dimension, die über die schlichte Ansprache dieser Objekte im Rahmen des sozialen Status des Verstorbenen hinausgeht.

Fazit

Ist das römische Beleuchtungswesen von einer großen Einheitlichkeit geprägt, so stellt sich dies für die germanische Seite gerade andersherum dar. Eine organisierte Produktion und Distribution von Beleuchtungskörpern wie Öllampen oder Laternen sowie des Brennguts ist auf germanischer Seite nicht zu erkennen.

Deutlich wird, dass es auf germanischer Seite keine einheitlichen Gefäßformen gab, die man als Lampen ansprechen könnte, vielmehr haben wir es mit einer Vielzahl von Formen zu tun, die diese Funktion gehabt haben mögen. Sicher zu identifizieren sind aber nur die Nachahmungen römischer Öllampen, fast alle anderen Formen könnten auch andere Funktionen gehabt haben. Entsprechend haben wir es hinsichtlich der einheimischen Lampen des Barbaricums wahrscheinlich nicht mit einer Überlieferungs-, sondern mit einer Erkenntnislücke zu tun.

Die Beleuchtung wird daher neben dem schlichten Lagerfeuer — das sich in manchen feuergefährdeten Räumen allerdings verbietet — mit Mitteln erfolgt sein, die kaum eine Spur im archäologischen Fundgut hinterlassen haben. Ein Beispiel dafür sind Teller oder flache Schalen, in denen sich Brennstoffe wie Talg hervorragend verbrennen lassen, ohne dass dies in der archäologischen Überlieferung sichtbar wird. Anzunehmen ist außerdem, dass es noch weitere Gruppen von Lampen gibt, die dem Verfasser nicht bekannt sind, da offensichtlich die Erfindungsgabe der einheimischen Gruppen größer war, als es zu vermuten ist.

Literaturverzeichnis

- Becker M., Bemann J., Laser R., Leineweber R., Schmidt B., Schmidt-Thielbeer E., Wetzel I., 2006. Deutschland, Land Sachsen-Anhalt. Corpus der römischen Funde im europäischen Barbaricum. 6. Bonn.
- Bigelow G.F., 1989. Life in Medieval Shetland: An archaeological Perspective. Hikuin 15.
- Bischof D., 2000. Eine germanische Lampe aus Kirchhuchting // Archäologische Gesellschaft im Landkreis Rotenburg (Wümme) (Hrsg.), Forschungen zur Archäologie und Geschichte in Norddeutschland [Festschr. W.-D. Tempel]. Rotenburg-Wümme.
- Bøe J., 1931. Jernalderens Keramik i Norge. Bergens Museums Skrifter 14. Bergen.
- Bohm W., 1937. Die Vorgeschichte des Kreises Westprignitz. Leipzig.
- Busch-Hellwig S., 2007. Ein Siedlungsplatz der jüngeren Kaiserzeit in Backemoor, Lkr. Leer. Beiträge zur Archäologie in Niedersachsen. 13. Rahden-Westfalen.
- Buttler S., 1989. Steatite in Norse Shetland. Hikuin 15.
- Finck A., 2006. Eine Tonlampe aus Stade-Riensförde. Antik oder neuzeitlich? Archäologische Berichte des Landkreises Rotenburg (Wümme). 13.
- Friis P., 1963. Jernaldergrave ved Gjurup med teltformet Dødehuse. Kuml.
- Glob P.V., 1937. Neues aus Vendsyssels älterer Eisenzeit. Acta Archaeologica. 8.
- Grieg S., 1933. Middelalderske Byfund fra Bergen og Oslo. Oslo.
- Halpaap R., 1994. Der Siedlungsplatz Soest-Ardey. Bodenaltertümer Westfalens. 30. Mainz.
- Hegewisch M., 2005 (2006). Germanische Adaptionen römischer Importgefäße. Berichte der Römisch-Germanischen Kommission. 86.
- Hegewisch M., 2007. Plänitz. Ein kaiser- und völkerwanderungszeitliches Gräberfeld im Kreis Ostprignitz-Ruppin. Zugleich eine Studie zur Entwicklung der spätkaiserzeitlichen elbgermanischen Keramik. Bonner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichtlichen Archäologie. 7. Bonn.
- Hinz H., 1976. Stichwort „Beleuchtung“. Reallexikon der Germanischen Altertumskunde. 2. Berlin-New York.
- Koch U., 1990. Das fränkische Gräberfeld von Klepsau im Hohenlohekreis. Forschungen und Berichte zur Vor- und Frühgeschichte. 38. Stuttgart.
- Kolník T., 1993. K výskytu, Etnickému Určeni a Funkcii kvadratických a vaničkovitých msiek z doby rímskej na Slovensku. Východoslovenský Pravek. 4.
- Kolník T., Varsik V., Vladár J., 2007. Branč. Germańska osada z 2. až 4. storočia. Eine germanische Siedlung vom 2. bis zum 4. Jahrhundert. Archaeologica Slovaca Monographiae Catalogi. 10. Nitra.
- Lierke R., 1999 (Hrsg.). Antike Glastöpferei. Ein vergessenes Kapitel der Glasgeschichte. Mainz.
- Loeschke S., 1919. Lampen aus Vindonissa. Ein Beitrag zur Geschichte von Vindonissa und des antiken Beleuchtungswesens. Zürich.
- Loewe G., 1998. Kreis Schleswig (seit 1974 Kreis Schleswig-Flensburg). Archäologische Denkmäler Schleswig-Holsteins. 8. Neumünster.
- Luka L.J., 1954. Cmentarzysko z okresu rzymskiego w Naclawiu w pow. kościańskim. Tymczasowe wyniki badań przeprowadzonych w 1952 r. Przegląd Arch. 10.
- Maier R., 1981. Ein schiffsförmiges Tongefäß aus einem eisenzeitlichen Urnengrab von Leese, Lkr. Nienburg (Weser). Nachrichten aus Niedersachsen Urgeschichte. 50.
- Nielsen J.N., 2000a. Sejlflod — ein eisenzeitliches Dorf in Nordjütland. Katalog der Grabfunde. Band I: Text und Pläne. Nordiske Fortidsminder B. 20: 1. København.
- Nielsen J.N., 2000b. Nielsen, Sejlflod — ein eisenzeitliches Dorf in Nordjütland. Katalog der Grabfunde. Band II: Abbildungen und Tafeln. Nordiske Fortidsminder B. 20:2. København.
- Norling-Christensen H., 1954. Katalog over Ældre Jernalders Grave I Aarhus Amt. Nordiske Fortidsminder IV, 2. København.
- Nüsse H.-J., 2008. Untersuchungen zur Besiedlung des Hannoverschen Wendlands von der jüngeren vorrömischen Eisen- bis zur Völkerwanderungszeit. Neue Ausgrabungen und Forschungen in Niedersachsen. 26.
- Pollak M., 1980. Die germanischen Bodenfunde des 1.–4. Jahrhunderts im nördlichen Niederösterreich. Wien.

Raddatz K., 1963. Ein Tonkästchen der frühen römischen Kaiserzeit aus Satrupkirchenholz, Kreis Schleswig. Offa 20.

Ringtved J., 1991. Fremmede genstande på Sejlflodgravpladsen, Nordjylland. Jysk Ark. Skelskabs Skrift. 27.

Rottländer C. A., 1992. Der Brennstoff römischer Beleuchtungskörper. Zu einem Neufund einer Bildlampe aus dem Gräberfeld Kaiseraugst-Im Sager. Jahrbuch Augst und Kaiseraugst. 13.

Rygh O., 1885. Norske Oldsager. Pais u. a. O.

von Uslar R., 1938. Westgermanische Bodenfunde des ersten bis dritten Jahrhunderts nach

Christus aus Mittel- und Westdeutschland. Germanische Denkmäler der Frühzeit. 3. Berlin.

Wunderlich Chr.-H., 2002. „Lightkultur“: Fettnäpfchen, Tranfunzeln und Armleuchter. Vorgeschichtliche Beleuchtungstechnik in der Museumsnacht. Archäologie in Sachsen-Anhalt. 1.

Wunderlich Chr.-H., 2003. Light and Economy. An Essay about the Economy of Prehistory and Ancient Lamps. Lynchnological News. 2003.

Wunderlich Chr.-H., 2006. Und es ward Licht. Archäologie in Deutschland. 4.

Informationen über den Autor

Hegewisch Morten — Berlin, Doktor, M.A., Institut für Prähistorische Archäologie der Frei Universität.
E-mail: hegewisc@zedat.fu-berlin.de

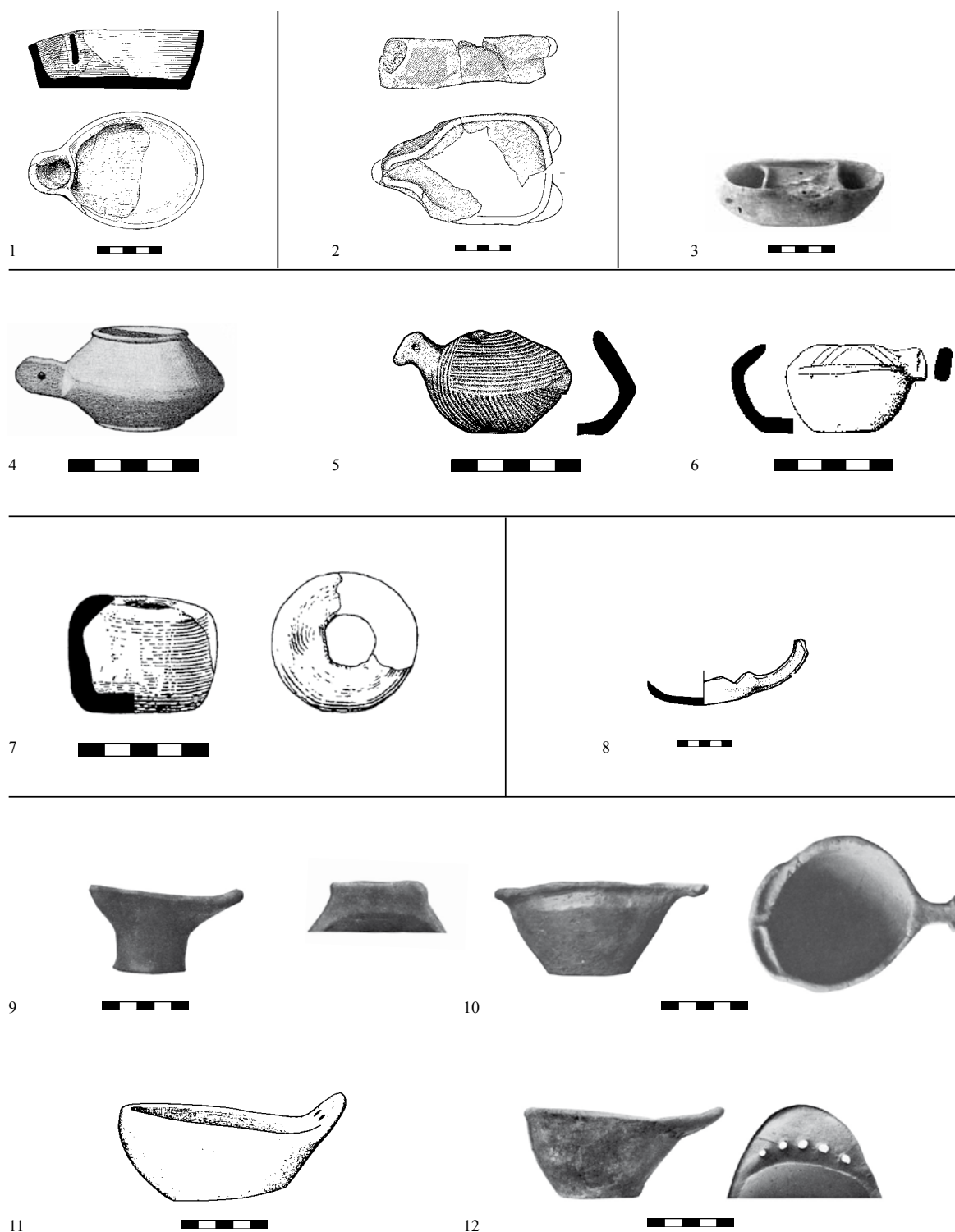

Abb. 1. Lampen der Gruppen 1–6.

1 — Bremen, Ortsteil Kirchhuchting (Deutschland), Siedlungsfund. Bischof 2000, Abb. 1–2; 2 — Soest-Ardey (Deutschland), Siedlungsfund. Halpaap, 1994, Grubenkomplex 165/517 Taf. 38: 4 Katnr. 428; 3 — Nitzow, Lkr. Stendal, Einzelfund. Bohm, 1937, Taf. 75: 7; 4 — Legionslager Vindonissa, Gemeinde Windisch, Kanton Aargau (Schweiz), Siedlungsfund. Loeschke, 1919, 124 ff., Taf. 1: 13; 5–6 — Sejlflod (Dänemark), Grab I; ZL. Nielsen, 2000a/b, Abb. X223; X2660; 7 — Gartow, Lkr. Lüchow-Dannenberg (Deutschland), Siedlungsfund. Nüsse, 2008, Taf. 8: 72; 8 — Branč, okr. Nitra, Siedlungsfund Objekt 189. Kolník/Varsik/Vladar, 2007, Taf. 153: 3; 9 — Hesselbjerg, Århus Amt (Dänemark), Grabfund. Norling-Christensen, 1954, Taf. 49: 7; 10 — Blikbjerg II, Århus Amt (Dänemark), Grabfund. Norling-Christensen, 1954, Taf. 46: 22; 11 — Mantinghausen, Lkr. Büren (Deutschland), Einzelfund. von Uslar, 1938, Taf. 53: 12; 12 — Skonsbjerg, Århus Amt (Dänemark), Grabfund. Norling-Christensen, 1954, Taf. 45: 9.

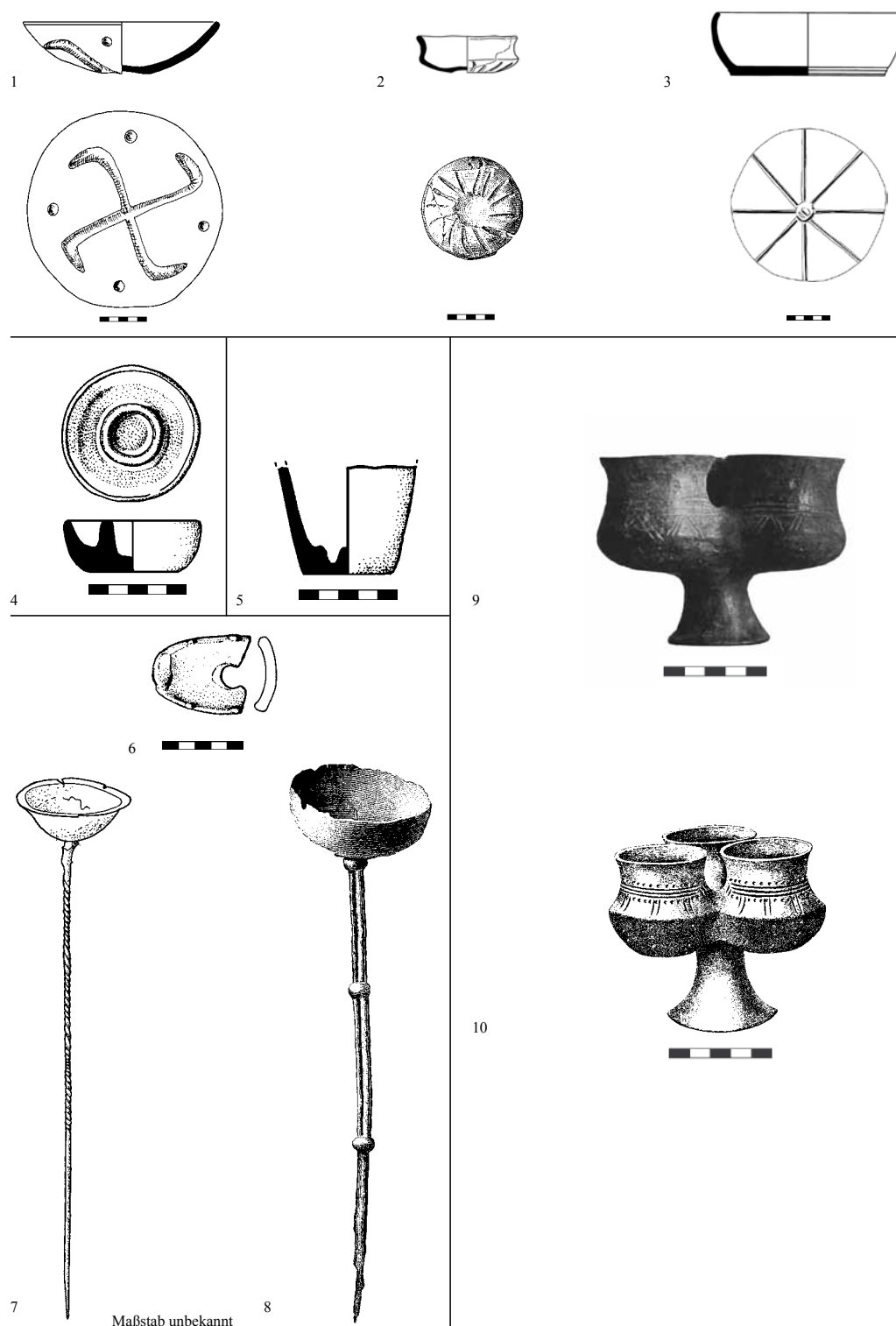

Abb. 2. Lampen der Gruppen 7–10.

1 — Straning, Gem. Straning Grafenberg, pol. Bezirk Horn (Österreich), Siedlungsfund. Pollak, 1980, Taf. 112: 1; 2 — Naclaw, woj. Wielkopolskie (Polen), Grab 1. Łuka, 1954, Abb. 3: b; 3 — Butzow, Lkr. Potsdam-Mittelmark (Deutschland), Grabfund. Museum für Vor- u. Frühgeschichte Berlin, Inv. If 40269, unpubl.; 4 — Branč, okr. Nitra (Slowakei), Siedlungsfund Objekt 121. Kolník/Varsik/Vladar, 2007, Taf. 100: 13; 5 — Branč, okr. Nitra (Slowakei), Siedlungsfund Objekt 44. Kolník/Varsik/Vladar, 2007, Taf. 50: 15; 6 — Branč, okr. Nitra (Slowakei), Siedlungsfund Objekt 56. Kolník/Varsik/Vladar, 2007, Taf. 67: 11; 7 — Oseberg, Fylke Vestfolt (Norwegen). Hinz, 1976, Abb. 46: a; 8 — Hennem (Norwegen), Grabfund. Rygh, 1885, 66 Abb. 432; 9 — Nordheim, Hedrum (Norwegen), Grabfund. Bøe, 1931, Abb. 186; 10 — Trålum, Fjære (Norwegen), Grabfund. Bøe, 1931, Abb. 186.

Abb. 3. *Lampen der Gruppe II.*

1 — Lille Rigtved (Dänemark), Grabfund. Glob, 1937, Abb. 20; 2 — Hellebjerget (Dänemark), Grabfund. Glob, 1937, Abb. 22; 3 — Verster Horne (Dänemark), Grabfund. Glob, 1937, Abb. 21.

Abb. 4. *Wikingerzeitliche Lampen, sog. „Hour-Glasses“.*

1 — Kjømannsstuens tomt, Tyskebryggen, Bergen (Norwegen), Siedlungsfund. Grieg, 1933, Fig. 44; 2 — Dræggen, Bergen (Norwegen), Siedlungsfund. Grieg, 1933, Fig. 43.

Abb. 5. *Rekonstruktion eines als Lampe verwendeten Pokals mit einem Stück Kohle als Dochtstütze.*

Exponat 8 und 9: <http://www2.archlsa.de/ligthkultur/ligth2001/>

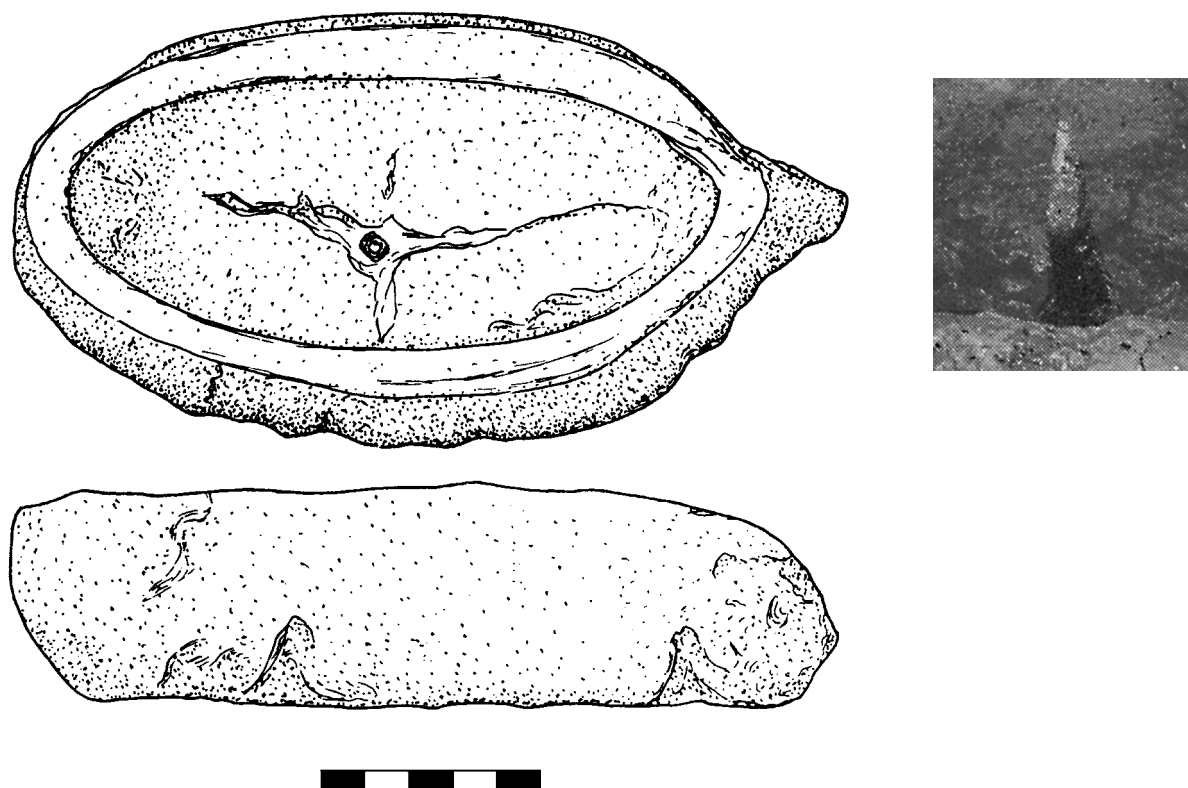

Abb. 6. Lampe aus Klepsau, Hohenlohekreis, Grab 31, mit Detailaufnahme eines im durchlochten Boden steckenden Eisennagels als Dochthalter.

Klepsau, Hohenlohekreis (Deutschland), Grab 31. Koch, 1990, Taf. 25: 16.

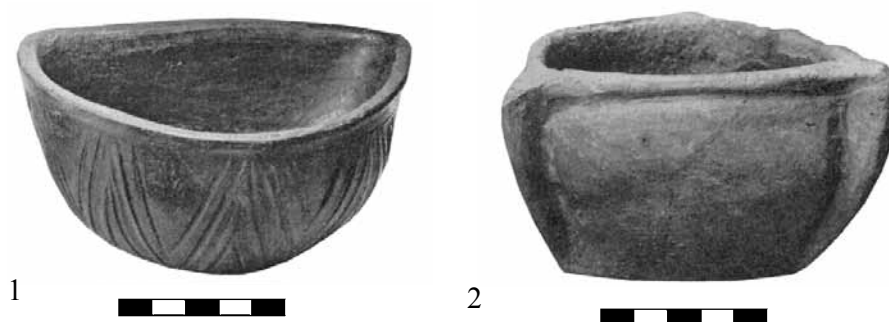

Abb. 7. Dreieckige Gefäße der Gruppe 13 aus Dalmark und Hjørring Kirkegaard (Dänemark).

1 — Dalmark (Dänemark), Grabfund. Glob, 1937, Abb. 25; 2 — Hjørring Kirkegaard (Dänemark), Grabfund. Glob, 1937, Abb. 27.

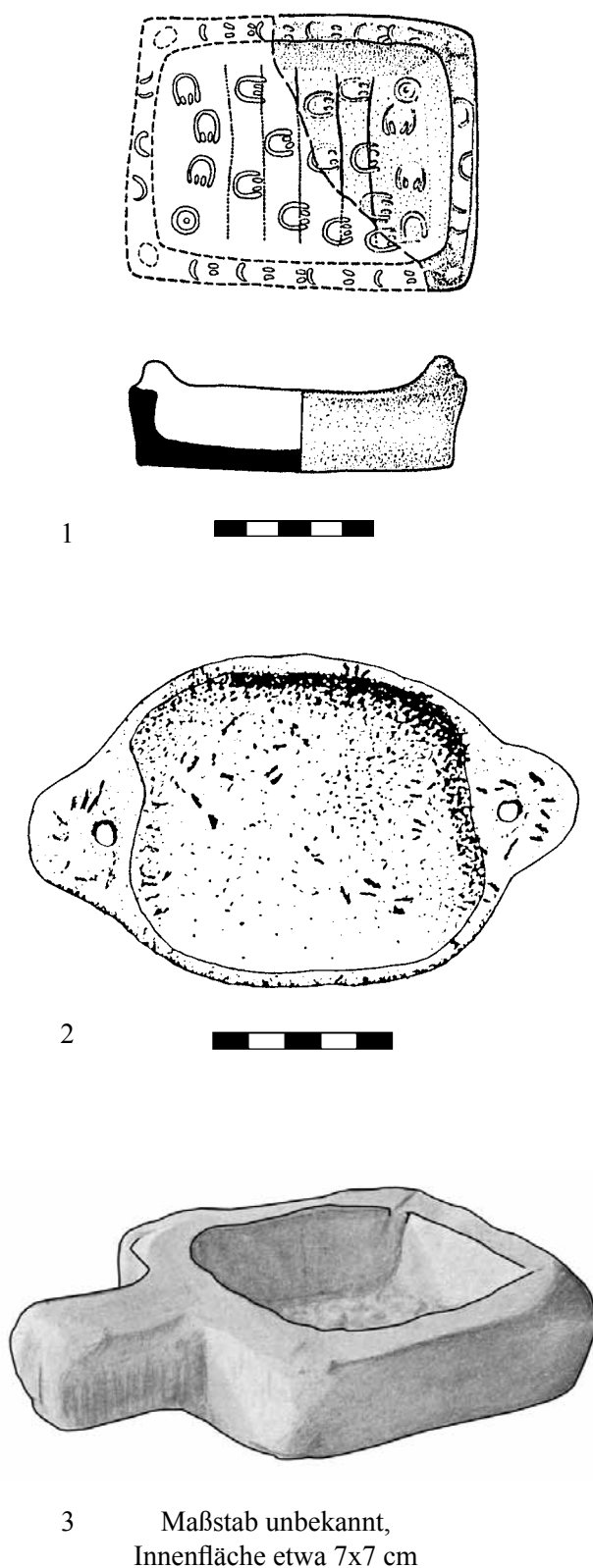

Abb. 8. Wannenförmiges Gefäß aus Mojmirovce, okr. Nitra (Slowakei) und jüngere formverwandte Lampen aus Norse Shetland (England) und Storgaten 27, Tønsberg (Norwegen).

1 — Mojmirovce, okr. Nitra (Slowakei), Siedlungsfund, Kolník, 1993, Abb. 2: 3; 2 — Norse Shetland (England). Buttler, 1989, Fig. 2; 3 — Storgaten 27, Tønsberg (Norwegen), Siedlungsfund. Grieg, 1933, Fig. 38.

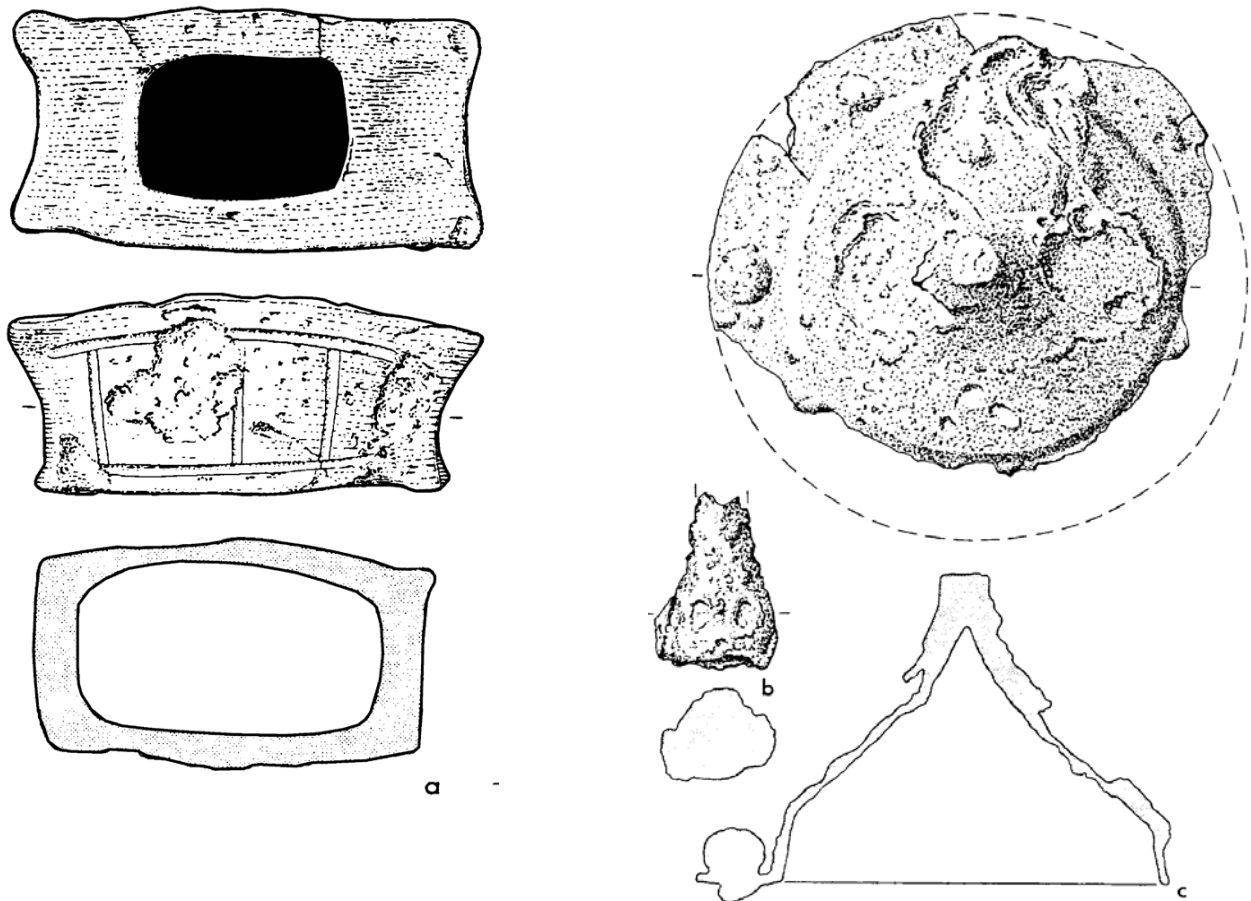

Abb. 9. Beigaben des Waffengrabes von Esmark, Lkr. Schleswig (Deutschland).
Esmark, Lkr. Schleswig (Deutschland), Grabfund. Loewe, 1998, Taf. 88: 1a.

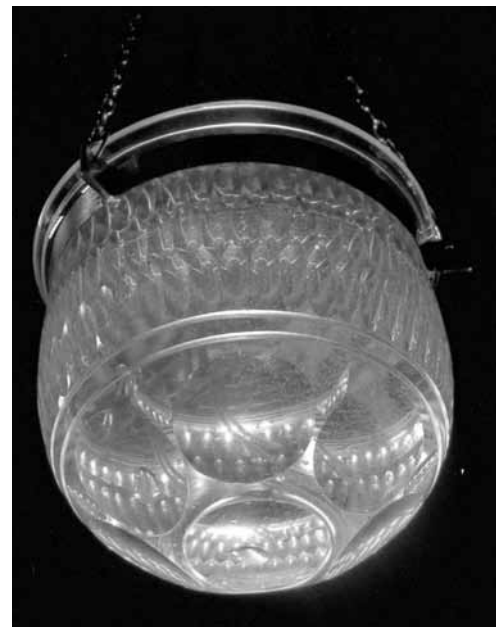
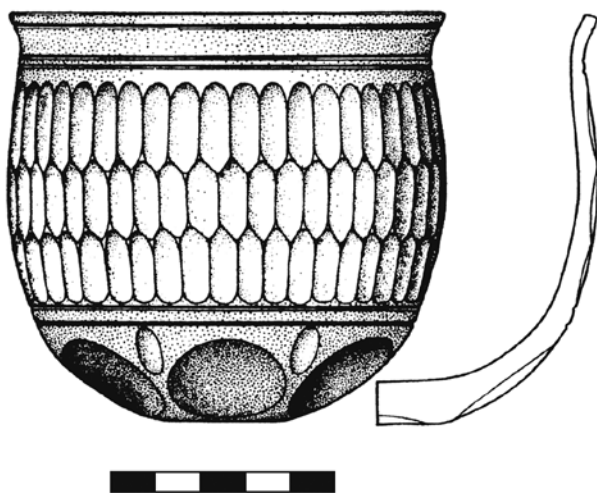

Abb. 10. Glasbecher aus dem Fürstengrab von Gommern, Lkr. Jerichower Land (Deutschland) und Rekonstruktion des aufgehängten und als Ampel mit Schwimmdocht verwendeten Gefäßes.

Oben: Gommern, Lkr. Jerichower Land (Deutschland), Becker u. a., 2006, Taf. 85: 3; unten: Exponat 24: <http://www.archaeoversum.de/ligthkultur/ligth2001/expo22-24glasschalen.htm>.

Antler Manufacturing In Moldova In Sântana de Mureș — Černjachov Culture

В статье рассматриваются вопросы, связанные с обработкой оленьего рога на территории распространения культуры Сынтана де Муреш — Черняхов. На основе анализа материала с поселения Бырлад «Валя Сякэ» авторы прослеживают основные этапы и приёмы изготовления трёхрядных гребней.

В заключении статьи авторы приходят к выводу о культурной специфике этого типа находок. На территории Восточной Европы техника массовой обработки оленьего рога появляется одновременно с миграцией германских племён на юг и является одной из характерных черт культуры Сынтана де Муреш — Черняхов.

Generalities

Antler handicraft in the area of the is well documented by archaeological artefacts. The abundance of bone objects found at Sântana de Mureș-Černjachov Culture sites suggests that it was a widespread practice in the Late Roman Period. Analyzing the working techniques helps us to understand the level of economic development and also reasons for producing and using the antler objects. The presence of a huge amount of antler artefacts in some settlements means that local specialized crafts communities existed which produced these objects on a large scale. Hence, studying the antler handicraft during the Late Roman Period in *Barbaricum* can help us to understand better some aspects of the economic, social and cultural life of the region¹.

Most of the archaeological sites belonging to the Late Roman Period and located in the Eastern Carpathian area (Fig. 1) have yielded numerous and various objects that demonstrate the existence of an extensive activity of bone processing. One of the best-developed handicrafts during this period in the area of the Sântana de Mureș-Černjachov Culture was antler-working. Evidence of this handicraft comes from archaeological artefacts (raw material; waste products, half-finished objects; and finished objects) attested in many settlements and cemeteries.

The subject of antler manufacturing in some settlements of the Sântana de Mureș-Černjachov

Culture has already been discussed in several articles by V. Palade [Palade, 1966; Palade, 1969; Palade, 1971; Palade, 1981]. In his papers, this Romanian archaeologist presented the results of excavations at Bârlad-*Valea Seacă* and Fedești (Vaslui county, Romania). Based on discovered archaeological artefacts, he also tried to analyse the working methods of antler craftsmen. Recent publications by Romanian scholars have focused in particular on the occurrence of this handicraft in the former Roman province of Dacia [Alicu, Nemeș, 1982; Gudea, Bajusz, 1991; Belidiman, 1992; Cociș, Alicu, 1993; Ciugudean, 1997; Bejan, Pădurean, 2005; Bounegru, Ota, 2006; Timoc, 2007 etc.]², but a general study of this issue for the Carpathian area as a whole has been lacking until now³.

Among the diverse artefacts manufactured from bone and antler one could identify several categories of objects of varying uses: needles, needlehoses, awls, polishers, spindles, weapons (bone arrows), figurines, tool accessories, amu-

¹ See more details about different aspects of dress customs in Barbarian society in the 4th and 5th c. in [Pohl, 1998, P. 51–61] and in [Rummel, 2007, S. 213–230].

² We suppose that the archaeological evidence of antler working from Suceag (Cluj county) are remains of itinerant craftsman then workshop as it was presented by C. Opreanu [Opreanu, 1992]. In Biharea (Biharea county) are known workshops but from VI–VII c. [Dumitrașcu, 1982; Dumitrașcu, 1985].

³ For more data on bone and antler handicrafts in other European regions during the Late Roman Period [see: Cnotliwy, 1963; Cnotliwy, 1996; Roes, 1963; Chmielowska, 1971; Gaitzsch, 1980; MacGregor, 1985; MacGregor, 1980; Petković, 1995; Petitjean, 1995; Crummy, 2001; Biró, 2002 etc.]

lets, pendants⁴, beads, combs, decorative and dress objects, skates blades etc. (Fig. 6)⁵. The most numerous and representative category of antler objects found in settlements and cemeteries of the 4th century in the region are single-side composite combs, worked out of three ranges of superimposed plates fixed by bronze rivets. The quality of the products depended on the nature of the raw material, and the craftsman's ability, the tools, techniques and technology used to process the antler objects. Hence, by the quality of the final products we can estimate the skills of the craftsmen.

In this paper we will not go into details about typology⁶, but will focus more on the working stages and techniques used by craftsmen during the Late Roman Period. The geographical framework for this approach is defined by the Eastern Carpathian Mountains and the Dniestr River, the region which is part of the Sântana de Mureș-Černjachov Culture (Fig. 1).

Mass production and Crafts settlement

The antler handicraft was part of the economic development of a settlement, part of trade and exchange between different communities and finally it was part of the local culture. In the settlements Bârlad-*Valea Seacă* [Palade, 1966; Palade, 1969; Palade, 1981; Palade, 2004] and Fedestî (Vaslui county, Romania) [Palade, 1971], from the Eastern Carpathian area, raw materials are attested for manufacture and many well-organised workshops for antler handicraft (Fig. 1). The workshops from *Valea Seacă* and artefacts discovered inside them can help us to understand antler handicraft during the Late Roman Period, because an impressive

number of workshops and antler material have been discovered there⁷. Most of the dwellings have a rectangular form and are oriented from East to West. In the NW corner of the buildings/structures we can usually see the remains of a hearth made from clay and stones [Palade, 1969, P. 234] and in the central part one or two pits which were used as the "working place" [Palade, 1981, P. 179]. A lot of fragments of red deer antler were discovered inside the area workshops (Fig. 2: 5, 8, 9) [Palade, 1969, Fig. 12: 1; 14; 15]. For example, in the dwelling no. 2 were attested ca. 250 such fragments with different dimensions, concentrated in three places [Palade, 1966, Fig. 1]⁸. The first group (ca. 50 fragments) was in the NW corner of the workshop and contained lots of antler fragments. The second group (ca. 35 fragments) was discovered in the SE corner and contained already worked elements of antler for (teeth and comb) handles [Palade, 1966, P. 265, Fig. 6: 3; 9: 4; 7: 1, 2, 4, 5]. The third group was in the west part of the workshop and contained the most final products: rectangular and semicircular elements with dimensions between 5 and 7 cm. Near to these places and in two depressions, other small antler fragments were discovered, with splits and chips, resulting from antler working and which can be considered as offal [Palade, 1966, P. 267, Fig. 6: 4; 12: 1–3]. Further, in workshop no. 2, a finished comb was discovered, worked from many rectangular pieces, fixed with bronze rivets between two semicircular slates [Palade, 1966, Fig. 13; 14]. V. Palade calculated that, from all the discovered materials in this workshop, 400–500 rectangular and semicircular slates for comb-working and

4 Pyramidal, conical and ring pendants were made from the unused points of the antler. Pendants were produced from burrs (antler rosettes), considered to have been bracelets, an idea which we cannot support because the objects are too small for such purposes [Palade, 1969, P. 239, Fig. 4: 1, 2, 4; Palade, 1981, Fig. 21].

5 Eg. Two elements of skates are known from the Sântana de Mureș-Černjachov settlement at Budești, Republic of Moldova [Vornic, 2005, Fig. 26: 4 and Fig. 45: 2].

6 For more details about the typology of antler combs in the Late Roman Period [see Thomas, 1960; Никитина, 1969; Böhme, 1974, S. 122–126; Щукин, 1977, Рис. 1; Щукин, 2005, С. 173–177, Рис. 59; Petković, 1995; Kokowski, 1998, P. 655–656; Шишкин, 1999 etc.].

7 The settlement is located at 1,5 km NNW from the contemporary city of Bârlad in the valley named *Valea Seacă*. During the excavations 25 dwellings and 7 open air working places considered to be antler workshops were discovered. The workshops and dwellings with antler remains are concentrated in the southern part of the settlement and just a few of them in the northern part. Antler raw material, and finished and unfinished objects discovered in those buildings/structures, suggested that the inhabitants of this settlement were involved in horn-working [Palade, 1981, P. 179; Palade, 2004, P. 167].

8 More than 300 fragments of antler were also discovered in workshop no. 3. [see: Palade, 1969, P. 239, Fig. 12: 1 and Fig. 14]. The same situation was attested in the remains of the workshop at Fedestî [see: Palade, 1971, P. 209].

other antler objects could have been made. Concentration of the antler material in-and-around the areas of the two depressions suggest that they were linked directly with craftworking. The same situation is characteristic of dwellings no. 3, 5, 8, 10, 11 and 16 (Fig. 2) [Palade, 1981, P. 212]. We cannot tell how many workshops were active at the same time, but it is certain that local artisans produced a huge amount of antler objects.

In most of the settlements from *Barbaricum* in the Late Roman Period the handicrafts were not so well separated, but the archaeological evidence discovered in the Bârlad-*Valea Seacă* settlement leads us to the idea that the inhabitants living and working in these dwellings were specialized in antler working and can be considered as **comb-makers, comb-workers or comb-craftsmen**⁹. Similar situation from the near territories is attested just in the Velika Snitinka, Ukraine¹⁰.

Comb elements¹¹

In the Bârlad-*Valea Seacă* settlements most of the composite combs are with semicircular handle back, with three ranges of superimposed plates attached by bronze rivets [Palade, 1969, P. 239]. The combs were made from 4–7 rectangular items with dimensions of 5–7 cm in which were cut cca. 30 teeth [Palade, 1981, Fig. 14; 15; 24–28]. The handle of the comb was formed from two semicircular slates into which the teeth were fixed with rivets.

⁹ We have to take into account that the manufacturing of antler objects needs special skills and knowledge, which has to be applied during each stage of the working process [Шарыгина, 2006, С. 254].

¹⁰ On the excavated territory of settlement (400 x 100 m) were attested over 20 agglomerations of the cultural goods and in fifth of them were discovered the red deer debris. In one of the construction (14x8m), considered as main workshop, was a surface of the 12 sq.m. with a layer composed by many antler debris, hundreds of combs elements, one finished comb and other artifacts. Total amount of the antler debris discovered in Velia Snitinka is about 16.500 and 550 unfinished and finished objects. Concerning the combs, the handle and tooth plates are very well presented [Магомедов, 1992; Магомедов, 2001, С. 101, Рис. 82: 4–7, 9; I Goti, P. 88–92, Fig. 1: 131–135; 94–96].

¹¹ For general information about the combs see [Trifenebach, 2000; Ulbricht, 2000].

Working stages and techniques

One of the main problems when discussing antler handicraft is a lack of bone-working tools. Only a few have been found in circumstances which relate them directly with this handicraft. We can conjecture the craftsmen's tool kits and working methods only on the basis of large amounts of waste material, half-finished pieces and finished products¹². Antler-working is a long process, which consists of two main stages: collecting raw material and manufacturing antler objects.

I. Collecting raw material

People used not just meat and skin, but animal bones too. Bone and horn working is one of the oldest attested human handicrafts. Because of its biological origin, bone is one of the best preserved materials in archaeological sites from prehistoric times onwards, including in the Eastern Carpathian area [Alaiba, Grădinaru, 2006; Belidiman, Sztancs, 2006; Brudiu, 2006; Rotaru, Gheorghe, 2006 etc.]. Each type of bone has unique properties. Bones were available, in most cases, from farming domestic animals, hunting wild animals and collecting. One of the most used bone materials during Ancient times was the antler, which differs than other bones. Hence, antler is one of the most common organic materials found in Late Roman settlements and cemeteries. Its organic nature makes it relatively easy to work and to manufacture into diverse categories of artefacts using simple hand tools.

The character and scale of the handicraft depends on the antler material discovered in a settlement (abandoned material, unfinished pieces, and final products). The antler handicraft or so-called «antler-working industry»¹³ was dependent on the availability of raw material.

¹² A. Cuttler writes that, during Late Antiquity, as later in medieval Byzantium, the carving of bone was technically dependent on, but often inferior to, that of dentine. But he also mentioned that the main problem of analyzing bone working techniques is the absence of any surviving tools that can be positively identified as having been used for this purpose. In this situation, Cuttler concluded that the working methods of craftsmen have to be deduced from the evidence of their products [Cuttler, 1985].

¹³ A. MacGregor has already debated the question of «Handicraft or Industry» [MacGregor, 1985, P. 44–54].

Red deer (*Cervus elaphus* L.) has more complex antler than other animals from the deer family: over 120 cm in length and sub-cylindrical in section, with twenty or more points. The surface can be quite heavily guttered or it may be fairly smooth. Antler is porous and relatively soft when collected, because it is formed from the newest deposits channelled by the deer's vascular system, but after a few years, antler becomes very hard and for working needs to be softened¹⁴. During the 4–5 cc., in the case of deer (the source of shed antlers), these were collected from the forests, hillsides and through hunting, which during this period of time was not restricted by any regulation. The collecting of shed antlers is seasonal. The red deer cast their antlers over a two-month period in late winter or spring [MacGregor, 1985, P. 35]. In the early middle ages, in some parts of Europe, control of stag hunting was established and the hunting season took place between April and September. Traces on antler show us if the antler was separated from the skull naturally or it was cut after hunting the stag. In the Bârlad-Valea Seacă settlement, some antler with rosettes was discovered and also a stag skull with saw cut traces, which confirm that these antlers came from hunting [Palade, 1966, Fig. 5: 1, 5; Palade, 1969, P. 234, Fig. 1: 1–3; Palade, 1981, P. 180, Fig. 13], but V. Palade considered that most of the antler was collected from forests [Palade, 1981, Fig. 11; 13] and just 8–10% came from hunting [Palade, 1981, P. 180].

The presence in some settlements of a huge quantity of antler shows the importance of collecting this material for handicraft needs. We have many questions around collected raw material: was it local or from other regions; was it collected or hunted, etc. But to get answers we need to have more comparative archeo-zoological studies. We may suppose that during the Late Roman Period the raw material was collected from the forest, from hunting and also through some kind of exchange of finished articles for raw materials. The extent of this trade during the Late Roman Period remains an open question, but it is certain that the local craftsmen produced antler objects for a large area rather than for local community needs.

¹⁴ For the structure and morphology of antler [see: MacGregor, 1985, P. 9–14].

II. Manufacturing

The second stage of antler-working, the most important and complex, followed further steps in the process of working:

1. Fractioning

The process of antler-working begins by fractioning the antler into small elements for different purposes. I. Ulbricht tried to establish a schematic representation of how the antler have been fractioned and used [Ulbricht, 1978], but as A. MacGregor observed, the scheme is a generalised one, because not all antlers were removed until exhaustion and nor were all the elements for a single comb necessarily made from the same antler [MacGregor, 1985, P. 69, Fig. 42]. The cylindrical beam and plate parts of the cut antler have different dimensions. So far we have not discovered any tools for fractioning by cutting and splitting in the area under discussion. But we can see on the antler remains traces characteristic of discarded antler-cores resulting from the detaching of the antler itself or from nicking. The traces can be seen on many discarded antler burrs where they have been separated from the beam (Fig. 3: 5, 8, 9). Nicking marks show clearly how the material was rotated periodically or that the blade never became deeply embedded. The final separation was usually made by breakage (Fig. 3: 5, 8) [MacGregor, 1985, P. 55, Fig. 32; Palade, 1969, Fig. 7; Palade, 1966, Fig. 12: 5; Palade, 1969, Fig. 5, 6, 7]. Fragments of antler have been discovered in the workshops from the Bârlad-Valea Seacă settlement, with special tools, which are supposed to have been the saw [Palade, 1966, P. 261, Fig. 6: 1; 7: 1; P. 265, Fig. 5, 6, 7; P. 273, Fig. 12: 5; Palade, 1981, Fig. 4–9; Ciugudean, 1997, P. 13]¹⁵ (Fig. 4: 1–5). The saw was usually used for perpendicular fractioning of the antler into small fragments, but in some cases we can see longitudinal marks too [Palade, 1966, Fig. 6: 2; 12: 5] (Fig. 3: 8). When the stag was hunted, the removing of the antler from the skull was also done by sawing; there are examples of this at Bârlad-Valea Seacă [Palade, 1969, P. 234].

2. Splitting

The next step of antler processing was splitting. The basal segments were split in two parts

¹⁵ Bronze saws have been discovered in some Viking Age settlements in Northern Europe, which are linked with comb manufacturing [See: Tempel, 1969, S. 36, Abb. 11–13].

and then prepared for comb handles. Depending on the thickness of the antler, the cylindrical beam parts were split into two-four or more slates [Palade, 1966, P. 269, Fig. 8]. The splitting of smaller antler pieces was made before softening [Palade, 1966, P. 269, Fig. 7: 5; 8: 4; 9: 1, 2, 3, 5; 10; 11]. V. Palade demonstrated that splitting of the antler fragments is more precise when the antler is hard rather than when it is soft [Palade, 1981, P. 206]. Some shaping operations seem to have been carried out with the aid of an axe. But, axes are rarely attested in the Sântana de Mureș-Černjachov Culture settlements and we cannot support the idea of widespread use of this tool in bone-working practices. In Bârlad-*Valea Seacă* we observe only a few antler fragments with chopping marks, supposedly from an axe [Palade, 1966, P. 274, Fig. 5: 1 and 12: 1–3], but most of them were made by a knife. V-shaped traces in section indicate cutting with a knife [MacGregor, 1985, P. 57]. Knives are among the best-attested artefacts and include a variety of sizes and types (Fig. 3: 8).

3. Softening

Antler is a hard material and to be worked it needs to be softened. Without any written sources, we can only infer the softening methods used during the Late Roman Period on the basis of archaeological artefacts and by linking them with ethnographical data. Fractioning antler into small pieces was possible with a saw without softening, but carving the slates needed special treatment of the antler to make it softer. V. Palade considered that for softening the antler fragments, the inhabitants of Bârlad-*Valea Seacă* used an alkaline solution obtained after boiling wood ashes [Palade, 1966, P. 271; Palade, 1981, P. 206–209]. A. MacGregor demonstrated that it is enough to place the antler in hot water [MacGregor, 1985, P. 64, Fig. 40] and there is no need for boiling water, acids, sauerkraut pickle, sour milk and buttermilk or oil, as other scholars have claimed [Zurowski, 1973; Zurowski, 1974]. In most of the workshops discovered in the Bârlad-*Valea Seacă* settlement we can see the remains of hearths and a lot of well-made and handmade pottery [Palade, 1966, Fig. 2, 3, 4; Palade, 1969, Fig. 13: 1–3]. This archaeological evidence (pottery, hearths) supports the idea that these craftsmen used the easiest method for softening, just hot water (Fig. 2).

4. Carving

After splitting the antler fragments into small slates, the craftsmen carved them until they became of 1,5–3,0 mm in thickness. For better and easier carving, the antler was from time to time placed in hot water to be even more softened. Some experiments have shown that after a long period of time in hot water, antler becomes too soft and fragile [Palade, 1981, P. 209]. To limit this, the artisans placed the antler fragments into water a couple of times during the carving process, because they needed to have a soft surface only during working time. However, among the discovered material in Bârlad-*Valea Seacă* we can see a lot of debris [Palade, 1981, Fig. 16: 6; 18: 9, 10] (Fig. 2: 5, 8). At the end of the process, some of the comb elements needed to be polished. They were first smoothed and then, after finishing, the objects were given a final polishing.

5. Adjusting

Most of the teeth slates have a rectangular form, but the comb handles are semicircular (Fig. 5: 13–16) [Palade, 1981, Fig. 19]. Discovering the semicircular elements for comb handles which are bigger than the combs indicates that the craftsmen had a template for comb-making and that after measuring them they cut or chopped the pieces to get the correct size (Fig. 3: 1–4). Semicircular tools have been discovered in Bârlad-*Valea Seacă* which are thought to have been used as templates (patterns) for making semicircular comb handles¹⁶. On some semicircular plates for comb handles we can see the template claws and the beginnings of carving. These traces confirm that they were marked by artisans for working an exact form (Fig. 5: 13).

6. Assembly

The next step, after preparing all the comb elements, was assembly, by fixing the 4–8 rectangular teeth slates between two semicircular plates (Fig. 5). Another small semicircular plate was placed in the free upper space of the comb handle. In the examples with small handle plates, the teeth slates cover all lateral surfaces [Palade, 1981, P. 209, Fig. 18: 2, 5, 8; 24: 3, 4; 25: 4; 26: 3,

16 Such tools were discovered in workshops No. 3, 5, 7, 10, 11 [Palade 1969, P. 239, Fig. 3: 5; 4: 2; Palade, 1981, Fig. 10: 5; 17; 28: 1].

4; 27: 3, 4; 28: 2] (Fig. 6: 4). To fix them, the artisans used both drilling and riveting techniques.

a. Drilling

All elements of the comb for clamping needed to be drilled, because the craftsmen used the riveting technique. The artisans made the holes for rivets through three ranges of plates (Fig. 6: 4). A. MacGregor supposed that punches were used for perforating the antler [MacGregor, 1985, P. 59–60]. V. Palade considered that the craftsmen used the hectic nail [Palade, 1966, P. 274] to drill the antler or a borer with 1,5–2,0 mm diameter [Palade, 1981, P. 209; Ciugudean, 1997, P. 14] (Fig. 5: 9, 10, 12, 15).

b. Riveting

The final assembly process for combs was by riveting. All combs were assembled with this technique. Iron and bronze rivets were used to clamp all the elements of the comb. A. MacGregor considered that bronze rivets «remain uncommon until the beginning of the medieval period, when the rivets of combs, for example, are more frequently of bronze» [MacGregor, 1985, P. 62–63]. But, in our case, most of the combs from the settlements and cemeteries under discussion are riveted with bronze rivets. Using a hard metal, such as iron, is more difficult for riveting and could split the comb, but bronze is softer and more suitable for a successful riveting¹⁷. Pieces of bronze slates and rungs, from which the rivets were made, have been discovered in the workshops at Bârlad-*Valea Seacă* [Palade, 1966, P. 267–268, 274, Fig. 15: 2–3; Palade, 1969, P. 239, note 7 and 8] and Fedești [Palade, 1971, P. 209]. The rungs have different lengths and each of them has around 2 mm diameter. The tubular rivets were made from bronze slate, cut into a narrow piece, from which the rivets were wrung (Fig. 4: 6, 7). Also, the rivets were made from a rung of bronze, achieved by casting. The rivets are disposed horizontally at the middle of the comb on a straight line, and also in a semicircular pattern in the upper part of the comb handle. The number of rivets is variable, probably depending more on the size of the comb and the number of elements than from a choice of the craftsmen. But usually there is one rivet for each rectangular teeth slate and three of them in the upper semicircular handle of

the comb. The rivets were fixed by hitting the two ends. Nails with a big “flower” have been discovered in workshops no. 5, 7 and 16, which are supposed to be from anvils placed in wooden supports used for riveting the combs [Palade, 1981, P. 210, Fig. 23: 1–3] (Fig. 4: 9).

7. Gauging

The use of a gauge seems to be implied in the production of teeth plates for composite combs. The combs’ teeth were manufactured or disposed after the blanks had been riveted between side-plates [MacGregor, 1985, P. 62], as we can see from some un-finished combs discovered in Bârlad-*Valea Seacă*, where general teeth length and traces are characteristic [Palade, 1981, Fig. 18: 5]. In most of the Bârlad-*Valea Seacă* workshops, the small slates for teeth do not have teeth. The thickness of the teeth and spaces between them depend on the quality of the shaping tool, which was a specific type of small saw. In our case, the distance between the teeth at Bârlad-*Valea Seacă* is approximately the same. The thickness of the teeth is between 0,5 and 1,0 mm. In some cases the teeth have different lengths. The lateral teeth are short and are about 1,0 cm in length whereas the central teeth are longer, up to 2,5 cm (Fig. 5: 9–12). To avoid problems during the gauging process, the artisans tried to leave the space between the plates equal to the distance between the teeth¹⁸. This means that the process of making teeth was a difficult operation and small mistakes could ruin the operation (Fig. 5: 9, 12). V. Palade established that in Bârlad-*Valea Seacă* the artisans used three types of saw [Palade, 1981, P. 210, Fig. 18: 1, 3, 4]. After gauging, the assembled combs were smoothed and then polished.

8. Decorating

Some of the combs and pendants have decorative elements but were not coloured or painted. The most decorated part of the comb was its handle. The characteristic ornament is inscribed ring-and-dot motifs, but we can also see straight and undulated lines, notches, dots and notches in parallel lines etc. [Palade, 1981, P. 210–211, Fig. 24: 1, 2, 4; 26: 1–4]. A. MacGregor argues that perfectly

17 Combs have been discovered in Bârlad-*Valea Seacă* with iron rivets, which means that local artisans used this metal too [See: Palade, 1981, P. 209].

18 This example is given by V. Palade from artefacts discovered in the cemetery at Izvoare [Palade, 1966, P. 272].

symmetrical concentric rings were executed with a special tool — *stradda* [MacGregor, 1985, P. 60, Fig. 37]. Equally, symmetrical double-ring-and-dot motifs show that some of these decorative elements had two or more scribing points at different radii, although two single-toothed implements of different dimensions could have been used successively with the same effect (Fig. 6: 1, 3, 5, 8). But, comb handles were also decorated using other tools, such as the compass, a metal tool with a sharpened crown¹⁹, chisels, drills etc. [Palade, 1981, P. 212]²⁰.

9. Smoothing and polishing

Judging from transverse parallel lines which may be detected on antler objects, some smoothing was done with the aid of a knife blade held cross-wise and pulled along the surface, producing the characteristic “chatter mark”. In the last stages of the working process, the craftsmen used a polishing method to give the objects a smooth and polished surface. Antler has the capacity to take a high polish. Otherwise, various minerals and organic substances were most probably used for smoothing and polishing [MacGregor, 1985, P. 58]. V. Palade supposed that grit or ash was used for polishing and then, in some cases, the surface of the combs, pendants and other objects was polished with fat and fragments of skin [Palade, 1966, P. 271; Palade, 1981, P. 209]. Also, V. Palade considered that the polishing of the comb elements took place before assembly [Palade, 1981, P. 209]. We agree that preliminary smoothing took place after carving and preparing the comb elements, but the final polishing took place only at the end of the working process.

Perspectives

Bone utilization and working is a field of active research for many scholars around the world. Given a lack of written sources with mentions of bone working techniques and a lack of work tools, we need more inter-disciplinary studies on antler working during all historical periods. Also, we need biochemical and zoological analyses to

establish the origins of the raw materials and the fauna aspects characteristic to each region²¹.

Special attention has to be paid to the cultural interpretation of this kind of archaeological material. The development of the antler handicraft and comb manufacturing in the region over a long period of time is not so well known. In the recently published article by A. Ganciu, we can see the extent of the comb handicraft in Ancient times (4th BC-1st AD) in the northern part of the Lower Danube region. But, for the time between the 1st and 3rd AD c. we do not have any data on this handicraft. In the Late Roman Period, a huge number of antler finds are attested in the area discussed, which shows a high level of development in the handicraft. These make us believe that comb manufacturing is a handicraft brought to the region by one of the migrating populations from Northern Europe²². This group of people made a direct contribution to the formation and development of the cultural and ethnic aspects of the Sântana de Mureș-Černjachov Culture. This conclusion is supported by an historical perspective of this phenomenon: during the next historical period the antler handicraft disappeared again. We do not believe that this situation is solely the result of the essential changes in the fauna in the region. The most probable explanation comes from ethnic and political changes in the region during Late Antiquity and at the beginning of the Early Middle Ages. After the departure of the people of the Sântana de Mureș-Černjachov Culture, the antler handicraft is no longer attested in the Eastern Carpathian area. This is similar to the situation whereby antler combs could be an indicator of Germanic migration in other European regions [Deringer, 1967; Larrieu et al., 1985, P. 257–262; Schach-Döriges, 1994; Kazanski, Laport, 1995; Teuber, 2005; Van Ossel, Rodet-Belarbi, 2007, P. 34].

19 So-called *Zirkelstichel* are known in the Slavic settlements at Stare Mesto and Leva Hradec, which could be linked with bone-working [See: Hrubý, 1957; Tempel, 1969, P. 37, Abb. 14–15].

20 Awls from Illerup, Ådal, Denmark [Ilkjær, 1989; Ilkjær, 1993, Band 3].

21 The IKAZ-BWG is one the most important international initiatives to develop bone working research and to facilitate inter-disciplinary studies. We hope that this network will be a lasting one and through it will get answers to many debated questions on the bone and antler handicraft. WBRG — International Council for Archaeozoology — Worked Bone Research Group [http://www.wbrg.net] (last check 01.04.2009).

22 For the spread of different types of combs by Germanic communities in Europe see [Thomas, 1960; Werner, 1988, Abb. 10; Werner, 1990; Ilkjær, 1993; Шарыгина, 2006 etc.] A similar situation is attested in the Viking Age. See [Tempel, 1969; Ulbricht, 1978; Ulbricht, 1980; Ambrosiani, 1981 etc.].

Literature

Давидан О. И., 1962. Гребни Старой Ладогги // Археологический сборник Государственного Эрмитажа. Вып. 4. Ленинград.

Магомедов Б. В., 1992. Магомедов Б. В. Велика Снітинка 2 — поселення гребінників III-IV ст. н. е. // Стародавнє виробництво на території України. Київ.

Магомедов Б. В., 2001. Черняховская культура. Проблема этноса. Lublin.

Никитина Г. Ф., 1969. Гребни черняховской культуры // Советская археология. № 1. Москва.

Рикман Э. А., 1967. Памятник эпохи великого переселения народов. По раскопкам поселения и могильника черняховской культуры у села Будешты. Кишинев.

Рыбаков Б. А., 1948. Ремесло Древней Руси. Москва.

Шарыгина М. В., 2006. К вопросу о происхождении зооморфных гребней эпохи Великого переселения народов в Европе // AV. 13.

Шишкин Р. Г., 1999. Классификация и типология трехслойных гребней черняховской культуры // Сто років вивчення культур полів поховань на Україні. Київ.

Щукин М. Б., 1977. Современное состояние готской проблемы и черняховская культура // Археологический сборник Государственного Эрмитажа. Вып. 18. Ленинград.

Щукин М. Б., 2005. Готский путь. Готы, Рим и черняховская культура. Санкт-Петербург.

Alaiba R., Grădinaru I., 2006. Unelte din corn de cerb descoperite în așezarea Cărnăceni-Holm II // AMT. I.

Alicu D., Nemeș E., 1982. Obiecte de os descoperite la Ulpia Traiana Sarmizegetusa // AMN. XIX.

Ambrosiani K., 1981. Viking Age Combs, Comb Making and Comb Makers in the Light of Finds from Birka and Ribe, Stockholm: Stockholm Studies in Archaeology. 2. Amsterdams Historisch Museum.

Bejan A., Pădurean O. C., 2005. Prelucrarea osului și cornului în secolele IV–V d. Hr. în spațiul fostei Dacii preromane. Tehnici de execuție a obiectelor din os și corn // Banatica. 17.

Belidiman C., 1992. Piese de toaletă și podoabă în secolul al IV-lea e.n. descoperite în estul Transilvaniei // SCIVA. XLIII. 1.

Belidiman C., Sztancs D. M., 2006. Obiecte de podoabă neolitice timpurii din materii dure de animale descoperite pe teritoriul României, brățări de os // AMT. I.

Bíró Mária T., 2002. Combs and comb-making in Roman Pannonia: ethnical and historical aspects // Probleme der frühen Merowingerzeit im Mitteldonaauraum. Brno. Archäologisches Institut der Akademie der Wissenschaften der Tschechischen Republik.

Bolomey A., Marinescu-Bîlcu S., 2006. Industria cornului în așezarea cucuteniană de la Drăgușeni-Ostrov // AMT. I.

Bounegru G., Ota R., 2006. Piepteni de os din așezarea postromană de la Alba Iulia-Dealul Furcilor-Monolit // Apvlvm. XLII/1.

Böhme H.W., 1974. Germanische Grabfunde des 4. bis 5. Jahrhunderts: zwischen unterer Elbe und Loire. Studien zur Chronologie und Bevölkerungsgeschichte. Münchner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte. 19. München.

Brudiu M., 2006. Prelucrarea osului și cornului în gravetianul oriental din spațiul carpato-nistean, resurse, repertoriu, ocupații // AMT. I.

Chmielewska A., 1971. Grzebenie starożytnie i sredniowieczne z ziem polskich. Łódź.

Choyke A., 2003. Backward reflections on ancient environments: what can we learn from bone tools? // Lászlóvszky J., Szabó P., (eds.). People and Nature in Historical Perspective. Budapest.

Ciugudean D., 1997. Obiecte din os, corn și fildeș de la Apulum. Alba Iulia. Muzeul Național al Unirii.

Cnotliwy E., 1963. Grzebenie rogowe i kosciane od I do V w. n.e. na Pomorzu Zachodnim // Materiały Zachodnio-Pomorskie. T. 9. Szczecin.

Cnotliwy E., 1996. Der Herkunftsprung der Kämme aus Bitola (Heraclea Lyncestis) in der Republik Makedonia // Studia Gothica. 1. Lublin.

Cociș S., Alicu D., 1993. Obiecte din os din Dacia Apulensis și Dacia Porolisensis // AMP. XVII.

Crummy N., 2001. Bone-working in Roman Brita// a model for itinerant craftsmen? // L'artisanat romain. Montagnac. Éditions Monique Mergoil.

Cutler A., 1985. The craft of Ivory. Sources, Techniques, and Uses in the Mediterranean World:

A.D. 200–1400. Dumbarton Oaks Research Library and Collection. Washington. D.C.

Deringer H., 1967. Provinzialrömische und germanische Knochenkämme aus Lauriacum // Jahrbuch des Oberösterreichischen Musealvereins. 112. H. 1.

Dobre J., 2000. Meșteșuguri la Dunărea de Jos (sec. IV-X) // AD. VI/1.

Dumitrașcu S., 1982. O locuință-atelier de lucrat piepteni (sec. VI e.n.) descoperită la Biharea // Crisia. 12.

Dumitrașcu S., 1985. Un atelier de lucrat piepteni descoperit la Biharea // Crisia. 15.

Gaitsch W., 1980. Eiserne Römische Werkzeuge. Studien zur römischen Werkzeugkunde in Italien und den nördlichen Provinzen des Imperium Romanum. // British Archaeological Reports. International Series. 78. Oxford.

Ganciu A., 2002–2003. Piepteni din corn și os din secolele IV a.Chr.-I p.Chr. de la Dunărea de Jos // SCIVA. 52–53.

Gudea N., Bajusz I., 1991. Ace de păr de la Porolisum // AMP. XIV-XV. 1990–1991.

Hrubý V., 1955. Staré Město, velkomoravské pohřebiště Na valách. Monumenta Archaeologica. 3. Praha.

Hrubý V., 1957. Slovanske kostene predmety a jehlich výroba na Morave // PA. 48.

I Goti, 1994. Milano.

Ilkjær J., 1989. The Weapons Sacrifices from Illerup, Ådal, Denmark. The Birth of Europe // Archaeology and Social Development in the First Millennium A. D. Roma.

Ilkjær J., 1993. Illerup Ådal. Die Gürtel. Bestandteile und Zubehör // Jutland Archaeological Society Publications. XXV. 3–4. Aarhus.

Kazanski M., Laport J., 1995. Quelques documents du Ve siècle ap. J.-C. Attribuables aux Wisigoths en Aquitaine // Aquitania. XIII.

Kokowski A., 1998. Die Masłomęcz-Gruppe. Ihre Chronologie und Beziehungen innerhalb des gotischen Kulturkreises — Ein Beispiel für den kulturellen Wandel der Goten im Verlauf ihrer Wanderungen // BRGK. 78 (1997).

Larrieu M., Marty B., Crubezy E., 1985. La Nécropole Mérovingienne de la Turraque, Beaucaille-sur-Baïse (GERS). Toulouse.

Luik H., Choyke A.M., Batey C. E., Lõugas L., (eds.), 2005. From Hooves to Horns, from Mollusc to Mammoth. Manufactures and Use

of Bone Artefacts from Prehistoric Times to the Present // Proceeding of the 4th Meeting of the ICAZ Worked Bone Research Group at Tallin. Tallin.

MacGregor A., 1985. Bone, Antler, Ivory and Horn. The Technology of Skeletal Materials since the Roman Period. London-Sydney-Totowa.

Marcu M., 1971. Noi cercetări privind secolul al IV-lea e.n. la Hărman // Cumidava.V.

Mitrea I., 2007. Contribuția cercetărilor arheologice de la Bîrlad-Valea Seacă la cunoașterea Culturii Sântana de Mureș // AMT. II.

Moszynski K., 1967. Kultura Ludowa Slowian. 1. Warsaw.

Musteață S., 2006. Meșteșugul prelucrării osului și cornului la nordul Dunării de Jos în sec. VIII-IX // RA S.N. II. Nr. 1–2.

Musteață S., 2005. Prelucrarea osului în așezările medievale timpurii de la Mășcăuți-Livada Boierului și Mășcăuți-Cetate, (Republica Moldova) // Argesis. 14.

Müller A., 1990. Die Gothen und die Tschernjachow-Santana de Mures Kultur in Siebenbürgen // ZSL. 13/1. 84 Jh.

Opreanu C., 1992. Date preliminare privind prelucrarea osului în secolul al IV-lea e.n. în așezarea de la Suceag (jud. Cluj) // EN. II.

Palade V., 1966. Ateliere pentru lucrat piepteni din os din sec. IV e.n. de la Bîrlad-Valea Seacă // AM. IV.

Palade V., 1969. Noi ateliere de lucrat piepteni din corn de cerb în secolul al IV-lea e.n. la Valea Seacă Bîrlad // Carpica. II.

Palade V., 1971. Un nou centru de prelucrare a cornului de cerb din secolul al IV-lea e.n. de la Fedești, com. Șuletea (jud. Vaslui) // Carpica. IV.

Palade V., 1981. Centrul meșteșugăresc de prelucrare a cornului de cerb de la Bîrlad-Valea Seacă, datând din secolul al IV-lea e.n. // SCICPR. 1.

Palade V., 2004. Așezarea și necropola de la Bîrlad-Valea Seacă (sfârșitul sec. al III-lea — a doua jumătate a sec. al. V-lea). București.

Petitjean M., 1995. Les peignes en os à l'époque mérovingienne. Évolution depuis l'Antiquité tardive // Antiquités Nationales. 27.

Petković S., 1995. Rimski predmeti od kosti i roga sa teritorije Gornje Mezije, Beograd.

Plenderleith H.J., Werner A.E.A., 1977. The Conservation of Antiquities and Works of Art. Revised Edition. London.

Pohl W., 1998. Telling the difference: Signs of ethnic identity // Pohl W., Reimitz H., (eds.), *Strategies of Distinction. The Construction of Ethnic Communities*, 300–800. Leiden-Boston-Köln.

Roes A., 1963. Bone and Antler Objects from Frisian Tepmounds. Haarlem.

Rotaru Gh., 2006. Unelte din os din așezările Noua situate în partea de SE a jud. Vaslui // AMT. I.

Rummel Ph. v., 2007. Habitus barbarus. Kleidung und Repräsentation spätantiker Eliten im 4. und 5. Jahrhundert. Berlin-New York.

Rusu A.A., Florin Mărgineanu, 2005. Prelucrarea osului și cornului în Transilvania medievală (început de abordare tematică) // ArhM. V.

Schach-Dörjes H., 1994. Zu einreihigen Dreilagenkämmen des 3. bis 5. Jahrhunderts aus Südwestdeutschland // Fundberichte aus Baden-Württemberg. 19. 1.

Schach-Dörjes H., 1994. Zu einreihigen Dreilagenkämmen des 3. bis 5. Jahrhunderts aus Südwestdeutschland // Fundberichte aus Baden-Württemberg. 19. 1.

Tempel W.-D., 1969. Die Dreilagenkaemme aus Haithabu: Studien zu den Kaemmen der Wikingerzeit im Nordseekuestengebiet und Skandinavien. Dissertation zur Erlangung des Doktorgrades der Philosophischen Fakultät der Georg-Augustus-Universität zu Göttingen.

Teuber S.W., 2005. Die Einlagenkämme der Römischen Kaiserzeit und der Völkerwanderungszeit im freien Germanien // K.-H. Willroth (Hrsg.). *Neue Ausgrabungen und Forschungen in Niedersachsen*. 25. Neumünster.

Thomas S., 1960. Studien zu den germanischen Kämmen der römischen Keiserzeit // W. Coblentz (Hrsg.). *Arbeits- und Forschungsberichte zur Sächsischen Bodendenkmalpflege*. 8. Leipzig.

Tiefenbach H., 2000. Kamm. Sprachliches // *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde*. 16. Berlin-New York.

Timoc C., 2007. Prelucrarea osului și cornului în provincia Dacia // D. Benea (ed.). *Meșteșuguri și artizani în Dacia romană*. Timișoara.

Ulbricht I., 1978. Die Geweihverarbeitung in Haithabu // *Die Ausgrabungen in Haithabu*. 7. Neumünster.

Ulbricht I., 1980. Middelalderling kamproduktion i Slesvig // *Hikuin* 6.

Ulbricht I., 2000. Kamm. *Archäologisches // R. Müller, (Hrsg.). Reallexikon der Germanischen Alterumskunde*. 16. Berlin-New York.

Van Ossel P., Rodet-Belarbi I., 2007. L'utilisation du bois de cerf durant l'Antiquité tardive: un marqueur culturel? // *Abstracts of the 6th Meeting of the Worked Bone Research Group*. ICAZ. Paris.

Vornic V., 2006. Așezarea și necropola de tip Sântana de Mureș-Černjachov de la Budești. Monografia ANTIM. 3. Chișinău.

Werner J., 1988. Dančeny und Brandgrub. Untersuchungen zur Černjachov-Kultur zwischen Sereth und Dniestr und zu den 'Reichtumszentren' auf Fünen // *Bonner Jahrbücher*. 188.

Werner I., 1990. Eiserne Wollkämme der jüngeren Kaiserzeit aus dem freien Germanien // *Germania*. 68. 2.

Wyss R., 1973. Wirtschaft und Gesellschaft in der Jungsteinzeit. Bern.

Zurowski K., 1953. Uwagina temat obrobki rogu w okresie wczono-sredniowiecznym // *PA*. 9.

Zurowski K., 1973. Methoden zum Weichmachen von Geweih und Knochen in frühslawischen Werkstätten // *Berichten über den II Internationalen Kongres für Slawische Archäologie*. Berlin.

Zurowski K., 1974. Zmiekczanie porozy i kosci stosowane przez wytworców w starożytności i we wczesnym sredniowieczu // *AUNCA*. 4.

On-line Sources

<http://www.wbrg.net> WBRG — International Council for Archaeozoology — Worked Bone Research Group.

<http://www.knochenarbeit.de> — Knochenarbeit. Archaeozoology, taphonomy and worked bone.

http://www.imareal.oeaw.ac.at/mad/resources/mad_content.htm — Medieval Animal Database (MAD).

Abbreviations

- AD — Analele Dobrogei S. N. Constanța.
AM — Arheologia Moldovei. Academia Română, Filiala Iași. Institutul de Arheologie Iași. Bucharest.
AMN — Acta Musei Napocensis. Cluj-Napoca.
AMP — Acta Musei Porolisensis. Zalău.
AMT — Acta Musei Tutovensis. Barlad.
Apvlvm — Apulum, Acta Musei Apvlensis. Muzeul Național al Unirii. Alba Iulia.
Argesis — Argesis. Studii și comunicări. Muzeul Județean Argeș. Pitești.
ArhM — Arheologia Medievală.
AUNCA — Acta Universitatis Nicolai Copernici, Archaeologia. Torun.
AV—Arheološki Vestnik. Acta Archaeologica. Ljubljana.
Banatica — Banatica. Muzeul Banatului Montan. Reșița.
BRGK — Bericht der Römisch-Germanischen Kommission. Frankfurt a. Main.
Carpica — Carpica. Muzeul Județean de Istorie și Artă. Bacău.
Crisia — Crisia. Oradea.
Cumidava — Cumidava. Muzeul Județean Brașov.
EN — Ephemeris Napocensis. Academia Română, Institutul de Arheologie și Istoria Artei. Cluj-Napoca.
Germania — Anzeiger der Römisch-Germanischen Kommission. Frankfurt a. Main.
LSAK — Lübecker Schriften zur Archäologie und Kulturgeschichte. Lübeck.
PA — Památky Archeologické.
RA S.N. — Revista Arheologică. Chișinău.
SCICPR — Studii și comunicări de istorie a civilizației populare din România. Sibiu.
ZSL — Zeitschrift für Siebenbürgisches Landeskunde. Heidelberg.

Information about authors

Musteață Sergiu — Chisinau, Dr., associated professor, “Ion Creanga” State University, History Department.

E-mail: sergiu_musteata@yahoo.com

Popa Alexandru — Frankfurt am Main, Dr., Römisch-Germanische Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts.

E-mail: popa@rgk.dainst.de

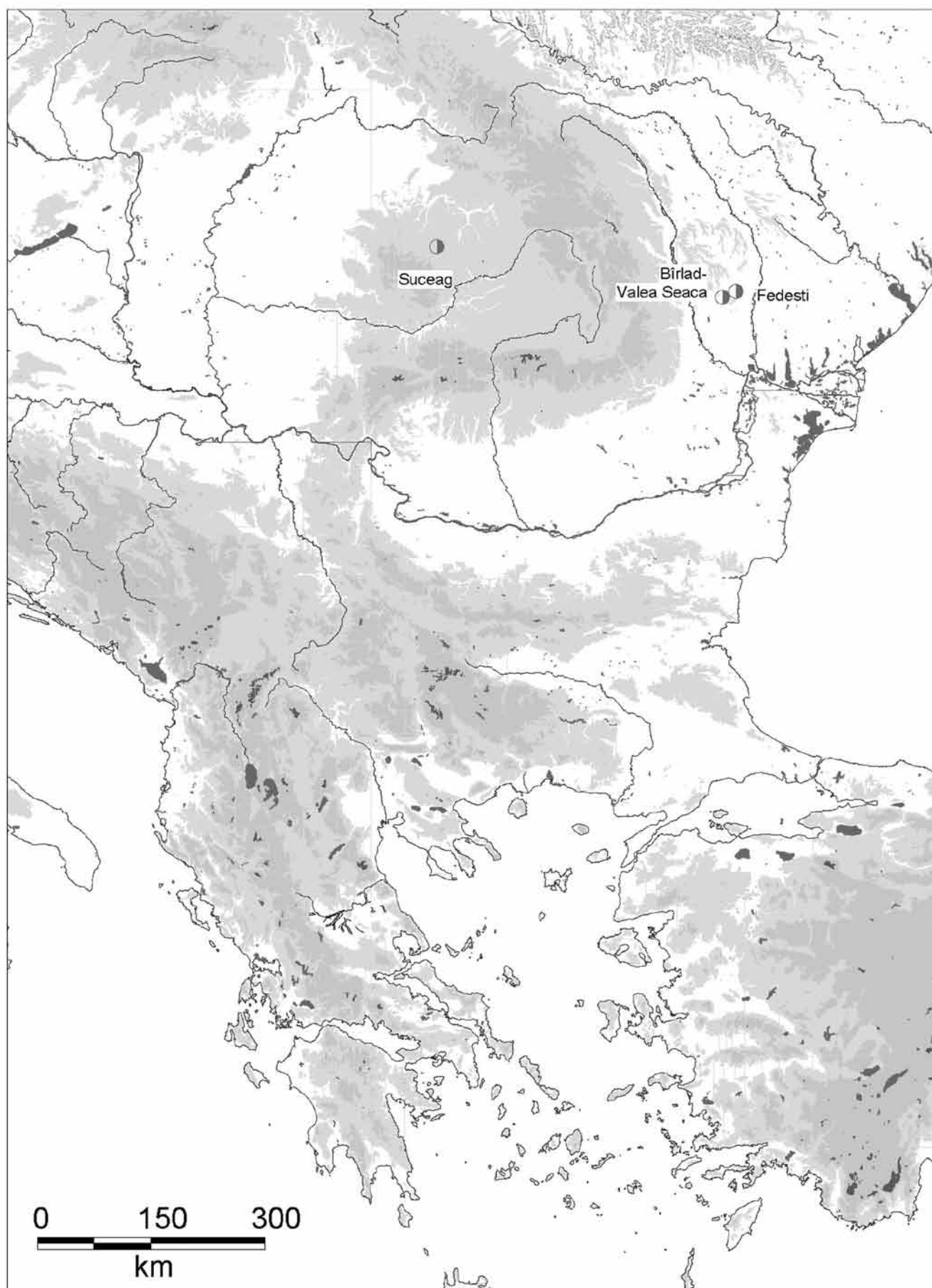

Fig. 1. *The location of sites mentioned in the article.*

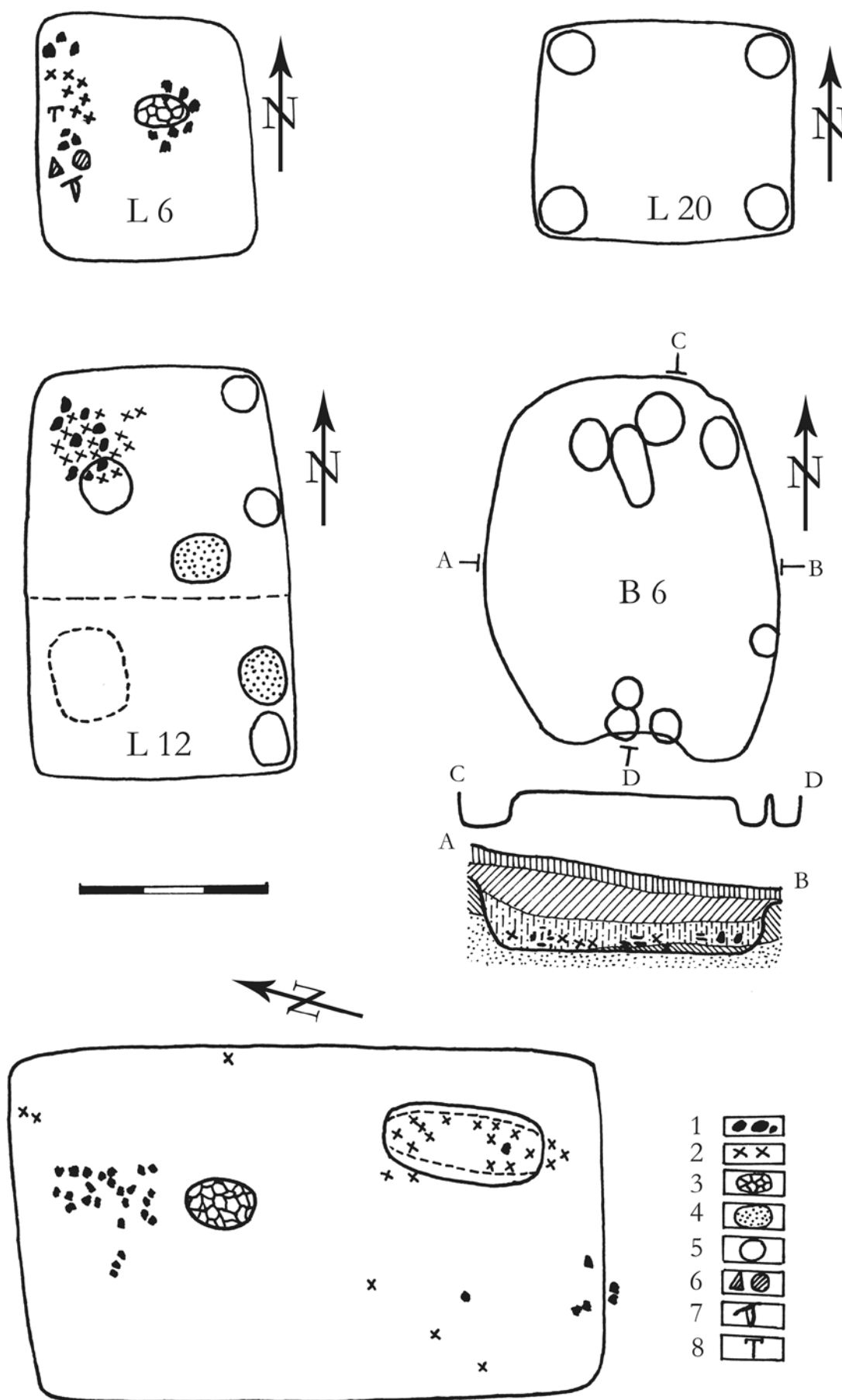

Fig. 2. Workshops from the Bârlad-Valea Seacă settlement (after Palade).

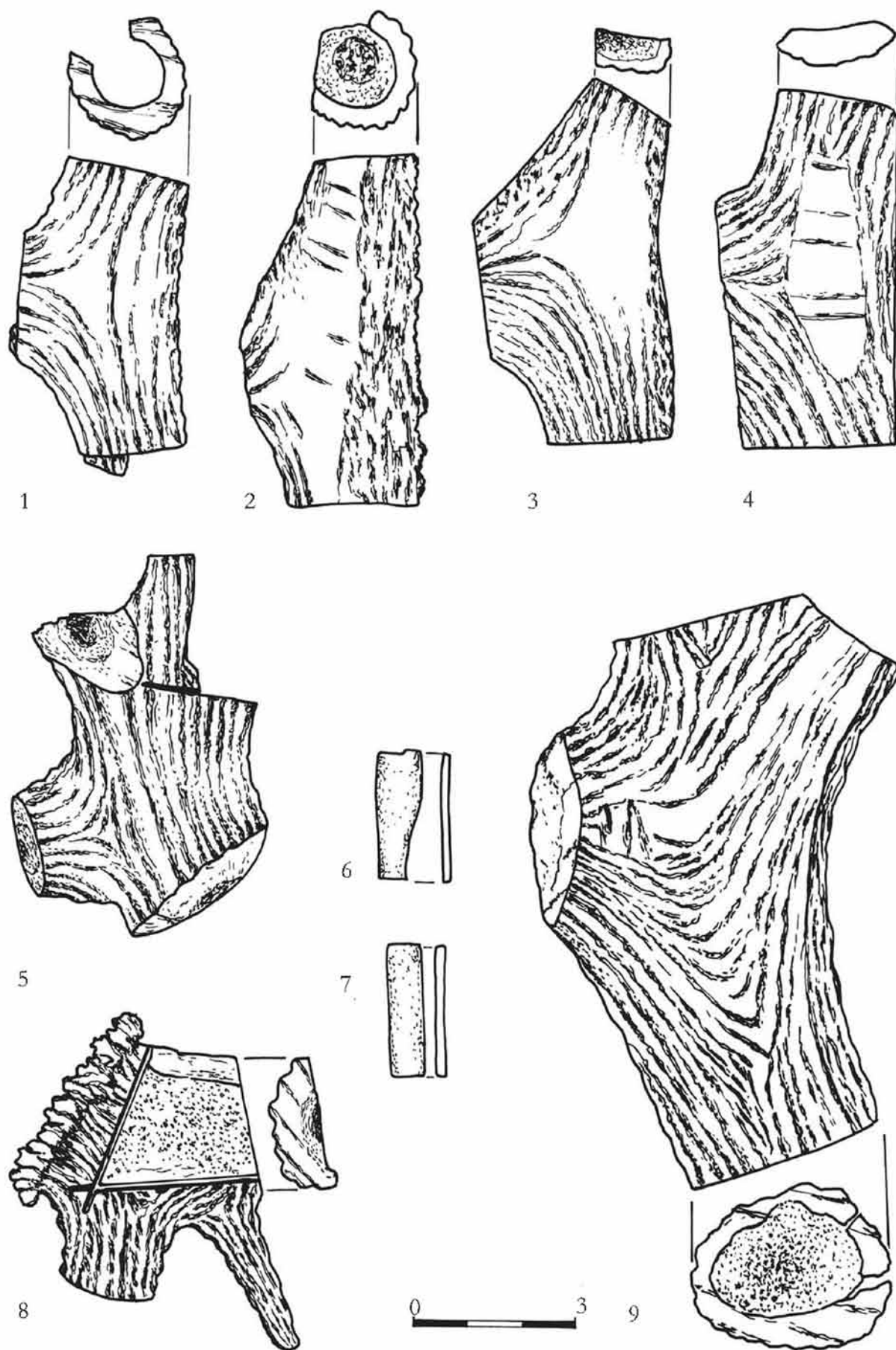

Fig. 3. Raw materials from the Bârlad-Valea Seacă settlement (after Palade).

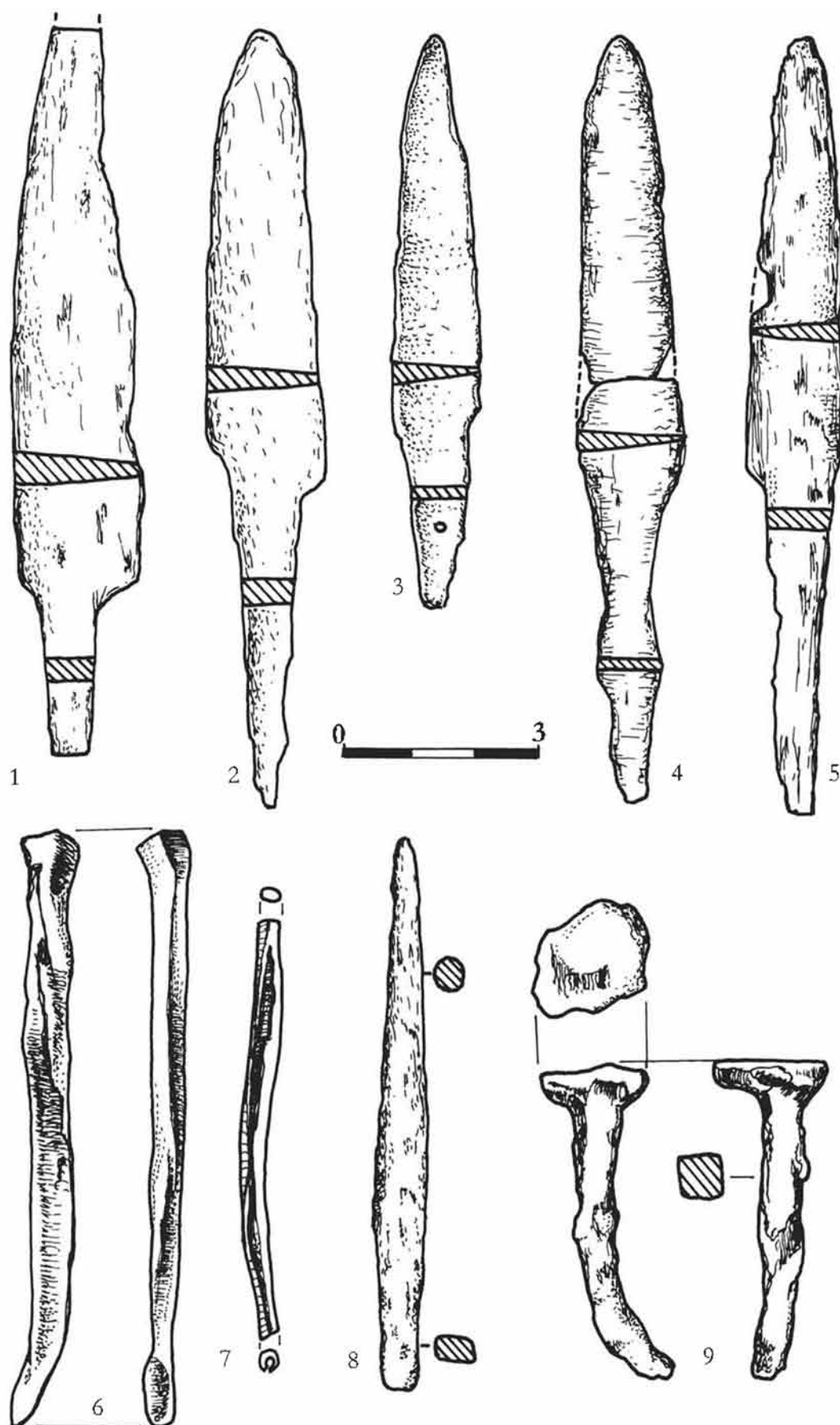

Fig. 4. Work tools (1–5 knives, 6–7 rivets, 8 chisel, 9 anvil) (after Palade).

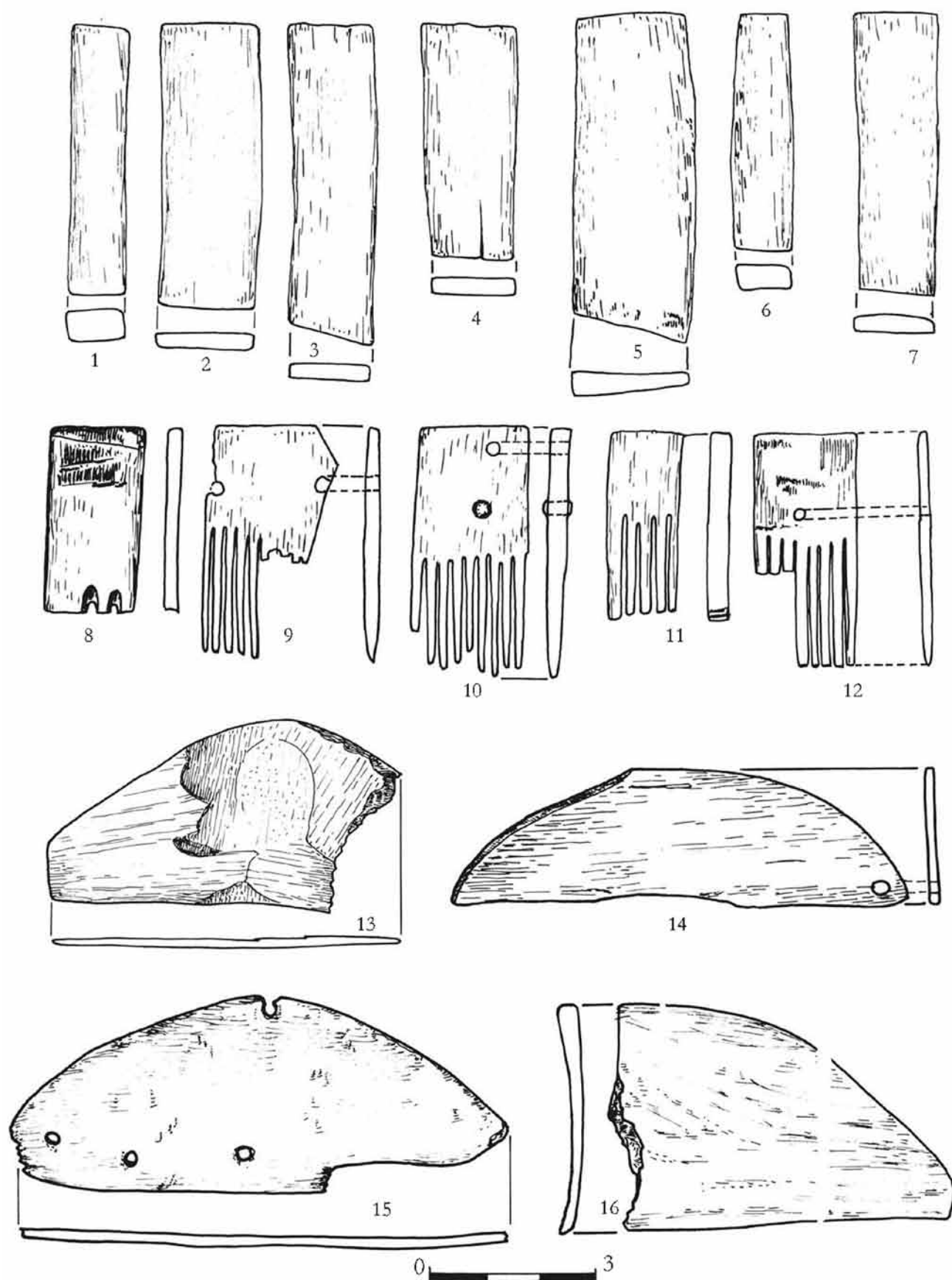

Fig. 5. Unfinished products (1–12 plates for teeth, 13–16 handles) (after Palade).

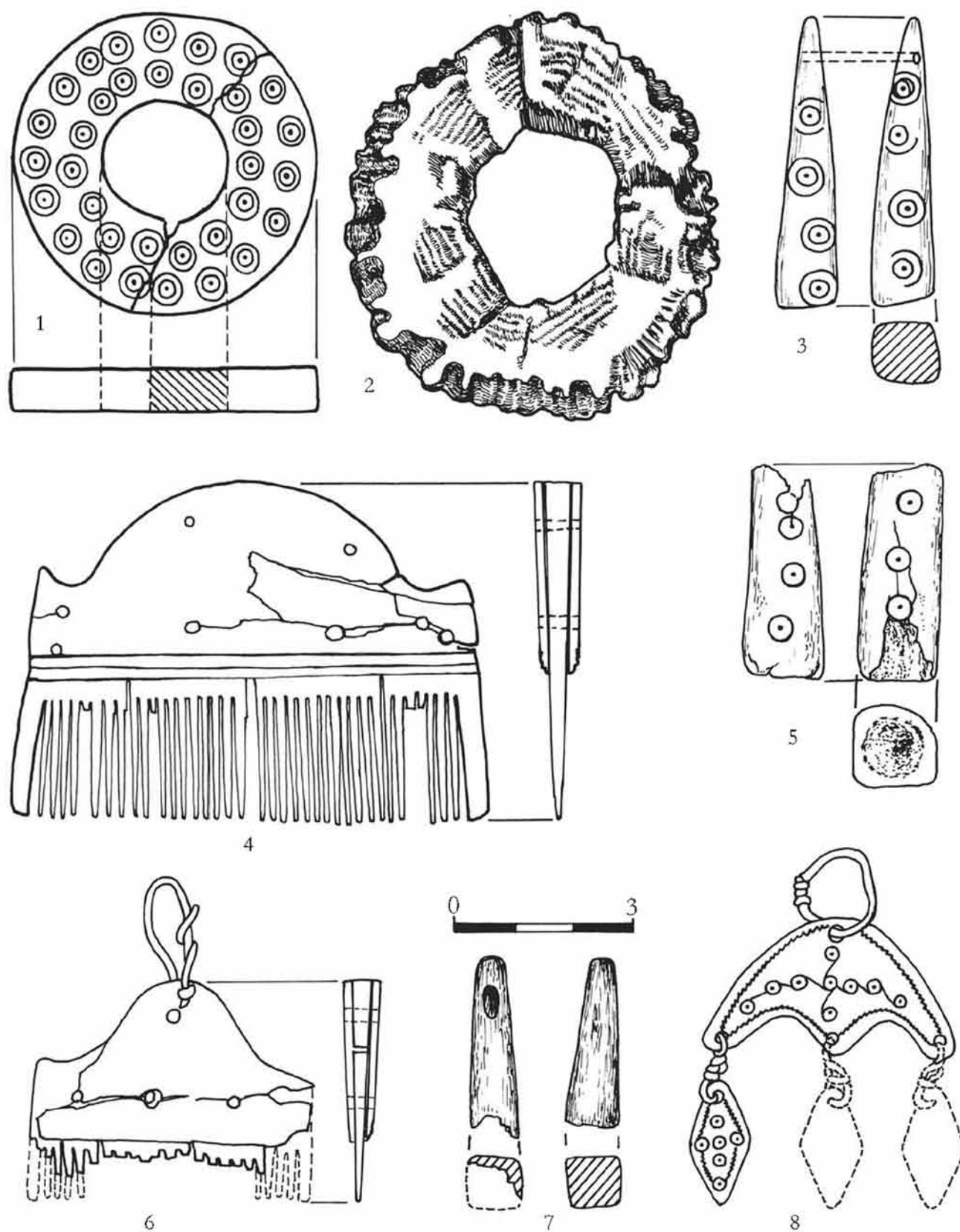

Fig. 6. Final products (1–3, 5, 7 amulets, 4, 6 combs, 8 earring) (after Palade).

Бусы из подъёмного материала поселений римского времени на территории Харьковской области

The article considers attribution and classification of the beads among the findings in eight late Roman period monuments' surface on the territory of Kharkov region. 54 beads or their fragments are inventoried, 40 (74 %) of them are monochromic glass beads, 5 (9,2 %) are polychromic glass beads, 8 (14,8 %) are cornelian glass beads and 1 is a clay bead.

As for their size, the monochromic glass beads are distributed as follows: small in diameter (up to 9 mm) — 16 pieces (40 %), average in diameter (9 to 18 mm) — 22 pieces (55 %), large in diameter (18 to 30 mm) — 2 pieces (5 %).

The forms of the monochrome beads presented are: rounded — 27 pieces (67,5 %), spiral — 6 pieces (15 %), ribbed — 4 pieces (10 %), faceted — 3 pieces (7,5 %).

The colors are: dark blue — 23 pieces (57,5 %), opaque black glass — 8 pieces (20 %), blue — 3 pieces (7,5 %), green and made of colorless transparent glass — 2 pieces both (5 %), in one copy yellow and olive color (2,5 % both) prevail.

Стеклянные бусы являются достаточно массовой категорией находок на памятниках поздне-римского времени Ворсклинско-Донецкого междуречья. В этой работе приводится описание бус, найденных за последние двадцать лет при сборе подъёмного материала на вспаханной поверхности памятников поздне-римского времени на территории современной Харьковской области (Рис. 1).

Определение и классификация бус даны по системам классификации Е. М. Алексеевой по античным бусам Северного Причерноморья [Алексеева, 1975; Алексеева, 1978; Алексеева, 1982], М. Темпельманн-Мончиньской по бусам и подвескам Центральной и Восточной Европы римского времени и Эпохи Великого переселения народов [Tempelmann-Maczyńska, 1985] и О. В. Бобровской (Гопкало) по бусам и подвескам в уборе населения черняховской культуры [Бобровская, 2000].

На поселении **Войтенки I** (Валковский район) в подъёмном материале до 2003 года было найдено девять целых бусин и два фрагмента. Поселение состоит из трех участков «А», «Б», «В», и бусы в подъёмном материале были найдены на поверхности только участков «Б» и «В».

На участке «Б» была найдена всего одна винтообразная цилиндрическая двухчастная бусина из сине-фиолетового прозрач-

ного стекла, изготовленная методом навивки. Диаметр бусины 8 мм, её длина 6–7 мм, диаметр отверстия 5 мм (Рис. 2:1). Находка была сделана в северо-западной части мыса, граничащей с участком «В». Бусина относится к типу 203 по Е. М. Алексеевой [Алексеева, 1978, С. 74] и типу 76 по О. В. Бобровской (Гопкало) [Бобровская, 2000, С. 223]. М. Темпельманн-Мончиньская подобную бусину из прозрачного голубого стекла отнесла к X группе сегментированных бус, к типу 91a [Tempelmann-Maczyńska, 1985, Taf. 2:91a].

Остальные находки бус были сделаны на участке «В». Ребристая цилиндрическая из оливкового прозрачного стекла бусина длиной 23 мм, диаметром 13 мм и цилиндрическим каналом диаметром 4,5 мм (Рис. 2:2) относится к 150 группе по Е. М. Алексеевой [Алексеева, 1978, С. 71], 105 типу по О. В. Бобровской (Гопкало) [Бобровская, 2000, С. 231] и типу 182b по М. Темпельманн-Мончиньской [Tempelmann-Maczyńska, 1985, Taf. 3:182b]. Рядом были найдены две маленькие бусины. Чичевицеобразная, биконическая бусина из сине-фиолетового прозрачного стекла, усеченная дважды диаметром 4 мм, высотой 2 мм и диаметром цилиндрического канала 1 мм (Рис. 2:3) относится к типу 86 по Е. М. Алексеевой [Алексеева, 1978, С. 68] и типу 64 «а» по О. В. Бобровской (Гопкало) [Бобровская,

2000, С. 219]. Вторая биконическая бусина из сине-фиолетового прозрачного стекла, диаметром 6 мм, высотой 5,5 мм с цилиндрическим каналом с диаметром 1,5 мм (Рис. 2: 4) относится к типу 94 по Е. М. Алексеевой [Алексеева, 1978, С. 68, 69] или типу 67 по О. В. Бобровской (Гопкало) [Бобровская, 2000, С. 220, 221]. Подобные биконические бусы, но из темно-голубого прозрачного стекла М. Темпельманн-Мончиньская относит к группе IV типу 57 одноцветных биконических бус [Tempelmann-Maczyńska, 1985, Taf. 1: 57]. Округлая эллипсоидная усеченная дважды бусина из сине-фиолетового прозрачного стекла диаметром 14 мм, высотой 7–10 мм, диаметром цилиндрического канала 4,5 мм, изготовленная методом навивки (Рис. 2: 5) относится к типу 15 по Е. М. Алексеевой [Алексеева, 1978, С. 64, 65], типу 20 по О. В. Бобровской (Гопкало) [Бобровская, 2000, С. 206] и типу 30а группы II одноцветных плоско-круглых бус по М. Темпельманн-Мончиньской [Tempelmann-Maczyńska, 1985, Taf. 1: 30a].

К этой же группе II, но типу 37 по М. Темпельманн-Мончиньской [Tempelmann-Maczyńska, 1985, Taf. 1: 37] относится маленькая округлая эллипсоидная усеченная дважды бусина из светлого желтого непрозрачного стекла диаметром 6 мм, высотой 2–4 мм и цилиндрическим каналом с диаметром 3 мм (Рис. 2: 6). По Е. М. Алексеевой её можно отнести к типу 5 [Алексеева, 1978, С. 63], а по О. В. Бобровской (Гопкало) к типу 11 [Бобровская, 2000, С. 203]. Три граненые призматические почти кубические со срезанными углами бусины из синего прозрачного стекла с длиной граней от 8 до 5 мм (Рис. 2: 7–9) относятся к типу 134 по Е. М. Алексеевой [Алексеева, 1978, С. 70], типу 140 по О. В. Бобровской (Гопкало) [Бобровская, 2000, С. 240, 241]. М. Темпельманн-Мончиньская относит подобные бусы к группе XIV тип 126 (прозрачно-голубые) удлиненных полиэдрических бус [Tempelmann-Maczyńska, 1985, Taf. 2: 126].

В центре участка «В» был найден обломок сердоликовой призматической со срезанными углами бусины (Рис. 2: 10). Судя по фрагменту, бусина представляла собой призму размером 10×9×4 мм с диаметром канала до 2 мм. Подобные сердоликовые бусы отне-

сены к типу 15а по Е. М. Алексеевой [Алексеева, 1982, С. 17, 18], 1а сердоликовых бус по О. В. Бобровской (Гопкало) [Бобровская, 2000, С. 280, 281] и 499 по М. Темпельманн-Мончиньской [Tempelmann-Maczyńska, 1985, Taf. 19: 499]. Здесь же был найден фрагмент крупной округлой эллипсоидной полихромной бусины из черного непрозрачного стекла с зигзагообразным декором из красного и желтого стекла (Рис. 2: 11). Первоначальный диаметр бусины около 20 мм, высота 13 мм, диаметр цилиндрического канала 7 мм. Из-за невыразительного фрагмента бусины невозможно отнести её декор к какому-то типу полихромных бус. Предположительно она относится к группе XXII полосатых бус типу 290 шаровидных непрозрачных бус с горизонтальными несимметричными полосами по классификации М. Темпельманн-Мончиньской [Tempelmann-Maczyńska, 1985, Taf. 6: 290].

Бусина из светлой глины, найденная на участке «В» имеет бочонковидную форму диаметром 13 мм и высотой 10 мм. Выполненный в сырой глине канал имеет диаметр около 2 мм (Рис. 2: 12). М. Темпельманн-Мончиньская относит подобные бусы к типу 480 группы LVI (глиняные бусы) [Tempelmann-Maczyńska, 1985, Taf. 19: 480].

На поселении черняховской культуры у села *Западенька* (Первомайский район) было найдено шесть целых стеклянных бусин и один фрагмент сердоликовой бусины. Поселение расположено на южной окраине ареала распространения черняховской культуры в днепро-донецкой лесостепи и на его поверхности были собраны фрагменты типичной черняховской гончарной керамики, краснолаковой посуды, стеклянных кубков.

Три бусины из монохромного стекла можно отнести к винтообразным цилиндрическим (эллипсоидным, усеченным дважды, с шейкой, многочастные) с цилиндрическим каналом из сине-фиолетового прозрачного стекла. Изготовлены они способом навивки. Диаметр большей из бусин 8,5 мм, длина 13 мм, диаметр канала 5 мм (Рис. 2: 13), размеры меньших бусин соответственно 4–7–2 мм и 4–6–2 мм (Рис. 2: 14, 15). Все три бусины можно отнести к типу 203 по Е. М. Алексеевой [Алексеева, 1978, С. 74] и типу 76 по О. В. Бобров-

ской (Гопкало) [Бобровская, 2000, С. 223]. По М. Темпельманн-Мончиньской они относятся к типу 91a группы X сегментированных бус [Tempelmann-Maczyńska, 1985, Taf. 2: 91a]. Одна из найденных бус — округлая эллипсоидная, усеченная дважды, из сине-фиолетового прозрачного стекла, изготовленная с помощью навивки, имеет диаметр 15 мм, высоту 11 мм и цилиндрический канал с диаметром 5 мм (Рис. 2: 16), относится к типу 15 по Е. М. Алексеевой [Алексеева, 1978, С. 64, 65], типу 20 по О. В. Бобровской (Гопкало) [Бобровская, 2000, С. 206] и типу 30a группы II одноцветных плоско-круглых бус по М. Темпельманн-Мончиньской [Tempelmann-Maczyńska, 1985, Taf. 1:30a]. Подобная бусина, также найденная на этом поселении, но из голубого прозрачного стекла диаметром 14 мм, высотой 5 мм и с каналом 4 мм (Рис. 2: 17) отнесена Е. М. Алексеевой к 17 типу [Алексеева, 1978, С. 65], О. В. Бобровской (Гопкало) к типу 26 [Бобровская, 2000, С. 208], а М. Темпельманн-Мончиньской к типу 30b той же группы II [Tempelmann-Maczyńska, 1985, Taf. 1: 30b].

Из полихромных бус на селище у села Западенька была найдена округлая, эллипсоидная, усеченная дважды, бусина из грязно-белого непрозрачного стекла с декором в виде волнистой линии красно-коричневого непрозрачного стекла (Рис. 2: 18). Диаметр бусины 12 мм, высота 8 мм, диаметр канала — 4 мм. По О. В. Бобровской (Гопкало) данная бусина относится к типу 39 [Бобровская, 2000, С. 257].

По фрагменту сердоликовой бусины (Рис. 2: 19), можно восстановить тип бусины как призматической со срезанными углами и первоначальными размерами 18×12×7 мм, диаметром канала до 2 мм. Она соответствует типу 15a по Е. М. Алексеевой [Алексеева, 1982, С. 17, 18], типу 1a сердоликовых бус по О. В. Бобровской (Гопкало) [Бобровская, 2000, С. 280, 281] и типу 449 по М. Темпельманн-Мончиньской [Tempelmann-Maczyńska, 1985, Taf. 19: 499].

На поселении черняховской культуры на берегу реки Лозовенька у поселка *Малая Даниловка* (Дергачевский район) вместе с гончарной керамикой, двучленной подвязной фибулой серии Б2б, фибулой «воинского» типа и римским денарием Фаустины Младшей (161–

175 гг. н.э.) была найдена округлая эллипсоидная усеченная дважды бусина из черного непрозрачного стекла, изготовленная способом навивки с диаметром 10 мм, высотой 4 мм и цилиндрическим каналом диаметром 5 мм (Рис. 3: 1). Подобные бусы отнесены к типу 1 по Е. М. Алексеевой [Алексеева, 1978, С. 62, 63], типу 18 по О. В. Бобровской (Гопкало) [Бобровская, 2000, С. 205] и группе II одноцветных плоско-круглых типа 40 (черные непрозрачные) по М. Темпельманн-Мончиньской [Tempelmann-Maczyńska, 1985, Taf. 1: 40].

Довольно широкий спектр бус представлен в подъемном материале на черняховском селище у села *Огульцы* (Валковский район). Помимо бус здесь были найдены римские и боспорские монеты, более двух десятков фибул, в том числе пять фибул с высоким приемником группы Альмгрен VII, заготовки фибул, пряслища, фрагменты гончарной и лепной керамики.

Маленькая округло-эллипсоидная, усеченная дважды, с цилиндрическим поперечным каналом из непрозрачного зеленого стекла бусина, изготовленная методом отливки с последующим проколом канала, имеет диаметр 8 мм, высоту 7 мм и диаметр канала до 2 мм (Рис. 3: 2). Подобные бусы относятся к типу 10 по О. В. Бобровской (Гопкало) [Бобровская, 2000, С. 203] и типу 24 по М. Темпельманн-Мончиньской [Tempelmann-Maczyńska, 1985, Taf. 1: 24].

Такой же формы бусина, но среднего размера из черного непрозрачного стекла диаметром 12 мм, высотой 11 мм, диаметром канала до 2 мм (Рис. 3: 3) может быть отнесена к типу 1 по Е. М. Алексеевой [Алексеева, 1978, С. 62, 63], типу 18 по О. В. Бобровской (Гопкало) [Бобровская, 2000, С. 205] или типу 40 по М. Темпельманн-Мончиньской [Tempelmann-Maczyńska, 1985, Taf. 1: 40].

К типу 94 по Е. М. Алексеевой [Алексеева, 1978, С. 68, 69], типу 70 по О. В. Бобровской (Гопкало) [Бобровская, 2000, С. 221] и типу 57 по М. Темпельманн-Мончиньской [Tempelmann-Maczyńska, 1985, Taf. 1:57] относится округлая биконическая, усеченная дважды с цилиндрическим каналом бусина из синего стекла средних размеров, изготовленная способом навивки (Рис. 3: 4). Её диаметр 15 мм, высота 6 мм, диаметр канала 5 мм.

К округлым биконическим усеченным дважды бусинам можно отнести экземпляры средних размеров из бесцветного прозрачного стекла, изготовленный методом отливки с последующим проколом канала. Посредине бусины на месте соединения двух конусов проходит канавка, нанесенная уже после изготовления бусины (Рис. 3: 5). Диаметр бусины 10 мм, высота 9 мм, диаметр конусовидного канала 2–3 мм. Биконические бусы из бесцветного прозрачного стекла Е. М. Алексеева относит к 96 типу [Алексеева, 1978, С. 69], такие же бусы, но малого размера по классификации О. В. Бобровской (Гопкало) относятся к 65 типу [Бобровская, 2000, С. 220]. М. Темпельманн-Мончиньская подобные бусы относит к IV группе типу 56 (бесцветные) одноцветных биконических бус [Tempelmann-Maczyńska, 1985, Taf. 1: 56].

Винтообразная цилиндрическая (эллипсоидная, усеченная дважды, с шейкой, многоступенчатая) с цилиндрическим продольным каналом из синего стекла типа 203 по Е. М. Алексеевой [Алексеева, 1978, С. 74], тип 76 по О. В. Бобровской (Гопкало) [Бобровская, 2000, С. 223] и группы X сегментовидных бус тип 91a (голубые) по М. Темпельманн-Мончиньской [Tempelmann-Maczyńska, 1985, Taf. 2: 91a], бусина имеет диаметр 6–7 мм, длину 17 мм и диаметр канала 3 мм (Рис. 3: 6).

Здесь же были найдены две ребристые эллипсоидные усеченные дважды с цилиндрическим поперечным каналом бусины средних размеров. Одна из них (Рис. 3: 7) из синевioletового стекла с диаметром 10 мм, высотой 8 мм, диаметром канала 4 мм может быть отнесена к типу 149 по Е. М. Алексеевой [Алексеева, 1978, С. 71], типу 98 по О. В. Бобровской (Гопкало) [Бобровская, 2000, С. 229] и группе XVIII тип 162 по М. Темпельманн-Мончиньской [Tempelmann-Maczyńska, 1985, Taf. 3: 162]. Другая бусина из бесцветного прозрачного стекла диаметром 17 мм, высотой 8 мм и диаметром канала 6 мм (Рис. 3: 8) может быть отнесена к типу 152 по Е. М. Алексеевой [Алексеева, 1978, С. 71], типу 102 по О. В. Бобровской (Гопкало) [Бобровская, 2000, С. 230] и группе XVIII типу 156 по М. Темпельманн-Мончиньской [Tempelmann-Maczyńska, 1985, Taf. 3: 156].

Две бусины из Огульцов изготовлены из полихромного стекла. Округлая эллипсоидная усеченная дважды бусина средних размеров из глухого черного стекла с многоцветным декором в виде пятнышек красно-коричневого, желтого и голубого непрозрачного стекла диаметром 11 мм, высотой 7 мм и диаметром канала 3 мм (Рис. 3: 9) может быть отнесена к типу 13 бус с пятнистым орнаментом по Е. М. Алексеевой [Алексеева, 1975, С. 57, 58], типу 10b полихромных бус по О. В. Бобровской (Гопкало) [Бобровская, 2000, С. 248] и типу 198 группы XX по М. Темпельманн-Мончиньской [Tempelmann-Maczyńska, 1985, Taf. 4: 198].

Округлая эллипсоидная усеченная дважды бусина среднего размера из черного непрозрачного стекла с плоским декором из белого непрозрачного стекла в виде волнистой линии имеет диаметр 16 мм, высоту 13 мм и диаметр цилиндрического канала 7 мм (Рис. 3: 10). Подобные бусы Е. М. Алексеева относит к типу 300a своей классификации бус из многоцветного стекла [Алексеева, 1978, С. 51], О. В. Бобровская (Гопкало) к типу 36a полихромных бус [Бобровская, 2000, С. 256], а М. Темпельманн-Мончиньская к группе XXII типу 263a (черные с белой волнистой линией) полосатых бус [Tempelmann-Maczyńska, 1985, Taf. 6: 263a].

Сердоликовые бусы среди находок на этом поселении представлены четырьмя экземплярами. Три из них однотипные, отличающиеся только размерами (Рис. 3: 11, 12, 13), относятся к граненым призматическим со срезанными углами и усеченно-коническим каналом сердоликовым бусам типа 15a по Е. М. Алексеевой [Алексеева, 1982, С. 17, 18], типу 1 варианта «а» сердоликовых бус по О. В. Бобровской (Гопкало) [Бобровская, 2000, С. 280, 281] и типу 499 по М. Темпельманн-Мончиньской [Tempelmann-Maczyńska, 1985, Taf. 19: 499]. Ещё одна сердоликовая бусина подобного типа имеет пирамидальную форму (Рис. 3: 14). При длине 10 мм и ширине 4 мм она имеет высоту одной грани 8 мм, а другой 6 мм.

На черняховском поселении у села **Пасеки** (Змиевской район) в подъемном материале вместе с фрагментами гончарной и лепной керамики, фибулами (лучковой двухчленной, двухчленной подвязной серии БЗб, с высоким

приемником группы Альмгрен VII), боспорской и провинциальной римской бронзовыми монетами была найдена одна бусина из синего прозрачного стекла диаметром 14 мм, высотой 10 мм и диаметром канала 4 мм (Рис. 3: 15). Подобные округлые биконические, усеченные дважды, бусы с цилиндрическим поперечным каналом из сине-фиолетового стекла, изготовленные способом навивки, относятся к типу 94 по Е. М. Алексеевой [Алексеева, 1978, С. 68, 69], типу 70 по О. В. Бобровской (Гопкало) [Бобровская, 2000, С. 221] или группе IV типу 57 одноцветных биконических бус по М. Темпельманн-Мончиньской [Tempelmann-Maczyńska, 1985, Taf. 1: 57].

На песчаной дюне поселения *Раковка-1* у поселка Савинцы Балаклейского района в подъемном материале были найдены маленькие бусинки, возможно бисер и фрагмент «глазчатой» фибулы, которая и позволяет отнести найденные бусинки к римскому времени. Три маленькие округлые, эллипсоидные, усеченные дважды бусины, изготовлены из черного непрозрачного стекла диаметром 4; 3,5 и 3 мм и высотой 2; 1 и 1,5 мм соответственно (Рис. 3: 16, 17, 18). По Е. М. Алексеевой они относятся к типу 1 [Алексеева, 1978, С. 62, 63], О. В. Бобровской (Гопкало) — к типу 7 [Бобровская, 2000, С. 202] и к типу 27 по М. Темпельманн-Мончиньской [Tempelmann-Maczyńska, 1985, Taf. 1: 27].

Одна бусина такой же формы изготовлена из зеленого непрозрачного стекла, имеет диаметр 3,5 мм, высоту 2,5 мм (Рис. 3: 19) и может быть отнесена к 10 типу по О. В. Бобровской (Гопкало) [Бобровская, 2000, С. 203], к типу 24 группы I по М. Темпельманн-Мончиньской [Tempelmann-Maczyńska, 1985, Taf. 1: 24].

На территории самого города Харькова на поселении римского времени *Саржин Яр* вместе с римским антонинианом императора Галлиена (254–268 гг. н.э.), лучковой двучленной фибулой и фрагментами лепной керамики была найдена большая округлая эллипсоидная усеченная дважды бусина из черного непрозрачного стекла с трехцветным плоским декором в виде трех линий — коричнево-красной волнистой посередине, желтой волнистой и белой ровной по краям (Рис. 3: 20). Ближайшим аналогом является такая же бусина, но

с тремя поперечными волнистыми линиями, две из них внешние — белые, а центральная — красно-коричневая, приведена у Е. М. Алексеевой как тип 307 вариант «а» [Алексеева, 1975, С. 51] и у О. В. Бобровской (Гопкало) как тип 41 вариант «б» полихромных бус [Бобровская, 2000, С. 257] или с двумя внешними желтыми как тип 307 вариант «б» по Е. М. Алексеевой [Алексеева, 1975, С. 51]. М. Темпельманн-Мончиньская относит подобные бусы к группе XXII типу 301 полосатых бус [Tempelmann-Maczyńska, 1985, Taf. 8: 301].

На поселении черняховской культуры у села *Хрущевая Никитовка* (Богодуховский район) помимо римских монет, фибул (двучленные подвязные, «воинского» типа, с высоким приемником группы Альмгрен VII), фрагментов гончарной керамики, в подъемном материале местным жителем была собрана коллекция стеклянных и сердоликовых бус. Большинство из найденных бус — это округлые эллипсоидные усеченные дважды с цилиндрическим каналом, изготовленные методом навивки. Три бусины из них выполнены из черного непрозрачного стекла. Одна бусина среднего размера диаметром 17 мм и диаметром канала 4,5 мм (Рис. 4: 1) может быть отнесена по классификации Е. М. Алексеевой к типу 1 [Алексеева, 1978, С. 62, 63], по О. В. Бобровской (Гопкало) к типу 18 [Бобровская, 2000, С. 205], а по М. Темпельманн-Мончиньской к группе II типу 40 одноцветных плоско-круглых [Tempelmann-Maczyńska, 1985, Taf. 1: 40].

Одна бусина большого размера имеет внешние размеры 24 на 20 мм с овальным каналом 8 на 5 мм (Рис. 4: 2), вторая бусина большого размера имеет диаметр 19 мм с каналом 7 мм (Рис. 4: 3). Они по классификации Е. М. Алексеевой относятся к типу 1 [Алексеева, 1978, С. 62, 63], а по классификации О. В. Бобровской (Гопкало) к типу 31 [Бобровская, 2000, С. 209]. М. Темпельманн-Мончиньская в своей классификации не приводит среди одноцветных больших по размеру плоско-круглых бус, изготовленных из черного непрозрачного стекла, поэтому ближайший аналог — такие же бусы, но среднего размера.

Пять из найденных здесь бус округло-эллипсоидных, усеченных дважды и средних по размеру, с цилиндрическим поперечным

каналом изготовлены из синего прозрачного стекла способом навивки и могут быть отнесены к типу 15 по Е. М. Алексеевой [Алексеева, 1978, С. 64, 65], типу 20 по О. В. Бобровской (Гопкало) [Бобровская, 2000, С. 206] и типу 30а группы II по М. Темпельманн-Мончиньской [Tempelmann-Maczyńska, 1985, Taf. 1: 30a]. Размеры их тоже близки. У двух внешний диаметр 15 мм, а диаметр канала 6 мм (Рис. 4: 4, 5), одна имеет внешний диаметр 13,5 мм, а диаметр канала, как и у двух первых 6 мм (Рис. 4: 6), две бусины имеют внешний диаметр 12,5 мм, но у одной диаметр внутреннего канала 3 мм (Рис. 4: 7), а у другой 7 мм (Рис. 4: 8). К тому же типу, что и пять описанных выше целых бус, можно отнести и бусину из синего прозрачного стекла с диаметром 11 мм, высотой 9 мм и диаметром канала около 4 мм, от которой сохранилась половинка (Рис. 4: 9). Две округло-эллипсоидные, усеченные дважды среднего размера бусины с цилиндрическим поперечным каналом изготовлены из голубого непрозрачного стекла имеют: одна — внешний диаметр 13,5 мм с диаметром канала 4,5 мм (Рис. 4: 10); другая — внешний диаметр 12 мм, диаметр канала 2 мм (Рис. 4: 11). В классификациях О. В. Бобровской (Гопкало) подобные бусы отнесены к типу 16 бус, изготовленных из серо-голубого непрозрачного стекла [Бобровская, 2000, С. 205], а у М. Темпельманн-Мончиньской к типу 35 (голубой цвет) бус средней величины, непрозрачного стекла группы II (одноцветных плоско-круглых) [Tempelmann-Maczyńska, 1985, Taf. 1: 35].

Одна из найденных бус, винтообразная цилиндрическая (эллипсоидная усеченная дважды с шейкой, многочастная) с продольным цилиндрическим каналом из синего прозрачного стекла диаметром 8,5 мм и длиной 29 мм (Рис. 4: 12) относится к типу 203 по Е. М. Алексеевой [Алексеева, 1978, С. 74], типу 76 по О. В. Бобровской (Гопкало) [Бобровская, 2000, С. 223] и группе X тип 91а сегментированных бус по М. Темпельманн-Мончиньской [Tempelmann-Maczyńska, 1985, Taf. 2: 91a].

Одна среднего размера ребристая эллипсоидная, усеченная дважды, с цилиндрическим поперечным каналом, синего прозрачного стекла бусина, типа 149 по Е. М. Алексеевой

[Алексеева, 1978, С. 71], тип 98 по О. В. Бобровской (Гопкало) [Бобровская, 2000, С. 229] и группа XVIII тип 163 по М. Темпельманн-Мончиньской [Tempelmann-Maczyńska, 1985, Taf. 3: 163] имеет внешний диаметр 13,5 мм с каналом диаметром 6 мм (Рис. 4: 13).

Кроме описанных выше бус из монокромного стекла на поселении Хрущевая Никитовка были найдены две сердоликовые бусины: граненые призматические со срезанными углами и усеченно-коническим каналом с длиной вдоль канала соответственно 21,5 мм (Рис. 4: 14) и 25 мм (Рис. 4: 15). По классификации Е. М. Алексеевой они относятся к типу 15а [Алексеева, 1982, С. 17, 18], О. В. Бобровской (Гопкало) к типу 1 вариант «а» сердоликовых бус [Бобровская, 2000, С. 280, 281], типу 499 по М. Темпельманн-Мончиньской [Tempelmann-Maczyńska, 1985, Taf. 19: 499].

На этом поселении найдено два изделия, которые можно предположительно отнести к подвескам. Одна из них изготовлена из сердолика, имеет каплевидную форму, длину 38 мм и максимальную ширину 18 мм (Рис. 4: 16). Изделие имеет два отверстия сверху и внизу и могло служить как подвеской, так и разделителем ниток бус.

Другое изделие — цилиндр из прозрачного минерала, возможно горного хрусталя, имеет диаметр 8 мм и длину 28 мм. На середине длины проходит поперечное отверстие (Рис. 4: 17). Аналогов описанных изделий авторам не известно.

Из описанных 54 бусин, происходящих из подъемного материала с памятников римского времени Харьковской области большинство — 40 бусин (74 %) представлены монокромными стеклянными бусами. Полихромные стеклянные бусы в находках представлены 5 экземплярами (9,2 %), а сердоликовые бусы 8 целыми бусинами или их фрагментами (14,8 %) с четырех памятников. Одна бусина (1,9 %) изготовлена из глины. Бусы из монокромного стекла по размерам распределены следующим образом: малые, диаметром до 9 мм — 16 экз. (40 %); средние, диаметром от 9 до 18 мм — 22 экз. (55 %); большие, диаметром от 18 до 30 мм — 2 экз. (5 %).

По форме большинство стеклянных монокромных бус представлены бусами округлой

формы — 27 экз. (67,5 %). Еще среди находок есть бусы винтообразные — 6 экз. (15 %), ребристые — 4 экз. (10 %), граненые — 3 экз. (7,5 %). По цвету среди находок преобладают бусы синего (сине-фиолетового) цвета — 23 экз. (57,5 %), на втором месте бусы из черного непрозрачного стекла — 8 экз. (20 %). Есть голубые — 3 экз. (7,5 %), зеленые и из бесцветного прозрачного стекла по 2 экз. (5 %), и по одному экземпляру желтого и оливкового цвета (2,5 %).

Из-за относительно малого количества рассматриваемого материала, распределение бус по материалу, размерам, цвету и форме не может дать действительную картину распространения бус на территории современной Харьковской области в римское время. Однако, при этом, отмеченное О. В. Бобровской (Гопкало), преобладание бус сине-фиолетового цвета или бус округлой формы в уборе носителей черняховской культуры подтверждают и находки на памятниках римского времени этого региона.

Отличие показателя по размеру стеклянных бус, где преобладание бус среднего размера (53,3 %) на Харьковщине по сравнению с данными, приведенными О. В. Бобровской (Гопкало) — преобладание бус малого размера (94,5 %) [Бобровская, 2000, С. 22] может быть объяснено тем, что при сборе подъемного материала вероятность нахождения бусин разме-

ром менее 8 мм очень мала. Большинство бус, найденных в подъемном материале на Харьковщине полностью соответствует типам бус широко распространенным в находках, по данным О. В. Бобровской (Гопкало), на всем ареале черняховской культуры [Бобровская, 2000, С. 203–281]. Это такие типы бус по классификации О. В. Бобровской (Гопкало) как типы 7 и 18 (по 3 шт. — 5,6 %), тип 20 (8 шт. — 14,8 %), тип 76 (6 шт. — 11,1 %) монохромных стеклянных бус, тип 1а сердоликовых бус (8 шт. — 14,8 %).

Однако на территории черняховского поселения Войтенки были найдены три граненые кубические со срезанными углами из сине-фиолетового прозрачного стекла бусины, тип 140 по О. В. Бобровской (Гопкало), которые по её данным не получили распространение на Левобережье Днепра [Бобровская, 2000, С. 240].

Также была найдена маленькая из желтого непрозрачного стекла бусина, тип 11 по О. В. Бобровской (Гопкало), находки которых по данным исследователя, локализуются в Днестро-Прутском междуречье [Бобровская, 2000, С. 204].

Приведенные в публикации находки послужат хорошим дополнением к материалам, полученным при проведении полномасштабных раскопок на памятниках римского времени на территории Харьковской области.

Литература

- Алексеева Е.М., 1975.* Античные бусы Северного Причерноморья // САИ. Вып. Г1–12. Часть 1.
- Алексеева Е.М., 1978.* Античные бусы Северного Причерноморья // САИ. Вып. Г1–12. Часть 2.
- Алексеева Е.М., 1982.* Античные бусы Северного Причерноморья // САИ. Вып. Г1–12. Часть 3.
- Бобровская О.В., 2000.* Бусы и подвески в уборе населения черняховской культуры. Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук (рукопись). Киев.
- Tempelmann-Maczyńska M., 1985.* Die Perlen der römischen Kaiserzeit und der frühen Phase der Völkerwanderungszeit im mitteleuropäischen Barbaricum. Mainz am Rhein.

Список сокращений

САИ — Свод археологических источников. Москва.

Сведения об авторах

Бейдин Георгий Владимирович — Харьков, краевед, начальник сектора НПО «Хартрон».
E-mail: lisyonok74@mail.ru

Григорьянц Михаил Николаевич — Харьков, краевед, руководитель археологического кружка гимназии № 116.

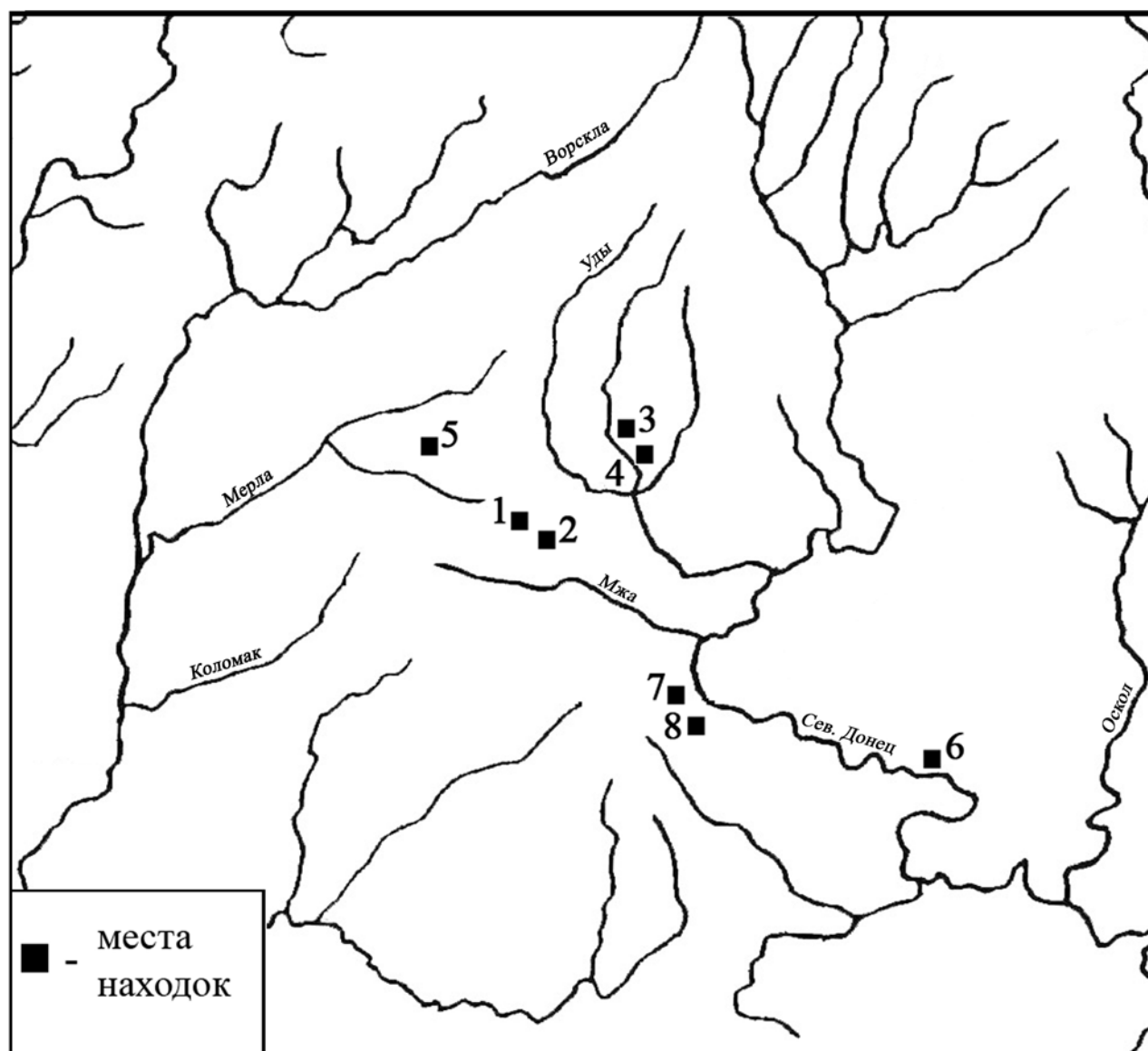

Рис. 1. Места находок бус.

1 — Войтенки; 2 — Огульцы; 3 — Малая Даниловка; 4 — Саржин Яр (Харьков); 5 — Хрущевая Никитовка; 6 — Раковка (Савинцы); 7 — Пасеки; 8 — Западенька.

Рис. 2. Бусы из находок на поселениях Войтенки-I (1–12) и Западенька (13–19).

1–9; 13–17 — монохромное стекло; 11, 18 — полихромное стекло; 10, 19 — сердолик; 12 — глина.

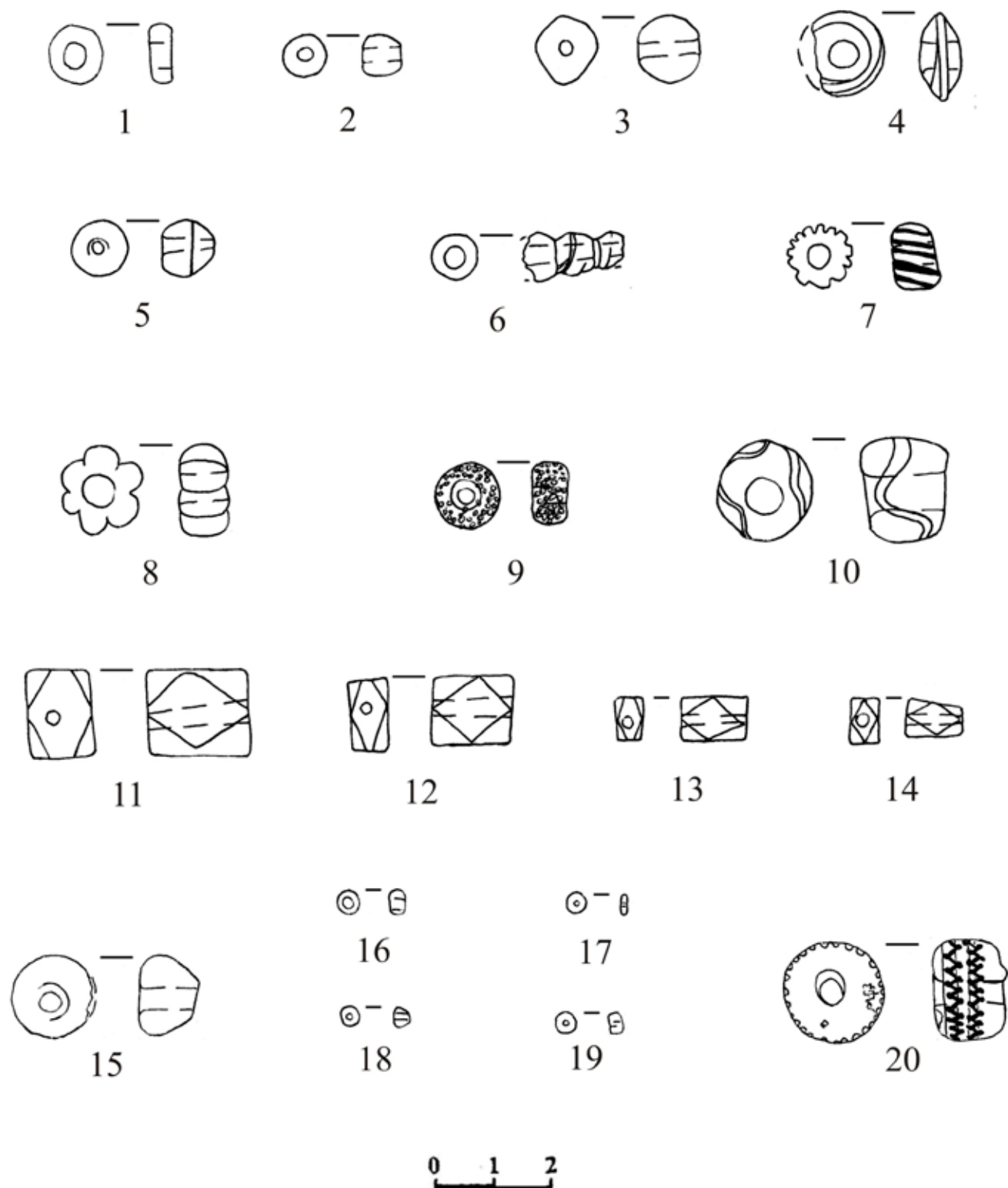

Рис. 3. Бусы из находок на поселениях Малая Даниловка (1), Огульцы (2–14), Пасеки (15), Раковка I (16–19), Саржин Яр (20).

1–8; 15–19 — монохромное стекло; 9, 10, 20 — полихромное стекло; 11–14 — сердолик.

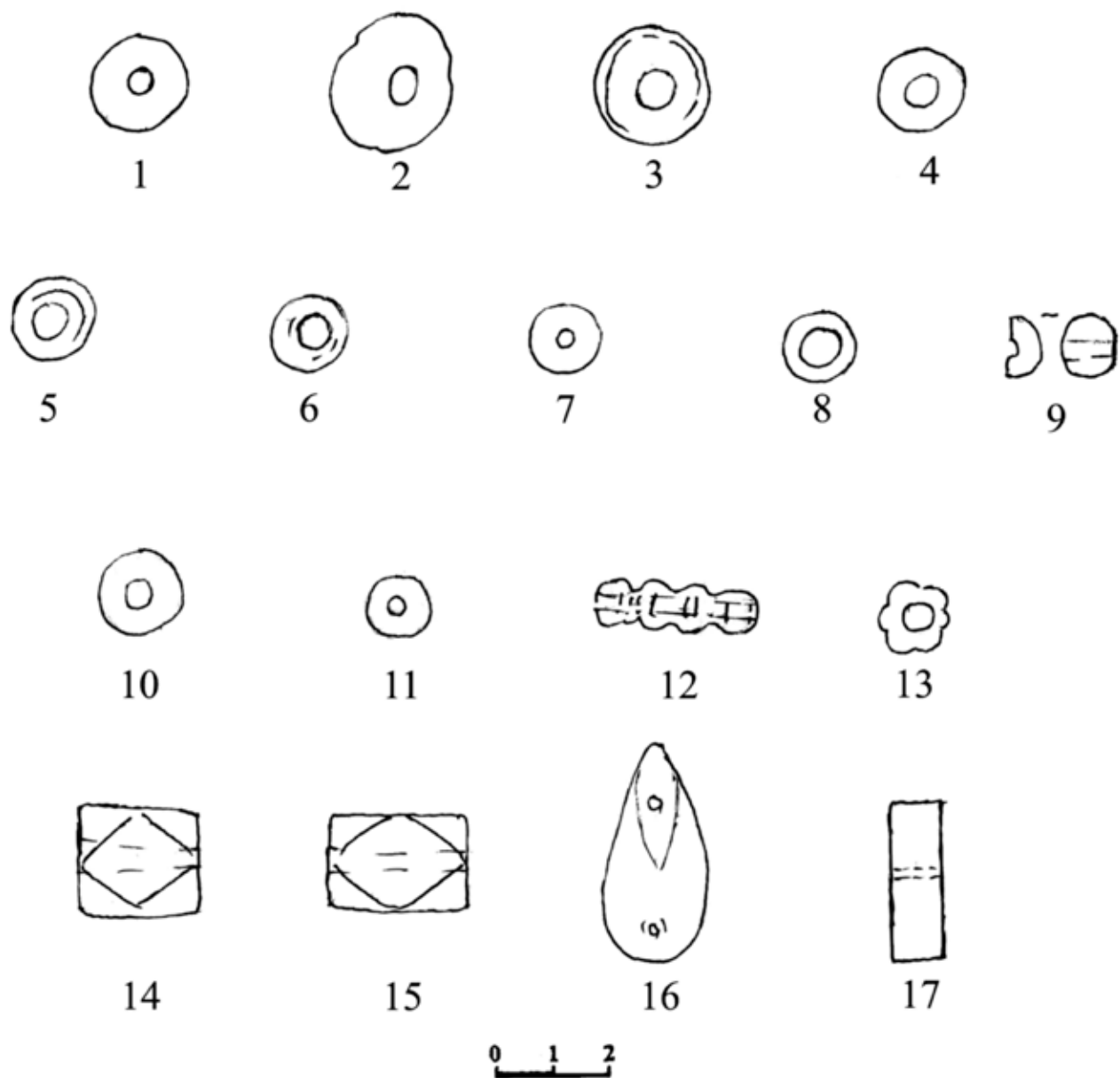

Рис. 4. Бусы (1–15) и подвески (16, 17) из находок на поселении Хрущевая Никитовка. 1–13 — монохромное стекло; 14–16 — сердолик; 17 — горный хрусталь.

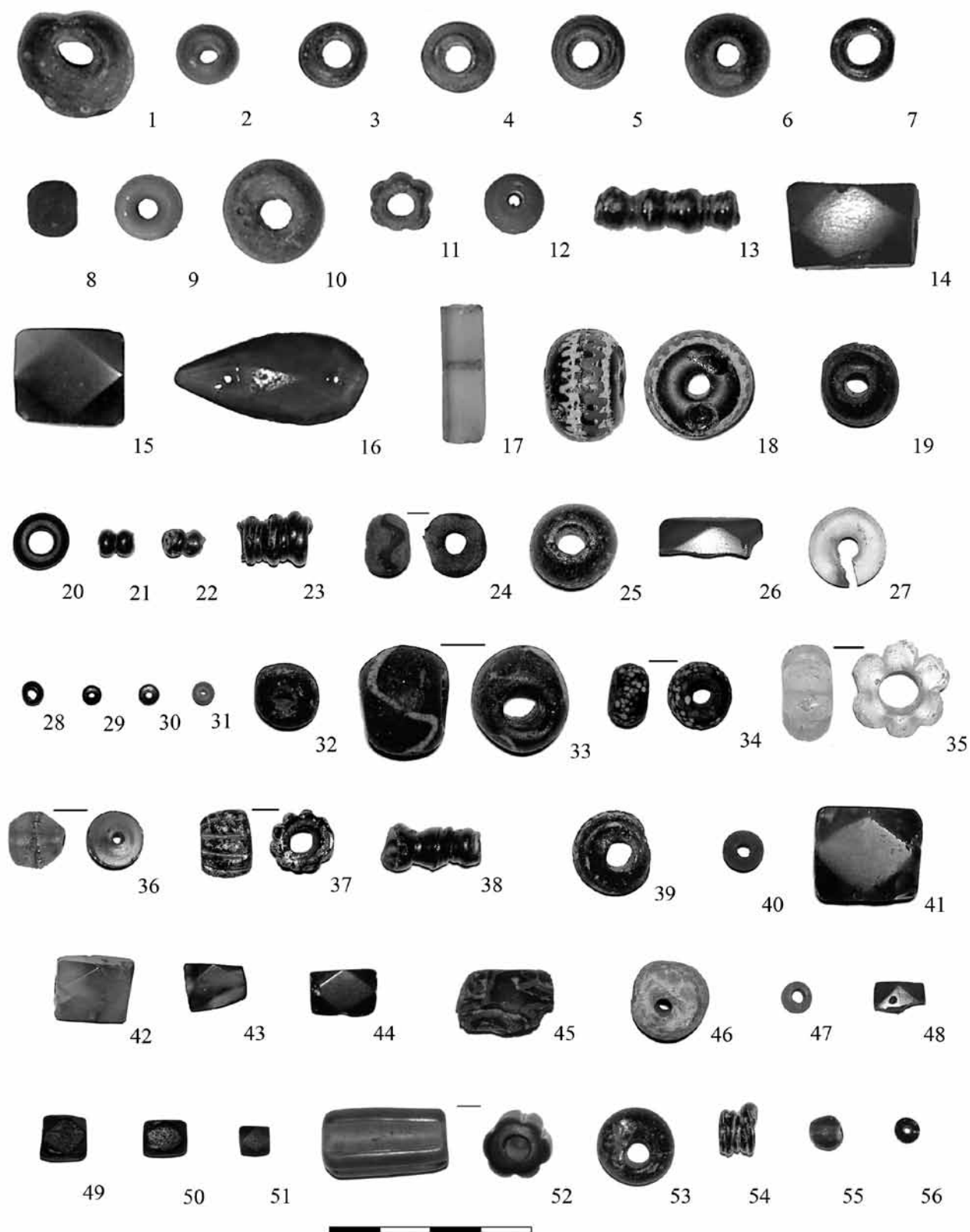

Рис. 5. Бусы из подъёмного материала поселений римского времени на территории Харьковской области.

1–17 — Хрущевая Никитовка; 18 — Саржин Яр; 19 — Пасеки; 20 — Малая Даниловка; 21–27 — Западенька; 28–31 — Раковка; 32–44 — Огульцы; 45–56 — Войтенки-I.

Сосуды группы Pontic Red Slip Ware в черняховской культуре

The Goth invasion in 3rd century seriously ruined the economy of the Roman Empire's Pontic region. Particularly, the workshops that produced and exported Pontic sigillata to almost all North Black Sea region from 1st to mid. 3rd century stopped their manufacture. Stabilization of the economic situation in the Empire during the rule of Constantine led to the rebirth of the Red-Slipped pottery production. Pontic Red Slip ware (PRS), a new group of Red-Slipped pottery, began to dominate in the North Black Sea region from the second quarter of 4th century. That pottery group spread to the area that included some of Chernyakhov Culture sites: Sychavka necropolis, Belen'koe, settlements Kamenka-Anchekrak, Viktorovka II, Stanislav, Mys. The forms of Pontic Red Slip ware, that were found here, date back to mid. — second half of 4th century. Introduction of those potteries into the Chernyakhov Culture coincides with the peak in the trade and economic relations between the Chernyakhov tribes and antic world.

Готские вторжения 3 в. нанесли существенный удар по экономике Римской империи в Понтийском регионе, подорвав устоявшиеся к этому времени торговые связи и негативно отразившись на деятельности ряда производственных центров, специализировавшихся на производстве и экспорте разного рода продукции. В частности, окончательно прекращают свою деятельность мастерские по производству Понтийской сигиллаты, с 1 по середину 3 вв. снабжавшие краснолаковой керамикой практически все Северное Причерноморье. Стабилизация экономической ситуации в Империи во время правления Константина Великого (306–337 гг.) привела к возрождению производства краснолаковой керамики в регионе. Примерно в это же время на причерноморских рынках сбыта начинает доминировать новая группа краснолаковой керамики, выделенная польским исследователем Кшиштофом Домжальским в процессе изучения краснолаковой посуды из позднеримских и ранневизантийских памятников Причерноморского региона и согласно системе номенклатуры Дж. Хейса названная им Pontic Red Slip Ware (PRS) [Domžalski, 1996, S. 106–107; Домжальский, 1998, С. 23]. Она объединяет формы сосудов открытого и закрытого типа, морфологические и технологические характеристики которых изложены в совместных работах К. Домжальского, Т. М. Арсеньевой и В. В. Крапивиной [Arsen'eva, Domžalski, 2002; Крапивина, Домжальский, 2008]. Сосуды данной группы про-

изводились в пока не установленном центре (или центрах) Причерноморского региона. Их наиболее многочисленные находки концентрируются в юго-западном Крыму, на Боспоре, в Ольвии, Танаисе и на восточном побережье Черного моря. В Западном Причерноморье они представлены лишь единичными экземплярами. Находки сосудов группы PRS в Средиземноморье не известны. Датировка большинства форм этой группы пока предварительна, но основные рамки и этапы типологического развития форм известны достаточно надежно. Наиболее ранние находки сосудов PRS датируются второй четвертью 4 в. [Крапивина, Домжальский, 2008] Расцвет производства этой керамики приходится на конец 4 – первую половину 5 вв. Со второй половины этого столетия начинается постепенный упадок производства, а наиболее поздние понтийские сосуды датируются первой четвертью – серединой 6 в.¹

Помимо перечисленных выше зон концентрации PRS в 4 – начале 5 вв. ареал распространения этой группы сосудов включает в себя и ряд южных памятников черняховской культуры (Рис. 1). Значительный процент импортной краснолаковой посуды здесь составляют блюда большого диаметра на низком широком кольцевом поддоне, имеющие прямой или слегка загнутый внутрь венчик с сужающимся

1 Автор крайне признателен К. Домжальскому за оказанные им консультации.

краем (Рис. 2: 1–5). Целые формы с граффити на дне происходят из могильника Сычавка (Коминтерновский р-н Одесской обл.) [Федоров, Рошаль, 1979, Рис. 2: 5, 6] (Рис. 2: 5) и помещения VII поселения Каменка-Анчекрак (Рис. 2: 1). В этом же комплексе найдены фрагменты дна и венчика аналогичных блюд [Магомедов, 1991, С. 17, Рис. 19: 8, 9] (Рис. 2: 2). Фрагментированные блюда происходят из слоя поселений Викторовка II [Сымонович, Яровой, 1968, Рис. 6: 17] (Рис. 2: 3) и Луговое (Березанский р-н Николаевской обл.) [Магомедов, Гудим-Левкович, 2003, Рис. 11: 1] (Рис. 2: 4). Выразительные фрагменты найдены также в черняховских слоях позднеантичных городищ Станислав (полуземлянка — комплекс 1) и Мыс [Schultze, Magomedov, Bujskich, 2006, S. 314, 338]. Целые формы известны в пока неопубликованных комплексах могильника Беленькое.

До недавнего времени в статьях по проблемам позднеантичной истории Северного Причерноморья эти изделия ошибочно считались продукцией мастерских Северной Африки, находившихся на территории современного Туниса и причислялись отечественными исследователями к группе «Африканские краснолаковые сосуды» (ARSW 50, 62B) по классификации Дж. Хейса [Hayes, 1972]. Такую интерпретацию получили сосуды в публикациях материалов из раскопок Херсонеса [Романчук, Сазанов, 1991] и ряда крымских могильников 4 в. [Айбабин, 1999, С. 258–259; Табл. 14: 5, 17: 7]. Отожествление североPontийских сосудов с Африканской группой керамики впоследствии привело к путанице в хронологии ключевых комплексов Боспора и Херсонеса. К тому же, это бы существенно искажало динамику и пути поступления краснолаковой продукции в Северное Причерноморье (на сегодняшний день установлено, что процент африканской продукции на северопричерноморских памятниках 4 в. довольно незначителен). Однако, вопрос о неправомерности «механического переноса» классификации Дж. Хейса на крымские материалы был своевременно поднят К. Домжалским, И. М. Храпуновым, В. Ю. Юрочкиным и А. А. Труфановым [Домжалский, 1998, С. 23; Храпунов, 1998, С. 123; Юрочкин, Труфанов, 2003, С. 214], а вышед-

шая вскоре работа Домжалского и Арсеньевой окончательно прояснила сложившуюся ситуацию [Arsen'eva, Domžalski, 2002]. По типологии К. Домжалского, эти блюда относятся к форме 1A PRS и датируются в пределах 4 в., хотя сам исследователь склонен относить их появление ближе к середине этого столетия. Наибольшее количество целых форм блюд PRS 1A в Северном Причерноморье дают могильники инкерманской культуры. По данным корреляции крымских комплексов В. Ю. Юрочкина и А. А. Труфанова, наиболее ранние погребения с блюдами PRS 1A датируются первой четвертью или рубежом первой–второй четвертей 4 в. [Юрочкин, Труфанов, 2007, С. 365–366]. К таковым относятся: могила 36 некрополя Дружное [Храпунов, 2002, С. 23–24; Рис. 120–121], где такое блюдо найдено с наконечниками ремня в стиле «коротких фасеток» (хроноиндикатор 15, диагностирующий фазу II крымских некрополей 3–4 вв. по В. Ю. Юрочкину и А. А. Труфанову, датированную ими 260/270–310/320 гг.) и пряжкой с овальным щитком и слабо загнутым язычком с уступом в тыльной части — хроноиндикатор 17, характерный для фаз II (260/270–310/320 гг.) и III (310/320–370/380 гг.) [Юрочкин, Труфанов, 2007, С. 362–370]; погребение в южном подбье могилы 22 (20) и могила 21 (30) Инкерманского могильника [Веймарн, 1963, С. 27–28], содержащие фрагмент бронзового зеркала с боковой петлей и серебряные наконечники ремней с валиком в месте перегиба — хроноиндикаторы 4 и 22, типичные для фазы II (260/270–310/320 гг.) и подфазы IIIa (310/320 гг.) [Юрочкин, Труфанов, 2007, С. 362–367]. На наш взгляд, перечисленные выше комплексы не обладают достаточным количеством хроноиндикаторов, корреляция которых могла бы обеспечить столь узкую датировку в рамках первой или рубежа первой–второй четвертей 4 в. Напомним, что сам автор типологии PRS считает, что посуда этой группы появляется не ранее второй четверти 4 в., а форма 1A входит в широкое употребление лишь ближе к середине этого столетия. На наш взгляд, единственным надежным показателем существования блюд PRS 1A во второй четверти 4 в. на данный момент является склеп 1 могильника Озерное III

[Лобода, 1977], инвентарь которого содержит нумизматический материал, амфору типа Шелов F [Шелов, 1978] и фасетированную фибулу серии 1 варианта 2 по А. К. Амброзу [Амброз, 1966, С. 61–64]. Бытование таких фибул исследователи, как правило, соотносят со ступенями C_2 – C_2/C_3 хронологической шкалы Яна Тейрала (260/270–300/320 гг.) [Шаров, 1992, С. 181, 197; Bierbauer, 1994, S. 38; Fig. 1.17; Храпунов, 2002, С. 55], хотя наличие фасеток на спинке и ножке позволяет сравнивать их с сериями Б фибул «бережанской» и «косановской» фаз (270/330–330/380 гг.) черняховской культуры [Гороховский, 1988; Юрочкин, Труфанов, 2007, С. 366, прим. 101]. На основании изучения комплексов могильников Дружное и Нейзац В. В. Кропотов допускает их существование до третьей четверти 4 в. [Кропотов, 2001, С. 183]. Наиболее поздние монеты из этого комплекса датируются 306–337 гг. Амфора типа Шелов F принадлежит к варианту 1, датированному В. В. Кропотовым первой половиной – серединой 4 в. [Кропотов, 1998], хотя на сегодняшний день стало очевидным, что сосуда этого типа появляются около второй четверти этого столетия [Юрочкин, Труфанов, 2003; 2007]. Обладая параметрами и морфологией амфор первого варианта по В. В. Кропотову, она отличается от них несколько более острыми обводами плеч при переходе к тулову, что считается основным признаком для варианта 2 второй половины 4 в. [Кропотов, 1998]. Таким образом, являясь связующим звеном между вариантами 1 и 2 по В. В. Кропотову, амфора из склепа 1 могильника Озерное III может датироваться временем около середины 4 в. (340/350 гг.). Датировка склепа 1 могильника Озерное III этим временем представляется нам наиболее приемлемой.

Большинство же блюд PRS 1A происходит из комплексов второй половины 4 в.: в склепе 2 могильника Озерное III [Лобода, 1977] оно найдено с амфорой типа Шелов F, вариант 2 второй половины 4 в. по В. В. Кропотову. Из этого же комплекса просходит краснолаковый кувшин с бутылеобразным туловом на плоском дне. По комплексам из могильников Черная Речка, Суворово, «Совхоз 10», Лучистое они датируются в основном второй половиной 4–началом 5 вв., причем А. И. Айба-

бин называет находки конца 4 в. в комплексе с пробитыми монетами Валента 364–378 гг. [Айбабин, 1990, С. 15, Рис. 2: 18; Зайцев, Мордвинцева, 2003, Рис. 8: 13; 10: 15; Стржеleckий и др., 2005, С. 103–105, Табл. XXIII, 9, 10]. Тем же временем может датироваться погребение 1 склепа 3/1991 могильника Килен-Балка, в инвентарь которого входил аналогичный кувшин и три блюда PRS 1A [Нессель, Рис. 2: 5, 6, 10; 8: 4]. В могиле 11 (29) Инкерманского могильника и погребении IV склепа 38 Суворовского могильника эти блюда найдены с зеркалами с центральной петлей типа Чми-Бригеттио — хроноиндикатором финального этапа фазы III крымских некрополей 3–4 вв. по В. Ю. Юрочкину и А. А. Труфанову, что примерно соответствует третьей четверти 4 в. [Веймарн, С. 22–23; Юрочкин, Труфанов, 2003, С. 210; Юрочкин, Труфанов, 2007, С. 369]. Упомянутая выше могила 11 (29) Инкерманского могильника была отнесена Я. Тейралом к ступени D_1 (360/370–400/410 гг.) [Юрочкин, Труфанов, 2007, С. 369]. Блюдо из могилы 6 могильника Тас-Тепе сопровождалось поздним вариантом фибулы «лебяжинской серии» [Амброз, 1966, С. 55–56], на основании близких аналогий из погребения 8 Косановского могильника, погребения 1980–22 Цибилиума и кургана 7 могильника Комаров II датирующейся второй половиной 4 в. В этом комплексе также находились фрагменты стеклянного сосуда с синими каплями — по И. П. Засецкой их появление приходится на последнюю четверть 4 в. [Юрочкин, Труфанов, 2007, С. 369; Засецкая, 2000, С. 209–229]. В могильнике у с. Лучистое форма PRS 1A найдена в склепах 58 и 54А (погр 1/2), инвентарь которых исследователи причисляют к ступеням D_1 – D_2 (360/370–440/450 гг.) и связывают с эпохой Великого переселения народов [Айбабин, Хайреддинова, 1998, С. 274–311; Айбабин 1999, С. 261; Табл. XXIV, 5; Юрочкин, Труфанов, 2007, С. 370]. Примерно так же датируются обломки аналогичных блюд из слоя варварского поселения, устроенного на руинах Танаиса [Arsen'eva, Domžalski, 2002, P. 425]. Они часто встречаются в самом позднем горизонте Ольвии [Крапивина, Рис. 48: 21, 22; Крапивина, Домжальский, 2008, Рис. 1: 1–2].

Из помещения VII черняховского поселения Каменка-Анчекрак второй половины 4—начала 5 вв., происходит краснолаковый кувшин с веретенообразным туловом на высоком кольцевом поддоне [Магомедов, 1991, Рис. 19: 2] (Рис. 2: 7). Его нижняя часть имеет характерный для этой формы декор — две пересекающиеся волнистые линии, прочерченные по сырой глине. Горло узкое, с четко выраженным валиком в средней части. Верхняя часть горла утрачена. Судя по условиям залегания, сосуд попал в землю в конце существования поселения. К. Домжальский уверенно относит этот тип кувшинов к группе сосудов PRS [Крапивина, Домжальский, 2008, С. 79]. Ближайшие аналогии происходит из склепа «1968 г.» могильника Килен-Балка, датированного 4 в. [Нессель, 2003, Рис. 5: 1] (Рис. 2: 6) и позднееримского слоя Ольвии [Крапивина, Домжальский, 2008, Рис. 1: 7]. Подобные кувшины меньшего размера происходят из Крыма: некрополь Тиритаки [Блаватский, 1941, С. 73, рис. 108], могильники Красный Мак и «Совхоз 10» (у последнего горло оформлено как ойнохоя) [Лобода, 2005, С. 209, Табл. II, 18; Стржелецкий и др., 2005, С. 103–105, табл. XXIV, 5]. Т. А. Арсеньева и К. Домжальский обнаружили фрагменты этой формы в слоях Танаиса середины 4—середины 5 вв. и упоминают о трех целых экземплярах, хранящихся в музеях г. Иваново, Санкт-Петербурга и Варшавы [Arsen'eva, Domžalski, 2002, S. 428]. Этот тип кувшинов, вероятно, копировал форму более ценных металлических и стеклянных образцов. В Пантикапее найден подобный серебряный с позолотой кувшин, датированный последней четвертью 4—началом 5 вв.; аналогии имеются также среди стеклянных сосудов из синхронных крымских памятников [Засец-

кая, 1993, С. 27, 70, Табл. 5, 3, 41]. Подобные изделия ранневизантийских мастерских послужили образцами и для черняховских ремесленников, которые изготавливали собственные керамические и даже золотые подражания [Кропоткин, 1973; Магомедов, 2001, С. 51–53]. Кувшины этого типа можно датировать в пределах последней четверти 4—начала 5 вв.

Результаты исследований античных керамических импортов в черняховской культуре показывают, что находки краснолаковой посуды 3—первой четверти 4 вв. здесь практически не известны [Магомедов, Диденко, 2009]. Заключение федеративного договора Константина с готами в 332 г. создало благоприятные условия для налаживания торговых контактов между черняховскими племенами и античным миром, поэтому, начиная со второй четверти 4 в., поступление импортов из причерноморских рынков сбыта в черняховскую среду (по крайней мере, в южные районы культуры) должно было происходить примерно одновременно с их появлением в синхронных культурах Северного Причерноморья. Ярким подтверждением поступления античной керамической продукции в черняховскую культуру во второй четверти 4 в. служат комплексы могильника Каборга IV, однако наибольший их приток наблюдается во второй половине этого столетия [Магомедов, Диденко, 2009]. Опираясь на приведенные выше данные хронологии крымских комплексов, можно предположить, что поступление сосудов группы PRS в черняховскую культуру приходится в основном на середину—вторую половину 4 в. Распространение этих сосудов в ареале черняховской культуры охватывает лишь памятники «причерноморского» типа, тогда как их находки в других зонах этой культуры отсутствуют.

Литература

- Айбабин А.И., Хайреддинова Э.А., 1998.* Ранние комплексы могильника у с. Лучистое в Крыму // МАИЭТ. Вып. VI.
- Айбабин А.И., 1999.* Этническая история ранневизантийского Крыма. Симферополь.
- Амброз А.К., 1966.* Фибулы юга европейской части СССР (II в. до н.э.—IV в. н.э.) // САИ. Вып. Д1–30.
- Блаватский В.Д., 1941.* Раскопки некрополя Тиритаки // МИА. № 4.
- Веймарн С.В., 1963.* Археологічні роботи в районі Інкермана // АП УРСР. Т. XIII.
- Гороховский Е.Л., 1988.* Хронология черняховских памятников Лесостепной Украины // Труды V Международного конгресса археологов-славистов. Т. 4. Киев.
- Домжалский К., 1998.* Из истории исследования краснолаковой керамики восточного производства // Эллинистическая и римская керамика в Северном Причерноморье. Труды ГИМ. Вып. 102. Москва.
- Зайцев Ю.П., Мордвинцева В.И., 2003.* Исследования могильника у с. Суворово в 2001 г. // МАИЭТ. Вып. X.
- Засецкая И.П., 1993.* Материалы Боспорско-некрополя второй половины IV–первой половины V вв. н.э. // МАИЭТ. Вып. III.
- Засецкая И.П., 2000.* О двух классификациях стеклянных сосудов с декором из напаянных капель и нитей синего стекла // Нижне-волжский археологический вестник. Вып. 3. Волгоград.
- Крапивина В. В., 1993.* Ольвия: материальная культура I–IV вв. н.э. Киев.
- Крапивина В. В., Домжалский К., 2008.* Позднеантичная Ольвия в свете находок краснолаковой керамики // Боспор и Северное Причерноморье в античную эпоху (материалы юбилейного международного круглого стола, посвященного 10-летию конференции «Боспорский феномен»). Санкт-Петербург.
- Кропоткин В. В., 1973.* О датировке кувшина из Чистиловского могильника (Тернопольская обл.) // СА. № 3.
- Кропотов В. В., 1998.* Світлоглинняні вузькогорлі амфори «інкерманського» типу // Археологія. № 4. Київ.
- Лобода И.И., 1977.* Раскопки могильника Озерное III в 1963–65 гг. // СА. № 4.
- Лобода И.И., 2005.* Раскопки Красномакского могильника в 1983–1984 гг. // МАИЭТ. Вып. XI.
- Магомедов Б.В., 1979.* Каборга IV (раскопки 1973–1974 гг.) // Могильники черняховской культуры. Москва.
- Магомедов Б.В., 1991.* Каменка-Анчекрак. Поселение черняховской культуры. Киев.
- Магомедов Б.В., Гудим-Левкович А.Н., 2003.* Поселение IV–V вв. у с. Луговое в Николаевской области // Дослідження з археології, історії, етнографії: пам'яті Н. М. Кравченко. Київ.
- Магомедов Б.В., Диденко С.В., 2009.* Краснолаковая керамика в черняховской культуре // Боспорские исследования. Керчь (в печати).
- Нессель В.А., 2003.* Краснолаковая керамика из могильника Килен-Балка // Херсонесский сборник. Вып. XII.
- Пуздровский А.Е., Зайцев Ю.П., Неневоля И.И., 2001.* Новые памятники III–IV вв. в Юго-Западном Крыму // МАИЭТ. Вып. VII.
- Романчук А.И., Сазанов А.В., 1991.* Краснолаковая керамика ранневизантийского Херсона // Средневековый Херсон. Часть 1. Свердловск.
- Сазанов А.В., 1989.* О хронологии Боспора ранневизантийского времени // СА. № 4.
- Стржелецкий С.Ф., Высотская Т.Н., Рыжова Л.А., Жесткова Г.И., 2005.* Население округи Херсонеса в первой половине I тыс. н.э. (по материалам некрополя «Совхоз №10») // Stratum plus. № 4 (2003–2004).
- Сымонович Э.А., Яровой А.З., 1968.* Поселение Викторовка II в Северном Причерноморье (по материалам М. Ф. Болтенко) // СА. № 2.
- Федоров Г.Б., Рошаль М.Г., 1979.* Погребение IV в. н.э. у с. Сычавка // СА. № 2.
- Храпунов И. Н., 2002.* Могильник Дружное (III–IV вв. нашей эры). Lublin.
- Шаров О.В., 1992.* Хронология могильников Ружичанка, Косаново, Данчены и проблема датировки черняховской керамики // Проблемы хронологии эпохи латена и римского времени. Санкт-Петербург.

Шелов Д.Б., 1978. Узкогорлые светлоглиняные амфоры первых веков нашей эры: классификация и хронология // КСИА. Вып. 156.

Юрочкин В.Ю., Труфанов А.А., 2003. Позднеантичный погребальный комплекс в низовьях реки Качи // Херсонесский сборник. Вып. XII. Севастополь.

Юрочкин В.Ю., Труфанов А.А., 2007. Хронология могильников Центрального и Юго-Западного Крыма 3–4 вв. н.э. // Древняя Таврика. Симферополь.

Arsen'eva T., Domzalski K., 2002. Late Roman pottery from Tanais // Eurasia Antiqua 8.

Bierbauer V., 1994. Archeologia e storia dei Goti dal I al IV sec. // I Goti. Milano.

Domzalski K., 1996. Terra Sigillata from Nymphaion. Survey 1994 // Archeologia 47. Warsaw.

Hayes J.W., 1972. Late Roman pottery. London.

Schultze E., Magomedov B.V., Bujskich S.B., 2006. Grautonige Keramik des Unteren Buggebietes in römischer Zeit. Nach Materialien der Siedlungen in der Umgebung von Olbia // Eurasia Antiqua. № 12.

Список сокращений

АП УРСР — Археологічні пам'ятки УРСР. Київ.

КСИА — Краткие сообщения Института археологии АН СССР. Москва.

МАИЭТ — Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. Симферополь.

МИА — Материалы и исследования по археологии СССР. Москва.

СА — Советская археология. Москва.

САИ — Свод археологических источников. Москва.

Сведения об авторе

Диденко Сергей Васильевич — Киев, старший научный сотрудник археологических фондов Национального музея истории Украины.

E-mail: svdidenko@yandex.ru

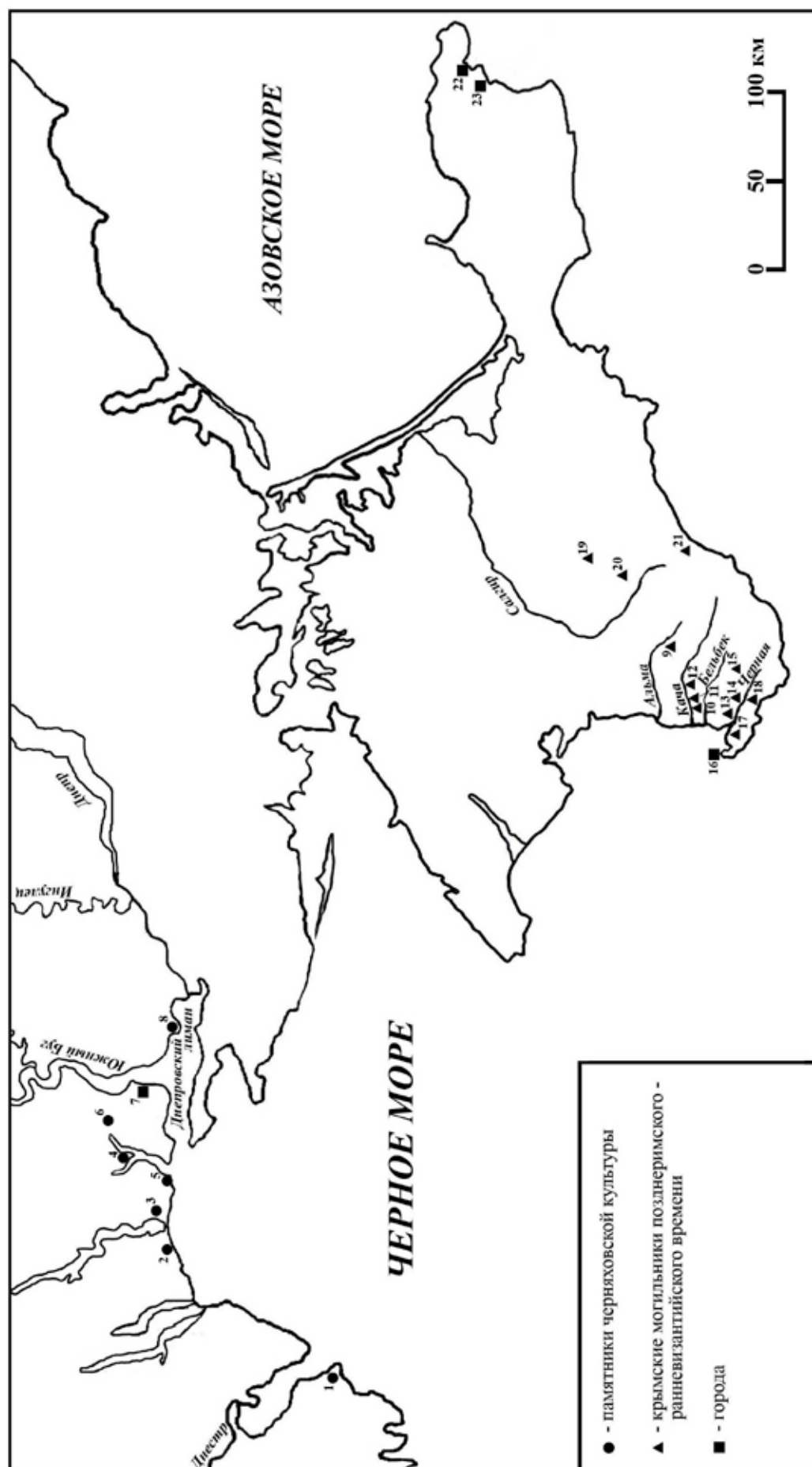

Рис. 1. Карта распространения сосудов группы Pontic Red Slip Ware в Северном Причерноморье в 4 — начале 5 вв.

1 — Беленькое; 2 — Сычавка; 3 — Луговое; 4 — Мыс; 5 — Викторівка; 6 — Каменка-Анчакрак; 7 — Ольвия; 8 — Станислав; 9 — Озерное III; 10 — Вишнево; 11 — Суворово; 12 — Тас-Тепе; 13 — Инкерман; 14 — совхоз «Севастопольский» (№10); 15 — Красный Мак; 16 — Херсонес; 17 — Килен-Балка; 18 — Черная Речка; 19 — Нейзац; 20 — Дружное; 21 — Лучистое; 22 — Пантикапей (Боспор); 23 — Тиритака.

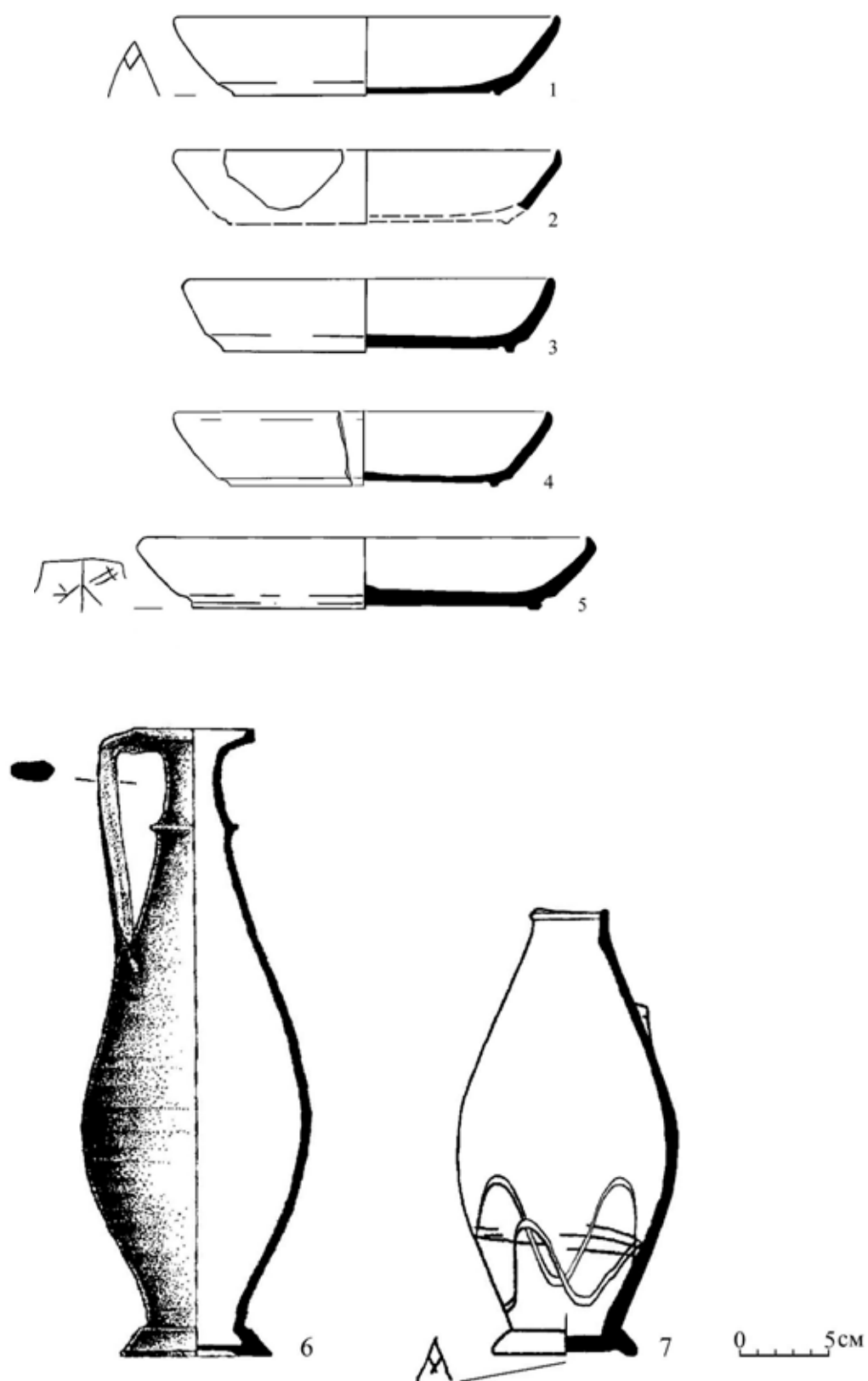

Рис. 2. *Сосуды группы Pontic Red Slip Ware из памятников черняховской культуры и их аналогии.*

1, 2, 7 — Каменка-Анчекрак; 3 — Викторовка II; 4 — Луговое; 5 — Сычавка; 6 — склеп «1968 г.» могильника Килен-Балка.

Погребение с римским импортом на могильнике черняховской культуры Войтенки (Восточная Украина)

The article contains information about a cremation burial found in pit № 69 at the Voytenky 1 burial ground (Chernyakhov culture). Some Roman imports such as a bronze knife (a medical tool) and 30 glass playing tokens of different colors have been found in the burial structure. Other findings were a bronze knife, a part of an iron tool of unknown purpose, a bronze ring, an iron buckle, a bronze needle and a fragment of a bronze box handle. Burials with glass playing tokens in Barbaricum belong to highest-ranking persons of the ancient society. This burial belongs to phase C₃/D₁.

Для составления подробного каталога римского импорта в Барбарикуме и в его восточной части — ареале культуры Сынтана де Муреш/Черняхов огромную роль приобретает публикация комплексов, содержащих римские импортные вещи. В этом плане несомненный интерес представляет погребение 69 могильника Войтенки.

Археологический комплекс позднеимперского времени Войтенки включает в себя двухгоризонтное поселение на участке «А» (ступени C_{1b}–C₂, а также C₃–C₃/D₁), одnogоризонтное поселение ступени C₃/D₁ на участке «В» и синхронный ему могильник [Любичев, 2006, 2008а, С. 47; Любичев, 2008б; Ljubičev, 2006; Schultze, Ljubičev, 2007]. Могильник отделен от поселения на участке «В» «стерильной» зоной шириной около 200 м (Рис. 1). В течение 2005–2008 годов на могильнике было исследовано 94 погребения. Погребение 69 — ямное трупосожжение в черноземном слое, которое находится в восточной части изученного участка могильника в секторе 10 (каждый сектор является квадратом со стороной 10 м). В 4–6 м к югу от него располагаются погребения — ингумации № 70–72, в 5–10 м к западу и юго-западу находятся погребения — ингумации № 55, 62, ямные кремации № 56, 57, 59, 61, 63, урновые кремации 31, 76 (Рис. 2).

Верхний уровень залегания погребения № 69 составляет 0,55 м от уровня современной поверхности. Оно представляло собой скопление мелких фрагментов вторично обожженной гончарной керамики, кальцинированных костей и вещей под ними. Скопление имело

овальную форму в плане, размеры 0,35×0,3 м. Яма погребения не прослеживалась в черноземе, но по расположению костей и вещей видно, что она сужалась в профиле и имела вогнутое дно (Рис. 3: 3). Погребение в профиле условно делится на два уровня.

В первом уровне (0,55–0,62 м) находилось скопление кальцинированных костей: в его западной и южной частях располагались кости нижних конечностей, в юго-восточной части — кости верхних конечностей и черепные кости, в северной части — кости таза, ребра (Рис. 3: 1).

Во втором уровне (0,62–0,65 м) находилось компактное скопление вещей в плане круглой формы с размерами 0,22×0,22 м. В южной части скопления по линии запад-восток располагался железный инструмент (рукоять и фрагмент рабочей части) (№ 1 Каталога) (Рис. 3: 2; 24; 4: 4). Перпендикулярно ему залегал еще один железный предмет в виде обломка дужки (№ 2) (Рис. 4: 2). Стекланные жетоны и их фрагменты находились в центре погребения, в западной и южной его частях (Рис. 3: 2). В западной части погребения находился железный нож (№ 3) (Рис. 4: 1), который залегал по линии северо-запад — юго-восток. К востоку от него, на расстоянии 3 см располагалась железная пряжка (№ 4) (Рис. 4: 3), между ними лежала согнутая бронзовая игла (№ 8) (Рис. 5: 5). В северо-восточной части погребения находился бронзовый предмет — фрагмент ручки (№ 5) (Рис. 5: 4). В северной и северо-восточной части погребения и ближе к его центру располагалось компактное скопление

(10×13 см) мелких кусков стекла — остатков стеклянного сосуда (№ 9). Среди этого скопления находилось два миниатюрных куска прозрачной кристаллической породы белого цвета (Рис. 3: 2).

В третьем уровне (0,65–0,71 м) располагалось небольшое скопление мелких фрагментов вторично обожженной гончарной керамики и отдельные вещи: на дне погребения, на уровне 0,71 м, обнаружен согнутый бронзовый скальпель (№ 6) (Рис. 5: 1), бронзовое кольцо (№ 117) (Рис. 5: 6), части стеклянных жетонов (Рис. 3: 2).

Данное трупосожжение обращает на себя особое внимание прежде всего наличием своеобразного инвентаря. Для черняховской культуры характерны ножи, подобные тому, что происходит из погребения (Рис. 5: 1) [Строценъ, 2008, Рис. 1: 10, 13, 14]. Аналогичные железные пряжки также имелись в среде носителей черняховской культуры [Гороховский, 1988, С. 45–46]. Часть массивного железного изделия не представляется возможным трактовать как нож: его рабочая часть является пластиной без лезвия, рукоять по сути представляет собой квадратный в сечении штырь (Рис. 4: 4). Это изделие непохоже на массивные римские ножи, найденные в области лимеса [Pflaum, 2007, Fig. 10]. Ясно, что мы имеем дело с каким-то орудием производства, но аналогии подобным вещам в ареале черняховской культуры нам пока неизвестны. Возможно, речь идет о римском импорте. Не удастся пока и определение железного изделия, чей частью является «дужка» (Рис. 4: 2).

Бронзовое кольцо (Рис. 5: 6) могло являться частью поясного набора либо служить для иных целей. Фрагмент бронзовой ручки вероятнее всего является частью деревянной игровой доски к стеклянным жетонам. На это указывает близкая аналогия подобному фрагменту ручки от доски из Моллегарда в Скандинавии (Mölleгардсмаркен) [Krüger, 1982, Abb. 28: 16] и наличие самих жетонов в погребении.

Бронзовый скальпель (Рис. 5: 1) отличается малыми размерами, изяществом исполнения, профилировкой ручки. Подобные размеры, лезвия такой и других форм, профилированные длинные ручки имеют рим-

ские Pterygotoms (lat. scalpellus). Длинная ручка являлась так называемым Ohrsonde (приспособление для проверки, чистки уха), комбинированным со скальпелем [Deringer, 1954, S. 144]. Наше изделие близко также и к римским Spatelsonde [Deringer, 1954, S. 148, 149, Abb. 79: 13a, 14], один конец которых заканчивался оливообразным утолщением или умеренно острым концом. Такие изделия применялись в том числе для нанесения мази. Подобные аналогии свидетельствуют, что этот бронзовый нож является римским медицинским инструментом.

У археологов не существует сомнений по поводу функций стеклянных жетонов. После находки у Вимозе (Vimose), где они располагались рядом с остатками деревянной игровой доски, такие жетоны рассматриваются подавляющим большинством специалистов как принадлежность для настольных игр на доске без бросков (ludus latrunculorum) и с бросками (ludus duodecim scriptorium) [Krüger, 1982, S. 137–138]. Уже в первой половине XIX в. о них, как отдельной категории находок, писали Эмеле (J. Emele) и Лиш (F. Lisch).

Специалисты также полагают, что такие жетоны могли служить в том числе приспособлениями для счета, на что может указывать их латинское название — calculi, откуда происходит слово «калькуляция» [Сымонович, 1964, С. 308, 310]. Но эта точка зрения не получила распространения.

Все стеклянные игральные жетоны отличаются типологическим единством: они круглые, имеют выпуклую верхнюю и округлую (иногда вогнутую) нижнюю поверхность, их диаметр колеблется в пределах 15–28 мм, стекло имеет различный цвет: черный, белый, зеленый, голубой, красный, фиолетовый, коричневый, желтый или они являются многоцветными [Krüger, 1982, S. 156, 158; Сымонович, 1964, С. 308].

В большом количестве эти изделия происходят из римских провинций: в частности из кастелл и погребений. В *Свободной Германии* они являются римским импортом [Krüger, 1982, S. 177; Schmidt, 2000, Abb. 183]. Например, в римском могильнике у Крефельд-Геллепа (Krefeld-Gellep) на Рейне в одном погребении находилось 15 стеклянных игровых жето-

нов из белого и 15 жетонов из черного стекла, в другом погребении 10 жетонов из черного стекла со светлыми пятнами и 16 жетонов из белого стекла с темными пятнами, в третьем погребении один жетон из черного стекла и два жетона из белого стекла [Pirling, Siepen, 2006, Taf. 75]. Подобные стеклянные жетоны имели хождение и в античных городах Северного Причерноморья римского времени, например, в одном из погребений Херсонеса III в. находилось 15 черных и 15 белых подобных изделий [Косцюшко-Валюжинич, 1902, С. 109].

В Свободной Германии количество находок таких стеклянных жетонов возрастает на памятниках от позднего Латена до ступени C₂ и позднее [Krüger, 1982, Abb. 13]. Картографирование показывает, что они встречаются в погребениях по обряду кремации и ингумации в различных частях Свободной Германии: на Висле, Эльбе, Рейне, Везере, в Ютландии, Голландии, Мазовии и Подлясье, Великопольше [Krüger, 1982, Karte 14–21].

В *Зееланде* погребении у Зигерштеда (Sigersted) стеклянные игральные жетоны находились совместно с двумя стеклянными фасетированными кубками, деревянным ведром с бронзовыми частями, золотым перстнем [Rau 1972, S. 12].

В *Северной Германии* в трупоположении 7 могильника Нойдорф-Борнштайн (Neudorf-Bornstein) в Шлезвиге находились стеклянные игральные жетоны: 11 — из светло-синего, 6 — из темно-синего, 3 — из зеленого, [Erdrich, Carnap-Bornheim, 2004, S. 72 Taf. 46: 3], в погребении — ингумации 4 могильника Борнштайн (Bornstein) обнаружено 24 жетона из черного и 18 жетонов из белого стекла [Erdrich, Carnap-Bornheim, 2004, S. 71]. 58 жетонов из белого и черного стекла с соответственно черными и белыми пятнами находились в ингумации 1, относящейся к III в., могильника Хайлигенхафен (Heiligenhafen). Жетоны найдены в кремации № 4522 могильника Рендсбург-Экернфорде (Rendsburg-Eckernförde), в Торсберге (Thorsberg) [Erdrich, Carnap-Bornheim, 2004, Taf. 22: 9, S. 54, 66, 80]. Из погребения 234 Сорупа (Sörup) происходят 11 частично оплавленных жетонов из белого стекла и 4 жетона из стекла красно-фиолетового цвета [Erdrich, Carnap-Bornheim, 2004, S. 80].

Из трупосожжения могильника II–III в.в. типа «полей погребений» Вестервана (Westerwanna) в Нижней Саксонии происходит оплавленный стеклянный жетон. Подобные оплавленные жетоны белого и голубого стекла найдены в Варстаде (Warstade). Из трупосожжения могильника Остерхольц (Osterholz) происходит 4 частично оплавленных стеклянных жетона [Erdrich, 2002, S. 141, S. 69–70]. В урновом погребении 382 могильника Пердоль (Perdöhl) (Мекленбург — Передняя Померания) типа «полей погребений» позднеимского времени и Эпохи Великого переселения находилось 8 черных, 18 белых жетонов. Стеклянный жетон найден в подъемном материале поселения Корхов (Körchow) [Voß, 1998, Taf. 46: 8, S. 67].

На пространстве *между Одером и Рейном* стеклянные жетоны обнаружены в погребениях 2 (1917 г.) и 3 (1926 г.) могильника Лейна [Schulz, 1953, Taf. II: 4; XXVII: 2, 3] — эпонимного памятника горизонта Лейна—Хаслебен. В погребении 3 (1926 г.) находились среди прочего инвентаря 31 белый стеклянный жетон, 2 темно-синих жетона, 25 черных жетонов [Becker, Bemann, Laser, Leineweber, Schmidt, Schmidt-Thielbeer, Wetzel, 2006, Taf. 128: 2].

В трупоположении 1 могильника Эмерслебен (Emersleben) (Саксен-Анхальт) находились стеклянные жетоны различных цветов: 22 белых, 4 черных, 21 с «глазками» [Becker, Bemann, Laser, Leineweber, Schmidt, Schmidt-Thielbeer, Wetzel, 2006, Taf. 128:3]. В трупоположении 7 могильника Гоммерн (Gommern) (Саксен-Анхальт) был представлен набор из 9 голубых, 6 черных, 7 серых, 2 зеленых стеклянных игровых жетонов, металлические детали игровой доски (ручка и обкладки) [Becker, Bemann, Laser, Leineweber, Schmidt, Schmidt-Thielbeer, Wetzel, 2006, Taf. 129: 2]. Стеклянный жетон происходит с поверхности поселения первой трети III в. Девитц (Dewitz) (Саксония) [Laser, Scultze, 1995, S. 34].

Подобные стеклянные жетоны найдены в богатых погребениях в *Подунавье* в области Карпат, например в Страже [Ondrouch, 1957, S. 164–165, Tabl. 51]. На пространстве *между Одером и Вислой* они происходят, например, из богатого погребения возле Коммеру (Kommerau) [Kossina, 1922, S. 122–126]. В *ареале*

вельбаркской культуры такие жетоны найдены в частности в подкурганном погребении V могильника Цецеле [Jaskanis, 1996, Taf. LXXVII: 8].

В ареале черняховской культуры они обнаружены в самых различных его частях в качестве подъемного материала на поверхности поселений и могильников, инвентаря погребений, например: в Северо-Западном Причерноморье: возле Фрунзовки [Симонович, 1964, С. 312], на Нижнем Днепре: в Августиновке [Брайчевская, 1960, С. 190, Табл. V: 13], Игрени (урочище Пидкова) [Симонович, 1964, С. 312], у Матлашево [Симонович, 1964, С. 312], в Балке Яцевой [Бодянский, 1960, С. 275, Рис. 1: 11], на Западной Украине: Вербычка [Pięta-Dąbrowska, 1960, S. 225, Tabl. LI: 20–26], в Среднем Поднепровье: Журавке [Симонович, 1964, С. 307, Рис. 1: 28–30]. На поселении Кринички стеклянный жетон был обнаружен в культурном слое [Симонович, 1960, Рис. 7: 1]. На поселении Войтенки стеклянный жетон был найден в культурном слое участка «В», который прилегает к могильнику [Любичев, Мызгин, Варачева, 2006, Рис. 83: 2].

В погребении — кремации № 8 могильника у овчарни совхоза Приднепровского кальцинированные кости покрыты обломками лепного горшка сарматского облика и гончарной миски, среди костей находились обломок стенки стеклянного сосуда, оплавленные стеклянные жетоны, железный нож [Симонович, 1955, С. 294, 299, Рис. 13, А, 11]. Шесть стеклянных жетонов (пять из светлого стекла и один черный) находились в погребении № 18, представлявшем собой ямную кремацию, могильника Бырладь-Валеа-Сяка (Barlad-Valea Seacă) [Palade, 2004, Fig. 72: 2–7]. На могильнике Привольное несколько стеклянных жетонов из черного и белого стекла найдено в культовом слое могильника [Кухаренко, 1955, С. 144–145, Табл. IV: 28]. Вероятнее всего они происходят из разрушенных погребений — трупосожжений. В погребении № 27 (ямное трупосожжение) могильника Компанийцы стеклянный жетон обнаружен вместе с двумя фрагментами стеклянного кубка [Некрасова, 2006, С. 107, Рис. 61: 23].

В богатом погребении — ингумации в Рудке на Волини два стеклянных жетона из стекла

темно-коричневого цвета залежали возле кисти правой верхней конечности рядом с миской. В погребении находился и другой инвентарь: бронзовый таз (Эггерс 82) с миской внутри выше черепа, одноручный кувшин на правом плече, две миски возле кисти левой верхней конечности, серебряная подвижная фасетированная фибула между позвоночником и нижней частью левой верхней конечности, две серебряные шпоры внизу возле нижних конечностей, еще ниже залежали миска, кости свиньи, серебряный нож, большой глиняный сосуд, с миской в середине, рядом — миска, бронзовой ведро (Эггерс 62) со стеклянным кубком (Эггерс 199) в середине. Из погребения происходит также большая ваза со лжеушками с отверстиями [Petersen, 1941, Abb. 1: 7, 8; S. 41; Кухаренко, 1980, Табл. XXXI: 2, 3, С. 83–86].

В погребении 5 (богатая ингумация в яме с подбоем, который обвалился и не был четко прослежен) могильника Переяслав-Хмельницкий на «полке» у входа в подбой находились трехручная ваза со стеклянной чашей со шлифованным орнаментом в середине, а рядом — гребень Томас III, миска, керамический кубок, к западу от черепа — 11 белых, 11 черных стеклянных жетонов вместе с двумя бронзовыми частями шкатулки, серебряной дужкой, остатками истлевшего дерева. Возле нижних конечностей располагались миска с костями кур и барана, железный наконечник стрелы, железная шпора, возле колена правой нижней конечности — бронзовая двучленная подвижная фасетированная фибула, возле левой — остатки золотой парчи, на костях груди — янтарная пуговица. В заполнении погребальной ямы найдены железный нож и бронзовая пружина фибулы [Гончаров, Махно, 1957, С. 133–134, Табл. II: 1].

В Кантемировке в кургане 1 стеклянные жетоны различного цвета находились в погребении — ингумации с подбоем совместно с гончарными сосудами, костяным гребнем Томас III, игровой костью, золотым кольцом, серебряными предметами с остатками дерева (шкатулка), тремя металлическими накладками, пряжкой, элементами ремня, жертвенной пищей (кости курицы и барана) [Казанский, Мастыкова, 1999, С. 119–120, Рис. 2: 8; Schultze, 2007, S. 222].

Приведенная информация убедительно свидетельствует, что в качестве римского импорта наборы стеклянных игральные жетоны были широко распространены в богатых ингумациях и кремациях на широких пространствах Барбарикума: от Рейна до Вислы и восточнее. В ареале черняховской культуры подобные изделия известны пока в меньшем количестве, но они также происходят из богатых ингумаций и кремаций. Подавляющее большинство таких жетонов является составной частью инвентаря погребений на могильниках, в гораздо меньшем количестве они найдены на поверхности и в слое близлежащих поселений.

Обращает на себя внимание факт наличия в кремациях со стеклянными жетонами в черняховском ареале также фрагментов стеклянных кубков и присутствие таких жетонов в ингумациях в погребальных сооружениях различных конструкций: простых подпрямоугольных ямах (Рудка), в ямах с подбоем (Переяслав-Хмельницкий, Кантемировка). С одной стороны это указывает на «маркирование» жетонами богатых кремаций (что подтверждается и инвентарем погребения 69 Войтенков), а с

другой — наличие их в ингумациях различной культурных традиций в черняховской культуре. Наличие наборов стеклянных игральные жетонов в черняховских погребениях различных типов, наряду со многими другими чертами еще раз свидетельствует о черняховской культуре, как составной части германского Барбарикума севернее и восточнее римского лимеса от Северного до Черного моря.

Помимо набора стеклянных игральные жетонов в погребении 69 присутствует еще один римский импорт — бронзовый нож-скальпель. Трудности с определением железного инструмента (Рис. 4: 4) не дают возможность выяснить сейчас профессиональную принадлежность погребенного. Несомненно, что он принадлежал к высшему слою общества. Датировка погребения затруднена отсутствием возможности корреляции нескольких датирующих вещей. По датированным ингумациям могильник четко относится к ступени C₃/D₁, а близлежащий участок «В» поселения является синхронным. Этому не противоречит и датировка железной пряжки из инвентаря погребения 69. На этом основании погребение также стоит относить к этому времени.

Каталог вещей погребения

1. Часть железного изделия, состоящая из рукояти и обломка рабочей части (114инд/м¹) (Рис. 4: 4). Размеры: длина 12 см, длина рукояти 7 см, ширина рукояти 1,0 см, длина рабочей части 3 см, ширина рабочей части 3,1 см. Рукоять отличается квадратным сечением, рабочая часть — плоская, в сечении имеет форму пластины.

2. Железный предмет в виде фрагмента дужки (112инд/м) (Рис. 4: 2). Размеры: длина 4,6 см, толщина в сечении 0,3 см, сечение — круглое.

3. Железный нож (115инд/м) (Рис. 4: 1). Размеры: длина 13,5 см, длина рукояти 3,8 см, ширина рукояти 0,8 см, длина лезвия 9,7 см, ширина лезвия 2,3 см. Лезвие заканчивается острием и отделено от рукояти со стороны

лезвия и спинки уступами. Рукоять имеет прямоугольное сечение, на ней сохранились следы древесины.

4. Железная пряжка (116инд/м) (Рис. 4: 3) имеет овальную, утолщенную в передней части рамку с размерами 2,4×3,1 см. Рамка имеет круглое сечение диаметром 6 мм в передней утолщенной части и 4 мм в месте крепления язычка. Подпрямоугольный в сечении (3,5×2,5 мм) язычок имеет длину 2,4 см. Язычок скреплен с рамкой путем загиба его задней части, а конец язычка лежит на передней части рамки, не доходя до ее края. По классификации Е. Л. Гороховского пряжка относится к серии В1а и датируется ступенью C₃ (Косановская фаза развития черняховских могильников Украинской лесостепи) [Гороховский, 1988, С. 45–46]. По классификации Р. Мадыды-Легутко пряжка относится к группе «Н». В центрально-европейском Барбарикуме

¹ Номер по Описи индивидуальных находок на могильнике Войтенки за 2007 год.

подобные изделия появляются на ступени C_1 /начале C_2 и бытуют до начала Эпохи великого переселения [Madyda-Legutko, 1986, Taf. 19: 11, S. 63].

5. Фрагмент бронзового изделия (113инд/м) (Рис. 5: 4) в виде части ручки (длина 3,1 см) прямоугольного сечения (3×4 мм) со сглаженными гранями, с уступом, за которым следует утолщение с квадратным сечением (3,5×4 мм). На одной грани этого утолщения имеется выгравированный косой крест. К утолщению примыкает обломанная пластинка с отверстием для крепления к ларцу (шкатулке, игровой доске?). Диаметр отверстия 2,5 мм, толщина пластинки 2 мм и ширина 6 мм.

6. Бронзовый нож с согнутым лезвием — скальпель (150инд/м) (Рис. 5: 1). Тонкое лезвие заканчивается острием и отделено от рукояти четко выраженными уступами с двух сторон. Рукоять имеет прямоугольное сечение и является профилированной: при переходе от лезвия к рукояти выделено три выступа, на самой рукояти содержится еще два. Размеры: длина 9,8 см, длина лезвия 6 см, ширина лезвия 1,4 см, длина рукояти 3,8 см, ширина рукояти 0,3 см. Сечение рукояти между выступами 3×4 мм, сечение крайней части рукояти составляет 2×3 мм.

7. Бронзовое кольцо (117инд/м) (Рис. 5: 6) имеет овальное сечение ближе к сегменту (2,8×3,2 мм), диаметр 2,9 см.

8. Бронзовая игла, изогнутая в виде цифры «8» (118инд/м) (Рис. 5: 5), имеет круглое се-

чение (2 мм), один заостренный конец, другой конец с ушком размерами 1×7 мм является прямоугольным в сечении (2×1 мм). Длина изделия 2,8 см.

9. Мелкие куски стекла — остатки стеклянного сосуда.

10. Стеклянные игральные жетоны. Всего обнаружено 30 экземпляров: 15 целых (в двух из них сколоты малые части) и 15 фрагментов. 9 экземпляров имеют стекло черного цвета, 9 фрагментов имеют розовый с темными разводами цвет стекла, на одном фрагменте осталась часть поверхности с таким цветом. В 11 экземплярах благодаря воздействию огня поверхность приобрела мутный белый или серый цвет, а в 5 экземплярах она даже стала пористой. На 4 жетонах верхняя выпуклая поверхность имела миниатюрную ямку диаметром 2–3 мм по центру или рядом.

Все жетоны имели плоскую нижнюю и выпуклую сферическую верхнюю поверхность. Они варьируют по своим параметрам: 20 жетонов имеют высоту 7 мм, 2 жетона — 7,5 мм, 1 жетон — 6 мм, 1 жетон — 6,5 мм, 4 жетона — 8 мм, 2 жетона — 9 мм. Диаметр изделий колеблется от 14 до 23 мм. Выделяются крупные жетоны диаметром 22–23 мм и высотой 9 мм (№ 1, 20 таблицы с каталогом жетонов). Повидимому, в погребении представлены жетоны из различных наборов, хотя в отдельном наборе параметры жетонов могли незначительно варьировать (Таблица 1).

Литература

- Бодянский А.В., 1960. Археологические находки в Днепровском Надпорожье // СА. № 1.
- Брайчевская А.Т., 1960. Черняховские памятники Надпорожья // МИА. № 82.
- Гончаров В.К., Махно Є.В., 1957. Могильник черняхівського типу біля Переяслава-Хмельницького // Археологія. Т. 11.
- Гороховский Е.Л., 1988. Хронология черняховских могильников Лесостепной Украины // Труды V МКАС. Т. 4.
- Казанский М.М., Мастыкова А.В., 1999. Аланы на Днепре в Эпоху Великого переселения народов: свидетельство Маркиана и археологические данные // РА. № 4.
- Косцюшко-Валюжинич К.К., 1902. Отчет о раскопках в Херсонесе в 1901 г. // ИАК. Вып. 4.
- Кухаренко Ю.В., 1980. Могильник Брест-Тришин. Москва.
- Кухаренко Ю.В., 1955. Поселение и могильник полей погребений в селе Привольном // СА. Т. 22.
- Любичев М.В., 2006. О постройках на селище черняховской культуры Войтенки (по материалам раскопок 2004–2005 гг.) // АЛЛУ. № 2.
- Любичев М.В., 2008а. Киево-черняховские контакты ступеней C_{1b}-C₂ на территории днепро-донецкой лесостепи в свете выделения «горизонта Боромля» // Древности Центральной и Восточной Европы эпохи римского влияния и переселения народов. Germania-Sarmatia. Калининград.
- Любичев М.В., 2008б. Об этнокультурных процессах позднеимперского времени в зоне днепро-донецкой лесостепи (в свете исследований археологического комплекса Войтенки) // Лесная и лесостепная зоны Восточной Европы в эпохи римских влияний и Великого переселения народов. Тула.
- Любичев М.В., Мызгин К.В., Варачева К.Г., 2006. Отчет о работе Германо-Славянской археологической экспедиции Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина в 2005 году. НА ИА НАНУ. Харьков.
- Некрасова А.Н., 2006. Памятники черняховской культуры Днепровского Левобережья // Готы и Рим. Киев.
- Строценъ Б., 2008. До питання класифікації ножів черняхівської культури (за матеріалами Західного Поділля) // Старожитності Верхнього Придністров'я. Київ.
- Сымонович Э.А., 1964. Игрально-счетные жетоны на памятниках черняховской культуры // СА. № 3.
- Сымонович Э.А., 1955. Памятники черняховской культуры степного Приднепровья // СА. Т. 24.
- Сымонович Э.А., 1960. Памятники черняховской культуры в с. Кринички (по материалам С. Гамченко и раскопкам 1957–1958 гг.) // МИА. № 82.
- Becker M., Bemann J., Laser R., Leineweber R., Schmidt B., Schmidt-Thielbeer E., Wetzel I., 2006. Land Sachsen-Anhalt // CRFB. Deutschland. Bd. 6.
- Deringer H., 1954. Die medizinischen Instrumente des Ennser Museum // Forschungen in Lauriacum. Forschungsberichte 1951–1954. Bd. 2. Linz.
- Erdrich M., 2002. Hansestadt Bremen und Bundesland Niedersachsen // CRFB. Deutschland. Bd. 4.
- Erdrich M., Carnap-Bornheim C., 2004. Freie und Hansestadt Hamburg und Land Schleswig-Holstein // CRFB. Deutschland. Bd. 5.
- Jaskanis J., 1996. Cecele. Ein Gräberfeld der Wielbark-Kultur in Ostpolen. Krakow.
- Kossina G., 1922. Das Reitergrab von Kommerau in Westpreußen und die germanischen Trinkhörner, Spielsteine und goldenen Schlangenkopfarmspiralen der Kaiserzeit // Mannus. Bd. 14.
- Krüger T., 1982. Das Brett- und Würfelspiel der Spätlatenezeit und römischen Kaiserzeit im freien Germanien // Neue Ausgrabungen und Forschungen in Niedersachsen. Bd. 15. Hildesheim.
- Laser R., Scultze E., 1995. Freistat Sachsen // CRFB. Deutschland. Bd. 2.
- Ljubičev M., 2006. Vojtenki 1 — eine Siedlung der Černjachov-Kultur in der Nordostukraine // Eurasia Antiqua. Bd. 12.
- Madyda-Legutko R., 1986. Die Gürtelschnallen der Römischen Kaiserzeit und der frühen Völkerwanderungszeit im mitteleuropäischen Barbaricum // BAR. International Series 360.
- Ondrouch V., 1957. Bohate hroby z doby rimskej na Slovensku. Bratislava.

Palade V., 2004. Așezarea și necropola de la Barlad-Valea Seacă. București.

Petersen E., 1941. Ein gepidischer Grabfund aus Wolhynien // Gothiskandza. Heft 3.

Pflaum V., 2007. The supposed Late Roman hoard of tools and a steelyard from Vodice near Kalce // Arheološki vestnik. Ljubljana. 58.

Piętka-Dąbrowska T., 1960. Plryczynki do znajomości okresu od I do VI w.n.e.z. międzyrzeczia Dniepru i Bugu // WA. XXVII.

Pirling R., Siepen M., 2006. Die Funde aus den römischen Gräbern von Krefeld-Gellep. Stuttgart.

Rau G., 1972. Körpergräber mit Glasbeigaben des 4. nachchristlichen Jahrhunderts im Oder-Weichsel Raum // Acta Praehistorica et Archaeologica. 3.

Schmidt T., 2000. Germanen in spätrömischen Heer // Die Römer zwischen Alpen und Nordmeer. Mainz.-

Schultze E., 2007. Geschirrssets und Bestattungssitten. Zu den frühvölkerwanderungszeitlichen Gräbern von Kantemirowka // Zweiundvierzig. Festschrift für Michael Gebühr zum 65. Geburtstag. Rahden.

Schultze E., Ljubičev M., 2007. Zur Herstellung von Drehscheibenkeramik in der Černjachov-Kultur. Ein Brennofen aus der Siedlung Vojtenki, Ostukraine // Ethnographisch-Archäologische Zeitschrift. Bd. 48.

Schulz W., 1953. Leuna. Ein germanischer Bestattungsplatz der Spätrömischen Kaiserzeit. Berlin.

Voß H-U., 1998. Bundesland Mecklenburg-Vorpommern // CRFB. Deutschland. Bd. 3.

Список сокращений

АЛЛУ — Археологічний літопис Лівобережної України. Полтава.

ИАК — Известия Императорской археологической комиссии. Санкт-Петербург.

МИА — Материалы и исследования по археологии СССР. Москва.

МКАС — Международный конгресс археологов-славистов. Киев.

НА ИА НАНУ — Научный архив Института археологии Национальной академии наук Украины. Киев.

РА — Российская археология. Москва.

СА — Советская археология. Москва.

CRFB — Corpus der römischen Funde im europäischen Barbaricum. Bonn.

WA — Wiadomości archeologiczne. Warszawa.

Сведения об авторе

Любичев Михаил Васильевич — Харьков, кандидат исторических наук, доцент кафедры истории России, заведующий Научно-исследовательской лаборатории Германо-Славянской археологической экспедиции Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина.

E-mail: gsae@mail.ru

Таблица 1

№ п/п	Инвентарный номер	Сохранность	Диаметр/размеры (мм)	Толщина (мм)	Цвет поверхности	Рисунок	Примечания
1	120инд/м	целый	22	9	черный	Рис.6: 15	
2	123инд/м	целый	21,5	7	черный	Рис.6: 14	затронут огнем
3	121инд/м	целый	19	7	черный	Рис.6: 12	
4	124инд/м	целый	19	7,5	черный	Рис.6: 9	
5	122инд/м	целый	19	7	черный	Рис. 6: 11	затронут огнем
6	88инд/м	целый	20	7	розовый с темными разводами	Рис. 6: 8	
7	132инд/м	часть сколота	16 x 16	7	черный	Рис. 6: 6	
8	128инд/м	целый	18	7	розовый с темными разводами	Рис.6: 5	ямка диам. 2 мм по центру выпуклой поверхности
9	126инд/м	целый	17,5	7,5	розовый с темными разводами	Рис.6: 13	
10	125инд/м	часть сколота	17,5	7	черный	Рис.6: 3	слегка затронут огнем
11	129инд/м	целый	17	7	розовый с темными разводами	Рис. 6: 2	миниат. ямка по центру выпуклой поверхн.
12	127инд/м	целый	18	7	розовый с темными разводами	Рис. 6: 10	
13	131инд/м	целый	19,5	7	мутный белый цвет	Рис. 6:7	пористая поверхн. под возд. огня
14	139инд/м	целый	19	7	мутный белый цвет	Рис.6: 1	пористая поверхн. под возд. огня
15	130инд/м	целый	18, 5	7	мутный белый цвет	Рис. 6: 4	пористая поверхн. под возд. огня
16	135инд/м	фрагмент	19	8	розовый с темными разводами	Рис.7: 13	ямка на верхней выпуклой поверхн. диам. 2 мм
17	137инд/м	фрагмент	17	6,5	розовый с темными разводами	Рис.7: 10	
18	136инд/м	фрагмент	17	7	розовый с темными разводами	Рис. 7: 7	
19	134инд/м	фрагмент	15 x 6	7	черный	Рис.7: 4	затронут огнем
20	133инд/м	фрагмент	23	9	черный	Рис.7: 1	отличается большими размерами, затронут огнем, край сплюснут
21	142инд/м	фрагмент	14	8	мутный белый цвет	Рис. 7: 14	пережжен
22	140инд/м	фрагмент	15 x 15	8	мутный белый цвет	Рис.7: 11	ямка по центру выпуклой поверхн. диам. 3 мм
23	143инд/м	фрагмент	11 x 17	6	серый	Рис. 7: 8	пористый под воздействием огня
24	147инд/м	фрагмент	18 x 6	7	серый	Рис.7: 15	воздействие огня
25	138инд/м	фрагмент	18,5	8	остатки розовой поверхности с темными разводами	Рис. 7: 5	воздействие огня
26	148инд/м	фрагмент	15,5	7	розовый с темными разводами	Рис.7: 2	
27	141инд/м	фрагмент	17	7	серый	Рис.7: 3	пористый под воздействием огня
28	145инд/м	фрагмент	10 x 12,5	7	серый	Рис.7: 9	воздействие огня
29	146инд/м	фрагмент	16 x 9	7	серый	Рис.7: 12	воздействие огня
30	144инд/м	фрагмент	10 x 16	7	белая и серая	Рис.7: 6	воздействие огня

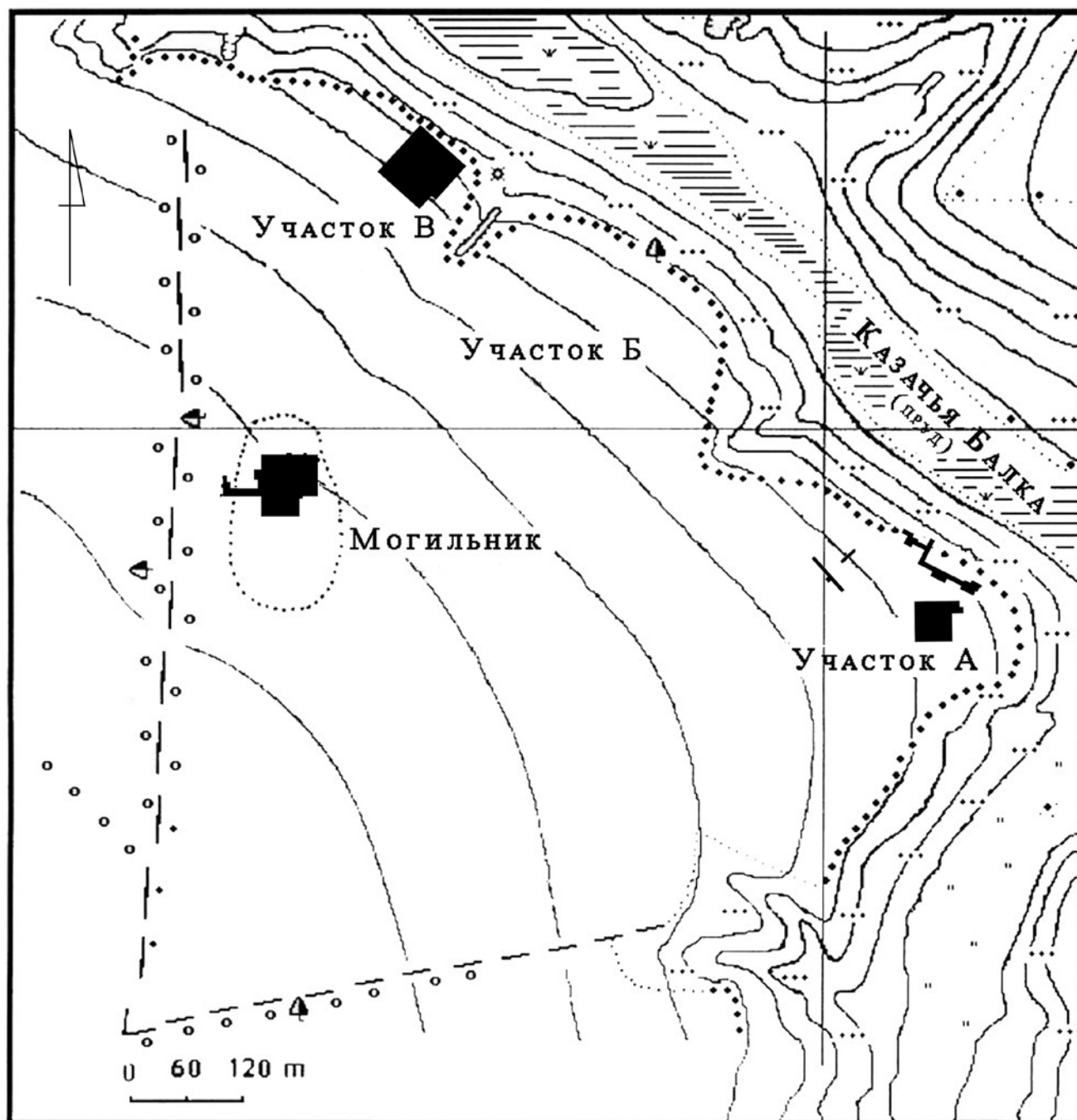

Рис. 1. Археологический комплекс Войтенки I и его составные части.

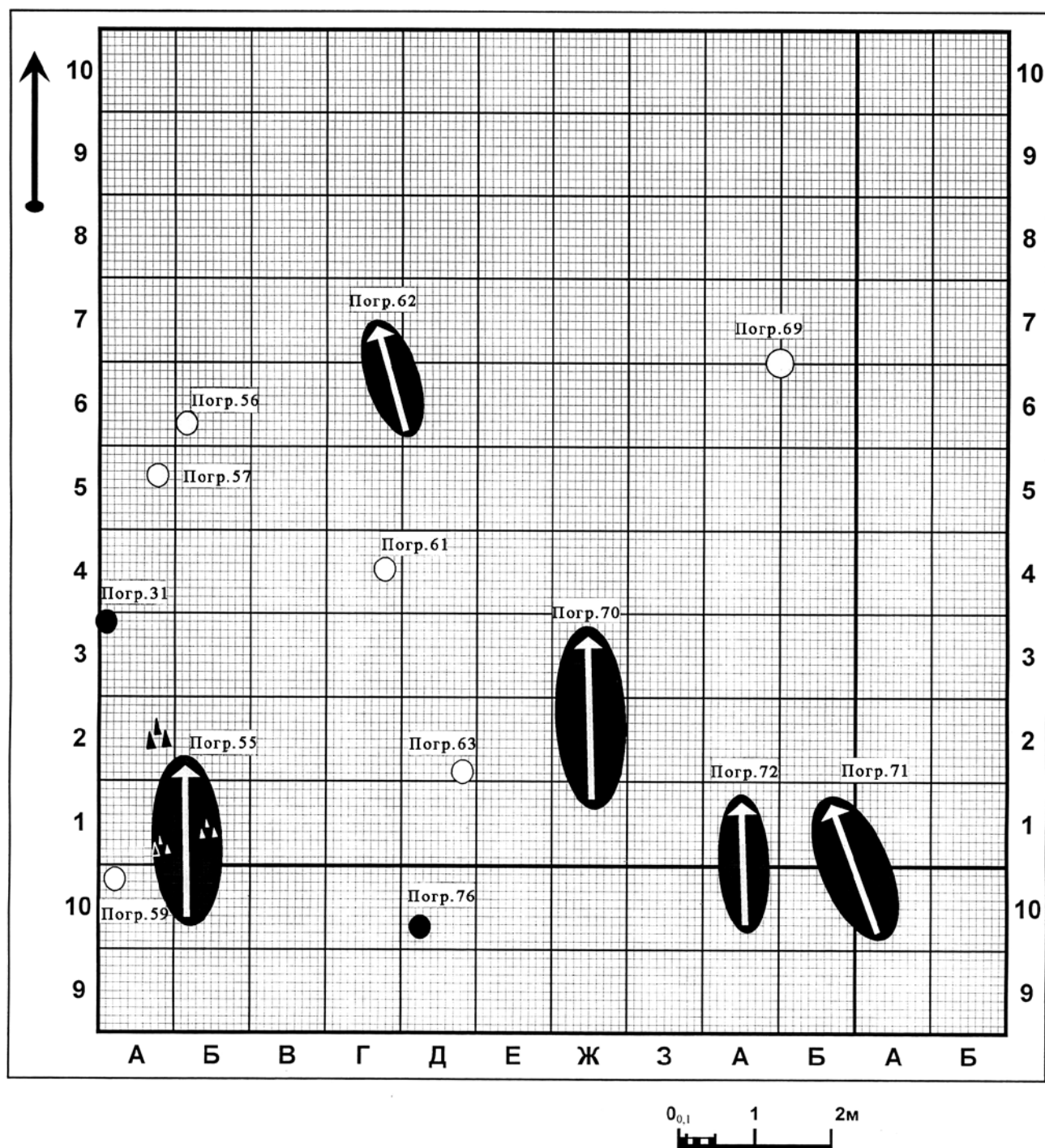
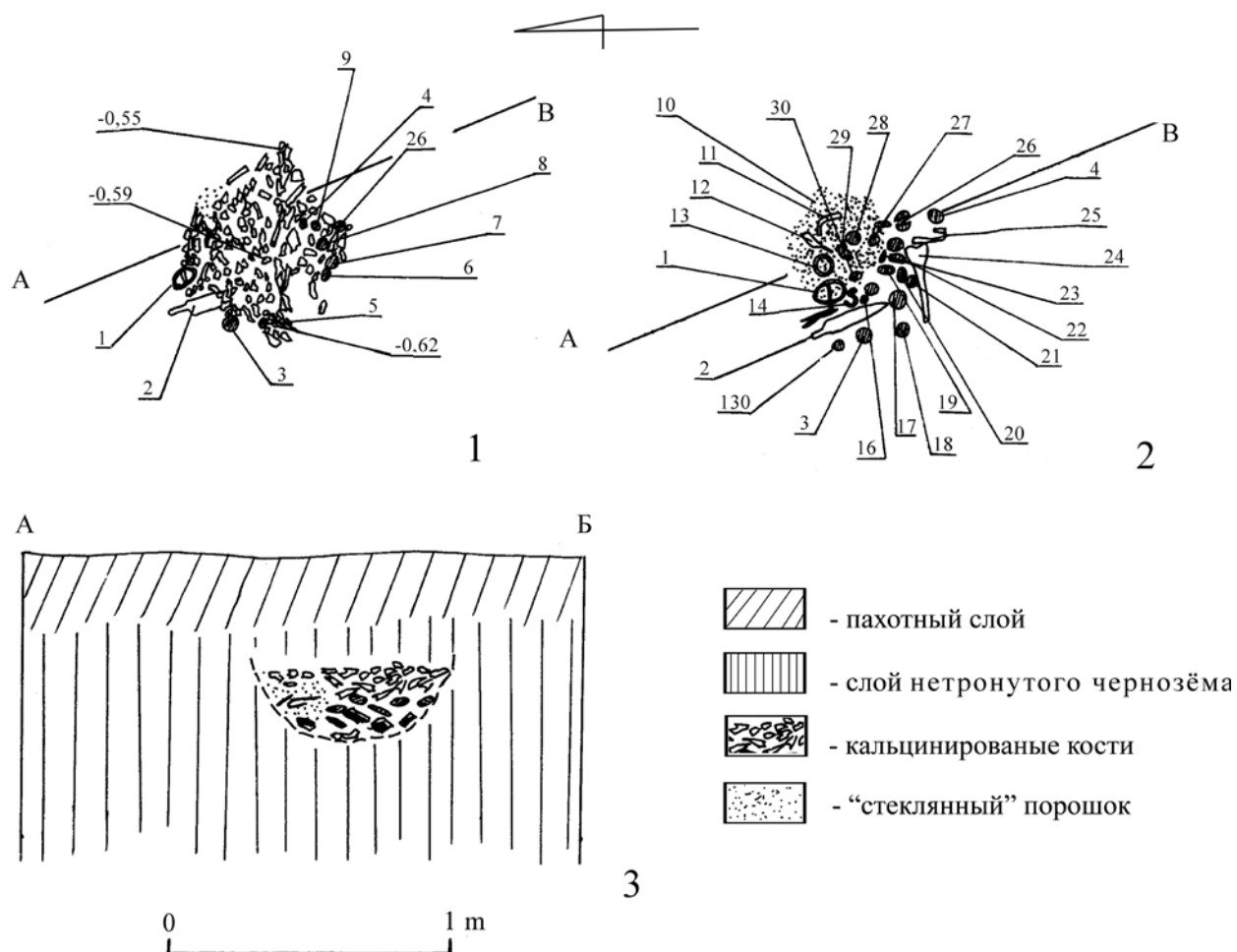

Рис. 2. Положение погребения 69 на могильнике Войтенки.

№ на плане	Индивидуальный номер
1	116инд/м
2	115инд/м
3	120инд/м
4	123инд/м
5	147инд/м
6	143инд/м
7	146инд/м
8	141инд/м
9	145инд/м
10	119инд/м
11	113инд/м
12	150инд/м
13	117инд/м
14	118инд/м
15	130инд/м

№ на плане	Индивидуальный номер
16	150инд/м
17	131инд/м
18	135инд/м
19	142инд/м
20	132инд/м
21	129инд/м
22	122инд/м
23	148инд/м
24	114инд/м
25	112инд/м
26	144инд/м
27	125инд/м
28	139инд/м
29	128инд/м
30	129инд/м

Рис. 3. Погребение 69 могильника Войтенки (1, 2 — план, 3 — профиль)
1 — уровень 0,55-0,62 м; 2 — уровень 0,62-0,68 м.

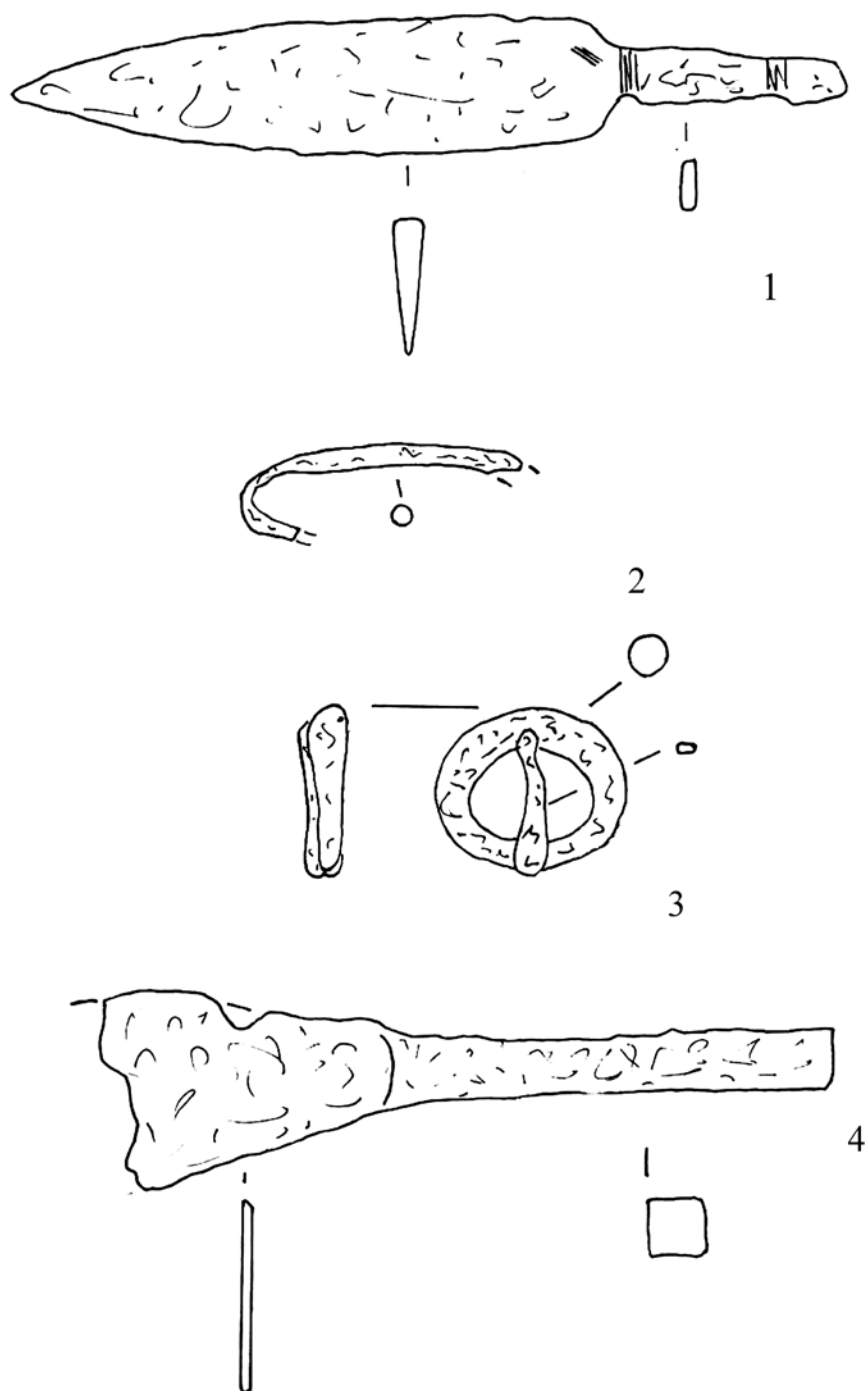

Рис. 4. Железные вещи из инвентаря погребения 69 могильника Войтенки.
 1 — нож; 2 — фрагмент изделия; 3 — пряжка; 4 — фрагмент изделия.

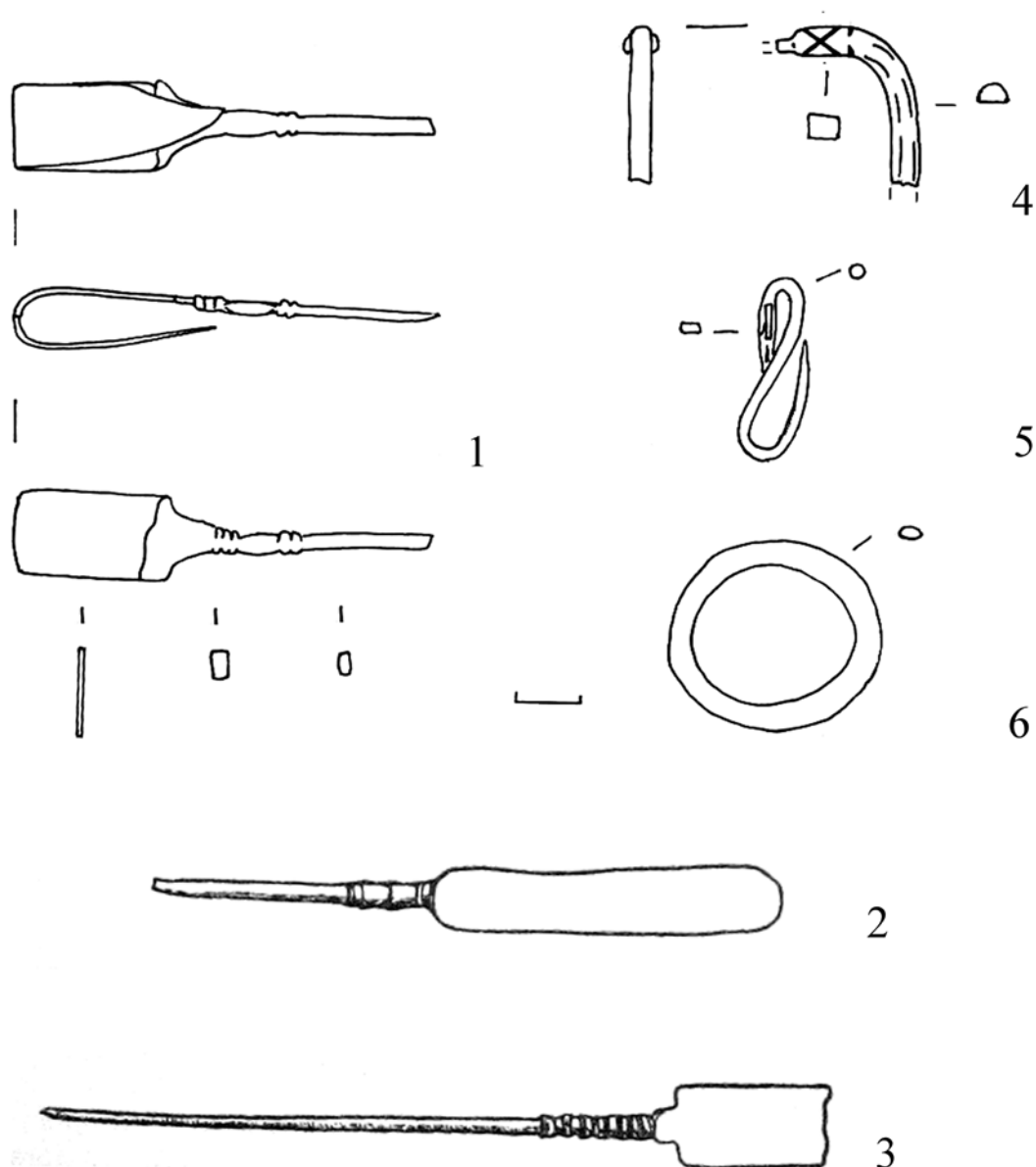

Рис. 5. Изделия из цветных металлов в инвентаре погребения 69 могильника Войтенки и некоторые аналоги из других памятников.

1 — нож (медицинский инструмент); 2 — бронзовый римский медицинский инструмент из раскопок лимеса 1919 г. в районе Эннса (Австрия) (nach Deringer, 1954, Abb. 79: 16); 3 — часть бронзового римского медицинского инструмента, происходящего с территории кладбища Лорх (Австрия) (nach Deringer, 1954, Abb. 79: 14); 4 — часть ручки шкатулки; 5 — игла; 6 — кольцо.

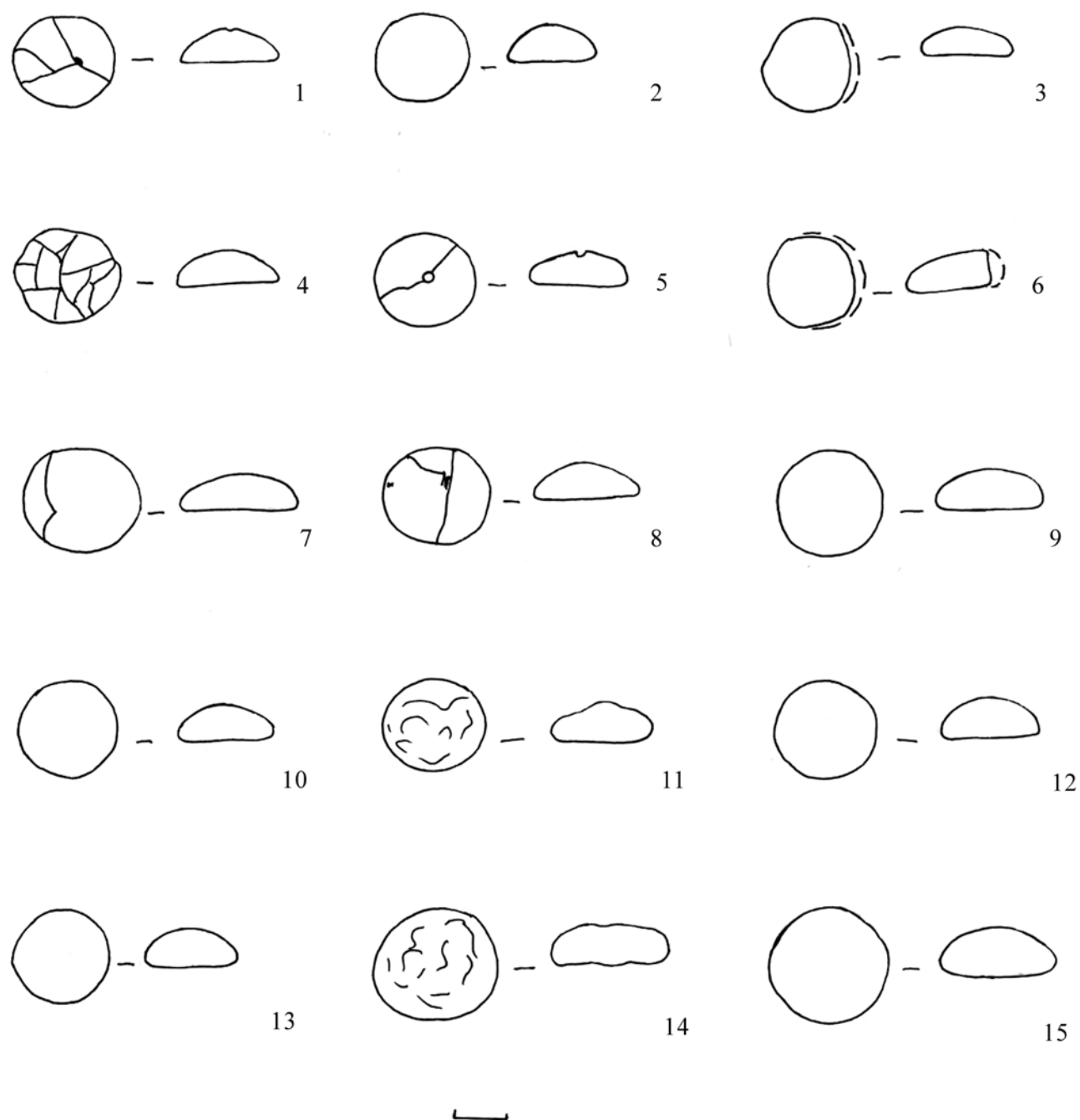

Рис. 6. Целые формы стеклянных игровых жетонов из погребения 69 могильника Войтенки.

1 — 139инд/м; 2 — 129инд/м; 3 — 125инд/м; 4 — 130инд/м; 5 — 128инд/м; 6 — 132инд/м;
7 — 131инд/м; 8 — 88инд/м; 9 — 124инд/м; 10 — 127инд/м; 11 — 122инд/м; 12 — 121инд/м;
13 — 126инд/м; 14 — 123инд/м; 15 — 120инд/м.

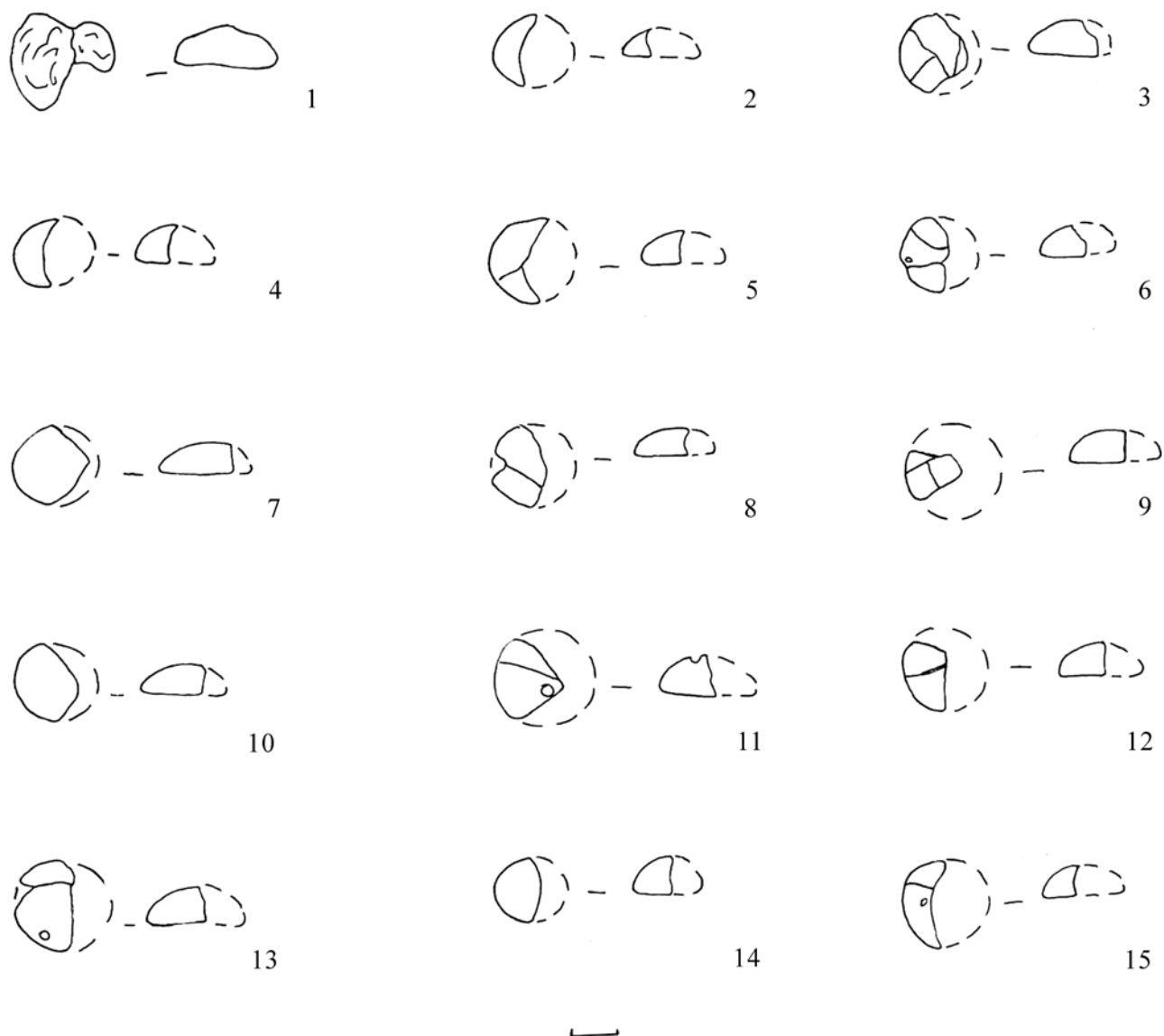

Рис. 7. Фрагменты стеклянных игровых жетонов из погребения 69 могильника Войтенки.

1 — 133инд/м; 2 — 148инд/м; 3 — 141инд/м; 4 — 134инд/м; 5 — 138инд/м; 6 — 144инд/м;
7 — 136инд/м; 8 — 143инд/м; 9 — 145инд/м; 10 — 137инд/м; 11 — 140инд/м; 12 — 146инд/м;
13 — 135инд/м; 14 — 142инд/м; 15 — 147инд/м.

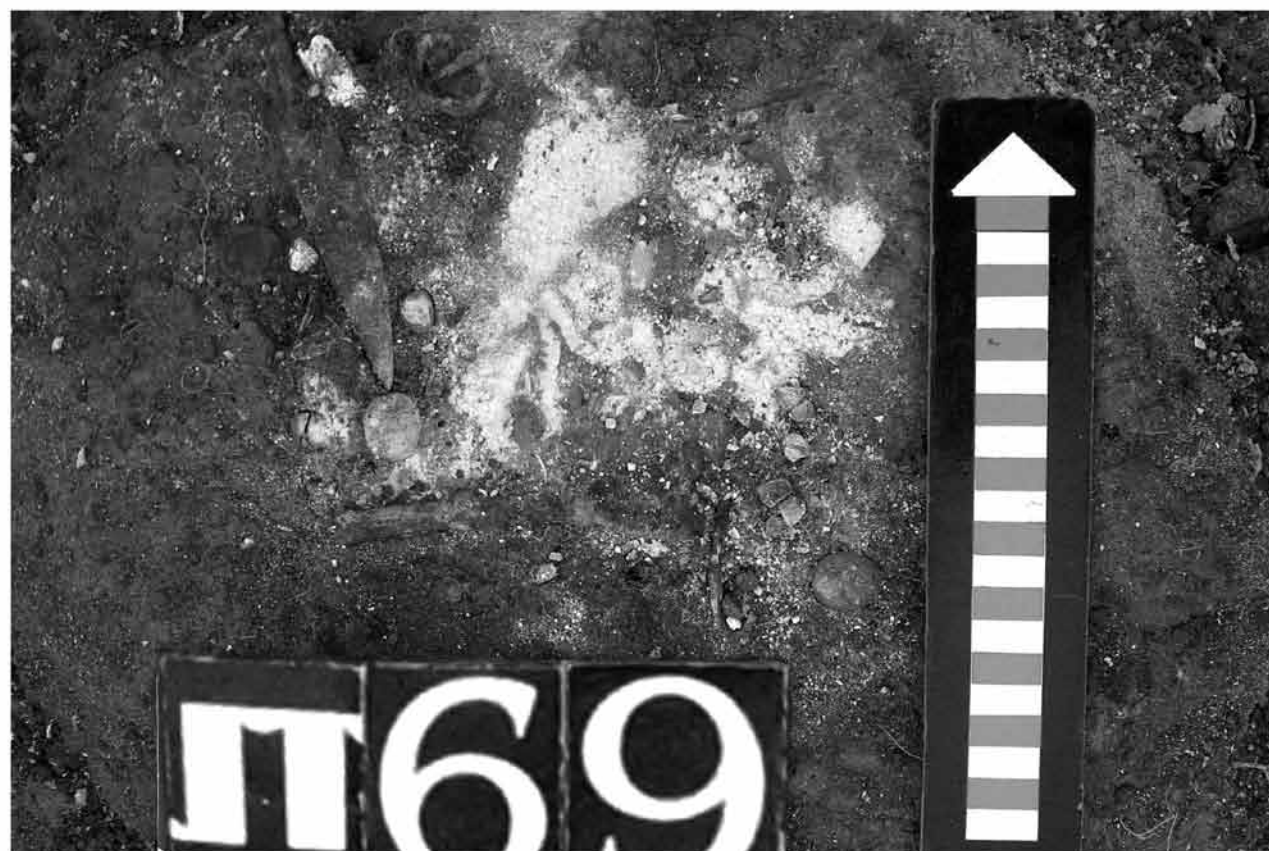

Рис. 8. Верхний (1) и нижний (2) уровни погребения 69 могильника Войтенки.

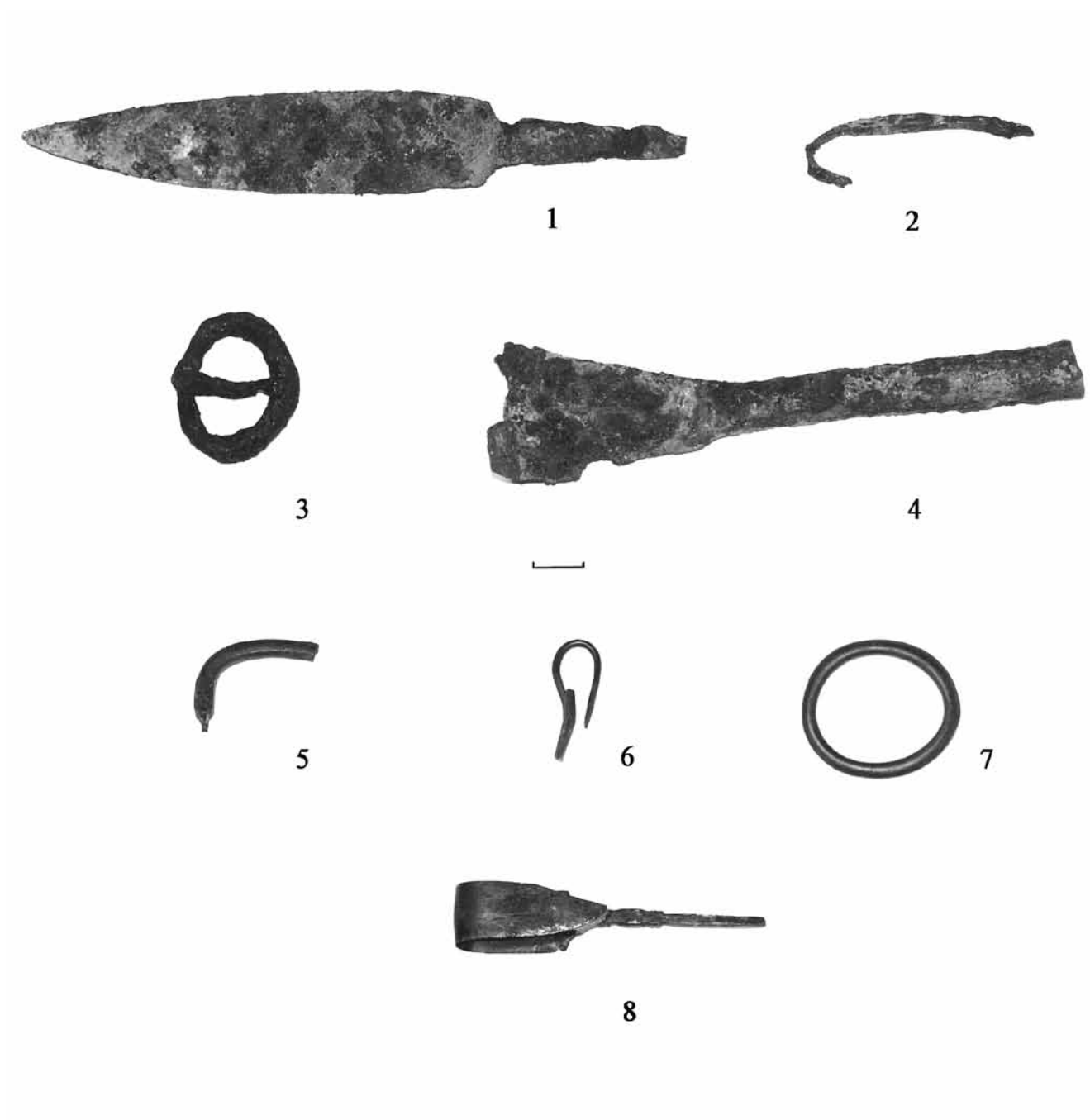

Рис. 9. Изделия из железа (1–4) и цветных металлов (5–8) из погребения 69 могильника Войтенки.

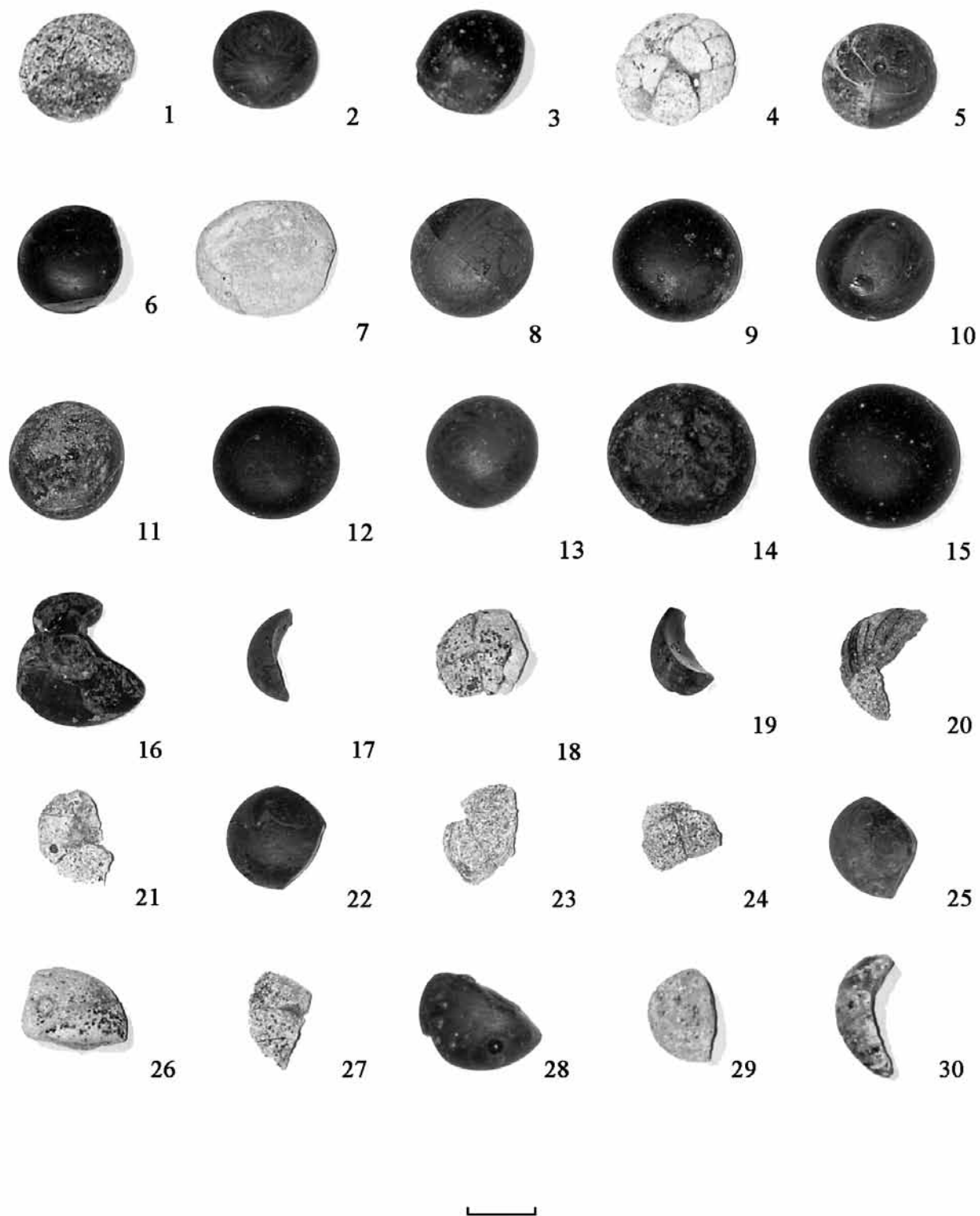

Рис. 10. Целые формы (1–15) и фрагменты (16–30) стеклянных игровых жетонов из погребения 69 могильника Войтенки.

О новых находках римских монет на территории Харьковской области

The article contains some information about fourteen new finds of Roman coins on the territory of Kharkov Region: Khrushchovaya Nikitovka (10 copies), Zaryabinka (1 copy), Khvorostovo (2 copies), Novaya Vodolaga (1 copy). All the discoveries were made on the territory of the settlements of Chernyakhov culture. Provisionally, they are divided into two chronological groups: the coins from 1st–2nd centuries AD and those from the 3rd century AD. The coins were brought to the region because the local inhabitants participated in Scythian wars in the second half of the 3rd century AD.

Целенаправленное исследование памятников позднеримского времени на территории современной Харьковской области только начинается, однако в плане нумизматики этого периода регион нельзя назвать плохо изученным. Сбор и систематизация римских монет начались здесь более ста лет назад. К первым сводкам находок римских монет региона относятся работы Д. И. Багалей [Багалей, 1905, С. 1–92] и В. Е. Данилевича [Данилевич, 1905, С. 380–381]. Публикация более полных списков находок приходится уже на 1950–1960-е гг.: в 1959 г., в Каталоге находок римских монет, обнаруженных на территории Украины и Молдовы, М. Ю. Брайчевский указал 22 пункта [Брайчевский, 1959, С. 181–183], а в 1961 году В. В. Кропоткин увеличил этот список до 25 пунктов [Кропоткин, 1961, С. 82–83]. В последующие годы карта находок была значительно расширена, благодаря усилиям как В. В. Кропоткина [Кропоткин, 1966, С. 74–102; Кропоткин, 2000, С. 36, 52, 55], так и ряда других исследователей [Зайцев, 1964, С. 51; Шрамко, Михеев, Грубник-Буйнова, 1977; Федоренко, 1992; Любичев, 1999, С. 89]. В 2006 году Г. В. Бейдин, М. Н. Григорьянц и М. В. Любичев опубликовали еще 12 новых пунктов находок римских монет на территории Харьковской области [Бейдин, Григорьянц, Любичев, 2006, С. 111–143]. В 2008 г. нами была дана информация о пяти новых пунктах находок римских монет [Мизгин, 2008, С. 32–36]. Таким образом, к 2008 году на территории Харьковской области официально зарегистрировано 54 пункта находок римских монет, че-

каненных в правление римских императоров от Августа (27 г. до н.э. — 14 г. н.э.) до Аркадия (395–408 гг. н.э.), из которых 156 экземпляров приходится на единичные находки и не менее 1000 экз. содержалось в трех кладах.

В последнее время нам стало известно о еще нескольких находках римских монет на территории Харьковской области¹ (Рис. 4).

С поселения, расположенного возле с. *Хрущовая Никитовка* Богодуховского района, происходит 10 римских монет. Поселение занимает южный склон мокрой балки, по дну которой протекает небольшой ручей — безымянный приток р. Мерчик. Восемь монет в разное время были обнаружены одним из жителей села наряду с другими вещами (фибулами, бусами, пряжками) на поверхности памятника. К сожалению, в нашем распоряжении оказались только фотографии монет, и определение пришлось производить по ним. Несмотря на неудовлетворительное качество изображений, нам удалось определить все имеющиеся экземпляры:

Серебряный денарий Траяна (98–117 гг.), хорошей сохранности (Рис. 1: 1). Ав.: Голова Траяна в лавровом венке, вправо, IMP CAES NERVA TRAIAN AVG GERM; Рv.: Виктория сидит влево, в правой вытянутой руке держит патеру, в левой — пальму, PONT MAX TR POT COS II. Дата чеканки: 98–99 гг. [Seaby, 1968, Р. 80, № 295] (*№ 1*).

¹ Автор выражает огромную благодарность за информацию о монетах В. Бокову, А. Стяглику и К. Варачевой, а также Г. Бейдину за помощь в определении монет.

Серебряный денарий Траяна (98–117 гг.), очень плохой сохранности (сохранилась только 1/3 монеты) (Рис. 1: 3). Av.: Голова Траяна в лавровом венке, вправо, IMP TRAIAN[VS...]; Rv.: Стоящая фигура, [...CO]S III. Дата чеканки: 112–117 гг. Тип монеты невозможно воспроизвести полностью (*№ 2*).

Серебряный денарий Марка Аврелия (161–180 гг.), хорошей сохранности (Рис. 1: 4). Av.: Голова Марка Аврелия в венке вправо, M ANTONINVS AVG ARM PARTH MAX; Rv.: Эквигас стоит влево, в правой вытянутой руке держит весы, в левой — рог изобилия TR P XXII IMP III COS III. Дата чеканки: 167–168 гг. [Seaby, 1968, P. 184, № 892] (*№ 3*).

Серебряный денарий Марка Аврелия (161–180 гг.), удовлетворительной сохранности (Рис. 1: 5). Av.: Голова Марка Аврелия в лавровом венке вправо, M ANTONINVS AVG GERM TR P XXV (XXVI или XXVII); Rv.: Марс в шлеме в военной одежде стоит вправо, левая рука на щите, правой держит копье, IMP VI COS III. Дата чеканки: 170–173 гг. [Seaby, 1968, P. 289 (290 или 292), № 175] (*№ 4*).

Серебряный денарий Фаустины Младшей (161–175 гг.), хорошей сохранности (Рис. 1: 6). Av.: Голова Фаустины Младшей вправо, волосы уложены и собраны в узел на затылке, FAVSTINA AVGVSTA; Rv.: Церера в покрывале сидит влево, в правой руке два хлебных колоска, в левой — длинный факел, CERES. Дата чеканки: 156–175 гг. [Seaby, 1968, P. 189, № 35] (*№ 5*).

Серебряный денарий Коммода (180–192 гг.), плохой сохранности (сохранилось 3/4 монеты) (Рис. 1: 2). Av.: Голова Коммода в лавровом венке, вправо, [M COMM ANT P] FEL AVG BRIT; Rv.: Юпитер сидит влево, держит ветвь и скипетр, IOV EX SVP [PM TR P XI IMP VIII COS V PP]. Дата чеканки: 186–187 гг. [Seaby, 1968, P. 204, № 241] (*№ 6*).

Медная монета, очень плохой сохранности (изображение практически полностью затёрто) (Рис. 2: 3). Имеется два отверстия для подвешивания, пробитых над профилем императора. Av.: Голова императора вправо; Rv.: Стоящая фигура влево, ...OM... (*№ 7*).

Медная монета Гордиана III (238–244 гг.), удовлетворительной сохранности (Рис. 2: 4). Av.: Бюст Гордиана в плаще, в лавровом вен-

ке вправо, AV K M ANT GORDIANOC CEB; Rv.: Тихе стоит влево, в правой руке держит руль, в левой — рог изобилия, справа — звезда, TRAPEZONTIWN ET POE. Место чеканки: Трапезунт. Дата чеканки: 238–244 гг. [Waddington, Babelon, Reinach, 1925, P. 234, № 46] (*№ 8*).

По информации В. Бокова, на территории поселения в 2008 г. были обнаружены еще две римских монеты:

Медный денарий Антонина Пия (138–161 гг.), удовлетворительной сохранности (Рис. 2: 1). Имеет отверстие для подвешивания, пробитое справа от профиля императора, в районе подбородка. Av.: Голова Антонина Пия в венке вправо, ANTONINVS AVG PIVS PP IMP II; Rv.: Женская фигура влево, правая рука вытянута, в левой — рог изобилия, TR POT XIX COS III. Дата чеканки: 145–161 гг. [Seaby, 1968, P. 138, № 994] (*№ 9*).

Аналогичный предыдущему медный денарий Антонина Пия (138–161 гг.), удовлетворительной сохранности (Рис. 2: 2). Имеет отверстие для подвешивания в аналогичном месте. Av.: Голова Антонина Пия в венке вправо, ANTONINVS AVG PIVS PP IMP II; Rv.: Женская фигура влево, правая рука вытянута, в левой — рог изобилия, TR POT XIX COS III. Дата чеканки: 145–161 гг. [Seaby, 1968, P. 138, № 994] (*№ 10*).

Две монеты было обнаружено на территории черняховского поселения, расположенного у *с. Хворостово* Валковского района. Поселение занимает северо-восточный и юго-западный склоны балки, в котором берет начало безымянный приток р. Болгар.

В 2007 г. на участке Б поселения, возле трассы Огульцы-Ковяги, был обнаружен медный сестерций (?) Юлии Домны (196–211 гг.), удовлетворительной сохранности (Рис. 3: 3). Av.: Драпированный бюст Юлии Домны вправо, волосы собраны на затылке в узел и перевязаны лентой, ...[IV]LIA AV[GVSTA]...; Rv.: Септимий Север в военной одежде и плаще верхом на идущей лошади вправо, слева — изображение дерева с широко раскинутыми ветвями, справа — изображение колонны, ...VS CA... [Варачева, 2007, С. 5–6]. Монета, предположительно, провинциальной чеканки. Дата чеканки: 196–211 гг. Аналогов в нумизматических каталогах не встречено (*№ 11*).

В 2008 г. на участке А поселения обнаружен серебряный денарий Антонина Пия (138–161 гг.), очень плохой сохранности (3/4 монеты оплавлено) (Рис. 3: 1). Av.: Голова Антонина Пия вправо, [IMP T AEL CAES HADR] ANTONINVS; Rv.: Фигура влево (?). Тип монеты невозможно воспроизвести полностью (*№ 12*).

По информации В. Бокова, одна находка римской монеты происходит с территории черняховского поселения, расположенного возле с. *Зарябинка* Богодуховского района. Поселение занимает юго-западный склон балки, по дну которой протекает безымянный приток р. Мерла. Монета представляет собой серебряный денарий Антонина Пия (138–161 гг.), хорошей сохранности (Рис. 3: 2). Av.: Голова Антонина Пия, увенчанная лавровым венком вправо, ANTONINVS AVG PIVS TR P XI; Rv.: Салюс стоит влево, в правой руке держит патеру и кормит змею, извивающуюся вокруг алтаря, COS III. Дата чеканки: 138–139 гг. [Seaby, 1968, P. 147, № 278] (*№ 13*).

Согласно сообщению А. В. Стяглика и Г. В. Бейдина еще одна римская монета была обнаружена в 2003 году во время проведения хозяйственных работ на огороде, в окрестностях *пгт Великий Бурлук* (вероятно, на территории черняховского поселения). Это медный сестерций Александра Севера (222–235 гг.), удовлетворительной сохранности (Рис. 3: 4). Av.: Голова Александра Севера в венке вправо, [IMP.C.M. A]VR. SEV. AL[EXANDER AVG]; Rv.: Император стоит влево, держит сферу в правой руке и копье в левой, PO[NTIF MA]X [TR P III COS PP], по бокам SC. Дата чеканки: 222–228 гг. [Cohen, 1884, P. 448, № 475] (*№ 14*).

Рассмотренные находки римских монет условно делятся на две хронологические группы. Первую группу представляют серебряные и медные монеты чеканки I–II вв.: денарии Траяна (2 экз.), Антонина Пия (4 экз.), Марка Аврелия (2 экз.), Фаустины Младшей (1 экз.), Коммода (1 экз.). Среди нумизматических находок на территории черняховской культуры денарии ранней чеканки преобладают (52 % среди единичных находок монет и около 80 % среди монет, содержащихся в кладках) [Мызгин, 2008а, С. 53]. Этот факт исследователями традиционно связывается с высоким, по

сравнению с более поздними выпусками, содержанию в них серебра [Магомедов, 2006, С. 46]. Определенный интерес вызывают два медных денария Антонина Пия с отверстиями (*№№ 9, 10*). До настоящего момента на территории черняховской культуры было известно 7 монет-подвесок из меди, из которых к ранней чеканке относилась только одна монета — денарий Траяна из погребения 57 могильника Будешть [Мызгин, в печати]. Вопрос о времени и функциях монет-подвесок из благородных металлов тесным образом связан с проблемой поступления к черняховскому населению бронзовых и медных монет. Судя по статистике, на первых порах варваров мало интересовали бронзовые и медные римские номиналы, а инвазии медных и бронзовых монет I–II вв., особенно, III вв. имели случайный характер и связаны, в основном, с грабительской деятельностью готов. В этом случае монеты-подвески могли выполнять функции украшения (в силу своей металлической «неполноценности» медные и бронзовые монеты становились подвесками), амулета или памятной медали [Мызгин, в печати]. Тот факт, что обе медные монеты из Хрущовой Никитовки относятся к одному монетному типу и имеют практически аналогичное расположение отверстий, даёт возможность предположить, что мы имеем дело с монетами-подвесками, скорее всего, исполнявшими функцию украшения в составе одного ожерелья.

Вторая группа представлена медными монетами чеканки III в.: сестерцием Александра Севера, монетами Гордиана III и Юлии Домны и еще одной плохо идентифицируемой монетой. Находки монет III в. на территории черняховской культуры распространены в наименьшей степени (10 % среди единичных находок монет и около 2 % среди монет, содержащихся в кладках). Среди них большая часть (61 % среди единичных находок и 78 % среди монет, содержащихся в составе кладок) синхронна событиям Готских войн (238–270 гг.) [Мызгин, 2008а, С. 57]. Обращает на себя внимание плохо идентифицируемая монета, имеющая два отверстия, расположенных выше профиля императора. В ареале черняховской культуры известна еще одна находка римской монеты с двумя отверстиями: серебряный денарий,

обнаруженный на территории Молдовы (без точного места) [Нудельман, 1976, С. 75, № 1, 36]. Возможно, два отверстия на монете служили для её пришивания на одежду [Мызгин, в печати].

Вопрос об источниках поступления к черняховскому населению римских монет ранних чеканок не имеет окончательного решения. Часть исследователей определяет их как результат торговли между местным варварским населением и Римом (М. Ю. Брайчевский, Г. Б. Федоров, И. С. Винокур, Э. А. Рикман, А. А. Нудельман, Б. С. Строценъ и др.). Однако, на наш взгляд, значительная удаленность нашего региона от основных центров римско-варварской торговли IV в. делает невозможным объяснение поступления римских монет исключительно торговым путем [Мызгин, 2008а, С. 50–51]. Другие исследователи видят основные источники их поступления в военно-политической деятельности варваров (В. В. Кропоткин, М. А. Тиханова, Б. В. Магомедов, Е. С. Столярик, М. Б. Щукин, В. В. Лавров и др.). В последнее время среди ученых утвердилось мнение о тесной связи между поступлением к черняховскому населению римских монет и участием готов в походах на провинции Рима в середине III в. Этот факт подтверждает картографирование монет I–II и III вв., которое показывает, что территории их распространения в черняховском ареале практически идентичны [Мызгин, 2008а, С. 51–52]. Монета Гордиана III (№ 8) чеканки г. Трапезунта отражает второй этап войн (256–270 гг.), направленных на малоазийские провинции Рима. Монеты Юлии Домны и Александра Севера, теоретически, так же могли находиться в обращении на территории империи ко времени начала готских походов. По всей видимости, появление и распространение римских монет в регионе имело единоразовый характер и произошло после подписания мирного договора 332 г., когда часть участников готских походов

переселилась на территорию Днепровского Левобережья (этот процесс отображает появление в регионе памятников «классической» черняховской культуры [Любичев, 2004]), принеся с собой римские монеты [Мызгин, 2007; Мызгин, 2008б, С. 75]. По крайней мере, подавляющее большинство находок римских монет региона (в том числе и публикуемые в настоящей статье) было сделано на территории черняховских поселений, тогда как на предшествующих памятниках позднеимперского времени (памятниках горизонта Боромля) находки римских монет вообще отсутствуют [Мызгин, 2007, С. 299–312].

Рассматривая находки римских денариев на территории Харьковской области, нельзя не коснуться довольно сложной темы денежного обращения в среде черняховского населения региона. На наш взгляд, на сегодняшний день пока еще нет оснований утверждать, что в среде местного черняховского населения существовало денежное обращение. Само существование черняховской культуры приходится на эпоху преобладания меновой торговли на внутреннем рынке и общей натурализации экономической жизни Римской империи и возрастания менового, натурального характера ее торговли с варварами [Магомедов, 2001, С. 111]. В условиях, когда товар приобретался исключительно путем обмена на товар, римские денарии играли роль такого же товара, при этом, будучи мобильными, выполняя посреднические функции. В этом случае римская монета еще не исполняет функций собственно денег, так как она принимается не по фактическому номиналу, а на счет. По всей видимости, в позднеимперское время для нашего региона следует говорить не о денежном обращении как таковом, а только о неких его зачатках [Мызгин, 2008б, С. 75–76].

Опубликованные римские монеты значительно дополняют карту нумизматических находок Харьковской области римского времени.

Литература

Багалец Д.И., 1905. Объяснительный текст к Археологической карте Харьковской губернии // Тр. XII АС. Т. 1. Москва.

Бейдин Г.В., Григорьянц М.Н., Любичев М.В., 2006. Находки монет римского времени на территории Харьковской области // Древности римского времени на Слобожанщине. Харьков.

Брайчевский М.Ю., 1959. Римська монета та території України. Київ.

Варачева К.Г., 2008. Отчет о разведках памятников позднеимперского времени на днепродонецком водоразделе в 2007 г. (с. Хворостово, с. Старый Мерчик Валковского района Харьковской области). НА ИА НАНУ. Харьков.

Данилевич В.Е., 1905. Карта монетных кладов и находок единичных монет Харьковской губернии // Тр. XII АС. Т. 1. Москва.

Зайцев Б.П., 1964. Новые материалы черняховской культуры бассейна Северского Донца и Псла // МИА. № 116.

Кропоткин В.В., 2000. Дополнение к списку находок римских монет // Stratum plus. № 6. Кишинев.

Кропоткин В.В., 1961. Клады римских монет на территории СССР // САИ. Вып. Г 4–4.

Кропоткин В.В., 1966. Новые находки римских монет в СССР (дополнение к «Своду археологических источников», вып. Г4–4) // НЭ. Т. VI.

Лавров В.В., 2003. Готские войны III в. н.э.: римское культурное влияние на восточногерманские племена Северного Причерноморья // Проблемы античной истории. Санкт-Петербург.

Любичев М.В., 2004. «Скифские войны» III в. и появление элементов черняховской культуры восточнее Днестра // ВХНУ. Вип. 35 (№ 594).

Любичев М.В., 1999. Знахідка римської республіканської монети на Харківщині // АЛЛУ. № 1.

Магомедов Б.В., 2001. Черняховская культура. Проблема этноса. Lublin.

Магомедов Б.В., 2006. Монеты как джерело до історії племен черняхівської культури // Археологія. № 4.

Мызгин К.В., 2007. Нумизматические данные о времени появления черняховской культуры на территории днепро-донецкой лесостепи // ВХНУ. Вип. 39 (№ 762).

Мызгин К. В., 2008а. К вопросу о времени поступления римских монет в среду черняховского населения // ВХНУ. Вип. 40 (№ 782).

Мызгин К. В., 2008б. Некоторые аспекты политической и экономической истории населения днепро-донецкой лесостепи во второй четверти I тысячелетия н.э. по нумизматическим данным // Древности Центральной и Восточной Европы эпохи римского влияния и переселения народов. Germania-Sarmatia. Калининград.

Мызгин К.В., 2008. Кілька нових знахідок римських монет на території Харківської області // ВХНПУ ім. Г. С. Сковороди. Вип. 29–30.

Мызгин К.В., в печати. Подвески из римских монет в ареале черняховской культуры // Лесная и лесостепная зоны Восточной Европы в эпохи римских влияний и Великого переселения народов. Тула.

Нудельман А.А., 1976. Топография кладов и находок единичных монет // Археологическая карта Молдавской ССР. Вып. 8. Кишинев.

Федоренко Д.Н., 1992. Новые материалы к истории денежного обращения на территории Харьковщины в римское время // История и археология Слободской Украины. Харьков.

Шрамко Б.А., Михеев В.К., Грубник-Буйнова Л.П., 1977. Справочник по археологии Украины. Харьковская область. Киев.

Cohen H., 1884. Description historique des monnaies frappées sous l'Empire Romain. Tome IV. Paris.

Seaby H. A., 1968. Roman silver coins. Vol. II. London.

Waddington W., Babelon E., Reinach T., 1925. Recueil Général des Monnaies Grecques d'Asie Mineure. Paris.

Список сокращений

АЛЛУ — Археологічний літопис Лівобережної України. Полтава.	НА ИА НАНУ — Научный архив Института археологии Национальной академии наук Украины. Киев.
ВХНПУ ім. Г. С. Сковороди — Вісник Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Харків.	НЭ — Нумизматика и эпиграфика. Москва.
ВХНУ—Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Харків.	САИ — Свод археологических источников. Москва.
МИА — Материалы и исследования по археологии СССР. Москва.	Тр. ... АС. — Труды ... Археологического съезда.

Сведения об авторе

Мызгин Кирилл Валерьевич — Харьков, младший научный сотрудник Научно-исследовательской лаборатории Германо-Славянской археологической экспедиции Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина.
E-mail: myzgin@mail.ru

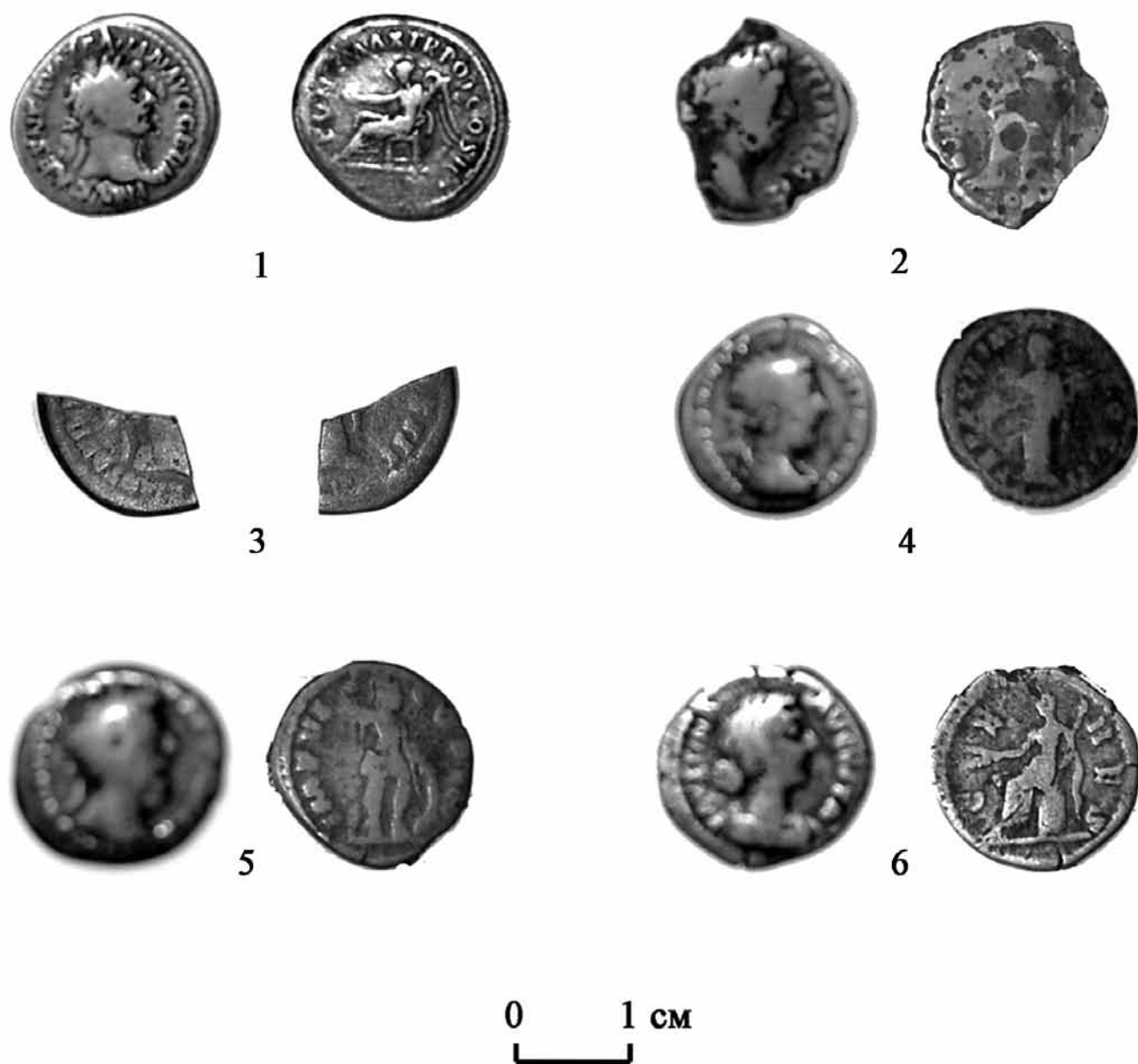

Рис. 1. Находки серебряных римских монет у с. Хрущовая Никитовка.

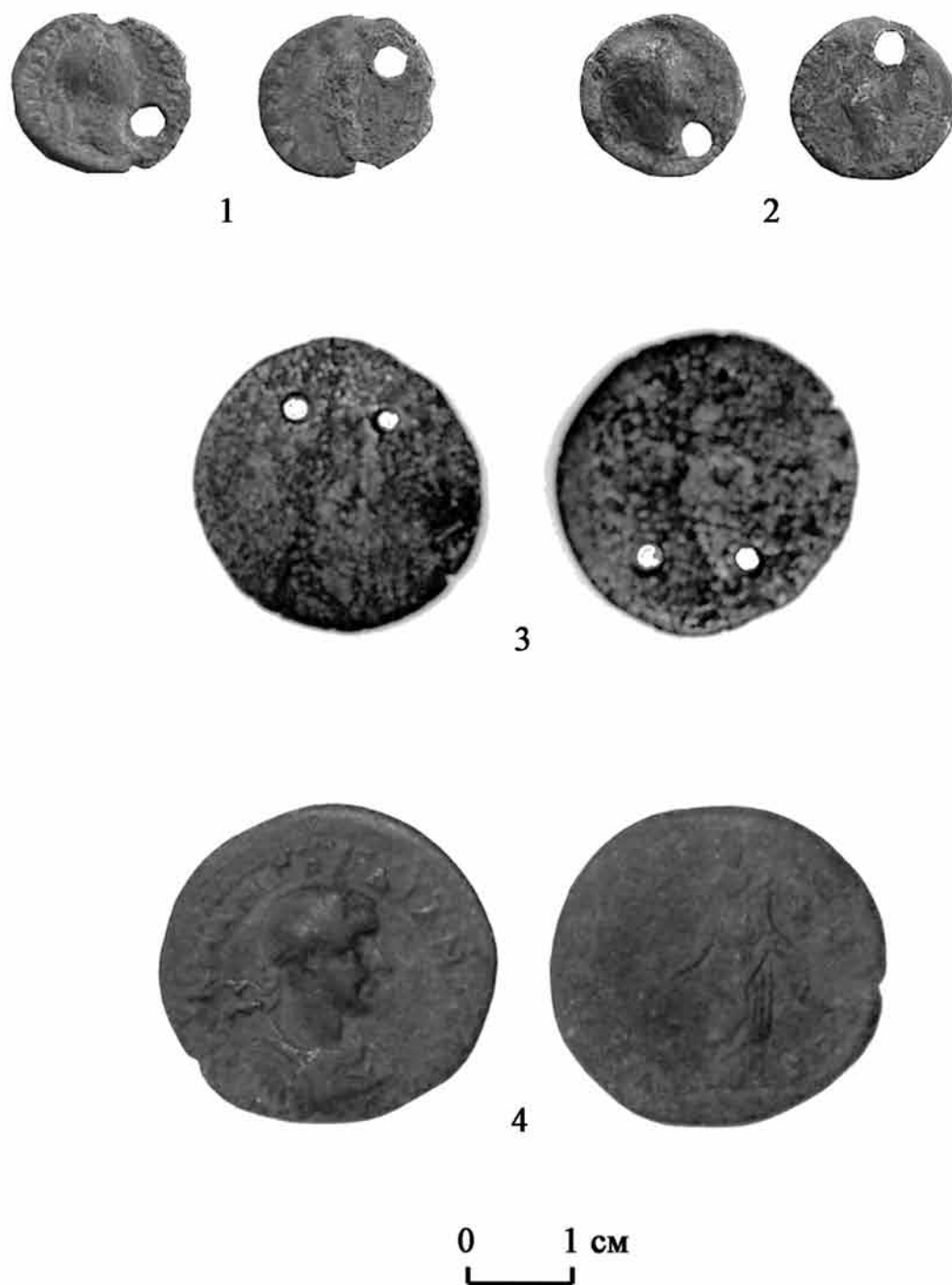

Рис. 2. *Находки медных римских монет у с. Хрущовая Никитовка.*

Рис. 3. Находки серебряных (1, 2) и медных (3, 4) монет у с. Хворостово (1, 3), с. Зарябинка (2) и пгт Великий Бурлук (4).

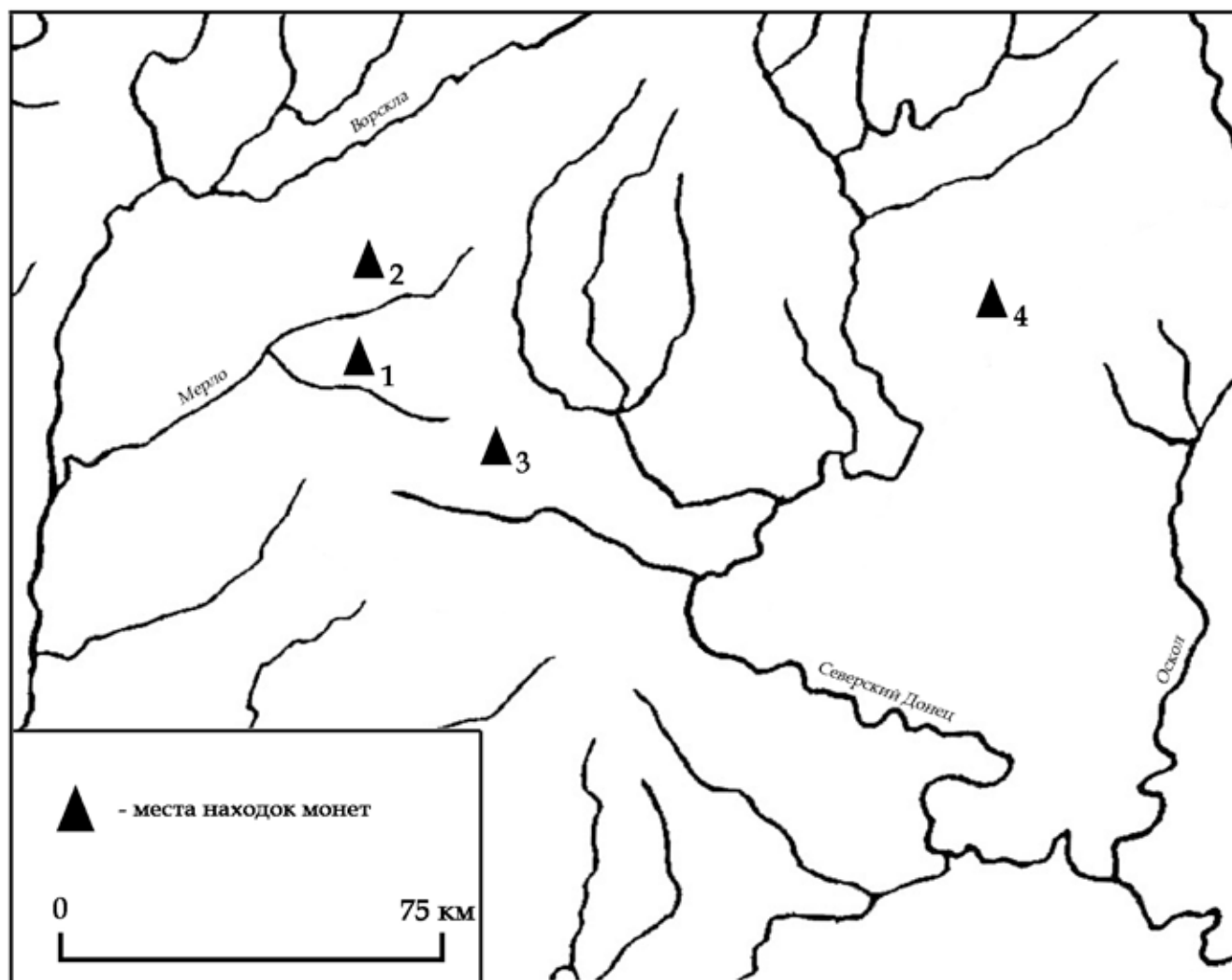

Рис. 4. Карта новых находок римских монет на территории Харьковской области.
1 — Хрущовая Никитовка; 2 — Зарябинка; 3 — Хворостово-1; 4 — Великий Бурлук.

Сіроглиняний посуд римського часу з поселень Ольвійської хори

Присвячується пам'яті
Анатолія Віссаріоновича Буракова

The authors investigated the typology of the specified ware and its physical properties (color, surface character, hardness, clay structure, etc.). The basic conclusions are as follows:

1. The grey ceramics are divided accurately into two cultural-chronological spectra: the antique or Greek-Roman (1st–mid-3rd c.) and the Chernyakhov (the second half of the 3rd–the early of 5th c.). The first spectrum contains the tableware, while the second one contains tableware, kitchen ceramics and vessels-storage similar to the ware of the Chernyakhov culture.

2. The Chernyakhov ware from the late-antique sites of the Northern Black Sea region is another group of the dating material, which allows us to date the closed complex or the site's stratigraphic horizon to the second half of the 3rd–early 5th centuries.

3. For the majority of the settlements of the first centuries AD in the Lower Bug region, there is a horizon of findings dated to the second half of 3rd–early 5th cc. and attributed to the Chernyakhov culture. It is a result of several Gothic tribes' sojourn here.

1. Коротка історія Нижнього Побужжя в перші століття н. е. Значення сіроглиняного посуду в місцевому керамічному комплексі

1.1.

Протягом майже тисячі років Ольвія була одним з найбільших осередків античної цивілізації в Північному Причорномор'ї. Як саме місто, так і його сільська округа (хора) у своєму історичному розвитку пережили два основних періоди, які в науці умовно названі «догетський» й «післягетський». Другий період охоплює час від кінця I ст. до н.е. до середини III ст. н.е. (готське завоювання Ольвії). Ольвійська сільська округа в цей період досягає приблизно тих самих меж, що й на етапі класики та раннього еллінізму [Крыжицкий, Буйских, Бураков, Отрешко, 1989, С. 152–156] (Рис. 1).

Постійна загроза сарматської навали, що викликала посилення оборонного будівництва у всьому Північному Причорномор'ї, поставила й Ольвію перед необхідністю ужити заходів до зміцнення оборони держави [Буйских, 1991, С. 106–107; С. 127–128]. Поселення цього часу від більш ранніх відрізняються наявністю оборонних споруд. У сільській окрузі Ольвії формується єдина система з укріпле-

них пунктів — фортець, що були розташовані у зоні прямої видимості одна від іншої [Вуйських, 1994, С. 195–197]. Городища оточуються потужними кам'яними стінами й ровами, й складаються з кам'яних будинків з розвинутим плануванням міського типу. У період римсько-боспорської війни 40-х років I ст. н.е. Ольвія перебувала поза сферою римських військових інтересів й, імовірно, уперше була утягнена в орбіту римської військової експансії лише у зв'язку з походом намісника Мезії Плавтія Сильвана наприкінці 50–початку 60-х рр. Близько середини II ст. територія держави піддається навалі тавро-скіфських племен. Сліди руйнувань і згарищ цього часу простежуються на більшості приольвійських укріплень [Буйских, 1991, С. 134–135].

Наступний етап історії Ольвійської держави пов'язаний з прибуттям за наказом Антоніна Пія римських загонів, які втихомирили тавро-скіфів. У зв'язку з постійною загрозою з боку варварів дислокація в Ольвії римського гарнізону, що складався з військовослужбовців нижньомезійської армії, набуває із цього моменту довгострокового характеру [Ростовцев, 1915, С. 12–13]. Виходячи з наявних епіграфічних даних, римський військовий контингент, куди входили підрозділи I Італійського, XI Клавдієва, V Македонського легіонів і допоміжні заго-

ни, постійно розміщувався тут із другої половини 60-х р. II ст. до середини III ст. [Буйских, 1992, С. 39; Зубарь, Сон, 1995; Зубарь, Крапивина, 1999; Зубар, Козуб, 2002, С. 102]. Із введенням римських військ обстановка в місті й на хорі нормалізується. На античних городищах Нижнього Побужжя відновлюється житлове будівництво, зруйновані оборонні стіни замінюються насипними валами, посилені покриву дерев'яно-земляними конструкціями. Життя на городищах у другій половині II–першій третині III ст. досягає найвищого розквіту, що пов'язане зі зміцненням зовнішньополітичного становища самої Ольвії.

Досить потужна для невеликої Ольвійської держави система оборони все ж не змогла протистояти вторгненню готів, пов'язаному з походами на Імперію під час Скіфських (Готських) війн 238–270 р. Ряд дослідників припускає, що місто було зруйновано в 232–235 рр. [Латышев, 1887, С. 211; Гайдукевич, 1955, С. 65; Блаватский, 1961, С. 25; Крыжицкий, Русяева, Крапивина и др., 1999, С. 320]. Із цим пов'язують припинення не пізніше 235 р. випуску останніх монет Ольвійського міського карбування, а також відкритий в Ольвії шар руйнувань і пожеж [Крапивина, 1993, С. 154]. Тоді ж були залишені городища, що входили в оборонну систему Ольвійської держави [Буйских, 1991, С. 140]. Перший зафіксований письмовими джерелами військовий похід готів у межі Імперії відбувся в 238 р. (перехід Дунаю й розгром Істрії). Цьому цілком логічно міг передувати напад в 235 р. на більш віддалені й менш захищені міста Північно-Західного Причорномор'я.

У цей час готи не ставили собі за мету переселення в Причорномор'я й господарське освоєння ольвійських земель. Тому життя в Ольвії триває ще деякий час. Як і раніше, тут дислокується римський гарнізон. Про це свідчить кілька написів: жертвник із присвяченням Меркурію від двох римських солдатів за здоров'я Филиппа Араба і його сина, що датується 248 р., мармурова вотивна плитка із зображенням «фракійського вершника» і написом, де згадується І Кілікійська когорта, імовірно, часу імператора Траяна Деція Августа (249–251 рр.), епітафія солдата І Італійського легіону Антонія Герма середини III ст. н.е. й деякі інші епіграфічні знахідки [IOSPE, № 167; Зубарь,

Крапивина, 1999, С. 83; Зубар, Козуб, 2002, С. 105. Зубар, Козуб, 2004, С. 23–33]¹. Вважається, що римські війська були виведені з Ольвії в Нижню Мезію не пізніше часу правління імператора Требоніана Галла (251–253 рр.), який уклав мир з готами [Зубарь, Крапивина, 1999, С. 81]. Греко-римське населення незабаром, мабуть, остаточно залишило місто. Показово, що тут повністю відсутні монети 70-х–початку 80-х років, аж до часу правління Діоклетіана (284–305 рр.) [Карышковский, 1968, С. 178; Карышковский, 1988, С. 129].

На якийсь час землі колишньої Ольвійської держави приходять у запустіння, але згодом тут з'являється варварське населення черняхівської культури. Дослідники пов'язують його з готами та їхніми союзниками. У межах території сільської округи Ольвії відкрита низка черняхівських поселень і могильників [Магомедов, 1987, С. 97–99; Крыжицкий, Буйских, Отрешко, 1990, С. 77–97]² (Рис. 2). На деяких пунктах проведені розкопки: могильники Каборга, Велика Корениха, поселення й могильник Кам'янка-Анчекрак [Магомедов, 1979; Магомедов, 1991; Магомедов, 2004; Гребенников, Гребенников, Магомедов, 1982]. Найраніші черняхівські комплекси знайдені на могильнику Каборга, вони датуються кінцем III ст., або рубежем III–IV ст. Більшість матеріалів з інших пам'яток належать до фінального етапу черняхівської культури: останньої чверті IV–початку V ст.

Щодо подальшої долі міста Ольвії, думки дослідників розділилися. Більшість вважає, що останній етап життя Ольвії, включаючи будівельну й торговельно-ремісничу діяльність,

1 В римському *Troaeum Traiani* (на території сучасної Румунії) знайдено напис 293–304 рр. з присвятою Юпітеру Ольвіополітанському [Карышковский, 1968], проте це не є доказом того, що Ольвія існує в цей час в колишньому статусі античного міста [Крапивина, 1993, С. 155; Зубарь, 2001].

2 Окрім черняхівських пам'яток, матеріал з яких нами був переглянутий, до цієї культури ми згодні відносити також поселення Кателіно 2 та Скелька 2. Згідно описів, тут знайдено сіроглиняну кераміку, також уламки римських амфор та червонолакових посудин, проте античний червоноглиняний посуд відсутній [Крыжицкий, Буйских, Отрешко, 1990, С. 87, 91]. Кераміку «культури полів поховань» із Скельки визначив також Л. М. Славін [1952, С. 57].

безпосередньо пов'язаний з варварським населенням черняхівської культури [Крыжицкий, 1985, С. 168; Крыжицкий, Буйских, Бураков, Отрешко, 1989, С. 156; Магомедов, 1985; Зубарь, 2001]. Також існує думка, що після періоду повного запустіння 70-х рр. III ст. до міста повертається колишнє населення, відновлюються античні економічні й політичні структури, хоча в його окрузі і розселяються варвари [Крапивина, 1993, С. 155–157; Крапивина, 2007].

1.2.

Грецьке населення Нижнього Побужжя використовувало у своєму побуті сіру кераміку (поряд із червоною) протягом всієї історії Ольвійської держави. Місцеві глини мали різний відтінок — від сірого, зеленувато-сірого до червоно-цегельного й включали типові для ольвійських керамічних виробів природні домішки — кварцевий пісок, білі включення часток вапняку й блискітки слюди [Чубова, 1938, С. 9; Книпович, 1940, С. 130; Зайцева, 1962, С. 183; Зайцева, 1974, С. 8–9; Суднова, 1988, С. 19]. Порівняльні хіміко-технологічні дослідження зразків глин і ольвійського столового посуду зафіксували, принаймні, для IV–II ст. до н.е., місцеве керамічне виробництво [Кульская, 1940, С. 183; Книпович, 1940, С. 131, 167]. Колір готових виробів у першу чергу залежав від умов випалу. У відновній атмосфері (без доступу повітря) при температурі близько 900–1000° присутні в керамічній масі окиси заліза (червоного кольору) переходять в закисну форму, від чого виріб набуває сірого кольору. Більшість сіроглиняних посудин покривалася перед випалом темною обмазкою й лощилося — повністю або частково. Рідше застосовувалася темна обмазка без лошіння або ж лошіння без обмазки. Крім блиску, лошіння надавало посудині більшу міцність і вологонепроникність [Ветштейн, 1955, С. 5].

Хоча в цілому сіра кераміка з лощеною поверхнею вважається загальним для всього Північного Причорномор'я специфічним явищем [Кастанаян, Арсеньева, 1984, С. 232], пріоритет її виробництва в доримський час надається Ольвії, для якої вона слугує одним з показників властивості їй матеріальної культури [Леви, 1956, С. 62; Парович-Пешикан, 1974, С. 96; Скуднова, 1988, С. 19; Буйских, 2006, С. 29]. Сіру ке-

раміку «ольвійського типу» або «ольвійського виробництва» дослідники звичайно впевнено виділяють серед керамічного комплексу інших античних міст Північного Причорномор'я [Самойлова, Строки, 1982, С. 142], причому іноді навіть залучають її як важливий аргумент фізичної присутності ольвіополітів в деяких його регіонах [Ščeglov, 1987, Р. 244; Виноградов, 1990, С. 52; Рогов, 2000, С. 272–273]. Знахідки подібної кераміки на пам'ятках раннього залізного віку Українського Лісостепу теж пов'язуються саме з ольвійсько-березанським регіоном, звідки, крім прямого імпорту, варварське населення могло перейняти античну технологію виробництва гончарного сіроглиняного посуду [Смирнова, 1999, С. 47, 54].

Грецька сіроглиняна кераміка **періоду архайки** (VI — перша третина V ст. до н.е.), що одержала в Середземномор'ї назву “*Buccherò*”, у культурних шарах Ольвії і її хори досить численна (Рис. 3). Тільки з ольвійського некрополя цього часу походить 102 сірих посудини, чого нема в жодному некрополі Північного Причорномор'я [Скуднова, 1988, С. 27]. У процентному співвідношенні вона звичайно посідає друге місце після амфор [Ханенко, 1979, С. 80; Крыжицкий, Буйских, Бураков, Отрешко, 1989, С. 57–58] і характеризується значною розмаїтістю. Найбільш поширені посудини: глечики, ойнохої, амфори, миски, блюда, кубки, кратери, невеликі горщики (з ручкою й без неї), лекифи, світильники, гуттуси. Рідше трапляються фрагменти тарілок, блюдець, диносів, гідрій, стамносів, ольп, лекан, кальпід, піксід, псиктерів, культових чашочок на ніжках, амфорисків, скіфосів, кришок. Відомі імітації східно-грецьких смугастих киликів.

Незважаючи на відсутність реальних залишків гончарного виробництва, довгий час у літературі була поширена думка, що виготовлення власної кераміки в Ольвії було налагоджено вже із самого раннього часу [Зайцева, 1984, С. 110]. Однак як за асортиментом, так і за формально-морфологічними ознаками, сіра кераміка Нижнього Побужжя VI–V ст. до н.е. знаходить прямі аналогії в керамічних комплексах інших пам'яток доби грецької (точніше іонійської) колонізації Північно-Західного Причорномор'я, в першу чергу, у Ніконії і його окрузі [Секерская, 1989, С. 42; Охотни-

ков, 1990, С. 23–27] та в Істрії [Alexandrescu, 1972, Р. 115 f.; Alexandrescu, 1978, Р. 108 f.; Alexandrescu, 1999, Р. 138 f.]. У цьому зв'язку логічніше припускати, що на ранніх етапах колонізації (вочевидь, протягом усього VI ст. до н.е.) сіра кераміка типу «буккеро» у самій Ольвії не вироблялася. Вона або спеціально імпортувалася з Малої Азії, або завозилася звідтіля безпосередньо грецькими колоністами. Як показують сучасні дослідження, “buscherо” або “grey monochrome called Aeolic”, поширена в Малій Азії, за її межами зустрічається винятково в комплексах грецьких поселень, що виникли в результаті колонізації Середземномор'я й Причорномор'я [Bayne, 2000, Р. 265, 294]. Казати ж про початки місцевого виробництва, мабуть, можна лише починаючи з кінця VI – початку V ст. до н.е., коли відсоток знахідок сірої кераміки в Ольвії й в її окрузі значно зростає [Буйских А. В., 2004, С. 40; Буйских, 2006, С. 32–33]. З цим часом пов'язані знахідки фрагментів зі слідами керамічного шлаку, що явно свідчить про початок роботи місцевих гончарних майстерень [Капошина, 1955, С. 243–244].

Для **класичного часу** (середина V–друга третина IV ст. до н.е.) (Рис. 4: 1–5) в ольвійській сірій кераміці найбільше поширення мали глибокі миски й чаші на кільцевих піддонах з валикоподібними загнутими усередину вінцями і глечики з високим горлом, зі сферичним або злегка здавленим тулубом. Рідше зустрічаються посудини інших видів, що мали поширення ще в епоху архаїки. Триває традиція повторення в сірій глині ряду форм довізних посудин, у тому числі киликів, кратерів, кубків, канфарів, лекифів, гуттусів й ін., однак з деякими місцевими видозміненнями в деталях профілювання й характері покриття поверхні посуду.

В **елліністичний час**, особливо в останній третині IV–середині III ст. до н.е. місцеве гончарне виробництво в Ольвії переживає розквіт. Сірий столовий посуд, приналежність якого до ольвійського виробництва підтверджена спеціальними аналізами [Кульская, 1940, С. 183; Кульская, 1958, С. 82], дає в цей час найбільшу кількість різних форм: миски, тарілки, килики, рибні блюда, фіали, глечики, лагіноси, ойнохойї, ольпи, кубки, курильниці, бальзамарії, амфори, лутерії, світильники, культові чаші на ніжках та ін. (Рис. 4: 6–12). Серед знахідок у

місті й сільській окрузі найбільш численні глечики, як правило, з високим горлом і округлими плічками, а також миски й тарілки із загнутим або зрізаним краєм. Сіра кераміка більш рідких форм (сітули, пеліки, гідрії) зі складним декором у невеликій кількості імпортувалися в цей час в Ольвію з малоазійських центрів [Самойлова, 1994, С. 93]. Масова ж потреба в простій сірій кераміці (побутовій, столовій й кухонній), мабуть, повністю покривалася за рахунок продукції місцевих майстерень, які судячи з відкритих залишків, функціонували аж до кінця II — першої половини I ст. до н.е. [Славин, 1940, С. 12; Крыжицкий, Русяева, Крапивина и др., 1999, С. 208].

1.3.

У **перші сторіччя н.е.**, судячи зі знахідок залишків гончарних печей, Ольвія також мала власне виробництво простої сірої кераміки [Крыжицкий, Русяева, Крапивина и др. 1999, С. 280]. Цей посуд продовжує традиції ольвійського керамічного виробництва попереднього часу, хоча й має ряд відмінностей. На поселеннях ольвійської округи сіра кераміка становить серед інших груп керамічних виробів у середньому 3,88 % [Крыжицкий, Буйских, Бураков, Отрешко, 1989, С. 184–185, Табл. 3]. Однак серед столового посуду місцевого виробництва вона переважає, як і у доримський час. Столовий червоноглиняний іа червонолаковий посуд імпортували з інших центрів. Місцевий кухонний посуд належить до категорії коричнево-глиняної кераміки [Крапивина, 1993, С. 101–102].

Вивчення сірої кераміки перших століть н.е. ускладнюється тим, що у другій половині III ст. у Нижнє Побужжя приходить населення черняхівської культури. Разом із цим населенням з'являється посуд черняхівського типу. Він, як і римська кераміка Ольвії, має сірий колір, столові посудини з тонкої глини звичайно ложилися. Ці риси подібності можна пояснити поширенням провінційно-римської технології й стилю в керамічному виробництві варварських племен. Різниця полягає в різному спектрі форм посуду й своєрідності орнаменту. Крім того, серед черняхівської кераміки важливе місце посідають вироби з глини із грубими домішками — в основному кухонні

горщики й піфоси, наявність яких у римському керамічному спектрі Ольвії є проблематичною. На черняхівських поселеннях Причорноморського регіону серед посуду місцевого виробництва гончарна сіроглиняна продукція становить у середньому близько 80 %, решту складає ліпний посуд. При врахуванні всіх керамічних знахідок — уламки амфор найчастіше становлять близько 30 % (на окремих поселеннях до 50 %), імпортна червонолакова кераміка разом із червоноглиняною рідко перевищує 2 % [Магомедов, 1987, С. 45].

В Ольвії й на багатьох навколишніх поселеннях римського часу кераміка обох спектрів лежить у найпізніших верхніх шарах і стратиграфічно розділити її складно. Проте, деякі дослідники минулих років звертали увагу на знахідки черняхівського посуду. Так, Л. М. Славін пов'язував такі матеріали з території ольвійської цитаделі із присутністю «населення, що переселялося в Причорномор'я з більш північних районів» [Славін, 1952, С. 40]. А. В. Бураков писав про знахідки з городища Козирка: «За технічними прийомами виготовлення, за формами й орнаментом цей посуд дуже близький кераміці полів поховань черняхівського типу» [Бураков, 1976, С. 46].

Дослідники Ольвії і її округи звичайно розглядали всю сіроглиняну кераміку римського часу як єдиний комплекс — продукт місцевого розвитку, що зазнав провінційного впливу. Серед археологів-«античників» панувала думка, що форми посуду, подібні черняхівським, склалися тут ще до появи цієї культури. Ця думка відбита, наприклад, у працях Р. Й. Ветштейн, де уперше були зібрані відомості про сіру кераміку з Ольвії римського часу³. Ця дослідниця першою висловила також думку про вплив причорноморського гончарного ремесла на черняхівське [Ветштейн, 1950, С. 87]. Дослідники черняхівської культури прийняли такі подання як доведений факт. Очевидна подібність нібито «більш ранніх» знахідок з Ольвії й Тіри з черняхівським посудом дозволяла виводити звідтіля окремі форми або цілком гончарне ремесло цієї культури [Тиханова, 1973, С. 29–31; Симонович, 1973, С. 127; Рик-

ман, 1975, С. 243–246; Сміленко, 1975, С. 50; Магомедов, 1977, С. 120; Баран, 1981, С. 95].

Пізніше велику роботу з вивчення сіроглиняної кераміки Ольвії римського часу провели В. В. Крапівіна та О. В. Гудкова [Крапівіна, 1979; Гудкова, Крапівіна, 1988; Гудкова, Крапівіна, 1990]. Вони підтримали погляди про місцеве походження усього ольвійського сірого посуду, а схожість його частини із черняхівською керамікою пояснили нівелюючим впливом провінційно-римської культури. Відповідно до іншої думки, серед знахідок з Ольвії, а також з Козирки є специфічні черняхівські форми посуду, які є доказом проживання тут населення цієї культури [Магомедов, 1987, С. 15; Магомедов, 2001, С. 61; Магомедов, 2007].

Сіра кераміка ольвійської сільської округи дотепер поглиблено вивчалася тільки на одному пам'ятнику — на городищі Козирка [Гудкова, 1991; Gudkova, 1999]. О. В. Гудкова датує знахідки з об'єктів першого й другого горизонтів городища здебільшого за автором розкопок А. В. Бураковим (до 30-х років III ст.) [Бураков, 1976, С. 17, 19], а третій горизонт відносить до кінця III ст. і пізніше. Дослідниця припускає можливість існування й незначного четвертого горизонту, пов'язаного з появою носіїв черняхівської культури (до нього здогадно віднесена напівземлянка № 1) [Gudkova, 1999, S. 144]⁴. Сіроглиняний посуд городища автор поділяє на дві групи. Перша група — це продукція античних майстерень, поширена в Ольвії й Тірі (в основному — миски із загнутим усередину краєм, глечики зі зливом). Друга група включає кераміку, яка, на думку О. В. Гудкової, дуже схожа на черняхівський посуд, але з'являється в Причорномор'ї ще наприкінці I ст. н.е. разом з новим населенням [Гудкова, 1999, С. 269–271; Gudkova, 1999, S. 151–154; Гудкова, Малюкевич, 1999, С. 16–17].

Як видно зі сказаного, сіроглиняна кераміка з пам'яток Нижнього Побужжя зараз опинилася в центрі ряду археологічних і історичних проблем. Від правильного визначення й датування цих матеріалів багато в чому залежить мож-

3 На жаль, ці праці не опубліковані [Ветштейн, 1950; Ветштейн, 1955].

4 В ранішому російському варіанті статті авторка виділяла три горизонти городища і всю кераміку з третього горизонту (друга половина III–IV ст.) визначала як черняхівську [Гудкова, 1991, С. 123, 129].

ливість реальної реконструкції останніх етапів історії Ольвії й усього Північно-Західного Причорномор'я на схилі античної доби. Приступаючи до роботи над цією проблемою, як робочу гіпотезу ми прийняли припущення, що на пам'ятках римського часу Нижнього Побужжя присутні типи сірої кераміки двох спектрів — античного й черняхівського. Для перевірки такого припущення ми провели пошук комплексів із сіроглиняною керамікою, бажано датованих. Дослідження базується на доступних нам матеріалах пам'яток ольвійської сільської округи й не включає матеріали власне Ольвії. Це має певні переваги. Верхні археологічні шари цих пам'яток звичайно піддавалися меншим руйнуванням у новий час, ніж поверхня Ольвійського городища, і різночасовий матеріал у них не такий змішаний.

Вивчені нами колекції зберігаються у фондах Національного історико-археологічного заповідника «Ольвія» НАН України, Одеського Археологічного музею НАН України, Херсонського та Миколаївського краєзнавчих музеїв, в Інституті археології НАН України. За допомогу, надану нам у роботі з колекціями ми щиро завдячуємо співробітникам названих установ, у першу чергу — Є. Ф. Редіній (Одеса), М. І. Абикуловій (Херсон), Г. І. Кошовій (заповідник «Ольвія»).

2. Закриті комплекси. Типологія, хронологія й технічні особливості сірої кераміки

2.1.

У нашій роботі ми використали колекції з розкопок укріплених городищ, які в римський період входили до системи оборони Ольвійської держави: Козирка 1, Золотий Мис, Петухівка 2, Станіслав 1, Стара Богданівка 1, Радсад, Скелька 1, а також для порівняння колекції з черняхівських поселень Аджигольська Коса й Ново-Кондаково⁵. Як закриті комплекси в більшості випадків виступає матеріал з господарських ям, а також із землянок (Станіслав, Козирка), з підвалу й одного наземного примі-

щення, засипаного глиною в результаті пожежі (Козирка). Датування комплексів проводилося за масовими типами амфор та червонолакових посудин. Для типологічних розробок використані також окремі зразки кераміки з культурного шару.

Козирка 1 (Миколаївська обл., Очаківський р-н)

Городище розташоване на стрімкому правому березі Бузького лиману на південній околиці с. Козирка. А. В. Бураков здійснив у 1954–1967 рр. планомірні розкопки, у ході яких були досліджені житло-господарські комплекси й оборонні споруди [Бураков, 1976]. На розкритій ділянці городища виявлені залишки першого будівельного горизонту (кінець I ст. до н.е. — середина II ст. н.е.) і основна забудова другого горизонту (до середини III ст.). У попередній публікації робіт за 1954–1959 рр. дослідник описав і найпізніший, третій будівельний горизонт, що включає залишки кам'яних будівель, не пов'язаних з античним плануванням городища. У цьому горизонті наявна здебільшого сіролощена кераміка [Бураков, 1962, С. 80]. О. В. Гудкова визначила кераміку із цього горизонту спочатку як черняхівську, але потім свою думку змінила [Гудкова, 1991, С. 127–129; Gudkova, 1999, S. 144]. При огляді колекції ми встановили, що більша частина сірої кераміки з пам'ятника походить з культурного шару і належить до черняхівської культури. Черняхівський горизонт датують уламки (у тому числі 9 денець) від амфор типу Шелов F (IV ст.) і денце амфори типу Зеест 95 (з'являються в середині IV ст.) [Шелов, 1978; Сазанов, 1992] (Рис. 5). При цьому в колекції не виявлені виразні фрагменти червоноглиняних амфор типу «Делакеу», що представлені практично на всіх черняхівських поселеннях чорноморського узбережжя⁶. Появу таких амфор відносять до 360–380 рр. [Сазанов, 1989, С. 50–51]. Таким чином, ми припускаємо, що черняхівське населення жило на Козирському городищі із другої половини або, імовірно, з кінця III ст. і залишило його не пізніше третьої

⁵ Каталог досліджених зразків кераміки див. у більш повному німецькомовному варіанті цієї праці [Schultze, Magomedov, Bujkich, 2006].

⁶ Амфори типу «Делакеу» подібні до синопського типу Зеест 100, але виготовлені з іншої глини [Магомедов 2006а].

чверті IV ст. Матеріали пам'ятки зберігаються у фондах заповідника «Ольвія». Нами досліджено кераміку з 13 комплексів (71 фрагмент) і з культурного шару (33 фрагменти).

Комплекс 1 (будинок 4, приміщення 1, яма в підвалі). Фрагменти від двох мисок (Рис. 6: 4, 6) і однієї невизначеної столової посудини. Дата за червонолаковим посудом: II–III ст. н.е.

Комплекс 2 (буд. 4, пр. 4, яма 3). Миска (Рис. 6: 5). Дата: друга половина I–початок II ст.

Комплекс 3 (буд. 4, пр. 1 з підвалом). Миска (Рис. 6: 3). Присутній фрагмент амфори II–початку III ст.

Комплекс 4 (буд. 4, двір 6, яма 4). Вінчик миски (Рис. 6: 2) і стінка глечика. Дата: кінець II–початок III ст.

Комплекс 5 (буд. 4, яма 6). Фрагменти від двох мисок (Рис. 6: 1). Дата: I ст. н.е.

Комплекс 6 (буд. 4, яма 5). Фрагмент дна столової посудини. Дата: I ст. н.е.

Комплекс 7 (яма 2). Миска (Рис. 7: 4). Дата: I–II ст.

Комплекс 8 (буд. 4, пр. 6, яма 14). Фрагменти від двох мисок і двох глечиків (Рис. 7: 1–2). Знайдені уламки амфор I ст. до н.е. — I ст. н.е., але дату визначає червоний лак II–III ст.

Комплекс 9 (буд. 4, пр. 4, яма 15). Фрагмент вази (Рис. 6: 7). Дата: III ст.

Комплекс 10 (яма 20). Глечик (Рис. 7: 3). Дата: II–початок III ст.

Комплекс 11 (буд. 5, пр. 7, жовтоглинистий шар: глибина 0,9–1,25 м). Фрагменти столових посудин: миска (Рис. 8: 6), кухоль (Рис. 8: 8) і невизначені форми, фрагменти кухонних горщиків (Рис. 9: 8, 10). Присутній один уламок буролокової посудини I ст. н.е.

Комплекс 12 (буд. 5, пр. 7, горілий шар: глибина 1,25–1,65 м). Фрагменти столових посудин: миски (Рис. 8: 1–5, 9), ваза (Рис. 8: 7), глечики (Рис. 8: 10–11), фрагменти кухонних горщиків (Рис. 9: 1–7, 9) і піфоса (Рис. 9: 11). Присутня червонолакова кераміка: два уламки II ст. й два уламки II–III ст.

Комплекс 13 (напівземлянка 1). Фрагменти столових мисок (Рис. 10: 1–6) і дрібні уламки невизначених столових посудин, фрагменти кухонних горщиків (Рис. 10: 7–10). Присутні два уламки червонолакових посудин II–III ст.

Також досліджені зразки сірого посуду з культурного шару (Рис. 7: 5–6; 11; 12).

Золотий Мис (Херсонська обл., Білозерський р-н)

Городище розташоване на крутому правому березі Дніпровського лиману, на східній околиці с. Широка Балка. Експедиції ІА НАНУ проводили тут розкопки в 1976–1977 рр. (А. В. Бураков, С. Б. Буйських), в 1980 р. (Н. О. Гаврилюк, В. М. Зубар), в 1990 й 1992 р. (С. Б. Буйських), експедиція ХКМ — в 1980, 1981 й 1983 рр. (М. Й. Абікулова) [Крыжицкий, Буйских, Отрешко, 1990, С. 92–93; Буйских, 1991, С. 77]. Відкрито залишки будівель і фортифікаційних споруд I ст. до н.е. — середини III ст. [Буйских, 1982], знайдене поховання варварського воїна із гребенем черняхівського типу [Гороховський, Зубар, Гаврилюк, 1985, С. 25–40]. При огляді колекцій ми виділили черняхівську кераміку. Матеріали з розкопок 1976–1977 р. зберігаються у фондах заповідника „Ольвія”, з розкопок 1980–1983 рр. — у ХКМ, з розкопок 1990 й 1992 рр. — в ІА НАНУ. Нами досліджено кераміку з 25 комплексів (41 фрагмент) і з культурного шару (25 фрагментів).

Комплекс 1 (1976, яма 1). Фрагменти кухля (Рис. 13: 1) і дно столової посудини. Присутні уламки червонолакових посудин I–III ст.

Комплекс 2 (1976, яма 6). Два фрагменти глечика (Рис. 13: 5). Дата: I ст. н.е.

Комплекс 3 (1976, яма 24). Миска та дно іншої столової посудини (Рис. 13: 3–4). Дата: близько II ст.

Комплекс 4 (1976, яма 26). Фрагменти миски й двох глечиків (Рис. 13: 6–7). Дата: II–перша половина III ст.

Комплекс 5 (1976, яма 29). Вінчик столової посудини (Рис. 13: 2). Дата: II–перша половина III ст.

Комплекс 6 (1981, розкоп 4, яма 5). Горло глечика (Рис. 14: 2) і три уламки глечиків. Присутні уламки амфор I–III ст.

Комплекс 7 (1981, розкоп 4, яма 6). Фрагмент глечика. Присутні уламки амфор I–III ст.

Комплекс 8 (1981, розкоп 4, яма 9). Дрібний фрагмент миски із загнутим усередину краєм. Присутні уламки амфор I й III–IV ст.ст.

Комплекс 9 (1981, розкоп 5, яма 2). Фрагменти двох глечиків (Рис. 14: 1, 5) і фрагменти двох мисок із загнутим усередину краєм. Дата: I–III ст.

Комплекс 10 (1981, розкоп 5, яма 5). Фрагмент кухонного горщика черняхівського типу (Рис. 14: 3). Присутні уламки амфор I ст. до н.е. — I ст. н.е.

Комплекс 11 (1981, розкоп 5, яма 6). Фрагментована миска (Рис. 14: 6) і дрібні фрагменти двох (?) глечиків. Дата: I–III ст.

Комплекс 12 (1981, розкоп 5, яма 7). Дрібний фрагмент миски із загнутим усередину краєм. Присутні уламки амфор II–III ст.

Комплекс 13 (1983, розкоп 4, яма 11). 2 фрагменти мисок із загнутим усередину краєм (Рис. 14: 8–9). Присутні уламки амфор II–III ст.

Комплекс 14 (1983, розкоп 4, яма 12). Дрібний фрагмент глечика. Дата: I–III ст.

Комплекс 15 (1983, розкоп 4, яма 13). Фрагмент вінця глечика (Рис. 14: 7). Присутні уламки амфор I ст. до н.е. — I ст. н.е.

Комплекс 16 (1983, розкоп 4, яма 15). Два фрагменти дінець столових посудин. Присутні уламки амфор II–III ст.

Комплекс 17 (1983, розкоп 4, яма 17). Фрагмент миски (Рис. 14: 4). Дата: I–II ст.

Комплекс 18 (1990, яма 19). Глечик (Рис. 15: 4). Дата: I ст. н.е.

Комплекс 19 (1990, яма 14). Глечик (Рис. 15: 1). Датуючого матеріалу немає.

Комплекс 20 (1990, яма 18). Два глечики (Рис. 15: 5, 7). Дата: I–II ст.

Комплекс 21 (1990, яма 12). Фрагмент від горла глечика. Дата: II–III ст.

Комплекс 22 (1990, яма 1). Фрагмент миски (Рис. 16: 1). Дата: I–II ст.

Комплекс 23 (1990, яма 6). Фрагмент миски (Рис. 15: 3). Дата: I–III ст.

Комплекс 24 (1990, яма 9). Кубок (Рис. 15: 2). Дата: I–II ст.

Комплекс 25 (1990, яма 10). Миска (Рис. 15: 6). Дата: кінець II–початок III ст.

З культурного шару досліджені зразки сірого посуду (Рис. 16: 2–10; 17; 18).

Петухівка 2 (Миколаївська обл., Очаківський р-н)

Городище розташоване на високому березі Буго-Дніпровського лиману, на схід від с. Дмитровка. Експедиції ІА НАНУ проводили розкопки в 1940, 1949–1950 рр. й в 1973–1975 рр. [Синицын, 1950; Крыжицкий, Буйских, Отрешко, 1990, С. 84–85]. Відкрито залишки

житлових, господарських і фортифікаційних споруд I ст. до н.е. — середини III ст. На підставі знахідок сірої кераміки городище було включено до списку пам'яток черняхівської культури як „спірна пам'ятка” [Махно, 1960, С. 68]. При огляді колекцій ми виявили, що на ділянках, досліджених у 1940–1950 рр. дійсно трапляється черняхівська кераміка. Матеріали з розкопок 1940 й 1949–1950 рр. зберігаються в ОАМ⁷, з розкопок 1973–1975 рр. — у фондах заповідника «Ольвія». Нами досліджено 37 фрагментів кераміки з I комплексу й з культурного шару.

Комплекс 1 (яма). Фрагмент вази з глини з домішкою піску (Рис. 19: 14). У ямі також була червонолакова миска III ст.

З культурного шару досліджені зразки сіро-глиняного посуду (Рис. 19: 1–13, 15; 20).

Станіслав 1 (Херсонська обл., Білозерський р-н)

Городище розташоване на високому стрімчастому мисі між Дніпровським і Бузьким лиманами, на околиці с. Станіслав. При розкопках 1948 та 1976 рр. (Ольвійська експедиція ІА НАНУ) виявлено античні шари VI ст. до н.е. — II ст. н.е. і черняхівський горизонт з матеріалом III–IV ст. [Крыжицкий, Буйских, Отрешко, 1990, С. 91–92]. У 1982–1991 рр. експедиція ІМК РАН дослідила 7 заглиблених будівель черняхівської культури [Виноградов, 2002]. Матеріали з розкопок 1948 й 1976 рр. зберігаються у фондах заповідника «Ольвія», з розкопок 1982–1991 рр. — у ХКМ. Нами досліджено 17 фрагментів кераміки з 7 комплексів.

Комплекс 1 (1988, приміщення 1). Фрагменти від двох столових посудин і двох кухонних горщиків (Рис. 21: 5, 8). Дата за амфорами типу «Делакеу» і червонолаковим блюдом типу PRS форма 1A⁸: друга половина IV–початок V ст.

Комплекс 2 (1988, приміщення 4). Фрагмент від вази й двох горщиків (Рис. 21: 1, 3). Дата

⁷ Документація до колекції 1940 р. була втрачена під час Другої світової війни.

⁸ Ці блюда понтійського виробництва (Pontic Red Slip Ware) донедавна помилково відносили до африканських виробів типу Hayes 62B [Домжальский, 1998, С. 23, прим. 31,32; Крапивина, Домжальский, 2008, С. 79].

за амфорами типу «Делакеу»: друга половина IV–початок V ст.

Комплекс 3 (1988, приміщення 6). Фрагмент від миски (Рис. 21: 9). Антична кераміка відсутня.

Комплекс 4 (1989, приміщення 8). Фрагменти від двох горщиків (Рис. 21: 6–7). Дата за амфорами типу «Делакеу»: друга половина IV–початок V ст.

Комплекс 5 (1989, приміщення 9). Фрагмент від столової миски. Антична кераміка відсутня.

Комплекс 6 (1990, приміщення 1). Фрагменти від двох горщиків, столової вази та миски (Рис. 21: 2, 10). Антична кераміка відсутня.

Комплекс 7 (1990, приміщення 2). Фрагменти від горщика та миски (Рис. 21: 4, 11). Дата за амфорами типу «Делакеу»: друга половина IV–початок V ст.

Стара Богданівка 1 (Миколаївська обл., Миколаївський р-н)

Городище розташоване на правому березі Бузького лиману на околиці с. Стара Богданівка. Розкопки проводила в 1956 р. експедиція КНУ, в 1976 р. — Ольвійська експедиція ІА НАНУ [Крыжицкий, Буйских, Отрешко, 1990, С. 88]. Досліджені об'єкти й більшість матеріалів належить до I ст. до н.е. — середини III ст. При огляді колекцій ми встановили, що в культурному шарі трапляється черняхівська кераміка. Матеріали з розкопок 1956 р. зберігаються у фондах кафедри археології КНУ, з розкопок 1976 р. — у фондах заповідника «Ольвія». Нами досліджено 4 фрагменти кераміки з 2 комплексів і з культурного шару.

Комплекс 1 (яма 1). Фрагмент миски (Рис. 22: 6). Дата: II ст.

Комплекс 2 (яма 2). Фрагменти двох мисок (Рис. 22: 4, 5). Дата: II ст.

З культурного шару досліджений фрагмент піфоса (Рис. 22: 7).

Радсад 1 (Миколаївська обл., Миколаївський р-н)

Городище розташоване на правому березі Бузького лиману на захід від с. Радсад. Експедиція ІА НАНУ проводила розкопки у 1950 й 1965 рр. [Славин, 1955, С. 130–132; Крыжицкий, Буйских, Отрешко, 1990, С. 88–

89]. Виявлені верхній шар I ст. до н.е. — середини III ст. н.е. та нижній шар IV–III ст. до н.е. Знахідки зберігаються у фондах заповідника «Ольвія». Нами досліджено 4 фрагменти з культурного шару: від глечика й трьох мисок (Рис. 22: 2–3).

Скелька 1 (Херсонська обл., Білозерський р-н)

Городище розташоване на лівому березі Бузького лиману за 8 км на північний захід від с. Олександрівка. Ольвійська експедиція ІА НАНУ проводила розкопки в 1978–1979 рр. [Крыжицкий, Буйских, Отрешко, 1990, С. 91]. Виявлені шари городища I ст. до н.е. — середини III ст. н.е. та поселення класичного й елліністичного часів. Матеріали зберігаються у фондах заповідника «Ольвія».

Комплекс 1 (яма 2). Вінчик миски й дно невизначеної посудини (Рис. 22: 1). Дата: I ст. н.е.

Аджигольська Коса 2 (Миколаївська обл., Очаківський р-н)

Поселення черняхівської культури розташоване за 5 км на південний схід від с. Солончаки [Крыжицкий, Буйских, Отрешко, 1990, С. 86]. За наявністю амфор типів F, E та «Делакеу» датується IV–початком V ст. Також присутні матеріали ранньоримського часу. Матеріали зберігаються у фондах заповідника «Ольвія». Досліджений 21 фрагмент кераміки з культурного шару (Рис. 23).

Новокондаково (Миколаївська обл., Снігурівський р-н)

Поселення черняхівської культури розташовано на лівому березі р. Інгулець, на околиці села. В 1950–1951 рр. Ольвійська експедиція ІА НАНУ досліджувала тут фундамент кам'яної будівлі [Славин, 1954, С. 57]. В 1979 р. встановлено, що більшу частину пам'ятки знищено [Магомедов, 1987а, С. 26]. Матеріали зберігаються у фондах заповідника «Ольвія». Нами досліджено 10 фрагментів кераміки з культурного шару (Рис. 24).

2.2.

Серед дослідженого посуду перших століть н.е. ми виділяємо два типолого-хронологічні спектри кераміки: античний (I — середина III

ст.) і черняхівський (друга половина III — початок V ст.). До кожного із цих спектрів варто застосовувати окремі системи класифікації. Для першого ми використали класифікацію, розроблену для сіроглиняного посуду римського часу з Ольвії [Гудкова, Крапивина, 1988], для другого — класифікацію кераміки черняхівської культури [Магомедов, 2001, С. 45–56].

Античний спектр (Рис. 25)

Кераміка цілком належить до столового посуду й виготовлена з глини без крупнозернистих домішок.

Миски. Найбільш масова форма сіроглиняного посуду ольвійської периферії — миски з округлим корпусом, із загнутим усередину або вертикальним вінчиком (тип I). Лощіння вкриває зовнішню, а також внутрішню поверхню (інколи лощений орнамент). Варіанти розрізняються за профілем вінчика (Рис. 25: 1–4).

Тип IA — вінчик з потовщенням зсередини. Золотий Мис, комплекси 13, 25 (Рис. 14: 9; 15: 6). Дата за цими комплексами: II — перша половина III ст.

Тип IB — загострений вінчик. Золотий Мис (Рис. 16: 4).

Тип IV — підгранований вінчик. Козирка, комплекси 2, 3 (Рис. 6: 3, 5). Дата: друга половина I–початок III ст.

Тип II — прямий вінчик. Козирка, комплекси 1, 5, 7, 8 (Рис. 6: 1, 6; 7: 1, 4); Золотий Мис, комплекси 3, 4, 11, 13, 17, 23, культурний шар (Рис. 13: 4, 6; 14: 4, 6, 8; 15: 3; 16: 3, 5); Петухівка (Рис. 19: 1–7); Стара Богданівка, комплекси 1, 2 (Рис. 22: 4–6); Радсад (Рис. 22: 2–3); Скелька, комплекс 1 (Рис. 22: 1). Дата за 13 комплексами: I–перша половина III ст.

Як варіант типу I варто виділити також два фрагменти з масивним вінчиком, потовщеним зовні (Рис. 25: 7): Петухівка, культурний шар (Рис. 19: 8–9). Аналогії є в Тирі [Гудкова, 1979, Рис. 2: 12] й більш численні на Нижньому Дунаї, де вони датуються переважно I ст. н.е.⁹ До типу I близька миска з округлим корпусом, але зі слабо відігнутих вінчиком (Рис. 25: 5) з комплексу Золотий Мис 22, що датується I–II ст. (Рис. 16: 1).

Ольвійський тип II включає ребристі миски, переважно черняхівської культури. Три зразки

з античної частини нашої колекції можна віднести до цього типу (вид 1 — миски відкритої форми). Усі вони не знаходять черняхівських паралелей. Уламок із Золотого Мису (Рис. 25: 8; 16: 2) має типове для античних мисок лощіння внутрішньої поверхні. Уламок з комплексу Козирка 4 (кінець II — початок III ст.; Рис. 25: 6; 6: 2) знаходить аналогії на Нижньому Дунаї¹⁰. Ангобована миска з Козирки має вінчик з горизонтальним потовщеним краєм (Рис. 25: 9; 7: 5), подібно до екземпляру типу I (Рис. 6: 5). Ребристі миски з таким вінчиком трапляються серед знахідок I–III ст. у провінціях Середнього й Нижнього Дунаю¹¹.

Дрібні фрагменти важко віднести до певного виду посуду. Вінчик столової посудини з темним ангобом із Золотого Мису (комплекс 5, II — перша половина III ст.; Рис. 13: 2) є частиною вази або високої миски.

Глечики. В Ольвії, на відміну від периферійних поселень і городищ, глечики становлять більшість серед інших груп сірої кераміки¹². У нас представлені окремі типи (Рис. 25: 10–12).

Тип I — посудини з високим циліндричним горлом. Козирка, комплекси 8, 10 (Рис. 7: 2, 3, 6); Золотий Мис, комплекси 4, 6, 9, 18, 19, 20 (Рис. 13: 7; 14: 2, 5; 15: 1, 4, 7). Дата за 7 комплексами: I–перша половина III ст.

Тип III — посудини з невисоким лійчастим горлом. Золотий Мис, комплекси 2, 9, 15 (Рис. 13: 5; 14: 1, 7); Петухівка (Рис. 19: 11). Дата за 3 комплексами: I–перша половина III ст.

Тип VI — посудина з високим горлом і циліндричним корпусом. Цей тип представлений і в Ольвії (Рис. 27: 1), і в нашій колекції єдиними екземплярами. Петухівка (Рис. 19: 12).

У класифікації відсутній тип дворучних глеків, репрезентований одним екземпляром з комплексу Золотий Мис 20 (Рис. 15: 5). Дата I–II ст.

Кухлі. Зразки з нашої колекції, як і кухлі з Ольвії, прикрашені горизонтальними канавками й лощеним орнаментом.

10 Тип II, варіант 1, за [Вагалински, 2002, С. 106–107, КУ 156].

11 Тип XI, варіант 1 за [Вагалински, 2002, С. 113–114, КУ 196].

12 Разом з черняхівськими типами 42,8 % [Гудкова, Крапивина, 1988, С. 84].

9 Тип I, варіант 1 за [Вагалински, 2002, С. 102–105].

Тип І-2 із циліндричним профілем (Рис. 25: 13; 27: 2). Золотий Мис (Рис. 17: 4).

Тип ІІІ Б з біконічним профілем (Рис. 25: 14; 27: 3). Золотий Мис, комплекс 1 (Рис. 13: 1). Дата: І–ІІІ ст.

Келих. Золотий Мис, комплекс 24 (Рис. 15: 2). Знайдений разом з амфорами І–ІІ ст. Аналогії нам не відомі.

Черняхівський спектр (Рис. 26)

Цей посуд за своїм призначенням поділяється на три категорії: столовий, кухонний, посудини-сховища (піфоси). Столовий посуд виготовлений як правило з тонкої глини, але трапляються миски й вази із глини з піском.

Миски. Переважна більшість має так звану «біконічну форму», тобто більш-менш гострий профіль. Дуже рідко трапляються миски конічної форми (деякі можуть наближатися до античного типу І), а також миски з округлим S-подібним профілем (наприклад: Рис. 24: 7). Біконічні миски представлені двома різновидами форми: відкриті й закриті.

Миски відкритої форми мають діаметр вінчика, що перевищує діаметр тулуба (Рис. 26: 1). Козирка, комплекси 12, 13, культурний шар (Рис. 8: 1–4; 10: 1–2; 11: 1); Золотий Мис (Рис. 16: 9); Петухівка (Рис. 20: 6–8); Станіслав, комплекси 3, 5, 6, 7 (Рис. 21: 9–11).

У мисок закритої форми діаметр вінчика менше, ніж діаметр тулуба. Вони включають три типи за характером профілювання верхньої частини корпусу (Рис. 26: 2–4).

Тип 1. Миски із гладким плічком. Козирка, комплекс 13 (Рис. 10: 4); Петухівка (Рис. 20: 3).

Тип 2. Плічко оформлене одним, рідше двома валиками. Козирка, комплекси 11, 12, 13, культурний шар (Рис. 8: 5, 6, 9; 10: 3, 5; 11: 2, 3, 6, 7); Золотий Мис (Рис. 16: 6–8, 10); Петухівка (Рис. 20: 1, 2, 5).

Тип 3. Плічко оформлене карнизом. Козирка (Рис. 11: 4, 5, 8)¹³.

Деякі миски прикрашені пластичним декором у вигляді косих каннелюр або фасеток (Рис. 11: 6–8), в іншому випадку в орнаменті

застосовано відбитки гребеня (Рис. 10: 3). Подібні види декору звичайні для черняхівського посуду, але не для античного.

Вази. Великі, глибокі посудини без ручок. Вони звичайно мають масивний вінчик, часто з горизонтальним краєм, пристосованим під кришку. Вази поділяються на два типи за пропорціями корпусу.

Тип 1 — низькі, «мископодібні» посудини (Рис. 26: 5; 27: 5). Козирка (Рис. 12: 2).

Тип 2 — високі, «горщикоподібні» посудини (т. зв. «столові горщики») (Рис. 26: 6; 27: 4). Козирка, комплекс 9, 12, культурний шар (Рис. 6: 7; 8: 7; 12: 1, 3, 4, 6); Петухівка (Рис. 20: 4). Інший екземпляр з Петухівки виготовлений з «кухонної» глини з піском (Рис. 19: 14)¹⁴.

Триручні вази (Рис. 26: 7). Уламки із Золотого Мису і Петухівки належать до групи І (вази з біконічним корпусом: Рис. 17: 2; 20: 9–10). Фрагмент із Козирки має так звану Х-подібну ручку (Рис. 11: 10). Подібні ручки трапляються на черняхівських вазах і мисках (наприклад, фрагмент із могильника Каборга [Магомедов, 1979, Табл. VIII, 7]), а також характерні для германських культур Центральної Європи.

Два уламки унікальної чорнолощеної вази знайдені на городищі Золотий Мис (Рис. 18). Плоска ручка з відбитками круглого штампу горизонтально кріпилася до корпусу посудини діаметром 40–44 см. Другий уламок — фрагмент стінки з відбитком античної камеї (вдавлене зображення лебедя), обрамованої відбитками гребеня й круглого штампу. Стилістично близькі зображення птахів відомі у дрібній пластиці і на червонолаковому посуді пізньоримської доби [Richter, 1971, Р. 78, Nr. 380–381; Weiß, 1996, S. 129–132, Nr. 326–342; Salomonson, 1969, Р. 18–73]¹⁵.

Глеки. Тип посудин можна встановити для трьох фрагментів, які належали глекам з біконічним профілем (Рис. 26: 8–10).

Тип 6. Глек із шийкою середньої ширини, прикрашений каннелюрами (Золотий Мис:

13 Мабуть, до типу 3 належить також фрагмент на Рис. 11: 9. Аналогічні миски походять з черняхівського могильника Коблево на Тілігульському лимані і з Ольвії [Магомедов, 2001, Рис. 29: 14; Гудкова, Крапивина, 1988, Рис. 2: 14].

14 Дуже подібна ваза з «кухонної» глини знайдена на поселенні Лугове (приблизно 30 км від Петухівки) [Магомедов 2001, рис. 34, 1; Магомедов, Гудим-Левкович 2003, рис. 5, 1].

15 Автори вдячні за консультацію проф. Н. Бенеке і д-р. А. Круг (Берлін).

Рис. 17: 3). З понад 15 відомих нам посудин цього типу більшість походить з Середньої Наддніпрянщини та Східної України. На півдні відомі фрагмент з поселення Молога в Одеській області й екземпляр з могильника Гаврилівка [Gudkova, 1999, Abb. 5, 26; Симонович, 1955, С. 303, Рис. 11: 11] (Рис. 27: 6). Глечики типу 6 датуються не раніше другої половини IV століття [Магомедов, 2001, С. 51–53, 59].

Тип 7. Глек із широкою шийкою середньої висоти (Петухівка: Рис. 19: 13). Тип відомий у різних регіонах черняхівської культури від Нижнього Дунаю до Східної України.

Тип 9. Глек зі слабо виділеною шийкою, що плавно переходить у плічку (Козирка: Рис. 12: 5). Характерна ознака типу — оформлення карнизами й орнамент «зигзаг». Відомий від Нижнього Дунаю до Дніпра (Рис. 27: 7).

За уламками шийок культурну приналежність глечиків встановити важко, тому вони віднесені до черняхівського спектру посуду досить умовно. Фрагменти з Козирки (Рис. 8: 10–11) входять до комплексу 12, де повністю переважає черняхівський матеріал; фрагмент із культурного шару Петухівки (Рис. 19: 10) має профіль вінчика, більш характерний для черняхівських глечиків, ніж для античних.

Кухоль. Фрагмент кухля типу 2 із циліндричною шийкою (Козирка: Рис. 26: 11; 8: 8). Найближчі аналогії з орнаментом у вигляді широкого зигзага походять з територіально близьких черняхівських пам'яток: Кам'янка-Анчекрак (Рис. 27: 8) і Коблево [Магомедов, 2001, Рис. 52: 7–8].

Келихи. Посудини з нашої колекції належать до найбільш поширених у черняхівській культурі типів, що імітують форму скляних кубків з напівсферичною нижньою частиною (Козирка, Золотий Мис: Рис. 26: 12; 11: 11–12; 17: 6). Келихи з подібними деталями орнаментції («пальмова гілка» і круглі вм'ятини), а також із гладкою поверхнею відомі в Нижньому Побужжі на черняхівських могильниках Каборга й Чубівка [Магомедов, 2001, Рис. 55: 6, 14; 56: 8].

Керамічне відерко. Вид включає імітації дерев'яних відер¹⁶. Циліндро-конічний корпус

цих посудин оперезаний широкими валиками, що відображують обручі на відрі. Екземпляр з нашої колекції має змінений плоский вінчик, пристосований під кришку (Золотий Мис: Рис. 26: 13; 17: 1). Типологічно близькі екземпляри походить з Лепесівки й з пізнього горизонту Ольвії [Магомедов, 2001, Рис. 58: 3; Магомедов, 2007, Рис. 2: 1].

Горщики. Черняхівські кухонні горщики виготовлені із глини з великим відсотком домішок. Оскільки їх робили в стрічковій техніці на повільному гончарному колі, нижня частина сформованої посудини залишалася занадто масивною. Обертаючи коло, «зайву» глину зрізали ножом. Для черняхівського кухонного посуду характерні чіткі сліди цієї операції на придонній частині посудини у вигляді горизонтальних борозенок, залишених під ножом крупними зернами домішки-отошувача. Горщики мають різні форми вінчиків, плічка іноді прикрашені валиком, карнизом або візними лініями (Рис. 26: 14): Козирка, комплекси 11, 12, 13, культурний шар (Рис. 9: 1–10; 10: 7–10; 12: 7–14); Золотий Мис, комплекс 10, культурний шар (Рис. 14: 3; 17: 5, 7–11); Петухівка (Рис. 19: 15); Станіслав, комплекси 1, 2, 4, 6, 7 (Рис. 21: 1–8).

За кольором черепка й за формою черняхівські горщики значно відрізняються від античного кухонного посуду Ольвії і її оточення, що представлена коричневоглиняними тонкостінними горщиками з ручками й без ручок, каструлями, сковородами та ін. [Крапивина, 1993, С. 101–103; Рис. 32–35]. Горщики, близькі за формою до черняхівських, вироблялися в ранньоримський час у Дунайських провінціях. Однак виробництво їх в той самий час в Ольвійському регіоні нічим не підтверджене.

Піфоси (посудини для припасів). Три типи черняхівських піфосів розрізняються за профілем вінчика й характером декору (Рис. 26: 15–17). Типи 1 і 2 представлені на черняхівському поселенні Аджигольська Коса (Рис. 23: 8–12).

Тип 1. Вінчик горизонтальний («під кришку»), посудини прикрашені прокресленими хвилястими й горизонтальними лініями (Рис. 26: 15). Козирка (Рис. 12: 16).

¹⁶ Керамічне відерко з могильника Каборга в деталях наслідує дерев'яний прототип [Магомедов 2001,

рис. 58, 1].

Тип 2. Вінчик горизонтальний, посудини прикрашені валиками, на яких звичайно зроблені косі насічки ножом або відбитки пальця (Рис. 26: 16). Козирка; Стара Богданівка (Рис. 12: 15; 22: 7).

Тип 3. Вінчик відігнутий (Рис. 26: 17). Козирка, комплекс 12 (Рис. 9: 11). На цьому екземплярі є валик із грубими відбитками пальця, як на піфосах типу 2.

2.3.

Аналіз розподілу знахідок сіроглиняного посуду виявляє важливу закономірність: типи посуду з різних спектрів містяться у різних комплексах і ніколи не потрапляють в один комплекс.

Типи античного спектра знайдені у комплексах: Козирка 1–8, 10; Золотий Мис 1–6, 8, 9, 11–13, 15, 17–20, 22–25; Стара Богданівка 1–2, Скелька 1; також у культурному шарі городища Радсад, де матеріали пізніше середини III ст. не знайдені. Швидше за все до них належать й мало виразні фрагменти з комплексів Золотий Мис 7, 14, 16, 21. За датуючими знахідками (амфори, червоний лак) майже всі ці комплекси датуються в межах I–першої половини III ст. Виключення становить єдина господарська яма — комплекс Золотий Мис 8, що містив один маленький фрагмент миски із загнутим досередини краєм й амфори I та III–IV ст. Можна припустити два варіанти для пояснення цього феномена: перший — яма належить до черняхівського горизонту городища, а фрагмент миски разом з уламками амфор I ст. потрапив у неї з культурного шару; другий варіант — сіроглиняний фрагмент належить рідкісному для черняхівської культури типу конічних мисок.

Типи посуду черняхівського спектру знайдені у комплексах: Козирка 9, 11–13; Золотий Мис 10; Петухівка 1; Станіслав 1–7; також у культурному шарі городища Стара Богданівка. Однак датуючі знахідки періоду черняхівської культури (друга половина III–початок V ст.) є тільки в комплексах Станіслав 1, 2, 4, 7. В інших названих комплексах датуючі знахідки або відсутні (Станіслав 3, 5, 6) або належать до ранішого часу. Це можна пояснити кількома факторами: 1) різке зменшення надходження імпорту з Північне Причорномор'я в пізньо-

римський час; 2) матеріали з насичених знахідками ранніх шарів потрапляли в більш пізні комплекси; 3) типи червоного лаку й амфор, які датуються цілим III ст., могли бути синхронні з керамікою обох періодів. Розглянемо такі «проблемні» комплекси.

Фрагмент черняхівської «горщикоподібної» вази (Рис. 6: 7) знайдений у комплексі Козирка 9 (господарська яма). Комплекс датують ручки амфор III ст. Крім того, у ямі знайдена черепиця, що могла потрапити туди під час руйнування будинку близько середини III ст. Таким чином, комплекс можна віднести до найпізнішого античного горизонту городища або до раннього періоду черняхівського горизонту. Фрагмент іншої черняхівської вази (Рис. 19: 14) походить із Петухівки, комплекс 1. Він знайдений у ямі разом із уламком червонолакової миски III ст., що не виключає приналежність цього комплексу до черняхівської культури.

Фрагмент кухонного горщика черняхівського типу (Рис. 14: 3) знайдений у комплексі Золотий Мис 10 (господарська яма). Більшість інших ям на цьому городищі містить сотні уламків амфор, фрагменти різного столового посуду, у тому числі червонолакового. Однак у комплексі 10 знахідок дуже мало: 1 сіроглиняний фрагмент, 2 ліпних фрагменти, 11 уламків амфор. Серед амфор вдалося визначити тільки найбільш масовий на цій пам'ятці тип Зеест 61 з характерними «подвійними» ручками, що датується I ст. до н.е. — I ст. н.е. [Зеест, 1960]. З великою імовірністю можна припустити, що яма належить до черняхівського горизонту городища, а уламки ранньої амфори потрапили до неї з культурного шару.

Комплекс Козирка 13 становить заповнення напівземлянки № 1 (розміри 4,5×3 м). Вона була викопана в культурному шарі на глибину 0,6 м нижче кам'яної вимостки двору при будинку 2, що датується першою половиною III ст. У заповненні знайдено багато черняхівської кераміки (Рис. 10), що відзначив й автор розкопок [Бураков, 1976, С. 46]. Також тут було два уламки червонолакових посудин II–III ст. Можна припустити, що ці імпортовані посудини прибули сюди в другій половині III ст., але швидше за все вони випадково потрапили в землянку з римського культурного шару.

Комплекси Козирка 11 й 12 являють собою два шари із заповнення приміщення 7 в будинку № 5 (Рис. 8; 9). Нижній шар (комплекс 12) складався із чорного ґрунту зі слідами пожежі. Він містив багато черняхівської гончарної кераміки (взято 30 зразків), ліпні фрагменти, а також червонолакову кераміку: два уламки II ст. й два II–III ст. Вище лежав шар жовтої глини (комплекс 11). Він містив набагато менше знахідок, в т.ч. фрагмент буролакової посудини I ст. н.е., що явно потрапив сюди пізніше. Ґрунт, що лежав над цим шаром, також містив черняхівську кераміку. Можна зробити висновок, що будинок № 5, побудований у ранньоримський період, вцілів при готському розгромі городища. Нові мешканці користувалися приміщенням 7, поки не трапилася пожежа, внаслідок якої обрушилася покрівля, вкрита глиною з домішкою соломи [Бураков, 1976, С. 42]. Два комплекси практично синхронні й обоє вони належать до черняхівського горизонту городища.

Різна культурна приналежність закритих комплексів з найбільших колекцій виявляється також при порівнянні їхнього складу (Табл. 1). Черняхівські комплекси з Козирки містять сіроглиняної кераміки в 5,7 разів більше, ніж античні комплекси, але червонолакової кераміки в них менше в 3,1 рази, а червоноглиняної менше в 40 разів. Ту ж тенденцію виявляє й менш показова колекція із Золотого Мису. Близький склад керамічних знахідок характерний для черняхівських пам'яток Чорноморського регіону [Магомедов, 1987, С. 34; Магомедов, 1991, С. 14; Магомедов, Гудим-Левкович, 2003, С. 36].

2.4.

Поряд із порівняннями форм посудин також досліджувалися властивості матеріалу. Оскільки проведення природничих досліджень, на жаль, не було можливим, ми обмежилися власними спостереженнями. Були враховані такі критерії: колір уламків ззовні, усередині посудин й у зламі; обробка поверхні; твердість; структура зламу; складові частини отощувача (опіснювача) за розміром, формою, кольором й розподілом; пори посудини за розміром, а також загальні технічні особливості в залишках посудин. Як допоміжні засоби в нашому роз-

порядженні були лупа з 7-кратним збільшенням і порівняльні шаблони¹⁷. Із загальної кількості 283 досліджених зразків дані щодо якості глини могли бути зібрані для 266 екземплярів (решта — цілі посудини).

Із градацій кольору черепка найчастішими є ясно-сірий, сірий, темно-сірий. Рідше траплялися сіро-жовтий, сіро-коричневий, чорний, сіро-оливковий, ще рідше також червонуватий або світло-коричневий. Більшість цих відтінків простежено, насамперед, у зламі. При різних відтінках кольору зовнішня поверхня посудин звичайно більш темна, ніж внутрішня. Проте, не можна було встановити спеціальні шкали кольорів для окремих типів або спектрів кераміки.

Поверхня посудин не завжди піддавалася спеціальній обробці: 122 фрагменти її не мали, 106 були лощені й 38 фрагментів вкриті ангобом різного кольору. Ангоб траплявся виключно в межах античного спектру на глеках та мисках. Лощенню піддавалася столова кераміка, а деякі античні та черняхівські екземпляри виявили навіть відполіровану до блиску поверхню. Підтвердилося спостереження, що лише для посудин античної традиції було характерне лощення не тільки зовнішньої, але й внутрішньої поверхні, яка інколи додатково оздоблена лощеним орнаментом¹⁸ (Рис. 6: 4; 7: 1, 4; 14: 6; 16: 4; 25: 2, 4).

Твердість посудин включає три градації: м'яка, тверда й дуже тверда. Приблизно 85 % знахідок були обпалені до ступеня «тверда» (глину можна було дряпати тільки за допомогою ножа). 10 фрагментів віднесено до ступеня «м'яка» (їх можна було дряпати нігтем), вони належать переважно до мисок античного спектра, а також до черняхівської триручної вази з Петухівки. Ступінь «дуже тверда» (не можна дряпати навіть за допомогою ножа) застосова-

17 Ми дякуємо др. Г. Шнайдеру (Берлін) та др. М. Дашкевич (Варшава) за важливі поради щодо дослідження кераміки.

18 Подібне оздоблення посуду відомо на черняхівському поселенні Лепесівка (Волинь), де знайдено уламки мисок з пролощеними хрестовидними зображеннями на внутрішній поверхні. Проте автори публікацій наводять переконливі докази діяльності тут провінційно-римських гончарів, якими й були зроблені ці посудини [Воротынский, 2000; Щукін, 2005, С. 122–124, Рис. 75].

на до 31 уламку: 17 від горщиків, 7 від мисок, 3 від глеків, 2 від ваз й 2 від піфосів. Знахідки походять із поселень черняхівської культури Новокогдаково та Адзигольська Коса, один фрагмент належить античній мисці з ангобом з Петухівки. Таким чином, спостерігається тенденція: посудини античного виготовлення мають в середньому меншу твердість, ніж черняхівський матеріал.

Структуру матеріалу можна було спостерігати за допомогою ознак, що виявлялися у зламі черепків. Залежно від кількості отошувача злам посудини був гладкий, гранульований або шаруватий. Отошувачі в глині склалися майже винятково з неорганічного матеріалу. Лише в малому числі випадків (Козирка, Золотий Мис, Новокогдаково) були присутні м'які білі включення, які могли б походити від черепашок або ж становлять органічні забруднення, що випадково потрапили в глину й згоріли. Темні включення, також можливо органічного походження, траплялися ще рідше (Козирка, Золотий Мис).

Відсоток отошувачів варіювався між 1 й 30 %. При цьому горщики виявляли мінімум 5%, а піфоси переважно більше, чим 10 % отошувача. Інші форми посудин містили в більшості випадків 1–7 %. Ці розходження, звичайно, обумовлені функціонально. Оскільки горщики й піфоси відсутні в античному спектрі, наявність зразків з високою часткою отошувача практично обмежується черняхівським посудом. В одиничних випадках черняхівські миски містили понад 10 % отошувача. Мова йде про миски відкритої форми із групи кухонного посуду (наприклад, Рис. 10: 1). Більшість мисок в обох спектрах містило до 5 % отошувача. Розмір зерен отошувача в столовому посуді обох спектрів як правило складав 0,1–0,25 мм, хоча при всіх формах посудин трапляються приклади із крупнішими зернами. Зерна з діаметрами від 1 мм і більш звичайні для горщиків і піфосів. Одночасно з підвищенням в глині частки отошувача збагачується його кольорова шкала. Переважають світлі (білі) або світлі і сірі зерна, рідше трапляються чорні, коричневі, жовті, інколи червоні. Але в Козирці у більшості мисок черняхівського спектру спостерігалася тільки одна фарба. В цьому можна вбачати специфіку місцевих особливостей.

Форма часток отошувача також має певні відмінності. Переважно спостерігалися округлі форми зерна, наприклад, для Козирки у 79 фрагментах із 105. Поряд із цим наявні, як правило, змішано із круглими зернами, частки з кутастою формою. Їх загальне співвідношення в обох типолого-хронологічних спектрах кераміки відрізняється несуттєво (мова йде про столову кераміку, оскільки кухонні горщики та піфоси виявлені лише в черняхівському спектрі). Дещо більше помітна різниця при порівнянні зразків за місцезнаходженням та формами посуду. В Козирці зерна з кутастою поверхнею спостерігаються у половини горщиків, у меншій частині мисок і в одній вазі, в глеках їх зовсім немає. В Золотому Мисі кутасті зерна містила більшість горщиків, тільки дві з 23 мисок і шість з 22 глечиків. В Адзигольській Косі частина горщиків і піфосів виявляли обидві форми зерна.

Із цих спостережень та інших особливостей (окремі прояви частинок, подібних до слюди) можна вивести, що додавання отошувача могло варіюватися залежно від форми посуду, а також у межах форми. При цьому поряд із особливостями вихідних матеріалів міг мати значення різний досвід і метод роботи окремих гончарів і майстерень. У цілому склад отошувачів був обумовлений, насамперед, технічними вимогами, тобто для столового посуду використалися незначні доповнення з тонкого матеріалу. Більше отошувачів і з крупнішими зернами вступали у дію при виготовленні горщиків і піфосів.

Схожі результати дали спостереження пор у глиняній масі, діаметр яких звичайно коливається між 0,1 і 0,25 мм. При цьому маленькі пори характерні для столового посуду, а великі — для горщиків. Треба згадати також каверни (порожнечі) в товщі черепка, що утворилися внаслідок різних технічних помилок. Їх помічено при фрагментах всіх форм посуду, найчастіше у глечиках (21 %) та вазах (19 %), рідше — у мисках (11 %) та горщиках (8 %).

Вивчення керамічного матеріалу й техніки його виготовлення в підсумку показали насамперед різницю між тонкою й грубою керамікою. Це стосується різних ознак отошувачів глини, а також розмірів пор. Порівняння кераміки античного й черняхівського спектрів показало багато подібності в підготовці глиняної

маси для столової кераміки. З'ясовано, що певні отошувачі застосовувалися для окремих груп посудин. Конкретна різниця визначена в обробці поверхні посудин, особливо в застосуванні ангоба. Подальше вивчення матеріалу неможливе без методів природничих наук. Так, питання щодо температур випалу й джерел сировини дотепер залишаються відкритими. Місця виробництва сірої кераміки на досліджених нами пам'ятках дотепер не виявлені. В Ольвії знайдено кілька керамічних печей римського часу, у тому числі для випалу сіроглиняного посуду [Крыжицкий, Русяева, Крапивина и др., 1999, С. 278–282, 335], однак, його типологічний склад нам не відомий.

3. Результати й висновки

Приставаючи до вивчення сіроглиняної кераміки римського часу Нижнього Побужжя, ми припустили тут наявність посуду двох різних культурно-хронологічних спектрів — античного й черняхівського. Дослідження, проведене шляхом вивчення матеріалів насамперед із закритих комплексів, підтвердило таке припущення. Встановлено, що на пам'ятках сільської округи Ольвії кераміка різних спектрів зустрічається тільки в різних комплексах різного часу.

Загальними ознаками обох спектрів є деякі прийоми технології: 1) склад формувальної маси на основі місцевих глин із застосуванням однакових отошувачів для столового посуду; 2) обробка поверхні й декор за допомогою лощіння; 3) відновний випал, що надає виробам сірого кольору.

Різницю між обома спектрами становлять: 1) різний набір категорій кераміки — в античному спектрі наявний тільки столовий посуд, у черняхівському спектрі є столовий, кухонний й тарний (піфоси) посуд; 2) різний типологічний склад у спільній категорії столового посуду (Рис. 25; 26).

Встановлено, що два спектри кераміки мають різне датування. Античні типи кераміки датуються в межах I — першої половини III ст. Деякі типи на підставі наших комплексів можна датувати більш вузько, але це вимагає подальшої перевірки, особливо на матеріалах Ольвії. Черняхівські типи кераміки датуються

в цілому в межах усього часу існування цієї культури (друга половина III — початок V ст.), але для окремих типів на підставі раніших розробок існує вужча дата. Погляди дослідників, які вважають, що виробництво кераміки обох спектрів могло співіснувати, не підтвердилися.

Встановлено також, що два спектри кераміки належать до різних культурних кіл. Типи посуду античного спектру аналогічні типам, відомим в Ольвії, у деяких випадках і на інших античних пам'ятках. Типи посуду черняхівського спектру аналогічні типам, відомим на всій території цієї культури й особливо на півдні України. Макроскопічне дослідження показало практично повну ідентичність зразків кераміки черняхівського спектру з античних пам'яток і з безперечно черняхівських пам'яток (Аджигольська Коса й Новокондаково).

Таким чином, достатньо виразні зразки черняхівської кераміки, будучи «культуrowизначальними», є одночасно й датуючими. Фрагменти таких посудин, тим більше при поєднанні кількох знахідок, дозволяють надійно відносити закритий комплекс або стратиграфічний горизонт пізньоантичної пам'ятки до «черняхівського» («готського», «постантичного») періоду.

Результати нашої роботи істотно різняться від поглядів інших дослідників сіроглиняної кераміки Нижнього Побужжя. У згадуваних вже роботах О. В. Гудкова й В. В. Крапивіна розглядають всі типи сірої кераміки з Ольвії (включаючи й типи черняхівського спектру) як продукт винятково місцевого розвитку й датують римським часом у цілому. Подібність із черняхівськими формами вони не визнають істотною і пояснюють нівелюючим впливом провінційно-римської культури [Гудкова, Крапивина, 1988; Гудкова, Крапивина, 1990].

Очевидно, уявлення про ранню (принаймні з II ст.) появу посуду, аналогічного черняхівським типам, багато в чому пояснюється тим, що «верхні шари Ольвії сильно зруйновані й хронологічно майже не розчленовуються, закритих комплексів мало» [Гудкова, Крапивина, 1988, С. 83]. Однак, у цих шарах неодмінно присутні уламки посудин, що належать до типів, специфічних тільки для черняхівського керамічного комплексу й не властивих ні для провінційної-римської, ні, тим більше, для

ольвійської античної традиції¹⁹. Це триручні вази, глечики, келихи, які мають близькі аналогії на черняхівських поселеннях і могильниках Південної України, а також велика кількість черняхівського посуду більш масових форм — кухонних горщиків і столових мисок. Серед мисок є глибокі біконічні посудини з характерним черняхівським декором (профілювання валиками, каннелюрами або зрізами, пролощений фриз із зигзага, трикутників або сітки). Горщики відрізняються від схожої провінційно-римської продукції важливою деталлю. Вони мають у нижній частині сліди зрізання зайвої глини у вигляді горизонтальних борозен, що пов'язане з їхнім виготовленням у стрічковій техніці на повільному гончарному колі (див. вище). Кухонні горщики провінційного походження, виготовлені за більш прогресивною технологією (витягнуті з одного шматка глини на швидкому колі), як правило, подібних слідів не мають. У такій античній традиції виготовлявся ольвійський кухонний посуд ранньоримського часу й важко припустити, що частина місцевих гончарів могла перейти на нижчий (менш продуктивний) технологічний рівень.

Вище ми згадували точку зору О. В. Гудкової на сіроглиняний посуд городища Козирка [Гудкова, 1991; Gudkova, 1999]. Ця дослідниця виділяє групу, що включає столову й кухонну кераміку й «практично не відрізняється від черняхівського посуду», хоча з'являється більш ніж на півтора століття раніше — наприкінці I ст. н.е. Така кераміка відома й на інших поселеннях ольвійської сільської округи (а також в оточенні Тіри — Молога, Веселе), але автор ніяк не пов'язує її з подібною керамікою з міст. Як робочу гіпотезу, автор припускає думку, що цей «проточерняхівський» керамічний комплекс склався у віддалених центрах на північному заході (північніше Карпат або в Прибалтиці) і потрапив відтіля в Причорномор'я разом з новим населенням [Гудкова, 1999, С. 269–271; Gudkova, 1999, S. 151–154; Гудкова, Малюкевич, 1999, С. 16–17].

19 З пізніх шарів міста та з поховань некрополя походять й інші специфічні для черняхівської культури знахідки — фібули, гребені і т.ін. [Магомедов, 2007]. Нещодавно опубліковане поховання з цілим набором черняхівського посуду IV ст. [Лейпунская, 2006].

На нашу думку, виділення групи «проточерняхівської» кераміки є непорозумінням. Ця кераміка з Козирки дійсно не відрізняється від черняхівської, оскільки вона такою і є. Вся вона пов'язана із третім, черняхівським шаром городища, до якого з різних причин потрапили й знахідки із ранніх будівельних горизонтів. Вся кераміка черняхівського типу, виявлена й на інших пізньоантичних пам'ятках Північного Причорномор'я, при суворому підході, не зустрінута в комплексах, які можна було б датувати поза хронологічними межами черняхівської культури (друга половина III — початок V ст.). Показово, що такого посуду ніколи не буває в похованнях ранньоримського часу [Гудкова, 1999, С. 270].

Гіпотеза про існування не відкритого до тепер ремісничого центру, де в I столітті н.е. могли б вироблятися всі групи гончарного посуду черняхівського типу, реальних підстав не має. В основі «культуровизначальних» форм, орнаментів, пластичного декору черняхівського керамічного комплексу лежать ліпні вироби (вази, біконічні миски, глечики, кухлі, кубки) вельбарської і пшеворської культур [Магомедов, 2001, С. 45–62], населення яких у ранньоримський час не було знайомо з гончарним колом. Прототипи для деяких черняхівських форм можна знайти серед продукції прикордонних провінцій на Нижньому й Середньому Дунаї, зокрема для кухонних горщиків і піфосів типу 1 [Магомедов, 2001, С. 46, 56]. Виробництво столового сіролощеного посуду в I–II ст. було там незначне й помітно зростає лише у кінці IV ст., що більшість європейських дослідників пов'язує із міграцією населення з півдня Східної Європи, тобто з території черняхівської культури [Вагалински, 2002, С. 8–38]. У провінціях Нижнього Дунаю серед ранніх виробів до черняхівських форм наближаються окремі типи мисок [Вагалински, 2002, С. 111–114, №№ 181–183, 200–201]. Профілі, близькі мискам «відкритого типу», існували також серед червоноглиняних виробів [Porilian, 1976, Pl. LXX, 858–866]. В основі деяких типів черняхівських глечиків простежуються провінційні пропорції. Таким чином, форми певних видів масової римської кераміки були сприйняті черняхівськими майстрами й творчо перероблені відповідно до місцевих смаків. Для

столового посуду — насамперед, шляхом наближення профілю посудин до звичних біко-нічних форм.

Практичним результатом нашого дослідження є можливість на підставі знахідок сірої кераміки визначати культурну приналежність і хронологічну позицію певної пам'ятки, культурного шару або об'єкта. Розглянемо, які результати отримані за матеріалами досліджених пам'яток.

Козирка 1. Виявлено кераміку античну (Рис. 6: 1–6; 7) і черняхівську (Рис. 6: 7; 8; 9; 10; 11; 12). Особливістю античного спектру кераміки є наявність двох типів мисок, не характерних для Ольвії, але вони мають аналогії на Нижньому Дунаї. Зв'язок матеріалів Козирки з цим регіоном був відзначений й на інших знахідках; припускають, що тут було поселення ветеранів-легіонерів фракійського походження [Бураков, 1976, С. 116; Буйських, 1991, С. 136–137]. Чіткий поділ двох спектрів сірої кераміки дозволив встановити, що крім римської кам'яної забудови городища, з якою ми пов'язали 9 закритих комплексів, тут також були об'єкти черняхівської культури: землянка 1, заповнення приміщення 7 у будинку № 5, яма 15 (комплекси 9, 11–13). Безперечно до цієї культури слід віднести також залишки найпізніших кам'яних будівель, не пов'язаних з римським плануванням городища. А. В. Бураков виділив їх у третій (верхній) будівельний горизонт, де представлена в основному сіра кераміка [Бураков, 1962, С. 80].

Золотий Мис. Виявлено кераміку античну (Рис. 13; 14: 1–2, 4–9; 15; 16: 1–5; 17: 4) і черняхівську (Рис. 14: 3; 16: 6–10; 17: 1–3, 5–11; 18). До ранньоримського часу належать 23 комплекси, до черняхівського — одна або дві господарські ями (комплекси 8 й 10). Матеріали черняхівської культури на городищі виділені вперше.

Петухівка 2. Виявлено кераміку античну (Рис. 19: 1–9, 11–12) і черняхівську (Рис. 19: 10, 13–15; 20). Городище Петухівка майже піввіку назад було включено до списку „спірних” черняхівських пам'яток [Махно, 1960, С. 68] і з тих пір у контексті цієї культури не згадувалося. Тепер черняхівська приналежність верхнього горизонту городища сумнівів не викликає.

Станіслав. Виявлено кераміку античну й черняхівську (Рис. 21), причому у всіх 7 комплексах була присутня лише остання. Дотепер із всіх розглянутих пам'яток ольвійської округи наявність землянок з матеріалами черняхівської культури було без сумнівів констатовано тільки на цьому городищі [Виноградов, 2002]²⁰.

Стара Богданівка 1. Виявлено кераміку античну (Рис. 22: 4–6) і черняхівську (Рис. 22: 7). Два комплекси із сіроглиняними фрагментами включали лише антично-римський матеріал. Матеріали черняхівської культури на городищі виділені вперше.

Радсад. Виявлено лише античну кераміку (Рис. 22: 2–3). Знахідки походять із культурного шару.

Скелька 1. Виявлено античну кераміку (Рис. 22: 1). Знахідки походять із одного комплексу й з культурного шару.

Таким чином, серед досліджених матеріалів із семи городищ сільської округи Ольвії кераміка черняхівської культури виявлена на п'ятих пам'ятках: Козирка 1, Золотий Мис, Петухівка 2, Станіслав, Стара Богданівка 1. Крім того, подібні старожитності є ще на деяких античних пам'ятках регіону. Ми оглянули у фондах заповідника «Ольвія» невелику колекцію з розкопок городища Мис, що також належало до системи оборони Ольвійської держави перших століть н.е. [Буйських, Бураков, 1977] (Рис. 1; 2). У колекції присутня черняхівська кераміка разом з набором імпортованих, характерним для черняхівських же комплексів другої половини IV – початку V ст.: уламки амфор типів «Делакеу», Шелов F та E, фрагмент червонолакового блюда типу PRS форма 1A [Магомедов, 2001, С. 62–64]²¹. Як було сказано

20 Ю. А. Виноградов вважає, що в перші століття н.е. на Станіславському мисі існувало лише черняхівське поселення. Однак, іншими дослідниками встановлено, що з рубежу н.е. до середини III ст. тут знаходилось античне городище [Крыжицкий и др., 1989, С. 156; Крыжицкий и др., 1990, С. 91, 92; Буйских 1991, С. 74–77].

21 Блюда типу PRS форма 1A походять із згаданої вище черняхівської півземлянки на городищі Станіслав (комплекс 1), а також з близько розташованих черняхівських пам'яток: Вікторівка II, Сичавка, Кам'янка-Анчекрак, Лугове [Магомедов, Диденко, в печати].

вище, в Ольвії також виявлені матеріали черняхівської культури, у тому числі різноманітна кераміка [Магомедов, 2006, С. 49–50; Магомедов, 2007]. На жаль, опублікована дуже невелика частина цих знахідок.

Античні поселення Нижнього Побужжя римського часу існують від рубежу н.е. приблизно до середини III ст. Для цього періоду, як ми встановили, у комплексі сірої кераміки регіону панують стійкі античні традиції, що беруть свій початок ще в попередню епоху. Після цього в регіоні відбувається повна зміна традицій у місцевій кераміці, пов'язане зі зміною населення. На більшості городищ з'являється горизонт зі знахідками черняхівських матеріалів, тобто ці пункти на пізньому етапі їх історії (кінець III — початок V ст.) стають пам'ятками черняхівської культури. Згідно з сучасними уявленнями про цю культуру, нове населення городищ складало насамперед готи [Магомедов, 2004].

Висновки:

1. Сіра кераміка римського часу на пам'ятниках Нижнього Побужжя чітко поділяється на два культурно-хронологічних спектри: античний (I — середина III ст.) і черняхівський (друга половина III — початок V ст.). Перший містить у собі столову кераміку. Для другого спектру характерна столова, кухонна кераміка й посуд господарського призначення. Столова кераміка цих спектрів різниться за профілюванням, елементами орнаменту й характером обробки поверхні посудин.

2. Черняхівська кераміка для пізньоантичних пам'яток Північного Причорномор'я становить ще одну групу датуючого матеріалу, що дозволяє надійно відносити закритий комплекс або стратиграфічний горизонт певної пам'ятки до періоду другої половини III — початку V ст.

3. На більшості городищ перших століть н.е. у Нижньому Побужжі присутній горизонт знахідок другої половини III — початку V ст., залишений населенням черняхівської культури. Він пов'язаний із проживанням у регіоні частини готських племен.

Табл. 1. Сумарний склад керамічного матеріалу із закритих комплексів Козирки й Золотого Мису за польовою документацією.

1.1. Козирка

кераміка комплекси	сіроглиняна		червоноглин.		червонолак.		амфорна		ліпна		усього
	кільк.	%	кільк.	%	кільк.	%	кільк.	%	кільк.	%	
античні (1–8, 10)	60	4,5	223	16,6	139	10,4	555	41,4	364	27,1	1341
черняхівські (9, 11–13)	343	25,6	6	0,4	45	3,3	519	38,7	429	32,0	1342

1.2. Золотий Мис

кераміка комплекси	сіроглиняна		червоноглин.		червонолак.		амфорна		ліпна		усього
	кільк.	%	кільк.	%	кільк.	%	кільк.	%	кільк.	%	
античні (1–9, 11–25)	412	4,6	798	8,8	683	7,6	6147	68,1	984	10,9	9024
черняхівські (10)	1	7,1	0	0	0	0	11	78,6	2	14,3	14

Литература

- Баран В.Д., 1981. Черняхівська культура (за матеріалами Верхнього Дністра та Західного Бугу). Київ.
- Блаватский В.Д., 1961. Античная археология Северного Причерноморья. Москва.
- Буйских А.В., 2004. О керамических комплексах VI в. до н.э. из Ольвии // Боспорские чтения. V. Керчь.
- Буйских С.Б., 1982. Два фигурных сосуда из раскопок городища Золотой Мыс // Новые памятники древней и средневековой художественной культуры. Киев.
- Буйских С.Б., 1991. Фортификация Ольвийского государства (первые века нашей эры). Киев.
- Буйских С.Б., 1992. Просопография ольвийской вексилляции // Международные отношения в бассейне Черного моря в древности и средние века. VI. Ростов-на-Дону.
- Буйских С.Б., 2006. Серая керамика как этнопоказатель греческого населения Нижнего Побужья в VI-I вв. до н.э. // Боспорские исследования. XI.
- Буйских С.Б., Бураков А.В., 1977. Античное городище на мису між Березанським та Сосяцьким лиманами // Археологія. № 22.
- Бураков А.В., 1962. Городище біля с. Козирки поблизу Ольвії // АП. XI.
- Бураков А.В., 1976. Козырское городище рубежа и первых столетий нашей эры. Киев.
- Былкова В.П., 2000. Поселения на Нижнем Днепре в аспекте скифо-эллинических отношений (рубеж V-IV вв. до н.э. — III в. н.э.) // Археологические вести. 7. Санкт-Петербург.
- Вагалински Л.Ф., 2002. Излъскана керамика от I — начало на VII век южно от Долен Дунав (България). *Vagalinski L. F. Burnished pottery from the first century to the beginning of the seventh century AD from the region south of the lower Danube (Bulgaria).* Sofia.
- Ветштейн Р.И., 1950. Керамические мастерские Ольвии и их продукция. Киев. НА ИА НАНУ. Ф. 12. № 304.
- Ветштейн Р.И., 1955. Серая лощеная керамика Ольвии первых веков нашей эры. Киев. НА ИА НАНУ. Ф. 12. № 376.
- Виноградов Ю.А., 2002. Городище Станислав (основные итоги исследований 1982, 1988–91 гг.) // Археологічна збірка. № 2 (Херсонська обласна інспекція охорони пам'яток). Херсон.
- Виноградов Ю.А., Марченко К. К., 1986. Античное поселение Лупарево 2 // Ольвия и ее округа. Киев.
- Виноградов Ю.Г., 1990. Ольвиополиты в Северо-Западной Таврике // Древнее Причерноморье. Одесса.
- Воротынский А.В., 2000. О черняховских чашах с крестами из Лепесовки // *Stratum plus*. № 4.
- Гайдукевич В.Ф., 1955. История античных городов Северного Причерноморья (краткий очерк) // Античные города Северного Причерноморья. Москва-Ленинград.
- Гороховський Є.Л., Зубар В.М., Гаврилюк Н.О., 1985. Про пізню дату деяких античних городищ Ольвійської хори // Археологія. № 49.
- Гребенников Ю.С., Гребенников В.Б., Магомедов Б.В., 1982. Черняховские могильники западного побережья Бугского лимана // Памятники римского и средневекового времени в Северо-Западном Причерноморье. Киев.
- Гудкова А.В., 1979. Классификация сероглиняной столовой керамики Тиры II–IV вв. н.э. // Античная Тира и средневековый Белгород. Киев.
- Гудкова А.В., 1991. Сероглиняная керамика Козырского городища // Проблемы археологии Северного Причерноморья. Херсон.
- Гудкова А.В., 1999. I-IV вв. в Северо-Западном Причерноморье (Культура оседлого населения) // *Stratum plus*. № 4.
- Гудкова А.В., Крапивина В.В., 1988. Сероглиняная гончарная керамика Ольвии первых веков нашей эры // Античные древности Северного Причерноморья. Киев.
- Гудкова А.В., Крапивина В.В., 1990. Сероглиняная керамика Тиры, Ольвии и памятников черняховской культуры. Киев (Препринт).
- Гудкова А.В., Малюкевич А.Е., 1999. Сероглиняная кружальная керамика поселений на Днестровском лимане (первая четверть I тыс. н.э.) // *Stratum plus*. № 4.
- Доманский Я.В., Марченко К.К., 1980. Поселение ольвийской хоры Козырка 2 // Археологический сборник Государственного Эрмитажа. 21.

Домжальский К., 1998. Из истории исследования краснолаковой керамики восточного производства // Эллинистическая и римская керамика в Северном Причерноморье (Труды ГИМ. — Вып. 102). Москва.

Зайцева К.И., 1962. Местная керамика Ольвии эллинистического времени (курильницы и амфоры) // ТГЭ. Т. VII.

Зайцева К.И., 1971. Ольвийский сероглиняный канфар // СГЭ. Вып. 33.

Зайцева К.И., 1974. Местная расписная керамика Ольвии эллинистического времени (IV-II в. до н.э.). Автореферат дисс... канд. ист. наук. Ленинград.

Зайцева К.И., 1984. Ольвийские кубки и канфары VI-IV вв. до н.э. // ТГЭ. Т. XXIV.

Зеест И.Б., 1960. Керамическая тара Боспора // МИА. № 83.

Зубарь В.М., 2001. О заключительном этапе истории Ольвии (третья четверть III — первая половина IV в. // ВДИ. № 1.

Зубарь В.М., Сон Н.А., 1995. К интерпретации одной латинской надписи из Ольвии (IOSPE I² № 322) // ВДИ. № 3.

Зубарь В. М., Крапивина В.В., 1999. О римском гарнизоне Ольвии в середине III в. // Vita Antiqua. № 2.

Зубар В.М., Козуб Ю.И., 2002. Нова епітафія римського легіонера з Ольвії // Археологія. № 2.

Зубар В.М., Козуб Ю.И., 2004. Нові надгробки з латинськими епітафіями з Ольвії // Археологія. № 3.

Капошина С.И., 1955. Из истории греческой колонизации Нижнего Побужья // МИА. № 50.

Карышковский П.О., 1968. Из истории поздней Ольвии // ВДИ. № 1.

Карышковский П.О., 1988. Монеты Ольвии. Киев.

Кастанаян Е.Г., Арсеньева Т.М., 1984. Керамика // Античные государства Северного Причерноморья. Москва.

Книпович Т.Н., 1940. Керамика местного производства из раскопа И // Ольвия. Т. 1. Киев.

Козуб Ю.И., 1974. Некрополь Ольвії V–IV ст. до н.е. Київ.

Крапивина В.В., 1979. Орнаментация сероглиняной керамики римского времени из Ольвии // Памятники древних культур Северного Причерноморья. Киев.

Крапивина В.В., 1987. Простая столовая керамика // Культура населения Ольвии и ее окружи в архаическое время. Киев.

Крапивина В.В., 1993. Ольвия. Материальная культура I-IV вв. н.э. Киев.

Крапивина В.В., 2007. Ольвия, Тира и готы в III-IV веках н.э. // Международные отношения в бассейне Черного моря в древности и средние века: Сб. матер. XII междунар. научной конференции. Ростов на Дону.

Крапивина В.В., Домжальский К., 2008. Позднеантичная Ольвия в свете находок краснолаковой керамики // Боспор и Северное Причерноморье в античную эпоху. Санкт-Петербург.

Крыжицкий С.Д., 1985. Ольвия. Историко-ографическое исследование архитектурно-строительных комплексов. Киев.

Крыжицкий С.Д., Буйских С.Б., Бураков А.В., Отрешко В.М., 1989. Сельская округа Ольвии. Киев.

Крыжицкий С.Д., Буйских С.Д., Отрешко В.М., 1990. Античные поселения Нижнего Побужья (археологическая карта). Киев.

Крыжицкий С.Д., Русяева А.С., Крапивина В.В., Лейпунская Н.А., Скржинская М.В., Анохин В.А., 1999. Ольвия. Античное государство в Северном Причерноморье. Киев.

Кульская О.А., 1940. Химико-технологическое исследование ольвийских керамических изделий // Ольвия. Т. 1. Киев.

Кульська О.А., 1958. Хіміко-технологічне вивчення кераміки з Ольвії // АП. Т. VII.

Латышев В.В., 1887. Исследования об истории и государственном строе города Ольвии. Санкт-Петербург.

Леви Е.И., 1956. Ольвийская агора // МИА. № 50.

Лейпунская Н.А., 2006. Детское погребение III-IV вв. из Ольвии // Северное Причерноморье в эпоху античности и средневековья. Памяти Н. П. Сорокиной (Труды ГИМ. — Вып. 159). Москва.

Магомедов Б.В., 1977. О происхождении форм черняховской гончарной керамики // Новые исследования археологических памятников на Украине. Киев.

Магомедов Б.В., 1979. Каборга IV (раскопки 1973–1974 гг.) // Могилиники черняховской культуры. Москва.

- Магомедов Б.В., 1985. Ольвия и черняховская культура // Проблемы исследования Ольвии. Парутино.
- Магомедов Б.В., 1987. Черняховская культура Северо-Западного Причерноморья. Киев.
- Магомедов Б.В., 1987а. Черняховское городище у с. Александровка // Днестро-Дунайское междуречье в I — начале II тыс. н.э. Киев.
- Магомедов Б.В., 1991. Каменка-Анчекрак. Поселение черняховской культуры. Киев.
- Магомедов Б., 2001. Черняховская культура. Проблема этноса. Lublin.
- Магомедов Б.В., 2004. Городища-крепости ольвийской округи в поздне римское время // *Boristhenika-2004*. Матер. межд. конф. к 100-летию начала исследований о. Березань Э.Р. фон Штерном. Николаев.
- Магомедов Б.В., 2004а. Могильник черняхівської культури Кам'янка-Анчекрак // *Археологія* ранніх слов'ян. Дослідження і матеріали. Київ.
- Магомедов Б.В., 2006. Монети як джерело вивчення історії племен черняхівської культури // *Археологія*. № 4.
- Магомедов Б.В., 2006а. Римские амфоры в черняховской культуре // *Готы и Рим*. Киев.
- Магомедов Б.В., 2007. Ольвия і варвари в пізньоантичний період // *Археологія*. № 4.
- Магомедов Б.В., Гудим-Левкович А.Н., 2003. Поселение IV–V вв. у с. Луговое в Николаевской области // *Дослідження з археології, історії, етнографії: пам'яті Н. М. Кравченко*. Київ.
- Магомедов Б.В., Диденко С.В., в печати. Краснолаковая керамика в черняховской культуре // *Боспорские исследования*.
- Марченко К.К., Доманский Я.В., 1999. Два поселения Нижнего Побужья архаического времени // *Stratum Plus*. № 3.
- Махно Е.В., 1960. Памятники черняховской культуры на территории УССР // *МИА*. № 82.
- Охотников С.Б., 1990. Нижнее Поднестровье в VI–V вв. до н.э. Киев.
- Парович-Пешикан М., 1974. Некрополь Ольвии эллинистического времени. Киев.
- Рикман Э.А., 1975. Этническая история населения Поднестровья и прилегающего Подунавья в первых веках нашей эры. Москва.
- Рогов Е.Я., 2000. Ольвиополиты в Северо-Западном Крыму // *ΣΥΣΣΙΤΙΑ*. Памяти Ю. В. Андреева. Санкт-Петербург.
- Ростовцев М.И., 1915. Военная оккупация Ольвии римлянами // *ИАК*. Вып. 58.
- Сазанов А.В., 1989. О хронологии Боспора ранневизантийского времени // *СА*. №4.
- Сазанов А.В., 1992. Тонкостенные красноглиняные амфоры типа 95 по И. Б. Зеест: типология и хронология // *ПАВ*. Вып. 2.
- Самойлова Т.Л., 1994. Деякі форми елліністичної рельєфної кераміки з Ольвії // *Археологія*. № 2.
- Самойлова Т.Л., Строкин С.В., 1982. Керамика северопонтийских городов из Тиры (IV–I вв. до н.э.) // *Археологические памятники Северо-Западного Причерноморья*. Киев.
- Секерская Н.М., 1989. Античный Никоний и его округа в VI–IV вв. до н.э. Киев.
- Синицын М.С., 1950. Древнее городище у хутора Петуховки Очаковского района Николаевской области по раскопкам 1940, 1949, 1950 гг. — *НА ИА НАНУ*. 1950/116.
- Скуднова В.М., 1988. Архаический некрополь Ольвии. Ленинград.
- Славин Л.М., 1940. Отчет о раскопках в Ольвии в 1935 и 1936 гг. // *Ольвия*. Т. 1.
- Славин Л.М., 1952. Наслідки археологічних досліджень Ольвійської експедиції в 1947 і 1948 рр. // *АП*. Т. 4.
- Славин Л.М., 1952. Отчет о работах Ольвийской экспедиции 1952 г. *НА ИКА НАНУ*. 1952/10а.
- Славин Л.М., 1954. Поселения первых веков нашей эры на среднем и нижнем Ингульце // *КСИА АН УССР*. Т. 3.
- Славин Л.М., 1955. Археологічні дослідження городищ, поселень та могильників ольвійського оточення у 1949–1950 рр. // *АП*. Т. 5.
- Сміленко А.Т., 1975. Слов'яни та їх сусіди в Степовому Подніпров'ї (II–XIII ст.). Київ.
- Смирнова Г.И., 1999. Еще раз о серой кружаловой керамике из раннескифских памятников Среднего Поднестровья // *АСГЭ*. № 34.
- Сымонович Э.А., 1955. Памятники черняховской культуры степного Поднепровья // *СА*. Т. 24.
- Сымонович Э.А., 1973. Культуры римского времени и славяне // *Berichte über den II. Internationale Kongreß für slawische Archeologie*. Berlin.
- Тиханова М.А., 1973. К вопросу о происхождении гончарной керамики черняховской

культуры // Античные города Северного Причерноморья и варварский мир. Краткие тез. докл. к научной конференции. Ленинград.

Ханенко И.М., 1979. Серая керамика из поселений правобережья Бугского лимана // Местное население Причерноморья в эпоху Великой Греческой колонизации. Материалы II Всесоюзного симпозиума. Тбилиси.

Чубова А.П., 1938. Серая керамика архаического времени из некрополя Ольвии в собрании Эрмитажа. Ленинград. НА ИА НАНУ. Ф. 12. № 146.

Шелов Д.Б., 1978. Узкогорлые светлоглиняные амфоры первых веков нашей эры: классификация и хронология // КСИА. Вып. 156.

Щукин М.Б., 2005. Готский путь (готы, Рим и черняховская культура). Санкт-Петербург.

Alexandrescu P., 1972. Un groupe de céramique fabrique à Istros // Dacia. N.S. XVI.

Alexandrescu P., 1978. La ceramique d'époque archaïque et classique (VII-IVe s.) // Histria. IV.

Alexandrescu P., 1999. Les modèles grecs de la céramique Thrace tournée // P. Alexandrescu. L'aigle et le dauphin. Etudes d'archéologie pontique. Bucarest-Paris.

Bayne N., 2000. The Grey Wares of North-West Anatolia in the Middle and Late Bronze Age and the Early Iron Age and their Relation to the Early Greek Settlements // Asia Minor Studien. Bd. 37. Bonn.

Bujskich S.B., 1994. Zum Limes im nördlichen Schwarzmeerraum // Bonner Jahrbücher. Bd. 194.

Gudkova A.V., 1999. Die grautonige Keramik der Siedlung von Kozyrka in der Umgebung von Olbia (Zum Problem der Protočernjachov-Keramik) // Die Sîntana de Mureș-Černjachov-Kultur. Akten des Internationalen Kolloquiums. Bonn.

Hayes J.W., 1972. Late Roman Pottery. London.

Popilian G., 1976. Ceramica romana din Oltenia. Craiova.

Richter G.M., 1971. Engraved gems of the Romans. London.

Salomonson J.W., 1969. Spätromische rote Tonware mit Reliefverzierung aus nordafrikanischen Werkstätten // Bulletin van de Veeniging tot Bevordering der Kennis van de antike Beschaving. XLIV.

Schultze E., Magomedov B., Bujskich S., 2006. Grautonige Keramik des Unteren Buggebietes in römischer Zeit. Nach Materialien der Siedlungen in der Umgebung von Olbia // Eurasia antiqua. 12.

Ščeglov A.N., 1987. Un établissement rural en Crimée: Panskoje (fouilles de 1969–1985) // DHA. № 13.

Weiß C., 1996. Die antiken Gemmen der Sammlung F. J. R. Bergau im Germanischen Nationalmuseum Nürnberg (Antike Gemmen in deutschen Sammlungen V). Nürnberg.

Перелік скорочень

- АП — Археологічні пам'ятки УРСР. Київ.
АСГЭ — Археологический сборник (Государственный Эрмитаж). Санкт-Петербург.
ГИМ — Государственный Исторический музей. Москва.
ИАК — Известия археологической комиссии. Санкт-Петербург.
КСИА — Краткие сообщения Института археологии АН СССР. Москва.
КСИА АН УССР — Краткие сообщения Института археологии АН УССР. Киев.
МИА — Материалы и исследования по археологии СССР. Москва.
НА ИА НАНУ — Научный архив Института археологии Национальной академии наук Украины. Киев.
ПАВ — Петербургский археологический вестник. Санкт-Петербург.
СА — Советская археология. Москва.
СГЭ — Сообщения Государственного Эрмитажа. Ленинград.
ТГЭ — Труды Государственного Эрмитажа. Ленинград.
BSH — Bulletin de correspondance hellenique. Paris.
DHA — Dialogues d'histoire ancienne. Paris.
IOSPE — Inscriptiones Antiquae Orae Septentrionalis Ponti Euxini. Petropoli.
SHA — Scriptores Historiae Augustae.
- Скорочення в основному тексті**
ІА НАНУ — Інститут археології НАН України. Київ.
ІМК РАН — Інститут історії матеріальної культури РАН. Санкт-Петербург.
КНУ — Київський Національний університет ім. Т. Шевченка. Київ.
ОАМ — Одеський археологічний музей НАНУ. Одеса.
ХКМ — Херсонський краєзнавчий музей. Херсон.

Відомості про авторів

- Шультце Ердмута* — Берлін, доктор, науковий співробітник Євроазіатського відділу Германського археологічного інституту.
E-mail: ers@eurasien.dainst.de
Магомедов Борис Вікторович — Київ, доктор історичних наук, ведучий науковий співробітник, Інститут археології НАН України.
E-mail: bmagomedov@rambler.ru
Буйських Сергій Борисович — Київ, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, Інститут археології НАН України.
E-mail: allabuy@ukr.net

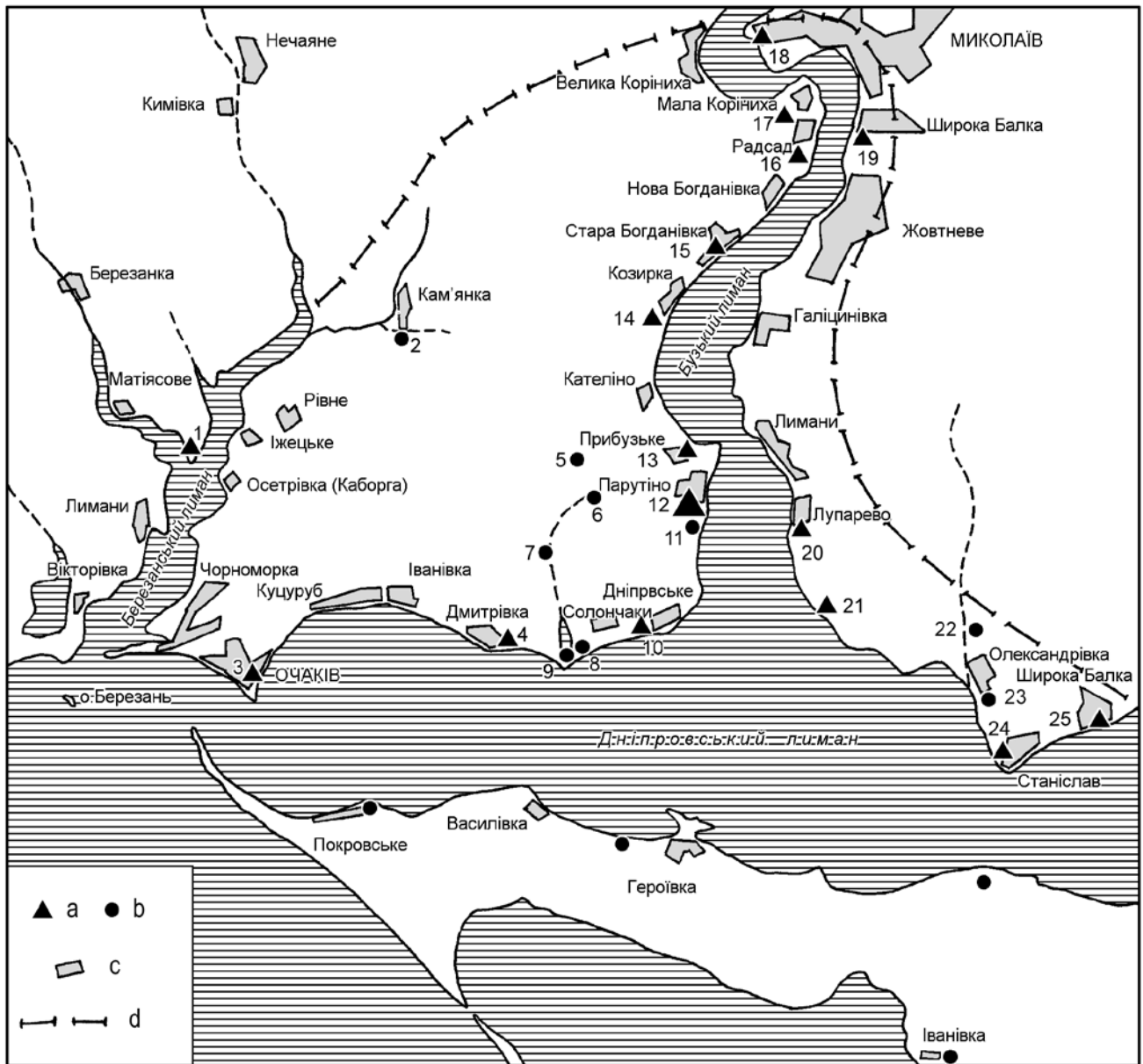

Рис. 1. Античні пам'ятки I – середини III ст. н.е. у Нижньому Побужжі.

a — укріплені городища, b — сільські поселення, c — сучасні населені пункти, d — межа Ольвійської держави; 1 — Мис; 2 — Кам'янка; 3 — Очаків; 4 — Петухівка; 5, 6, 7 — Аджигольська Балка; 8, 9 — Аджигольська Коса; 10 — Дніпровське; 11 — Безім'янна Балка; 12 — Ольвія; 13 — Чертовате; 14 — Козирка; 15 — Стара Богданівка; 16 — Радсад; 17 — Дідова Хата; 18 — Попова Балка; 19 — Сиверсів Маяк; 20 — Семенів Ріг; 21 — Скелька; 22, 23 — Олександрівка; 24 — Станіслав; 25 — Золотий Мис.

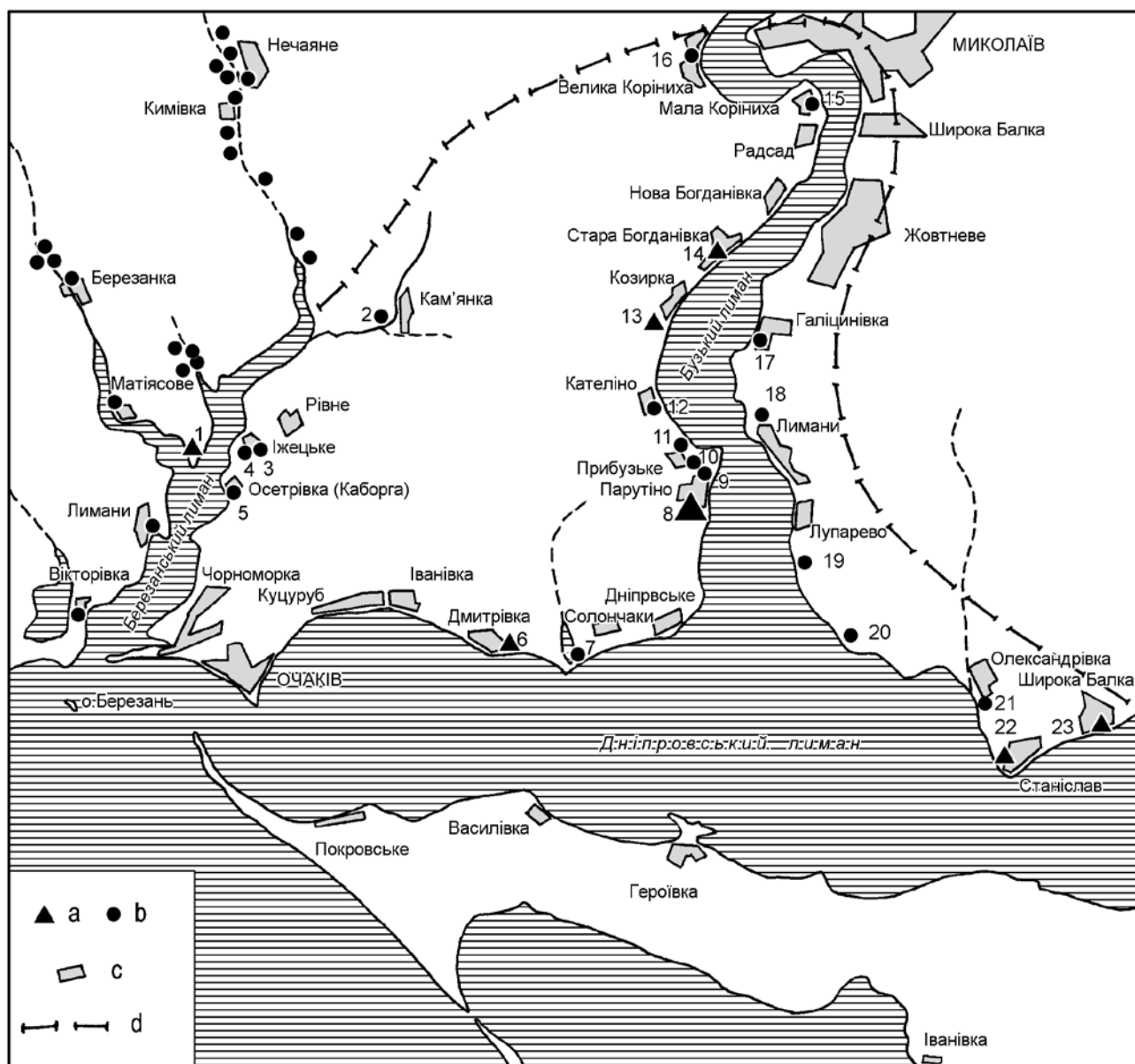

Рис. 2. Пам'ятки черняхівської культури другої половини III–IV ст. у Нижньому Побужжі

a — укріплені городища, b — сільські поселення, c — сучасні населені пункти, d — межа Ольвійської держави до середини III ст.; 1 — Мис; 2 — Кам'янка-Анчекрак (Кам'янка 4); 3, 4 — Іжецьке 2, 3; 5 — Каборга 4; 6 — Петухівка 2; 7 — Аджигольська Коса 2; 8 — Ольвія; 9, 10 — Волошська Коса 11, 9; 11 — Чертовате 1; 12 — Кателіно 2; 13 — Козирка 1; 14 — Стара Богданівка 1; 15 — Мала Корініха 1; 16 — Велика Корініха 3; 17 — Галіцинівка; 18 — Лісгосп 1; 19 — Хаблів Хутір; 20 — Скелька 2; 21 — Олександрівка 1; 22 — Станіслав 1; 23 — Золотий Мис.

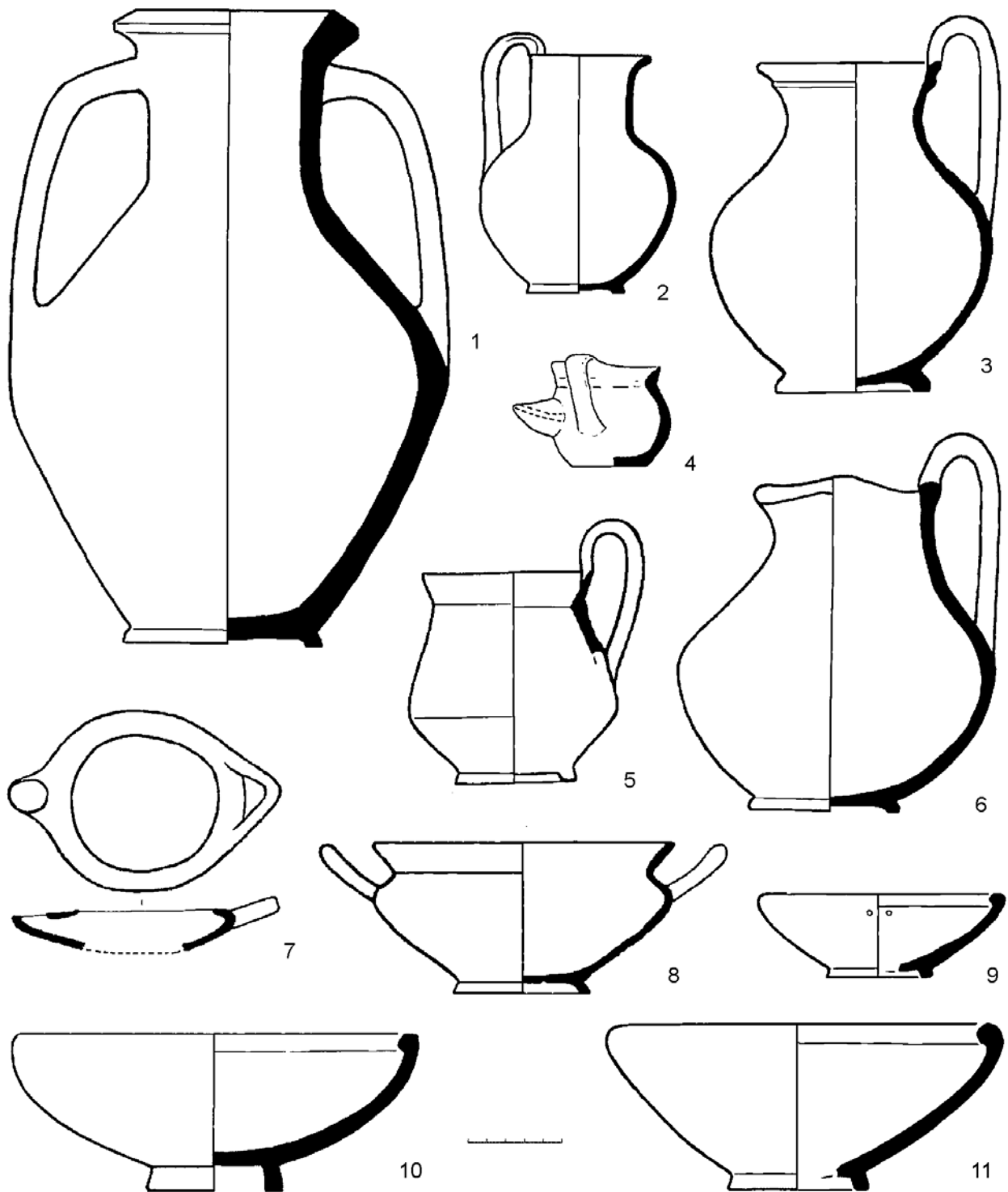

Рис. 3. Сіроглиняна кераміка архайчного часу.

1 — Чертовате-7; 2 — Велика Чорноморка-2; 3, 5, 7 — Куцуруб-1; 4 — Стара Богданівка-2; 6 — Адзигол-1; 8 — Ольвія; 9, 11 — Лупарево-2; 10 — Бейкуш (1, 2, 6, 10 — за: Крыжицкий, Буйских, Бураков, Отрешко, 1989; 3, 4, 5, 7 — за: Марченко, Доманский, 1999; 8 — за: Крапивина, 1987; 9, 11 — за: Виноградов, Марченко, 1986).

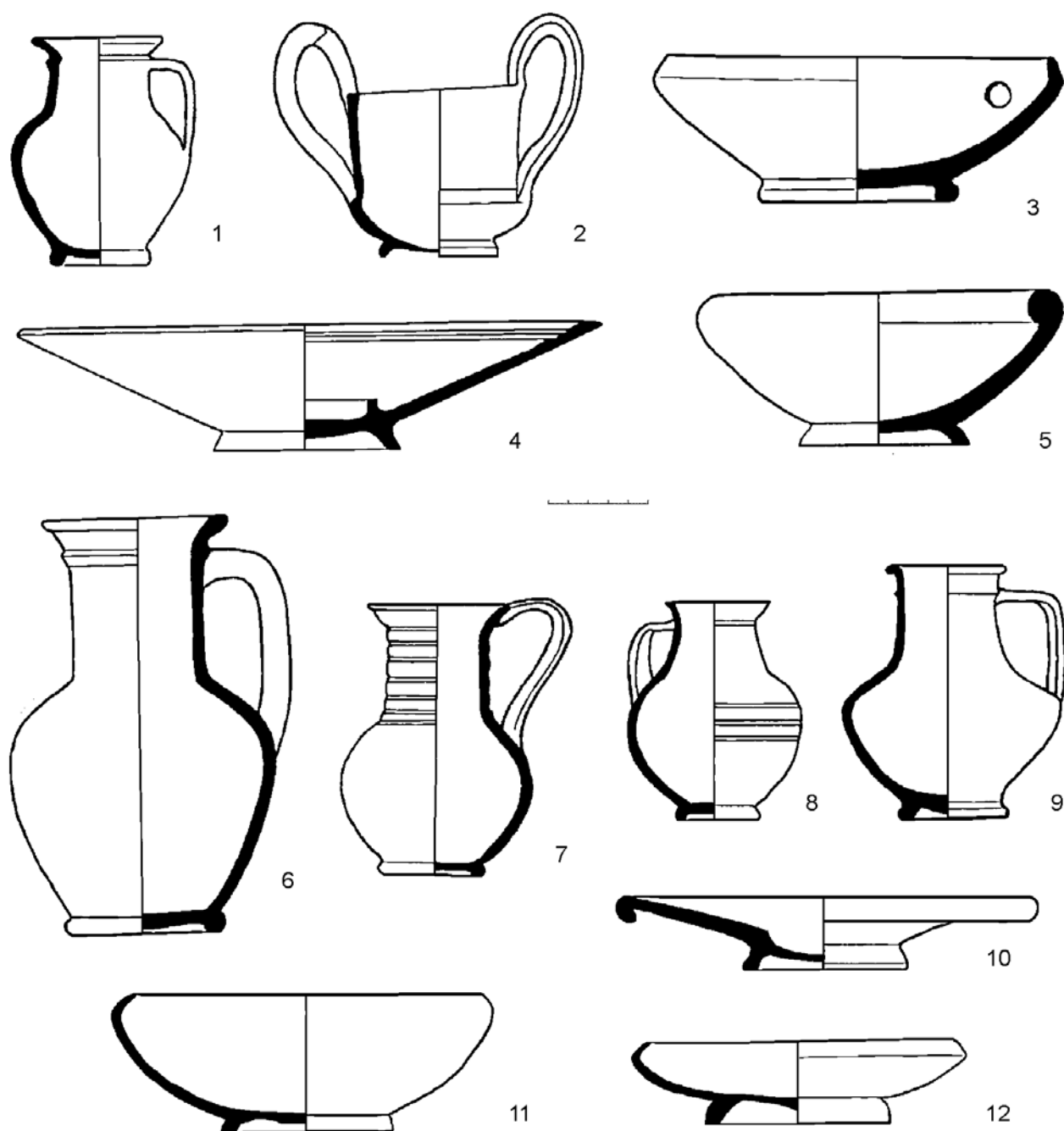

Рис. 4. *Сіроглиняна кераміка класичного (1–5) та елліністичного (6–12) часів.*

1 — Садиба Литвиненко; 2, 4, 5, 8, 9, 11, 12 — Ольвія; 3, 6, 7 — Козирка-2; 10 — Білозерка (1, 10 — за: Былкова, 2000; 2 — за: Зайцева, 1971; 3, 6, 7 — за: Доманский, Марченко, 1980; 4, 5 — за: Козуб, 1974; 8, 9, 11, 12 — за: Парович-Пешикан 1974).

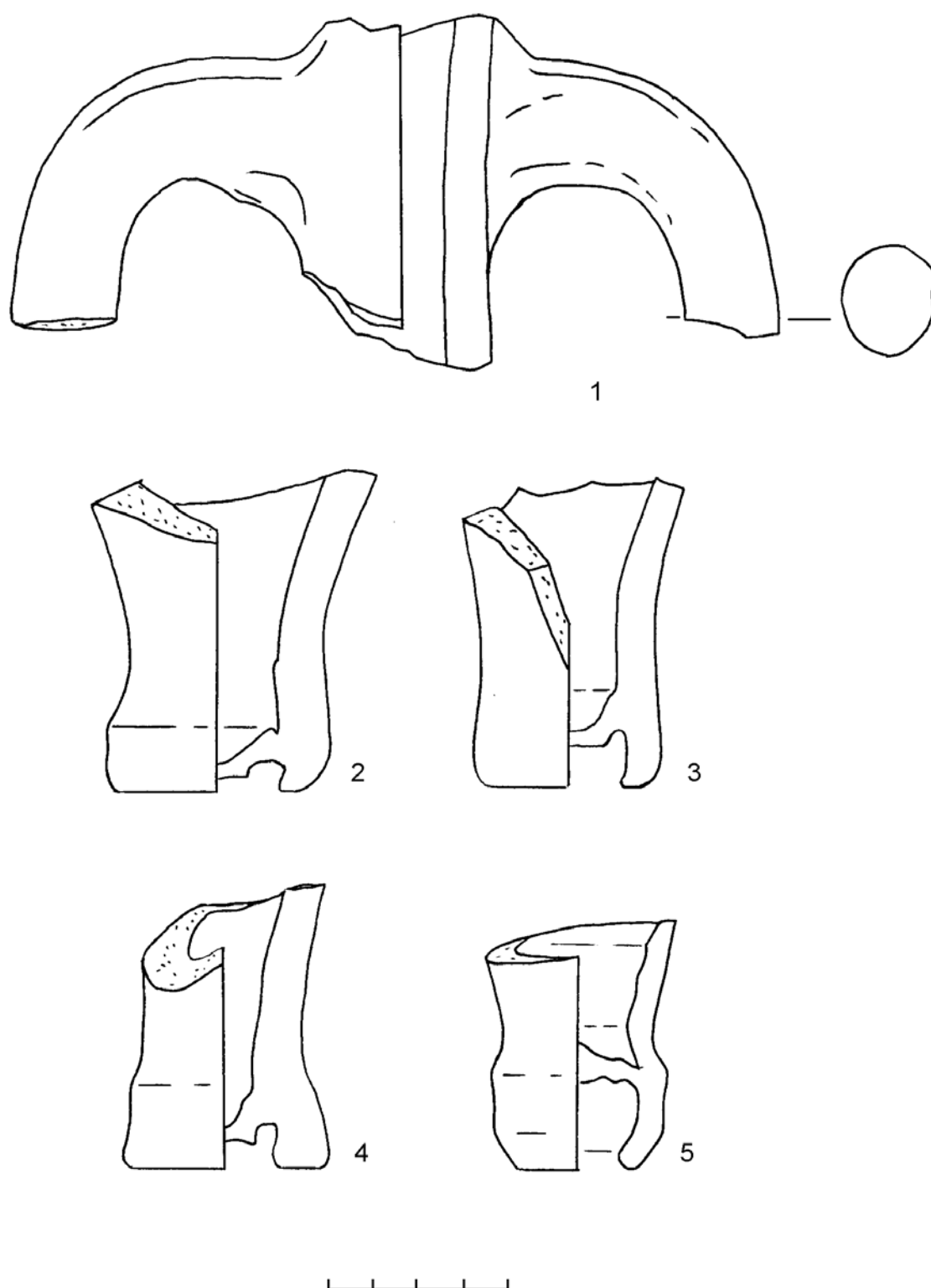

Рис. 5. Козирка. Уламки амфор типу Шелов F (1–4) та Зеест 95 (5) з культурного шару.

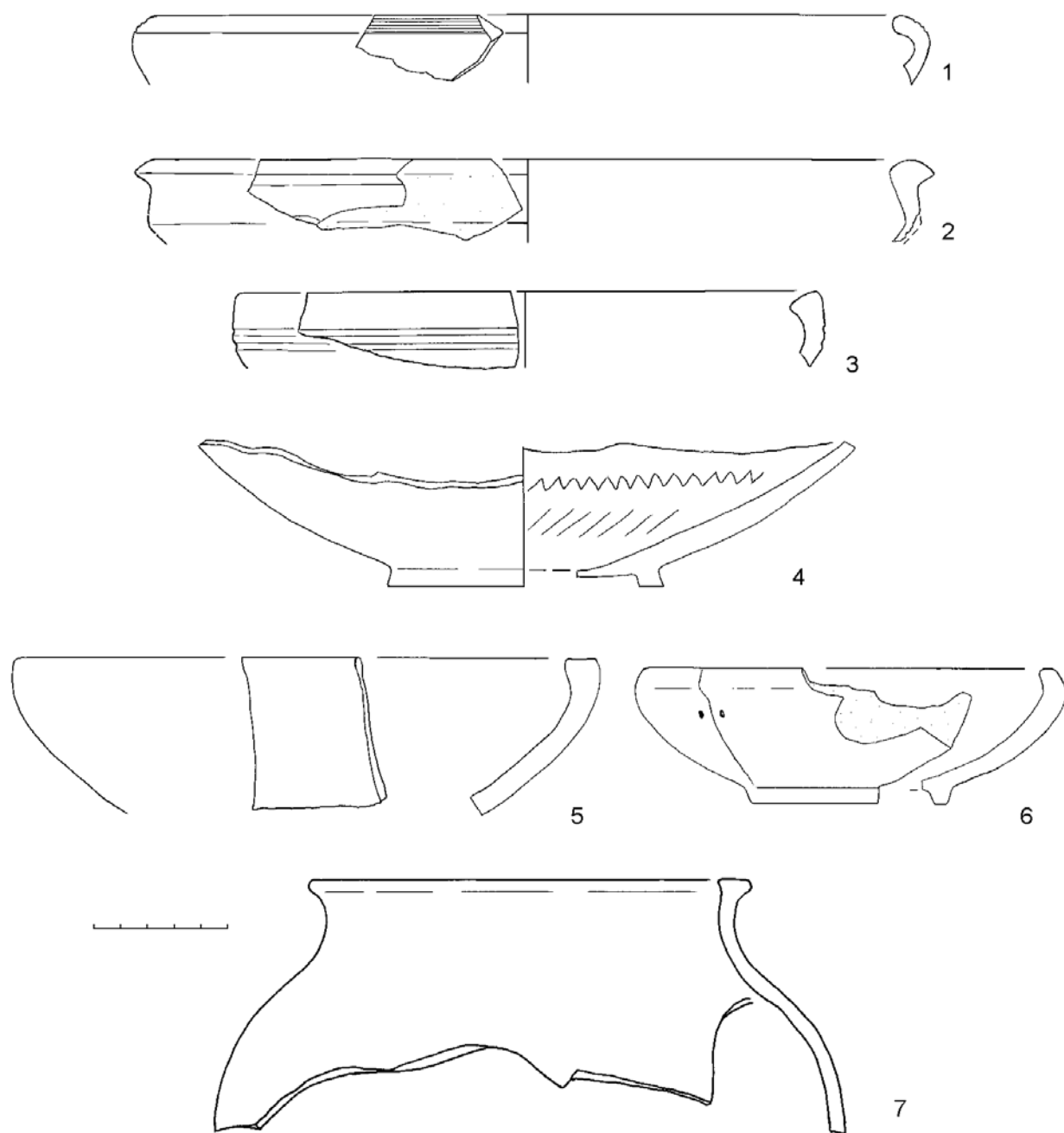

Рис. 6. Козирка. Столова кераміка з комплексів 1 (4, 6), 2 (5), 3 (3), 4 (2), 5 (1), 9 (7).
1–6 — римська кераміка; 7 — черняхівська кераміка.

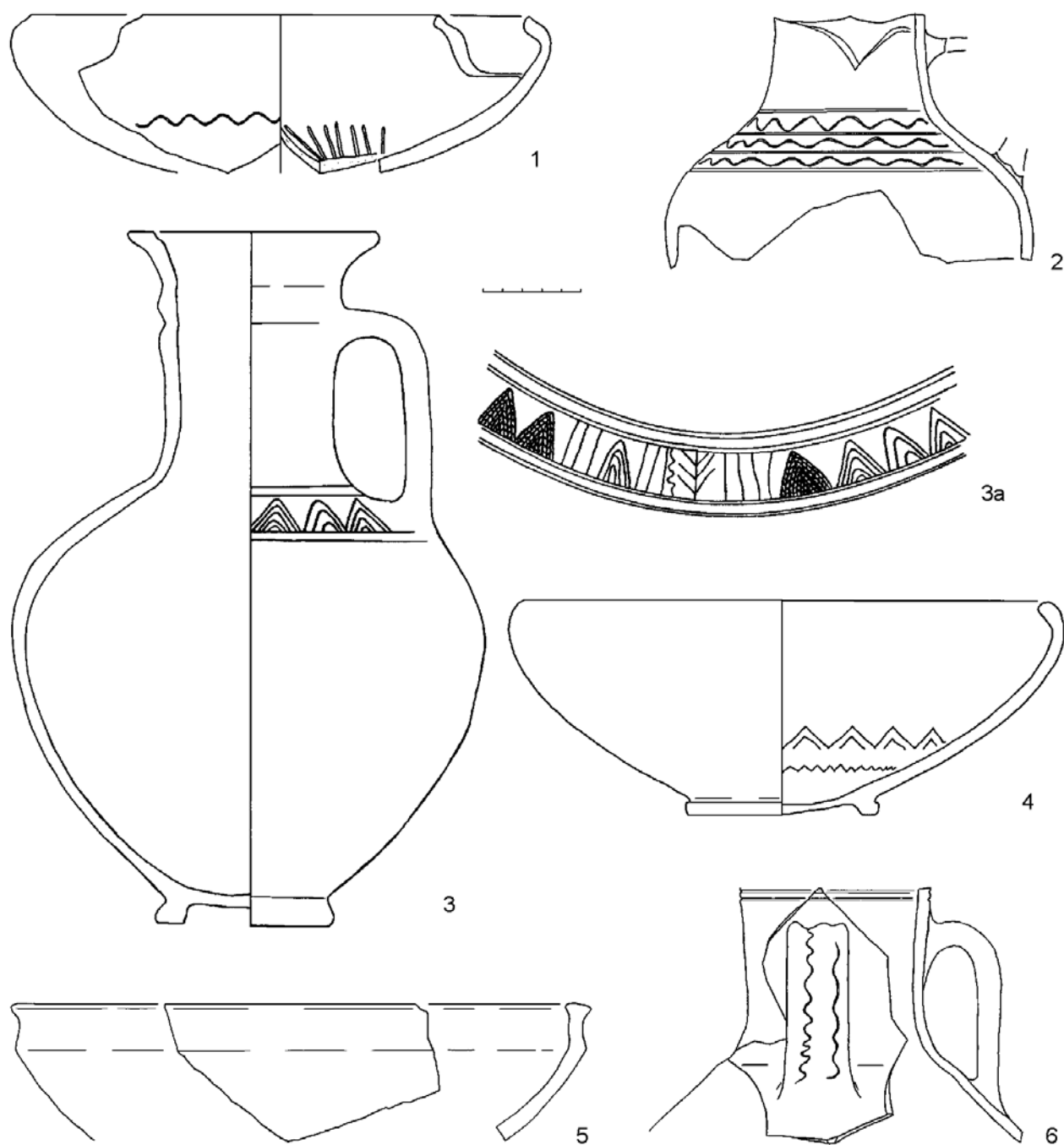

Рис. 7. Козирка. Римська столова кераміка з комплексів 7 (4), 8 (1, 2), 10 (3; 3a — орнаментальний фриз) та з культурного шару (5, 6).

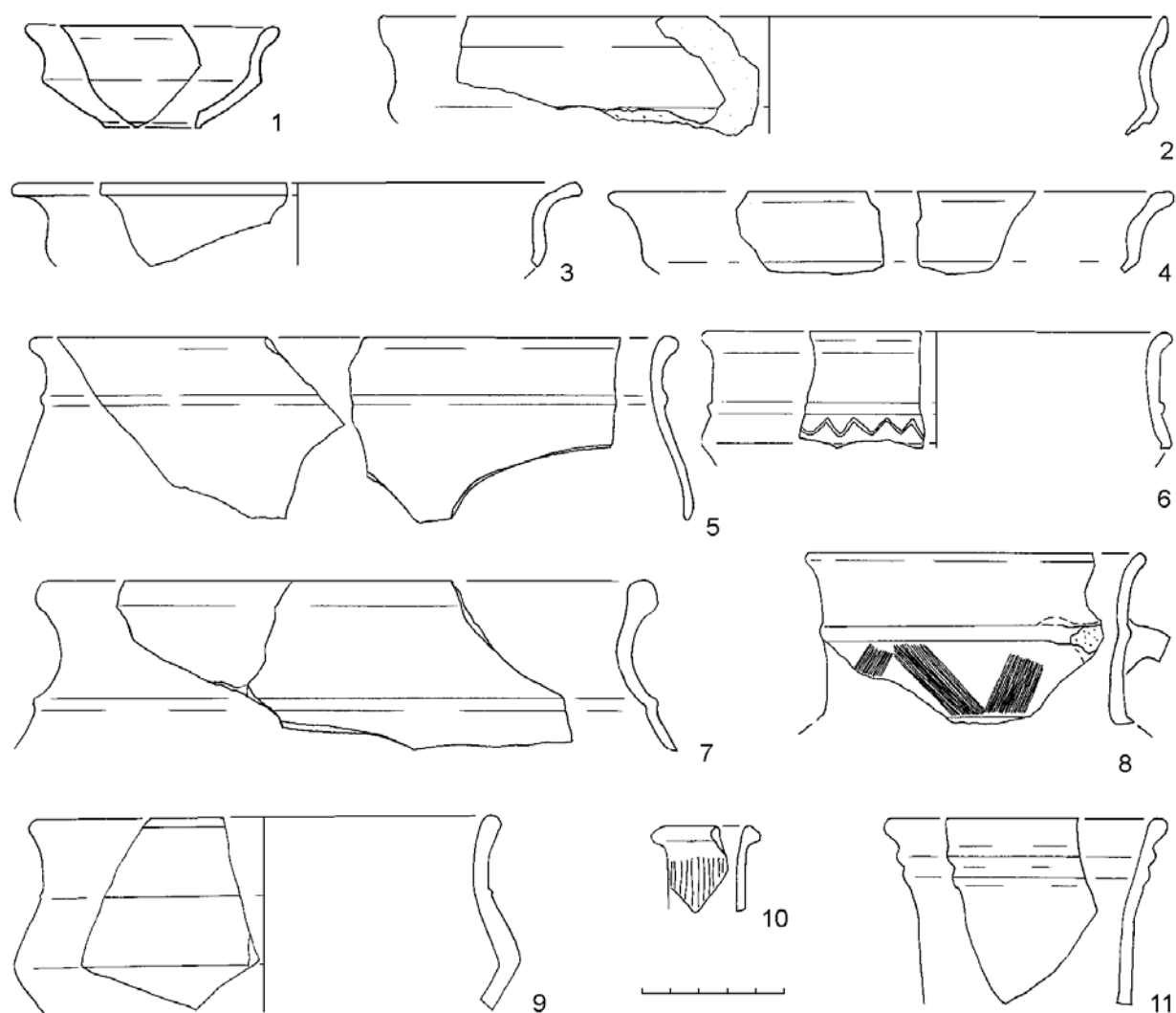

Рис. 8. Козирка. Черняхівська столова кераміка з комплексів II (6, 8) та 12 (1–5, 7, 9–11).

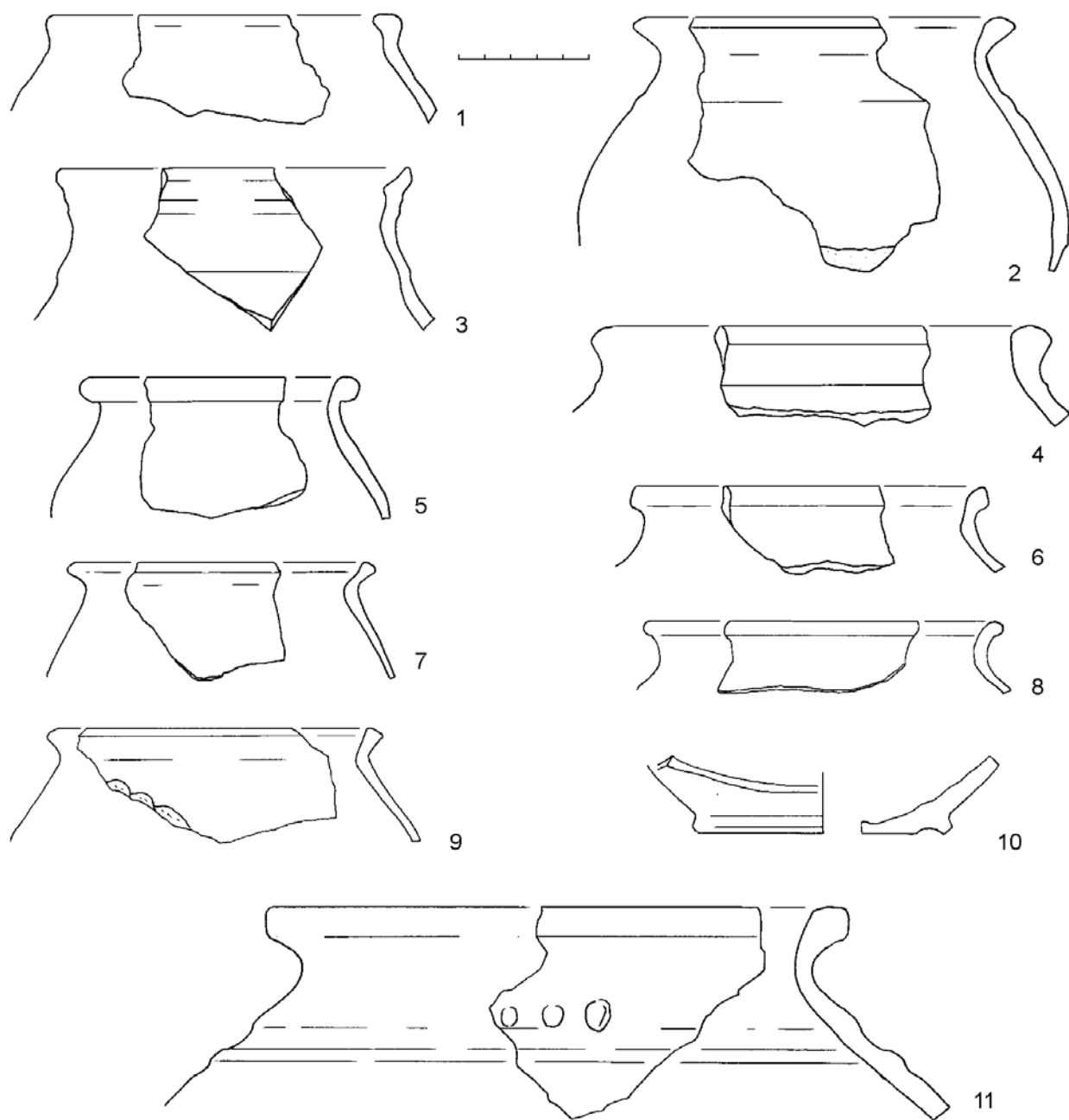

Рис. 9. Козирка. Черняхівська кухонна кераміка з комплексів 11 (8, 10) та 12 (1–7, 9, 11).

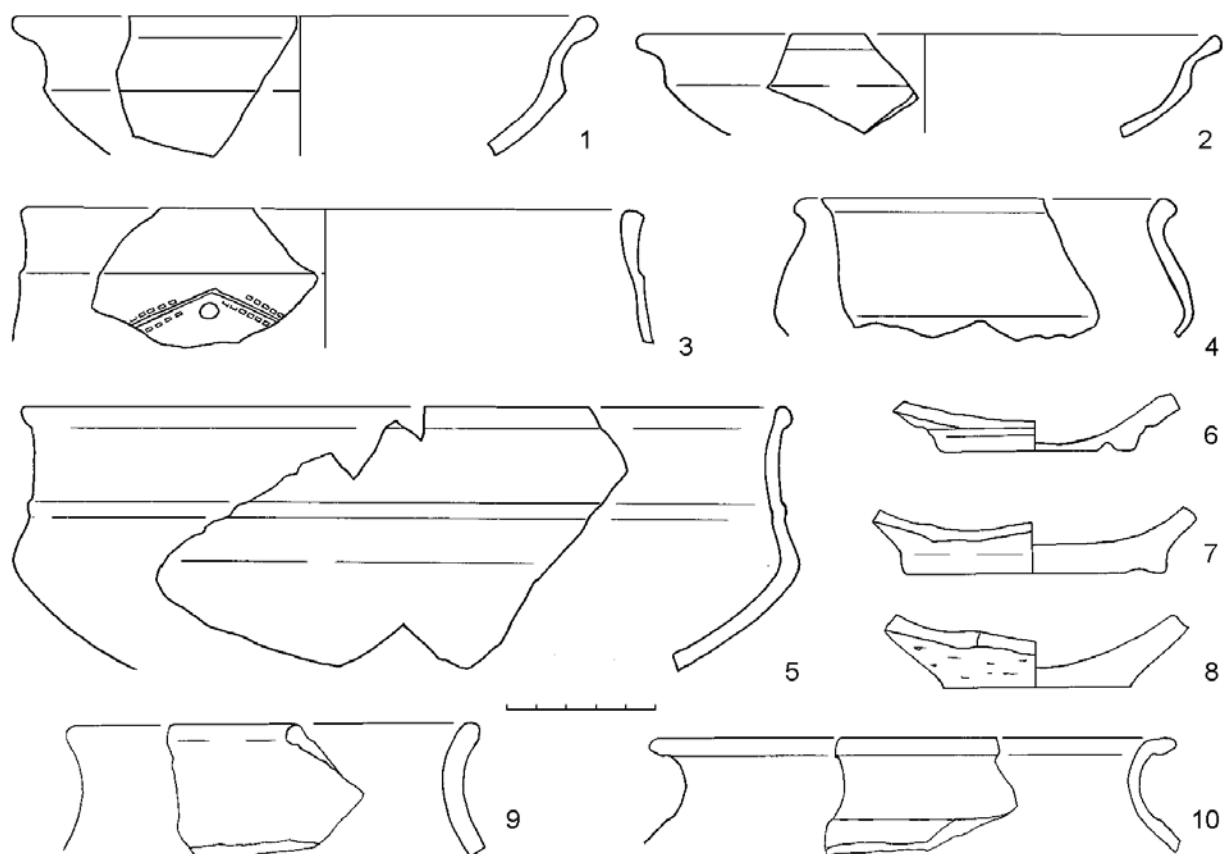

Рис. 10. Козирка. Черняхівська столова (2–6) та кухонна (1, 7–10) кераміка з комплексу 13 (півземлянка I).

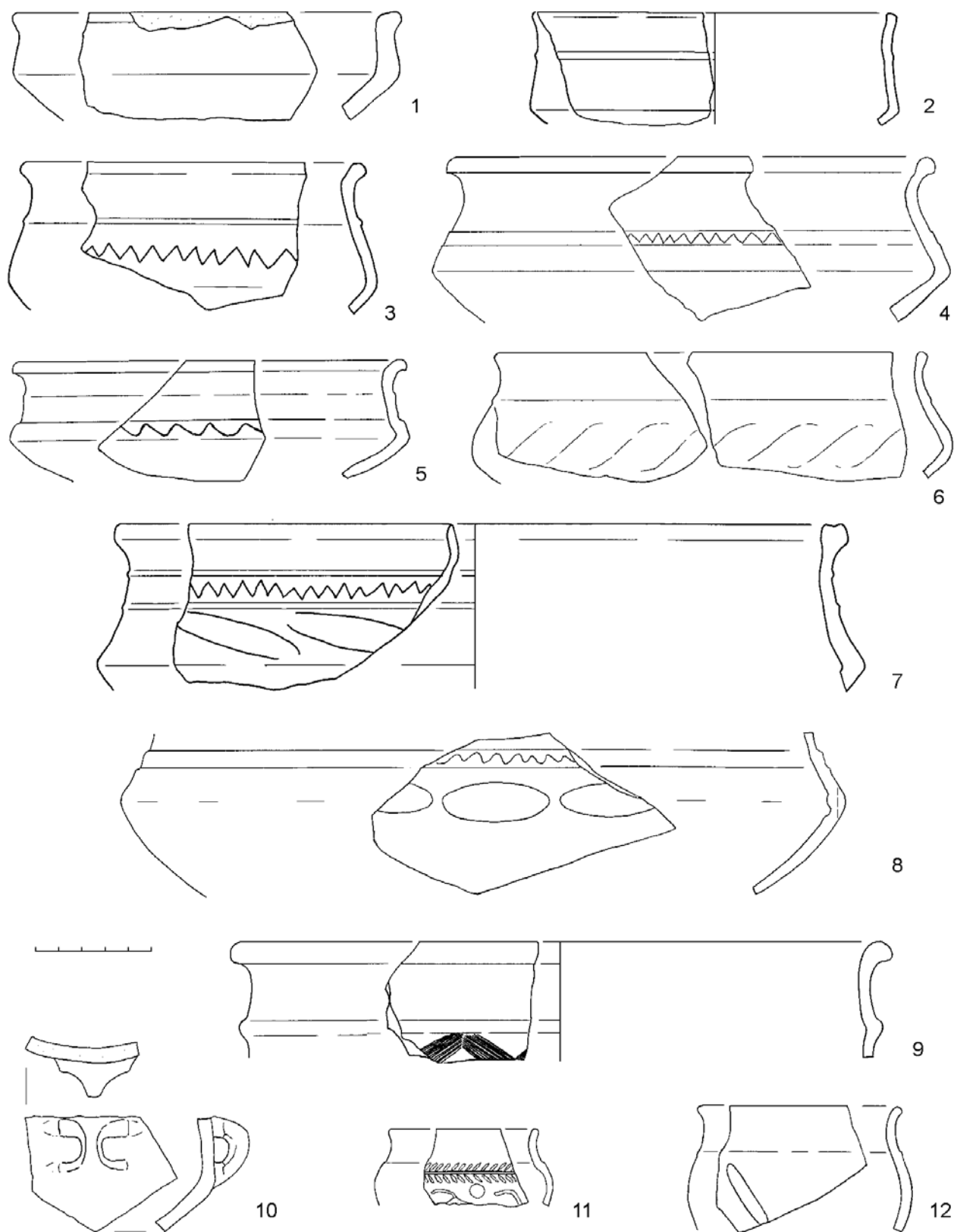

Рис. 11. Козирка. Черняхівська столова кераміка з культурного шару.

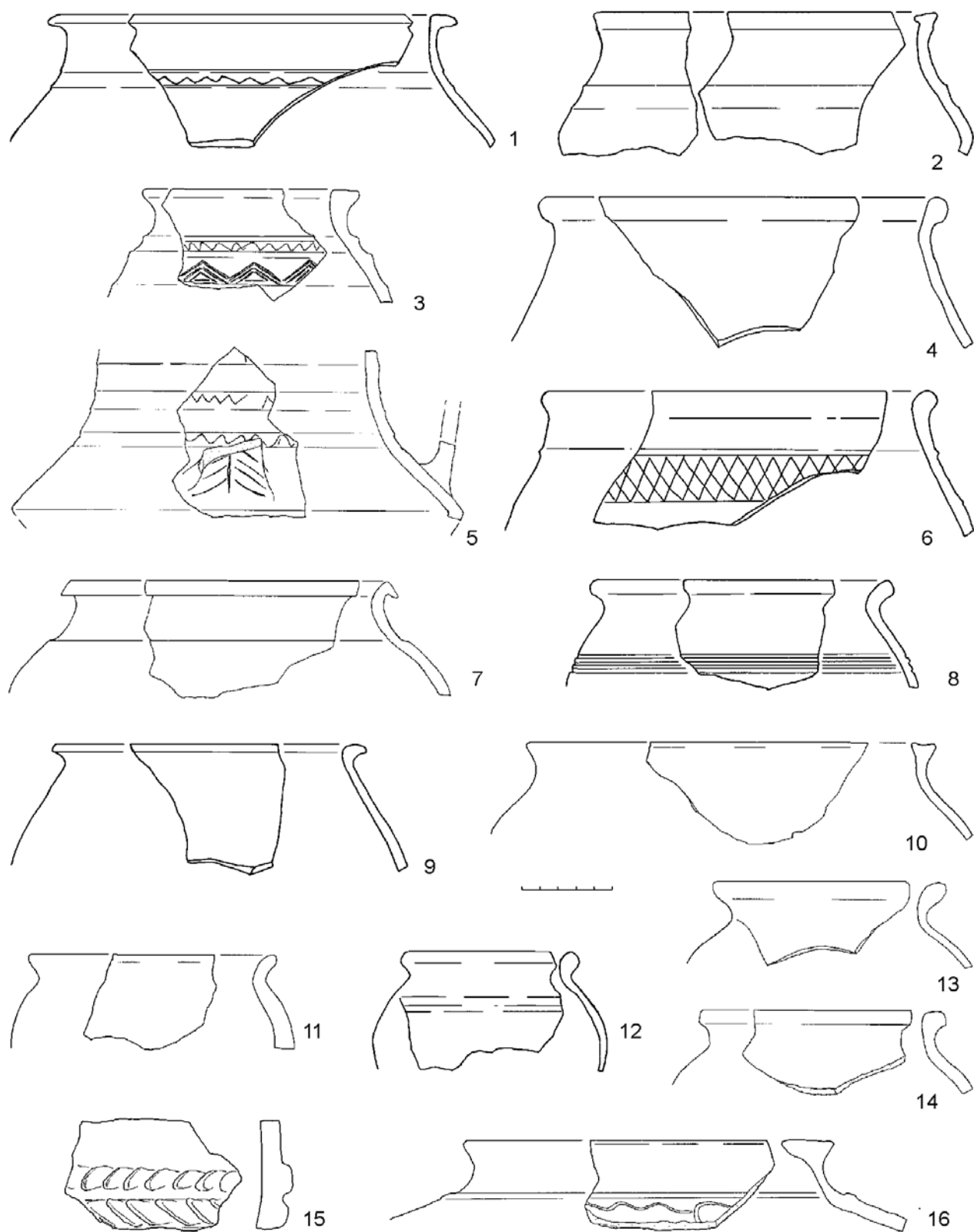

Рис. 12. Козирка. Черняхівська столова (1–6), кухонна (7–14) кераміка та фрагменти піфосів (15, 16) з культурного шару.

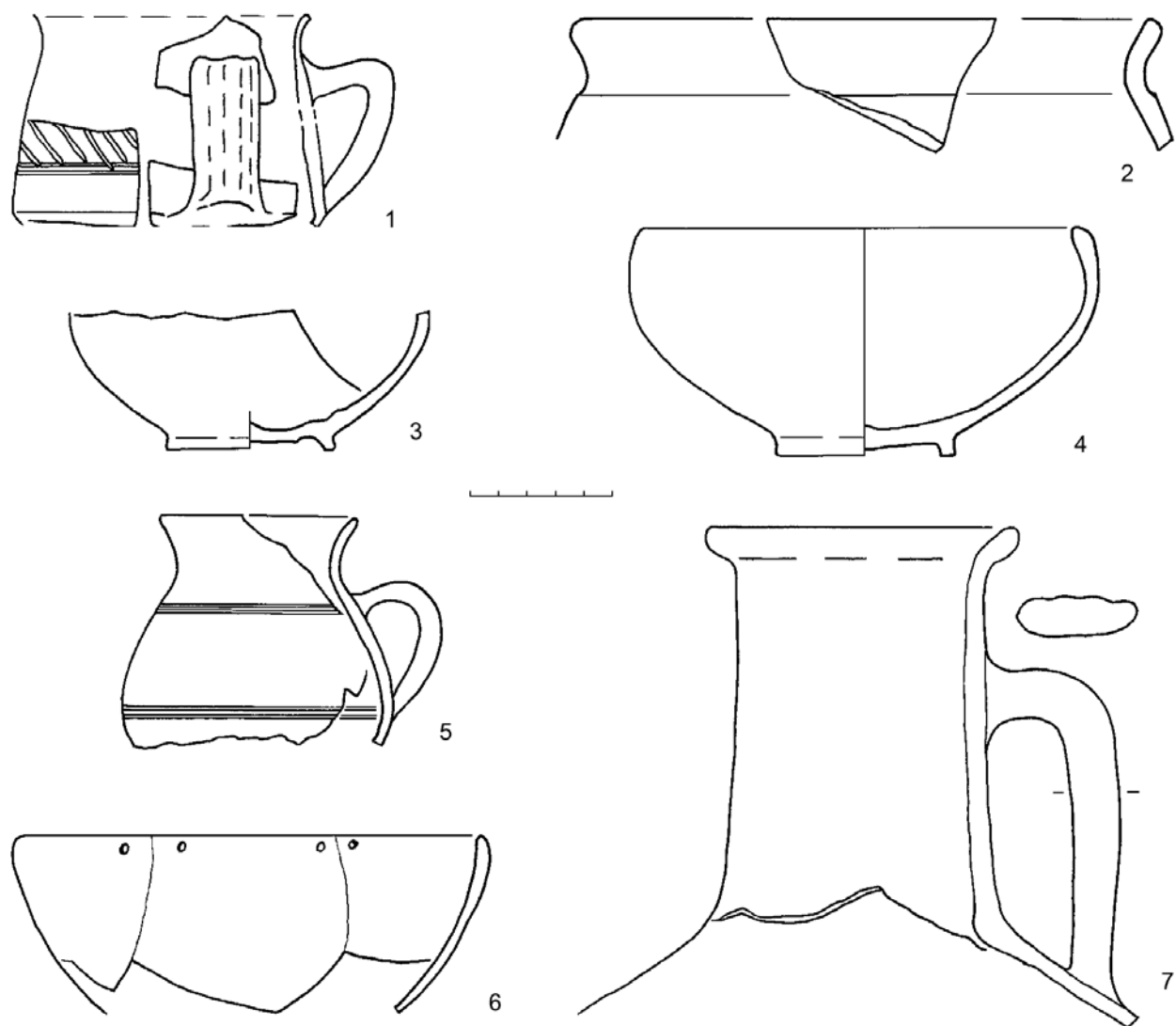

Рис. 13. Золотий Мис. Римська кераміка з комплексів 1 (1), 2 (5), 3 (3, 4), 4 (6, 7), 5 (2).

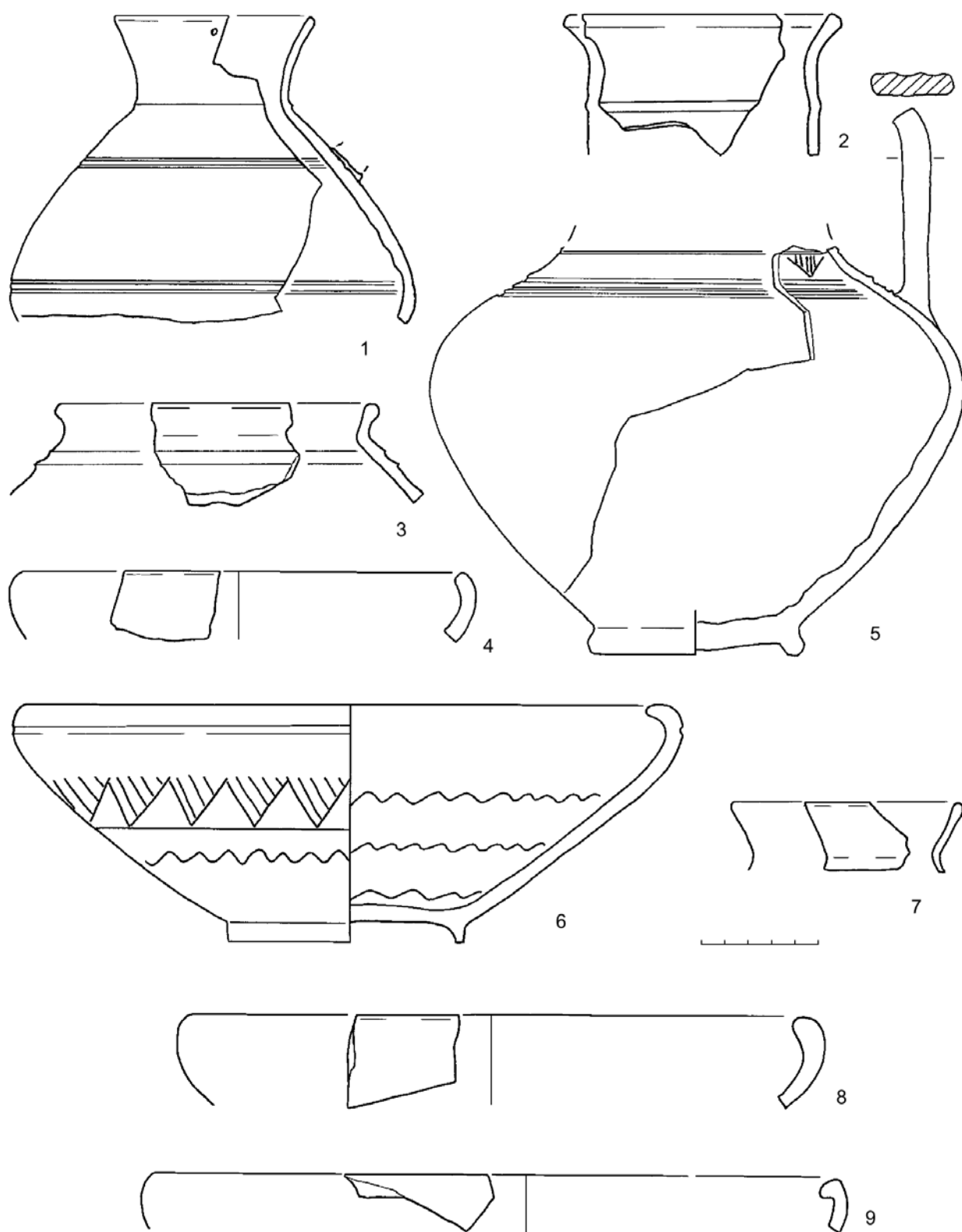

Рис. 14. Золотий Мис. Кераміка з комплексів 6 (2), 9 (1, 5), 10 (3); 11 (6), 13 (8, 9), 15 (7), 17 (4). 1–2, 4–9 — римська столова кераміка, 3 — черняхівська кухонна кераміка.

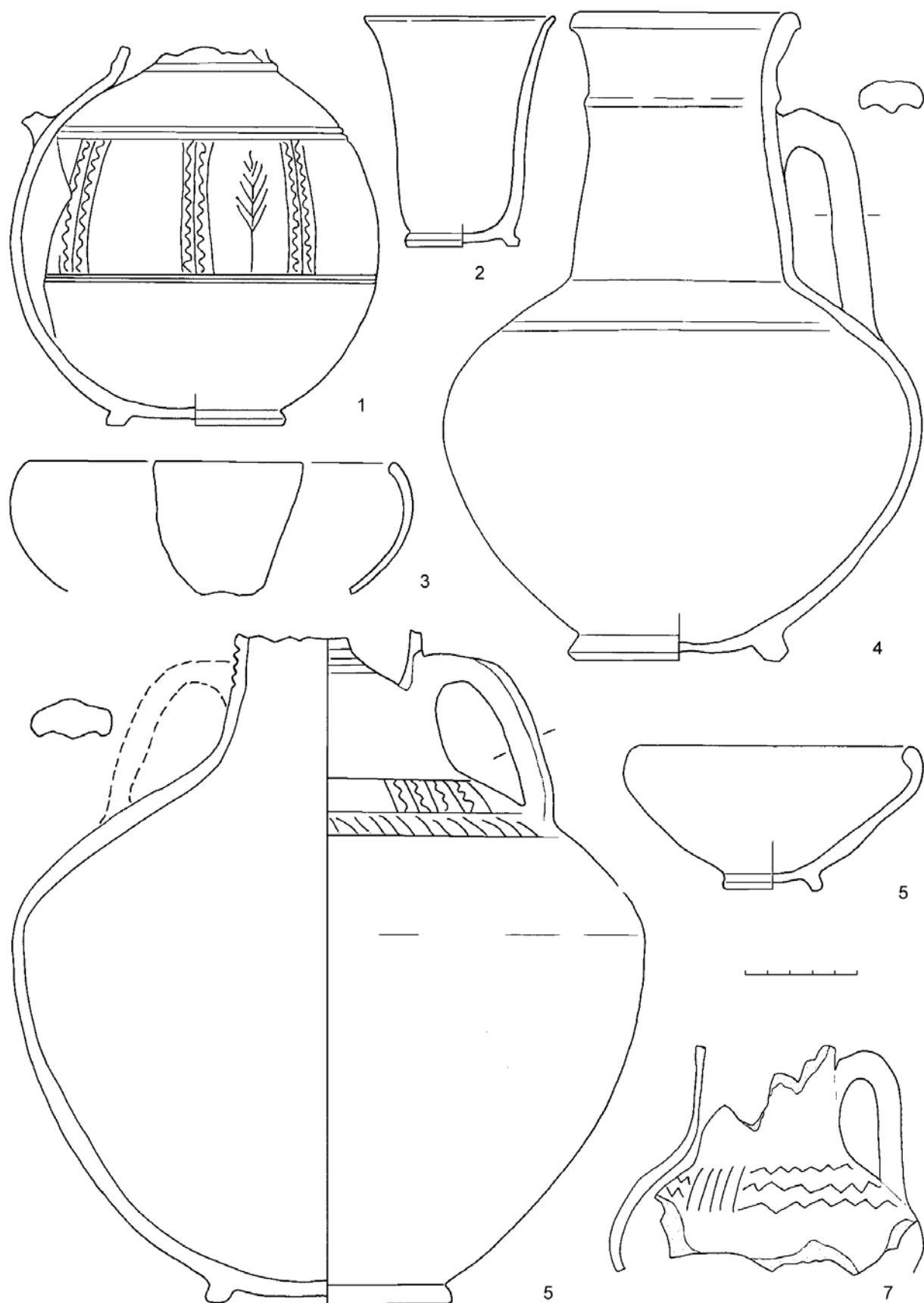

Рис. 15. Золотий Мис. Римська кераміка з комплексів 18 (4), 19 (1), 20 (5, 7), 23 (3), 24 (2), 25 (6).

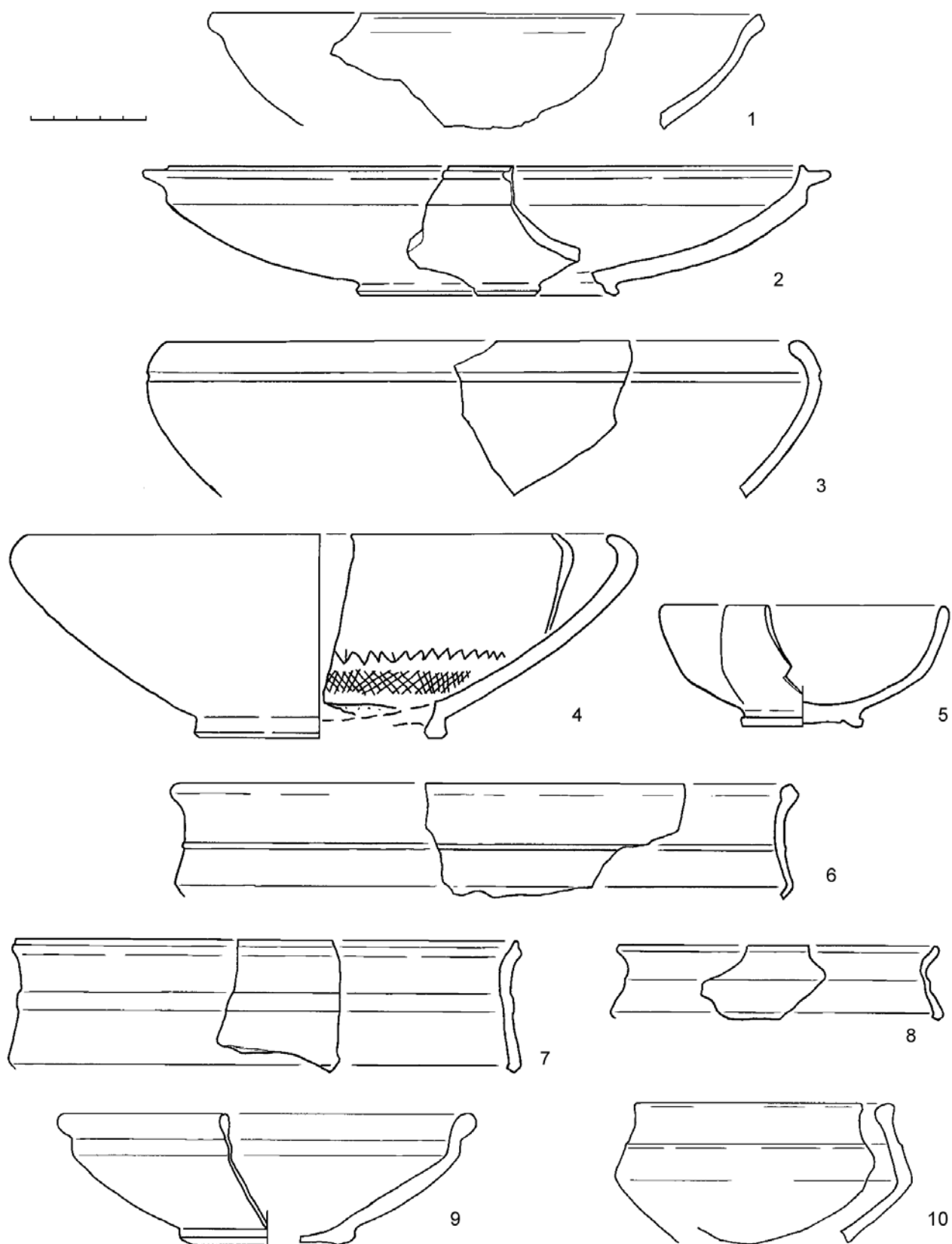

Рис. 16. Золотий Мис. Кераміка з комплексу 22 (1) та культурного шару (2–10).
1–5 — римська кераміка, 6–10 — черняхівська кераміка.

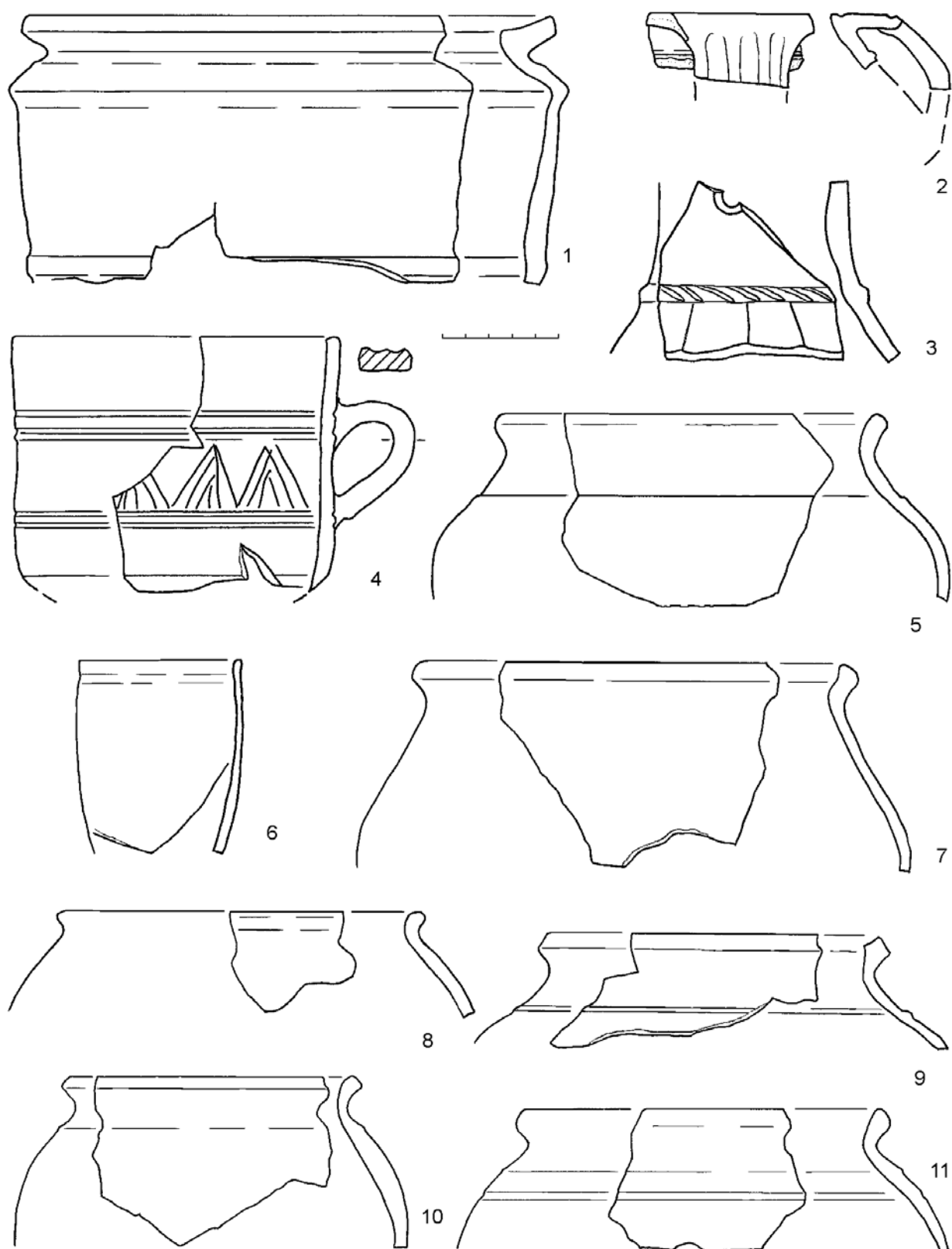

Рис. 17. Золотий Мис. Кераміка з культурного шару. 1–4, 6 — столова; 5, 7–11 — кухонна.
1–3, 5–11 — черняхівська кераміка; 4 — римська кераміка.

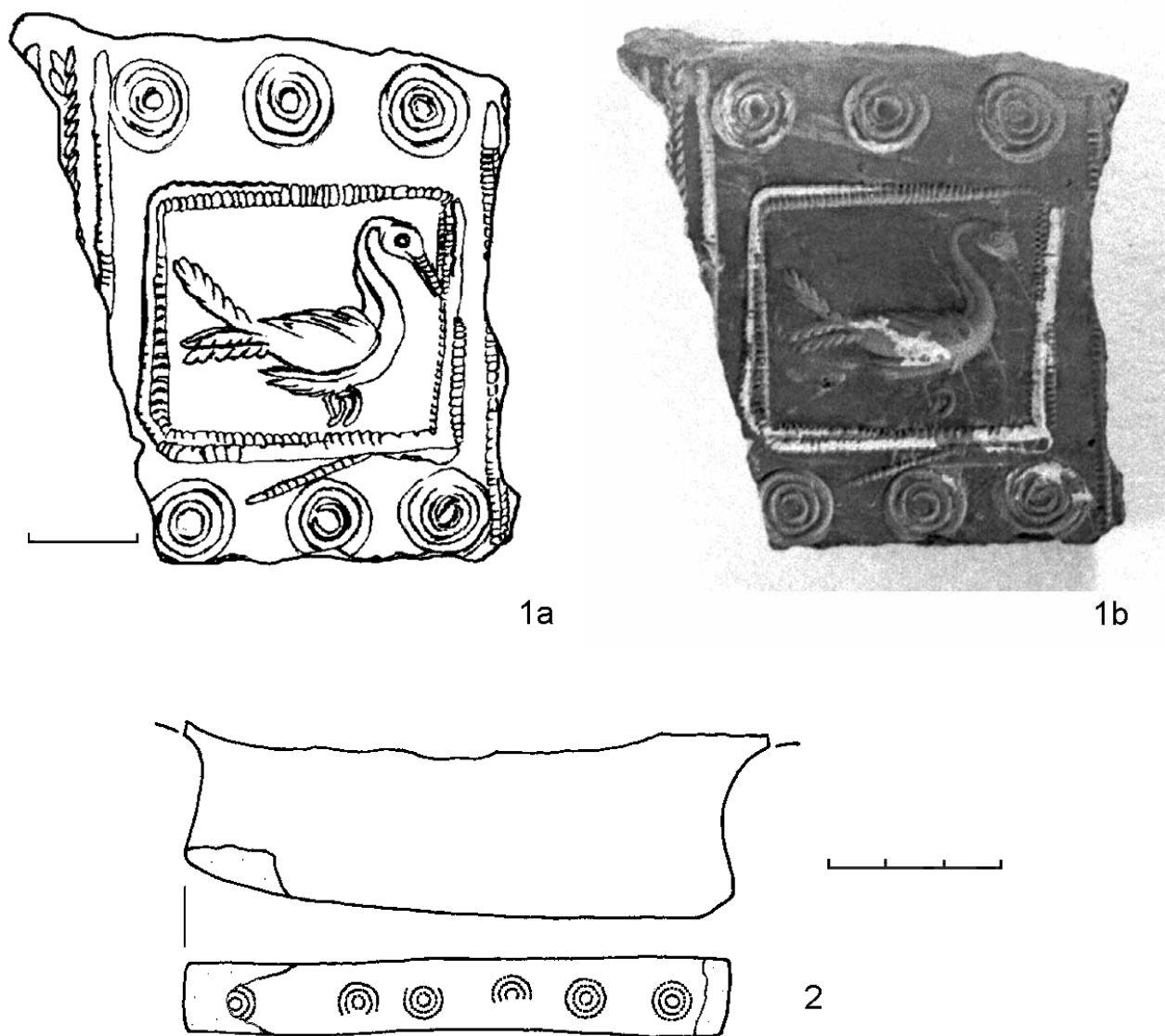

Рис. 18. Золотий Мис. Фрагменти черняхівської столової вази з штампованим орнаментом з культурного шару.

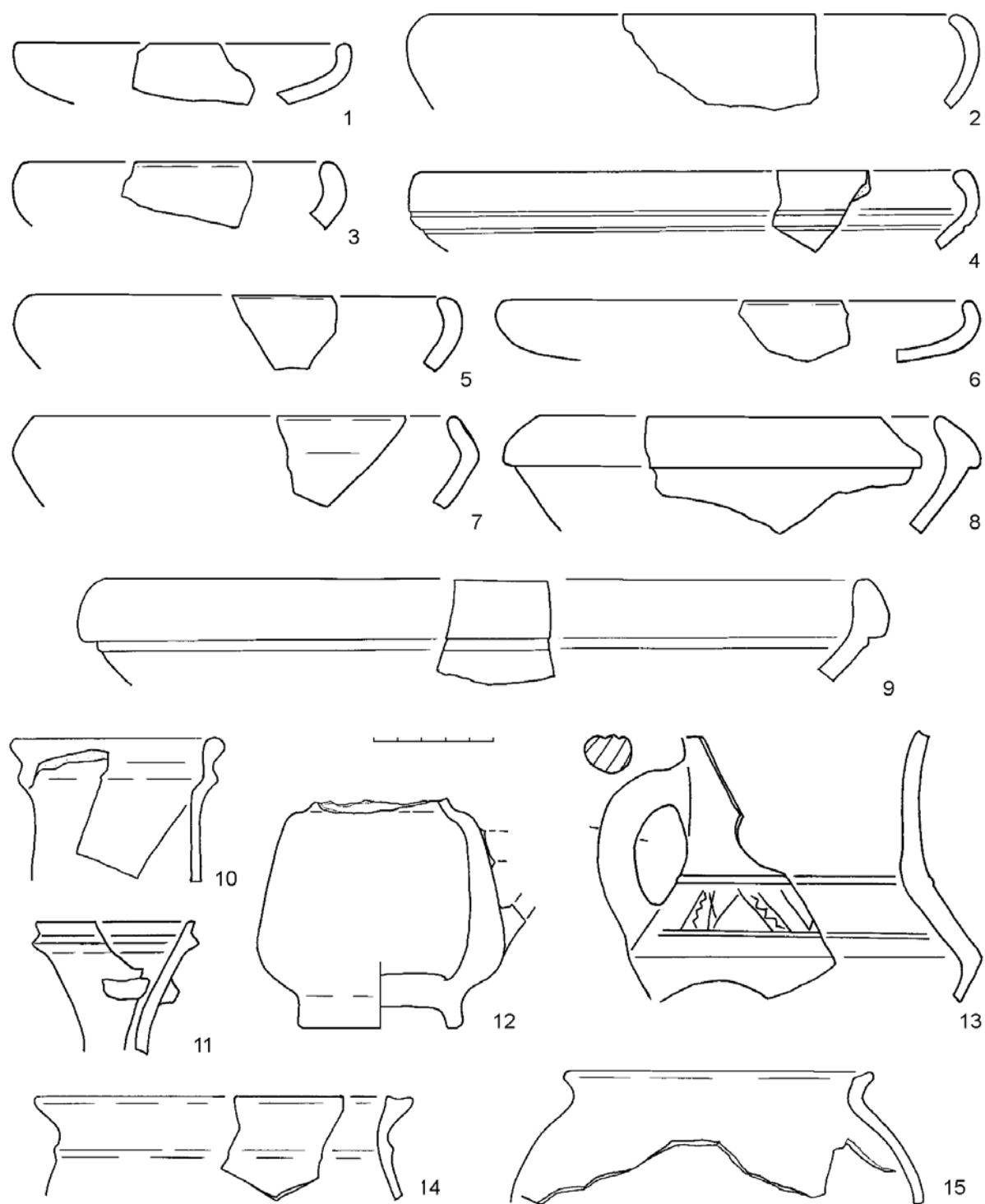

Рис. 19. Петухівка. Кераміка з комплексу 1 (14) та культурного шару (1–13, 15).

1–13 — столова; 14–15 — кухонна;

1–9, 11, 12 — римська кераміка; 10, 13–15 — черняхівська кераміка.

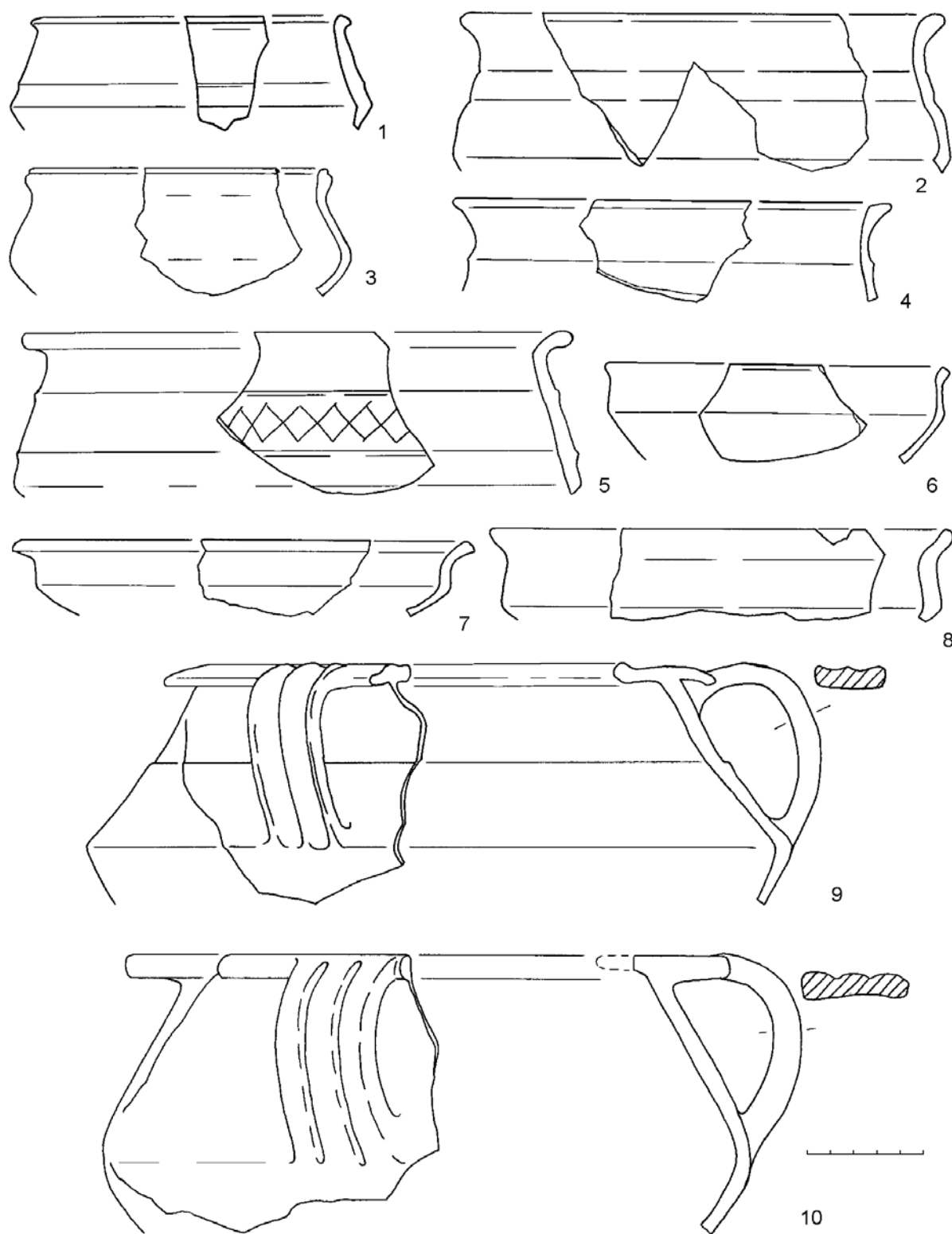

Рис. 20. Петухівка. Черняхівська столова кераміка з культурного шару.

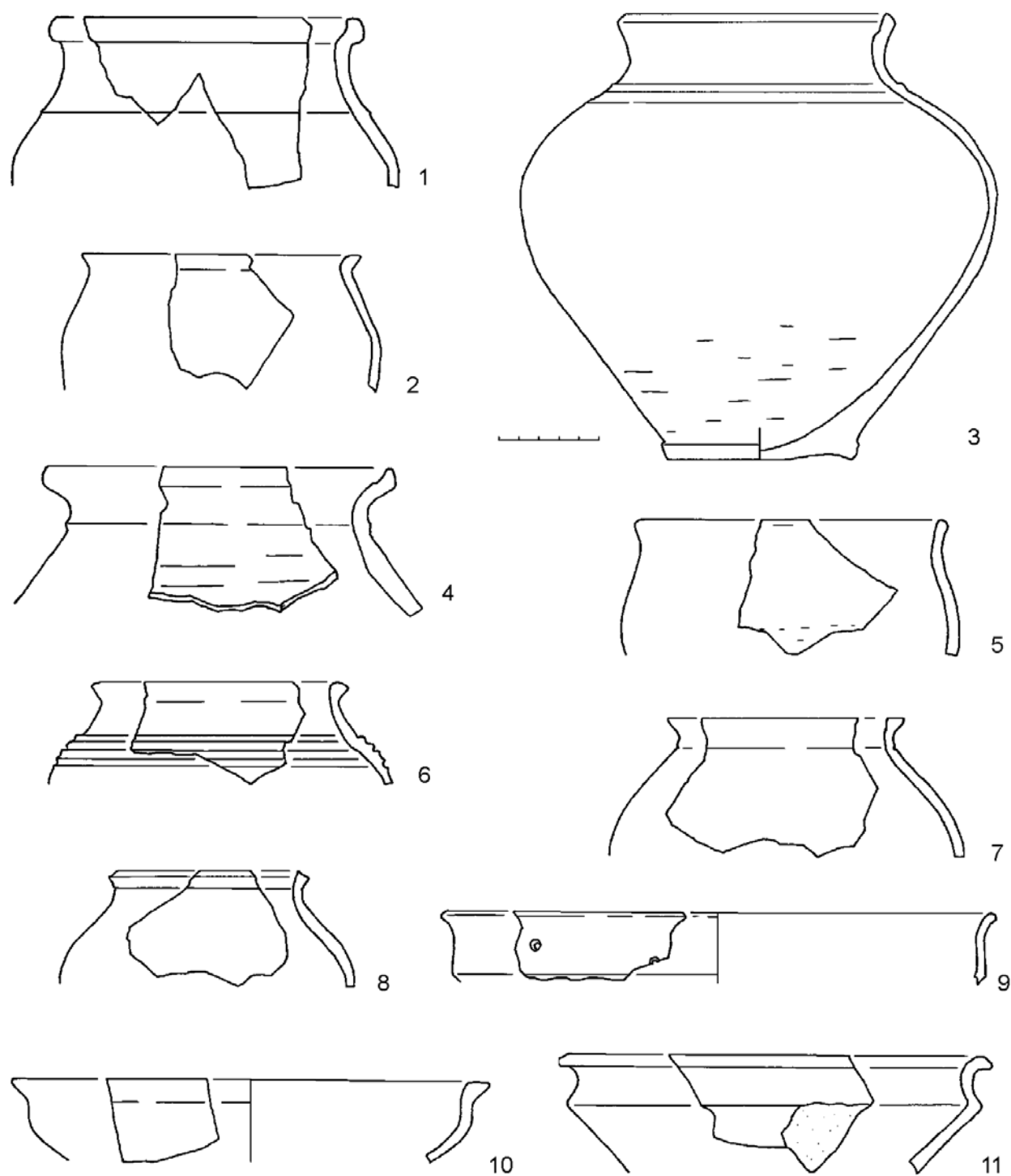

Рис. 21. Станіслав. Черняхівська кераміка з комплексів 1 (5, 8), 2 (1, 3), 3 (9), 4 (6, 7), 6 (2, 10), 7 (4, 11).
1–8 — кухонна кераміка; 9–11 — столова кераміка.

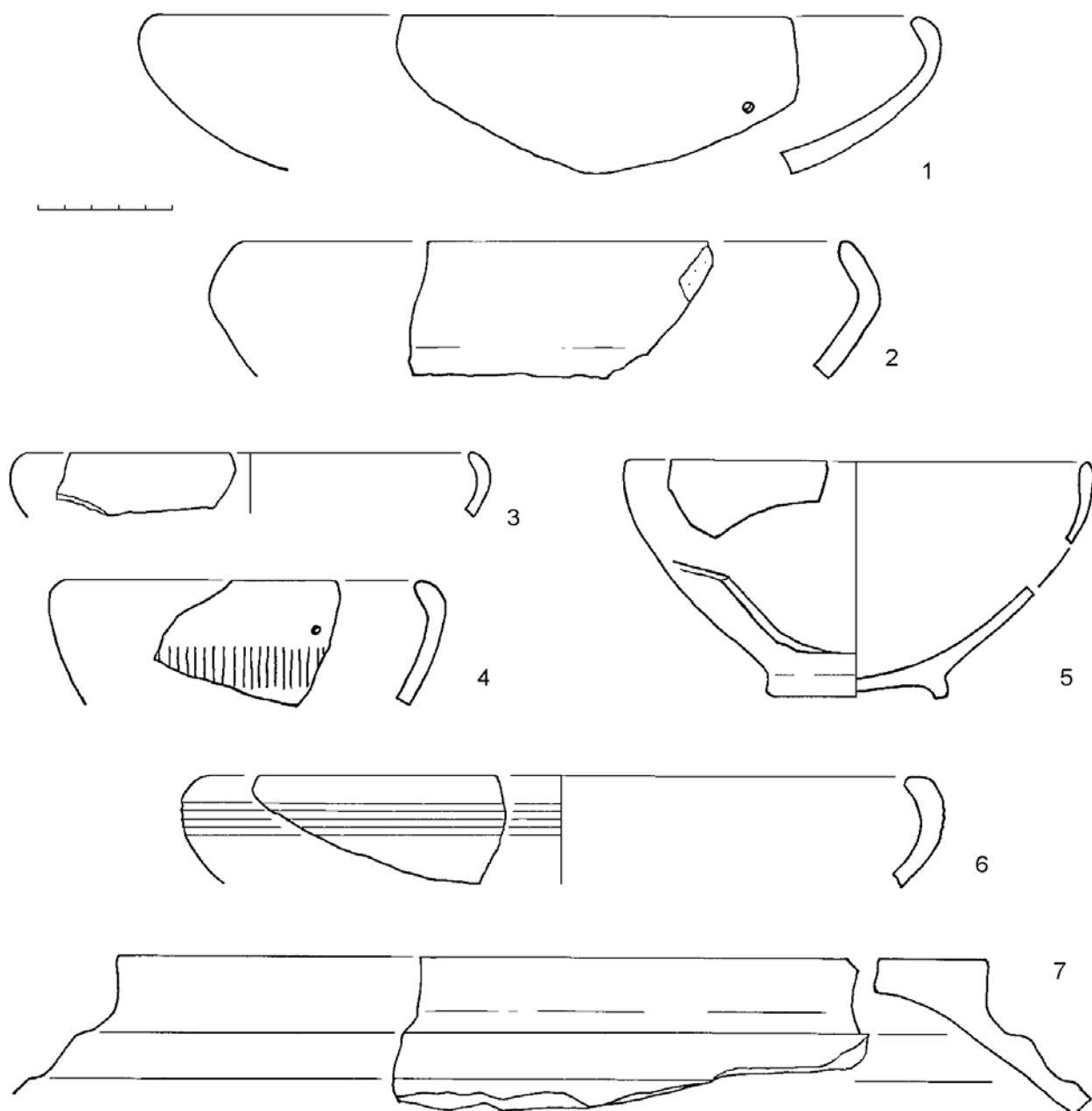

Рис. 22. 1 — Скелька, комплекс 1; 2, 3 — Радсад, культурний шар; 4, 5 — Стара Богданівка, комплекс 2; 6 — Стара Богданівка, комплекс 1; 7 — Стара Богданівка, культурний шар. 1–6 — римська столова кераміка; 7 — фрагмент черняхівського піфоса.

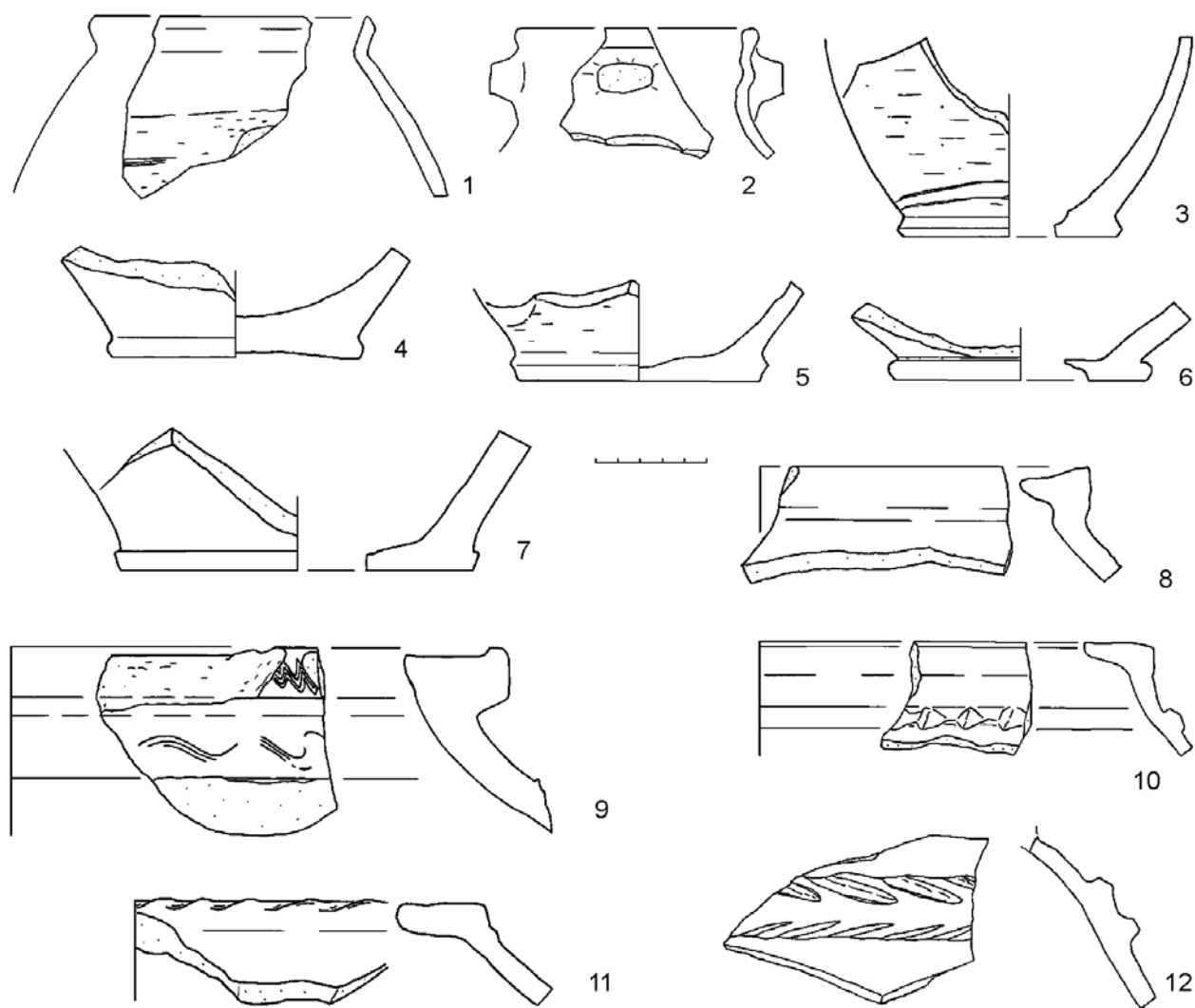

Рис. 23. Аджигольська Коса. Черняхівська кераміка з культурного шару.
1–4, 7 — кухонна; 5, 6 — столова; 8–12 — фрагменти піфосів.

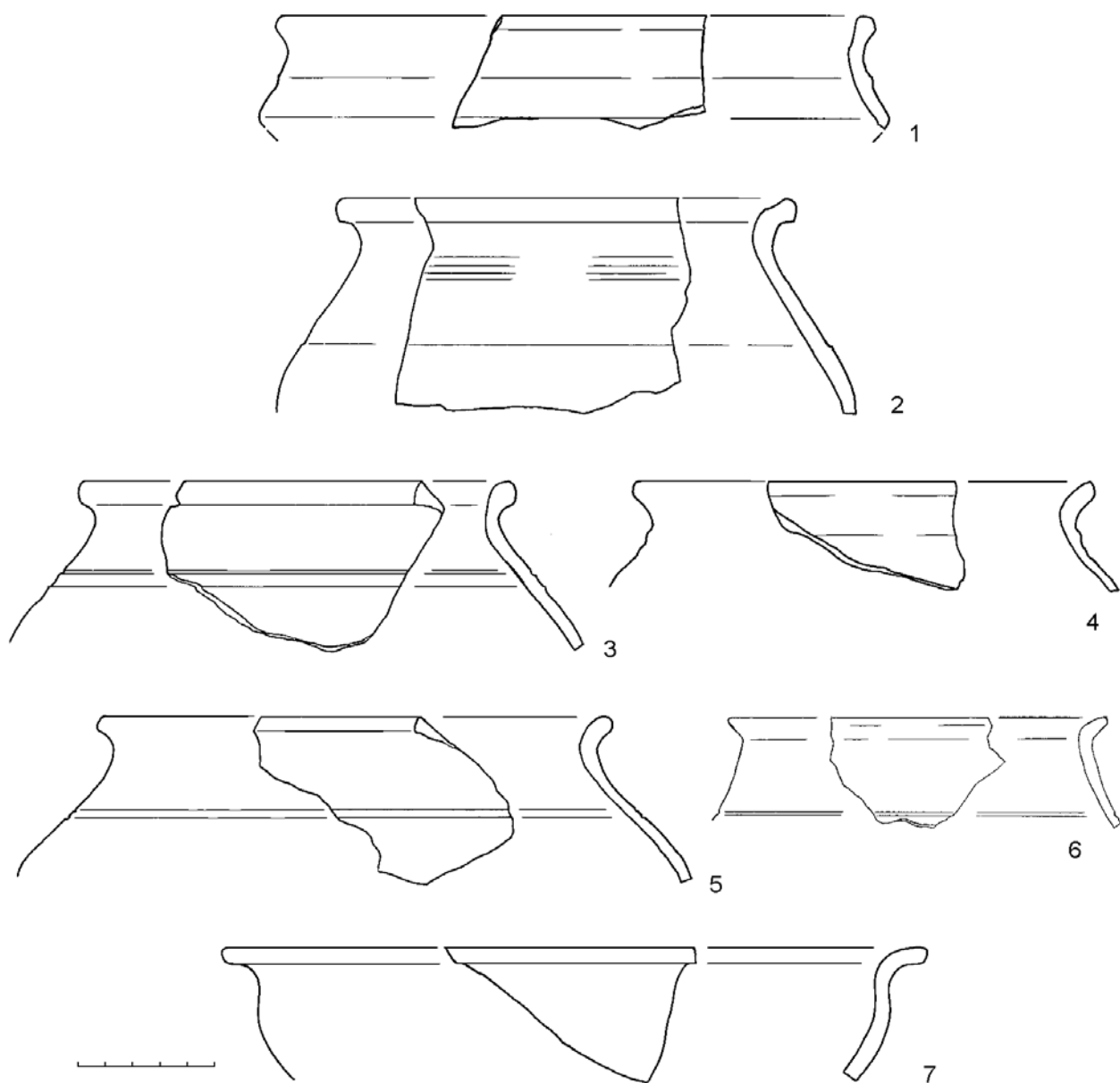

Рис. 24. Ново-Кондаково. Черняхівська кераміка з культурного шару.
1, 2 — столова; 3–7 — кухонна.

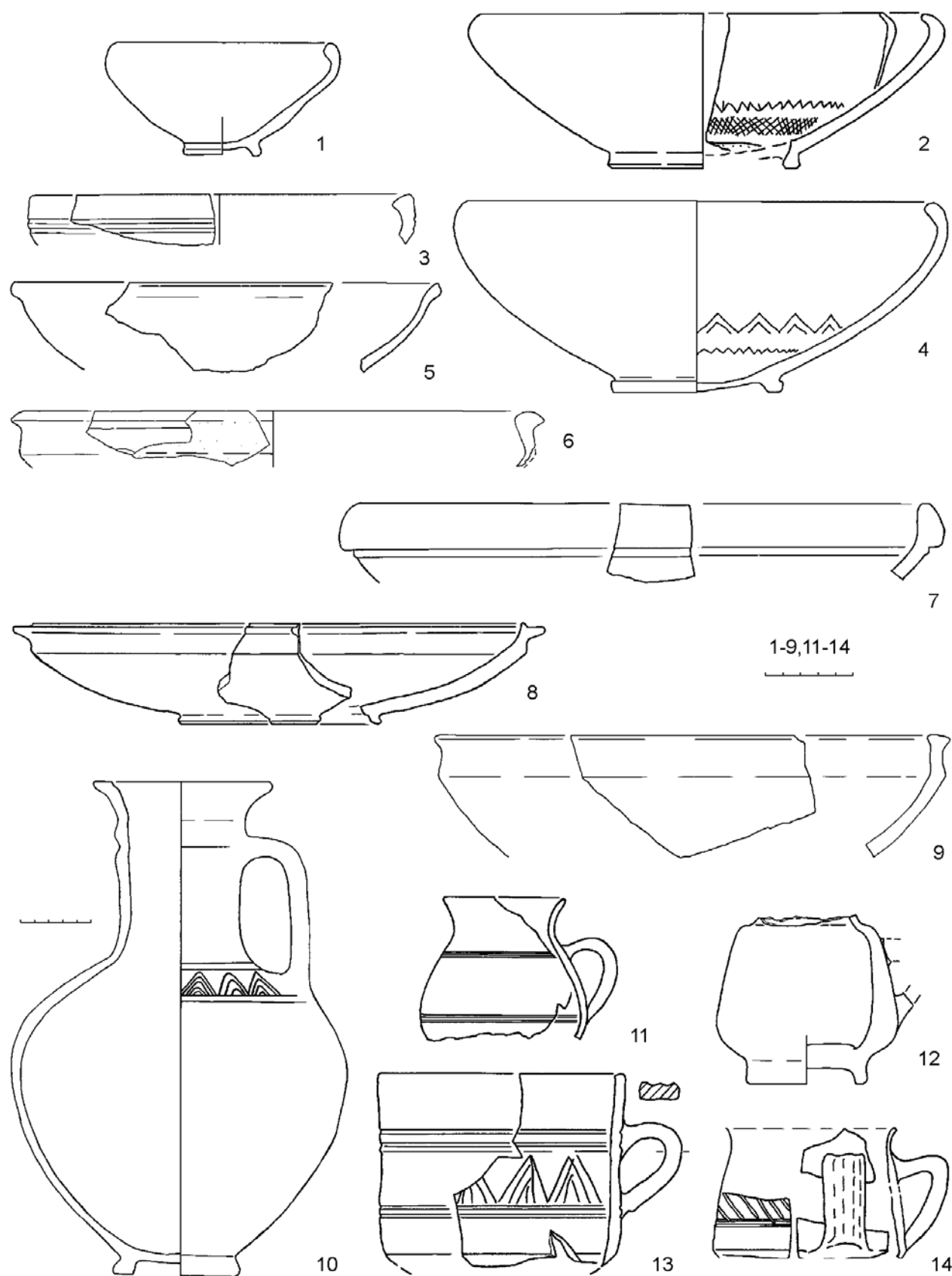

Рис. 25. Римські типи сіроглиняної кераміки.

1 — миска, тип 1А; 2 — миска, тип 1Б; 3 — миска, тип 1В; 4 — миска, тип 1Г; 5–9 — миски рідкісних типів; 10 — глек, тип І; 11 — глек, тип ІІІ; 12 — глек, тип VI; 13 — кухоль, тип І-2; 14 — кухоль, тип ІІ Б. 1, 2, 5, 8, 11, 13, 14 — Золотий Мис; 3, 4, 6, 9, 10 — Козирка; 7, 12 — Петухівка.

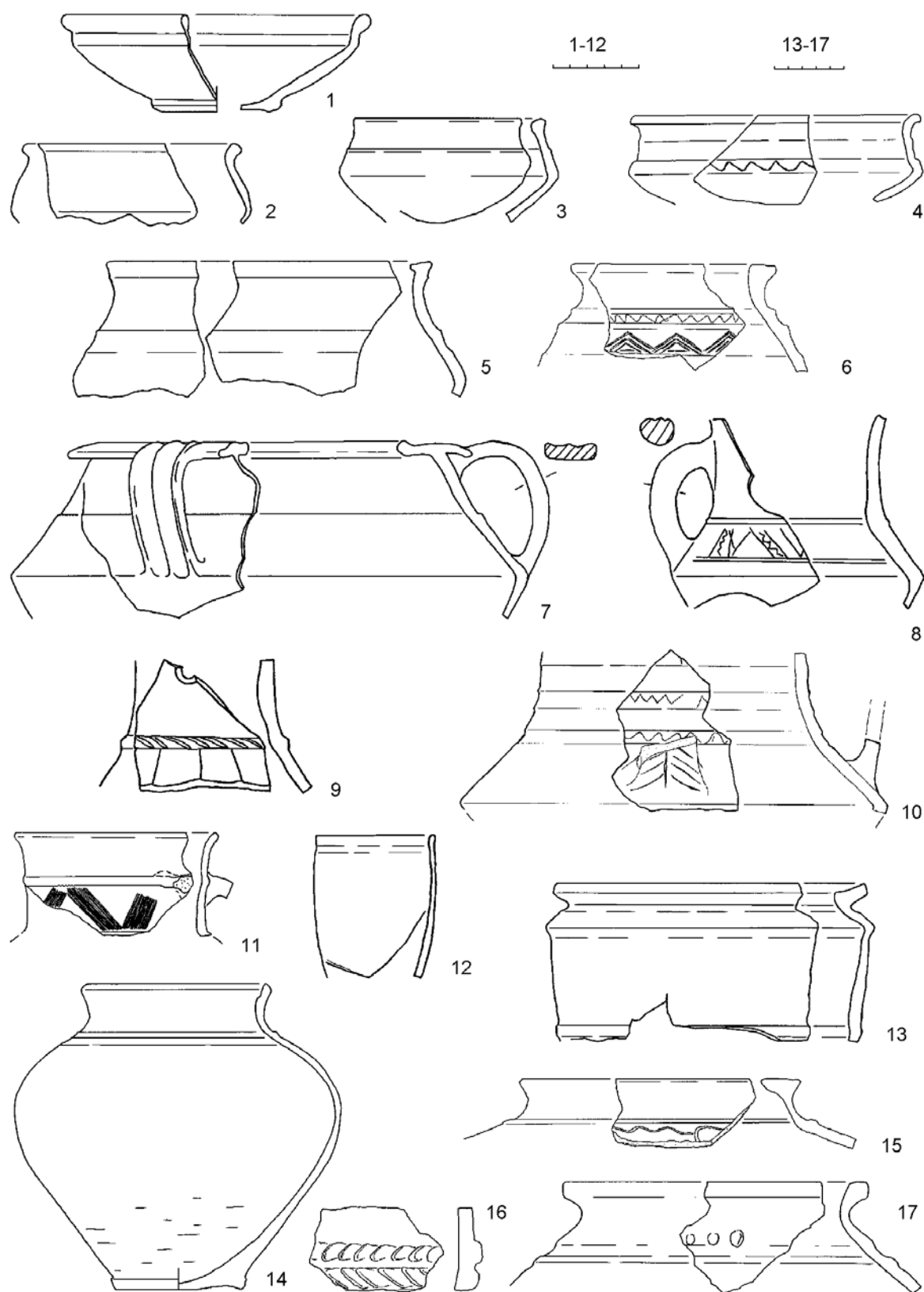

Рис. 26. Черняхівські типи кераміки.

1 — миска відкритої форми; 2 — миска закритої форми, тип 1; 3 — миска закритої форми, тип 2; 4 — миска закритої форми, тип 3; 5 — ваза, тип 1; 6 — ваза, тип 2; 7 — триручна ваза, група I; 8 — глек, тип 7; 9 — глек, тип 6; 10 — глек, тип 9; 11 — кухоль, тип 2; 12 — келих; 13 — керамічне відро; 14 — горщик; 15 — піфос, тип 1; 16 — піфос, тип 2; 17 — піфос, тип 3.

1, 3, 9, 12, 13 — Золотий Мис; 2, 4-6, 10, 11, 15-17 — Козирка; 7, 8 — Петухівка; 14 — Станіслав.

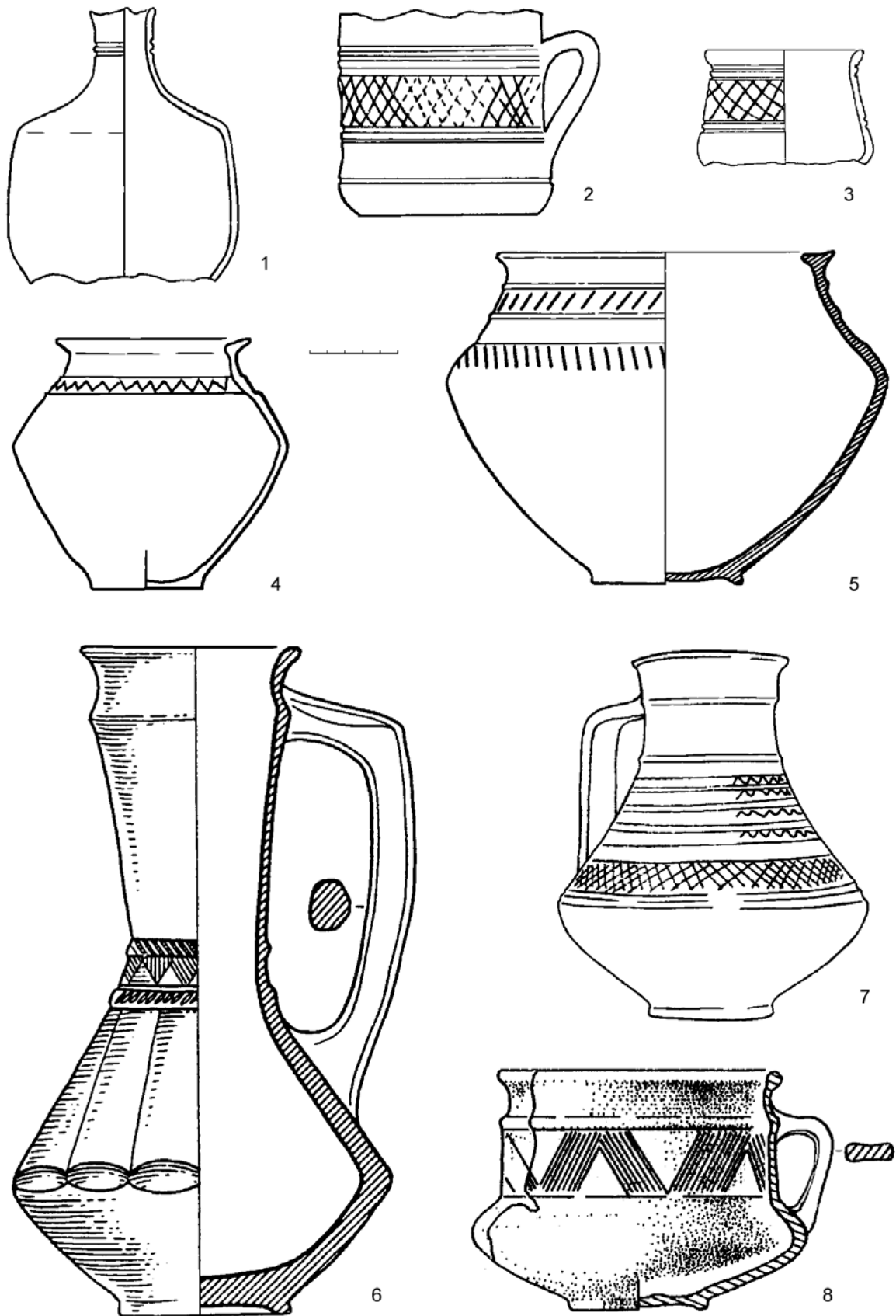

Рис. 27. Типи кераміки з римських шарів Ольвії (1–3) та з черняхівських пам'яток (4–8).

1 — глек, тип VI; 2 — кухоль, тип I-2; 3 — кухоль, тип III Б; 4 — ваза, тип 2; 5 — ваза, тип 1; 6 — глек, тип 6; 7 — глек, тип 9; 8 — кухоль, тип 2. 1–3 — Ольвія; 4 — Городок; 5, 6 — Гаврилівка; 7 — Черняхів-Ромашки; 8 — Кам'янка-Анчекрак (1–3 — за: Гудкова, Крапивина, 1988; 4–8 — за: Магомедов, 2001).

МОГИЛЬНИКИ И ПОГРЕБАЛЬНЫЙ ОБРЯД GRÄBERFELDER UND BEGRABNISSITTE

Kleemann J.

Bemerkungen zur Endphase des Gräberfeldes von Malbork-Wielbark, Polen

At the cemetery of Malbork-Wielbark, findplace 1, the eponymous site of the Wielbark culture, were undertaken large-scale excavations in the years 1928 until 1932 followed by single excavations in 1934 and 1936. Nearly all finds and the whole field documentation were destroyed in 1945 during the battle at Malbork castle or probable transferred to the former Soviet Union. Only the ground plan of the main excavation 1928–1932 and more generally descriptions were rediscovered five years ago with the so-called Yearbooks of the Malbork Museum, which were in reality very limited internal reports. This ground plan, now digitalised, is the base for the reconstruction of this most important archaeological evidence using all published informations, survived finds and small-scale verification trenches from 1984–1985 and 2008.

This article concerns the final phases at the eastern edge of the graveyard. Here was discovered a small group of urn-pit-graves with numerous burned vessels of the phases C₃ and D₁ from the 4th and the beginning of the 5th century, which is spatially separated from the inhumation graves and some urn graves of the main cemetery. But perhaps this separate group also contains some inhumation graves, mostly without grave goods. The phenomenon of small groups with urn-pit-graves is well known at the eastern bank of the Wistula estuary and was long time interpreted in an ethnic sense. But now with evidences from a broader range east of the lower Wistula it should be clear, that this grave type is a chronological and not an ethnic indicator. Therefore we can discuss in Wielbark the question of a social separation within the local society backed by strong indicators for a participation in the service at the Roman army. But a sure interpretation of the final phases of the Wielbark cemetery needs further excavations.

Vor 35 Jahren definierte R. Wołagiewicz [Wołagiewicz, 1974] die dominierende kaiserzeitliche Kulturgruppe Nordpolens und benannte sie nach dem größten Gräberfeld als Wielbark-Kultur; sie wird heute unter anderem zum Kreis der gotischen Kulturen gezählt [Kokowski, 1999, S. 179]. Das Gräberfeld Wielbark Fundstelle 1 wurde als eines von mehreren Gräberfeldern in diesem Vorort von Malbork, Wojwodschaft Gdańsk, vom damaligen Städtischen Museum Marienburg großflächig in den Jahren 1928 bis 1932 (Leitung Voigtmann) sowie 1934 (Leitung Nowothenig) und 1936 (Leitung unbekannt) untersucht. Dabei wurden abgesehen von früheisenzeitlichen Siedlungs- und Grabfunden sowie frühmittelalterlichen Siedlungsbefunden

wahrscheinlich um die 1500 Objekte gefunden, die im Zusammenhang mit dem von der späten vorrömischen Eisen- bis zur frühen Völkerwanderungszeit benutzten Bestattungsplatz stehen. Die Annahme von etwa 3000 Gräbern [Bierbrauer, 1994, S. 24] kann heute nur noch als in etwa realistische Einschätzung des Potentials dieser Fundstelle betrachtet werden, da seit fünf Jahren mit den internen Jahresberichten des Städtischen Museums Marienburg für die Jahre 1927 bis 1932 der Gesamtplan der bis Mitte Oktober 1932 untersuchten Flächen von rund 150 x 75 Meter vorliegt [vgl. Andrzejowski, Bursche, 1987, Tab. II]. Allerdings ist seine Interpretierbarkeit durch den während der fünfjährigen Untersuchungen entstandenen Erkenntnis-

gewinn eingeschränkt, der im Laufe dieser Zeit zu einer Veränderung der Befundinterpretation führte. Dieses Problem sollte durch einen Vergleich mit der heute verschollenen Felddokumentation für die geplante Endpublikation geklärt werden, was aus verschiedenen Gründen nie erfolgte. Somit liegen heute für die Untersuchungen der Jahre 1928 bis 1932 nur ein stark interpretationsbedürftiger Gesamtplan und eher vereinzelte, überwiegend in verschiedenen archäologischen Veröffentlichungen verstreute Informationen [vgl. z. B. Andrzejowski, Martens, 1996] über die damaligen Funde vor, von denen nur ein somit unbestimmbarer Bruchteil erhalten ist [Sekula, 2006]. Eine sichere Aussage darüber, wie viele Gräber bei diesen Untersuchungen dokumentiert wurden, kann daher nicht gegeben werden, zumal der Ausgrabungsleiter K. Voigtmann selbst sich darüber nicht im klaren war. Dieser Fakt kann auch durch die zur Lokalisierung der Fundstelle im Gelände angelegten Schnitte von 1984 (Leitung Marcysiak) und 1985 (Leitung Piekalski) des Muzeum Zamkowe w Malborku und die 2008 begonnenen Verifizierungsgrabungen (Leitung durch den Autor) des Instytut Archeologii der UMCS Lublin und des Lehrstuhls für Ur- und Frühgeschichte der HU Berlin nicht verändert werden.

Dennoch erlauben die erhaltenen Informationsfragmente im Zusammenhang mit dem Gräberfeldplan Aussagen zur Benutzungsdauer und zur Belegungsstruktur des Gräberfeldes Wielbark Fundstelle 1. Bei einer ersten kombinationsstatistischen Analyse der von R. Wołagiewicz zur Erstellung der Chronologie der Wielbark-Kultur benutzten Gräber und Funde [Wołagiewicz, 1993, Abb. 2] konnte herausgestellt werden, daß das Gräberfeld Wielbark 1 bis zu den letzten Phasen 8 und 9 der Wielbark-Kultur in Benutzung war, die überregional mit den Phasen C₃ der späten Kaiser- und D₁ der frühen Völkerwanderungszeit verbunden werden können [Kleemann, 2007, Abb. 4]. Die in diese Zeit gehörenden Gräber 529 und 548 bzw. 10 [seine Schnalle muß als Typ H29 nach Madyda-Legutko, 1986, Taf. 20 klassifiziert werden] und 222a stammen aus der Grabungskampagne von 1928, so daß im folgenden Informationen zu Befunden und Funden aus dieser und der räumlich anschließenden Kampagne von 1931, in der zumindest der südöstliche Rand des Gräberfeldes eindeutig erfaßt wurde, in Hinsicht auf die Frage nach dem Belegungsende des Gräberfeldes und seiner räumlichen Struktur erörtert werden sollen.

Bei der Betrachtung der Befunde fällt am Ostrand des Gräberfeldes sofort eine Anhäufung von 12 Brandschüttungsgräbern ins Auge, die scheinbar isoliert von den westlicher gelegenen Urnengräbern abgesetzt sind und in deren Gebiet keine sicheren Körpergräber vorliegen. Der Durchmesser der runden bis ovalen Gruben lag zwischen 20 und 40 cm und sie enthielten neben der Urne Reste von zwei bis vier sekundär gebrannten Beigefäßen sowie Scheiterhaufenreste. Diese bis zu 50 cm tiefen Gruben lagen mit 20 bis 30 cm Tiefe relativ flach unter der Ackerschicht und waren oft bereits durch den Pflug beschädigt (Abb. 1). Gleiches trifft wohl auch auf die am östlichsten gelegenen Urnengräber zu, so ist das den Brandschüttungsgräbern am nächsten gelegene Urnengrab 21a nur durch das Bodenfragment einer Drehscheibenschale überliefert, so daß die gegenüber den Urnengräbern abgesetzte Lage der Brandschüttungsgräber durch die zerstörende Wirkung des Pfluges verursacht sein kann. Zumindestens aus dem Gebiet der Brandschüttungsgräber liegen aus der Ackerschicht gehäuft Einzelfunde vor, deren Brandpatina ihre Herkunft aus gestörten oder gar zerstörten Brandgräbern nahelegt.

Hinsichtlich des Vorkommens von Körpergräbern wurden im Abschnitt I von 1928 im Plan nur 12 Belege eingetragen, denen 138 Signaturen für Brandgruben gegenüberstehen, die 1928 insgesamt noch als Brandgrubengräber interpretiert wurden. Nachdem sich in der Kampagne 1931 in fast jeder dieser Brandgruben Hinweise auf ein Körpergrab fanden, wurden 1931 nur 10 dieser Befunde registriert, denen 47 mehr oder weniger sicher erkannte Körperbestattungen gegenüberstehen, womit das scheinbare Paradox vorliegt, das 1928 ein Brandgräberfeld mit wenigen Körpergräbern, hinter der damaligen Schnittgrenze allerdings ein Körpergräberfeld mit wenigen Brandgräbern ausgegraben wurde (Abb. 2). Das interpretative Grundproblem liegt in der Geologie der Fundstelle. Im anstehenden Sandboden haben sich Knochenspuren nur im Ausnahmefall erhalten, so liegen von der Fundstelle insgesamt nur zwei Schädel vor. Körperbestattungen wurden bestenfalls durch das Vorkommen von Leichenschatten, in den meisten Fällen allerdings durch die charakteristische Lage der stets unverbrannten Beigaben erkannt, was bei gestörten Gräbern bereits erhebliche Probleme bereitet. Des weite-

ren verursacht die birituelle Bestattungsweise die Einbringung von Leichenbrand und Holzkohle aus zerstörten Brandgräbern in die Füllung der Grabgruben von Körpergräbern, die daher zuerst als Brandgruben angesprochen wurden. 2008 konnte die Fortsetzung dreier solcher Befunde untersucht werden, von denen zwei sicher Körpergräber waren. Nur in zwei von sechs Körpergräbern, die 2008 dokumentiert wurden, fand sich kein Leichenbrand in der Grubenfüllung und nur eines war nicht gestört. Des weiteren konnten zwei flache, rundliche bis ovale Brandgrubengräber ohne Beigaben stratigrafisch sicher in die jüngere Kaiserzeit datiert werden. Die interpretative Übertragung der 2008 an rezent ungestörten unter einer Kulturschicht gelegenen Befunden erzielten Erkenntnisse auf die Grabungsdokumentation von 1928 und 1931 ist nur eingeschränkt möglich.

Bezogen auf die Grabung von 1931, dessen südlicher Abschnitt I großflächig ebenfalls eine die Befunde schützende Kulturschicht aufwies, läßt sich unter den vom Ausgräber K. Voigtmann noch als Brandgruben vermerkten Befunden kein sicheres Brandgrubengrab erkennen. Bis auf Grab 1441 waren alle Brandgruben ohne Beigaben und die geringfügigen Beigaben aus Grab 1441 lassen in Zusammenhang mit seiner Größe (Länge 1,1 m; Breite 0,6 m) nur die Körperbestattung eines Kindes erschließen. Vier Brandgruben wurden im Zusammenhang mit Körpergräbern gefunden, von denen Objekt 1582 im nördlichen Abschnitt II wohl mit der Beraubung des Grabes 1583 in Beziehung steht, während es sich bei den Objekten 1448 und 1459 im Abschnitt I um die Gruben der darunter gelegenen Körpergräber handeln dürfte. Nur beim Objekt 1465 handelt es sich aufgrund der vom darunter liegenden Grab 1466 abweichenden Ausrichtung um einen eigenständigen Befund, dessen Interpretation als Grube eines beigabenlosen Körper- oder Brandgrubengrabes, wie bei den übrigen isoliert gelegenen Brandgruben von 1931, offen gelassen werden muß.

Bezogen auf die Grabung von 1928, besonders dessen östlichen Abschnitt I, ist die Interpretation der hier zahlreich im Plan eingetragenen Brandgruben sehr differenziert vorzunehmen, zumal hier viele Befunde durch erosionsbedingtes tieferes Pflügen kaum noch erkannt wurden und zum Teil in der Anschlußflächen II und III von 1931 bereits nicht mehr nachweisbar waren. Bei den

Nord-Süd-gerichteten langovalen Gruben darf wohl überwiegend mit Grabgruben nicht erkannter Körpergräber gerechnet werden, was im Falle der im Plan eingetragenen Beigabe von ein bis meist zwei ganzen und unverbrannten Beigefäßen wie auch durch Informationen über unverbrannte Beigaben abgesichert werden kann. Ob diese Interpretation ebenso auf 8 West-Ost-gerichtete langovale Gruben zutrifft, muß zunächst offen bleiben, da nur das Grab 117 eine Gefäßbeigabe enthielt und mit Grab 294b nur ein sicher erkanntes Körpergrab mit dieser Ausrichtung vorliegt. Geeignete Kandidaten für eine Interpretation als Brandgrubengräber wären also nur die relativ wenigen Brandgruben rundlicher Form, wenn nicht bereits K. Voigtmann bei einer partiellen Planrevision 1931 zwei dieser Befunde als sichere Siedlungsgruben der ältereisenzeitlichen Pommerschen Kultur herausgestellt hätte. Einzig beim Grab 601, einer etwa 1,3 x 1,0 m großen Brandgrube, liegt ein begründbarer Verdacht auf ein Brandgrubengrab vor, da aus diesem Grab ein nicht im Plan eingetragenes Gefäß vorliegt, das aber aufgrund seiner Verzierung besonders erwähnt wurde, was zumindest auf ein fragmentiertes Gefäß schließen läßt. Ob es allerdings sekundär gebrannt war und damit wohl sicher auf ein Brandgrubengrab weisen würde, bleibt ebenso offen, wie die Frage, ob die Fragmentierung auf eine Grabstörung zurückgeführt werden kann.

Diese kurzen Anmerkungen zu den Bestattungssitten der jüngeren Kaiser- und frühen Völkerwanderungszeit im Gräberfeld von Malbork-Wielbark 1 abschließend kann beim gegenwärtigen Kenntnisstand, das Gebiet nördlich der Schnitte II und III von 1930 wurde bisher noch nicht untersucht, herausgestellt werden, daß sich östlich an ein großes birituelles Gräberfeld mit überwiegender Körperbestattung, wenn auch leicht mit den am östlichsten gelegenen Körpergräbern verzahnt, eine kleine Grabgruppe anschließt, in der ausschließlich in Brandschüttungsgräbern bestattet wurde und die einen Abstand von rund 10 Metern zum bisher östlichsten Urnengrab aufweist. Ihre zeitliche Stellung und ihr Verhältnis zum übrigen Gräberfeld soll nun anhand der erhaltenen Informationen zu den Grabbeigaben umrissen werden.

An aussagefähigen, wenn auch oft stark durch den Scheiterhaufen beschädigten Metallbeigaben liegen aus drei Brandschüttungsgräbern zumin-

dest je eine Fibel und aus acht Befunden eine oder zwei unterschiedlich große Schnallen vor.

Aus Grab 1507, das aufgrund von zerschmolzenen polyedrischen und ringförmigen Glasperlen als Frauenbestattung angesehen kann, stammt eine nur beschriebene silberne Armbrustfibel mit umgeschlagenem Fuß, dessen im Querschnitt hochkant-rechteckiger Bügel oben flach gewölbt ist. An den Bügelenden wie am oberen Fußende befinden sich abgesetzte flache Rechteckfelder, von denen das am Bügel-Fuß-Übergang in der Mitte seitlich facettiert ist. Finden sich abgesetzte Rechteckfelder bei späten Fibeln mit umgeschlagenem Fuß wie der Form Godłowski IX, 9 [Godłowski, 1970, Taf. IX, 9], so ist ein hochkant-rechteckiger Bügel bisher nur von Fibeln mit festem Nadelhalter und halbrunder Kopfplatte der Form Godłowski IX, 5 bzw. mit drei kleinen Platten an Kopf, Bügel und Fuß der Form Godłowski IX, 8 [Cecele Grab 359 und 498: Jaskanis, 1996, Taf. XLII, 359, 2; LXI, 498, 1] bekannt.

Grab 622 (Abb. 3) enthielt ein Bügel-Fuß-Fragment einer bronzenen Armbrustfibel mit kurzem festen Nadelhalter, dessen im Querschnitt hoch-dreikantiger Bügel sich zum Kopfe verstärkt und sich wahrscheinlich, vergleichbar dem kleinen rechteckigen Querschildchen am Fußende des Bügels, in einem Kopfschild fortsetzte, womit dieses Fragment den Spiralplattenfibeln vom Typ Soest-Ardey [nach Schulze-Dörrlamm, 2000, S. 603–604, Abb. 4] nahesteht. Sie ist mit zwei unterschiedlich großen ovalen Schnallen mit vorn verdicktem Bügel des Typs H 11 [nach Madyda-Legutko, 1986, Taf. 19] aus Bronze kombiniert.

Im durch verschmolzene Glasperlen als Frauenbestattung zu deutenden Grab 1495 (Abb. 4) wurden Fragmente einer bronzenen Armbrustfibel mit kurzem festen Nadelhalter und quengerippten Bügel gefunden, die, obwohl nur ein Fußfragment in Abbildung vorliegt, sicher dem Typ I,1 der Raupenfibeln [nach Tuszyńska, 1988, S. 179, Abb. 3: 1; 4: 1–4] angeschlossen werden kann und die ebenfalls mit einer ovalen Schnalle mit vorn verdicktem, im Querschnitt rhombischem Bügel des Typs H 11 [nach Madyda-Legutko, 1986, Taf. 19] aus Bronze kombiniert ist.

Bronzeschnallen des Typs H 11 finden sich noch in fünf weiteren Brandschüttungsgräbern (Abb. 3–4). In den Gräbern 1484 und 1502 liegen je zwei unterschiedlich große Exemplare vor,

wobei je eine in der Form zu den stets eisernen Typen H 20 bzw. H 30 [nach Madyda-Legutko, 1986, Taf. 19–20] tendiert, und im Grab 1498 ist eine solche Schnalle mit einer römischen (?) Tierkopfschnalle des Typs I 1 [nach Madyda-Legutko, 1986, Taf. 22] kombiniert, wie sie auch als Streufund aus dem Bereich der Gräber 613 und 622 von 1928 vorliegt. Einzelne Schnallen fanden sich im Grab 1487 in Kombination mit einem singulären silbernen Ohrlöffel sowie im Grab 1525, wobei diese aber nicht in Abbildung überliefert ist und wohl kaum mit der einzigen erhaltenen Schnalle dieses Typs aus Wielbark 1 [Sekula, 2006, Abb. 4: 3] identifiziert werden kann, die aufgrund ihrer guten Erhaltung eher aus einem Körpergrab, möglicherweise Grab 1463b, stammen dürfte.

Nur im am östlichsten gelegenen Brandschüttungsgrab 1510 fand sich eine Bronzeschnalle mit verdicktem eher kreisförmigem Bügel mit dünnem ungegliedertem Dorn und zweinietigem Rechteckbeschlag (Abb. 4) vom Typ H 27 [nach Madyda-Legutko, 1986, Taf. 20], zu der aus dem Bereich der Brandschüttungsgräber von 1931 weitere Parallelen der Typen H 26 und H 27 mit facettierten und verzierten Dornen vorliegen, die aufgrund ihrer Erhaltung aus zerstörten Brandgräbern stammen dürften.

Aufgrund der vorn verdickten ovalen Schnallen des Typs H 11 sowie der Fibeln kann die Anlage der Brandschüttungsgräber im Verlaufe der Phase C₃ in den ersten beiden Dritteln des 4. Jahrhunderts angesetzt werden, doch wurde diese Bestattungssitte auch noch in der Zeit um 400 n. Chr. in der Phase D₁ ausgeübt, wie es deutlich die verdickten Rundschnallen der Typen H 26 und H 27 belegen.

Doch finden sich diese wie auch andere chronologische Indikatoren der Phasen C₃ und D₁ auch auf dem großen Gräberfeld von Wielbark, so daß abschließend das räumliche Verhältnis zwischen diesem und der Gruppe der Brandschüttungsgräber betrachtet sei.

Für die Phase C₃ können sicher ovale, meist vorn verdickte Schnallen der Typen H 1, H 11 und H 13 [nach Madyda-Legutko, 1986, Taf. 18–19] in Anspruch genommen werden, die in den Fundlisten von Schindler [Schindler, 1940; vgl. Wołgiewicz, 1987, S. 203] als ‚Schn. 56‘ kodiert verzeichnet sind, was durch die überlieferten Abbildungen bestätigt wird. Sie kommen in den Gräbern 229a [Andrzejowski, Martens, 1996, Taf. 6],

235 [Andrzejowski, Martens, 1996, Taf. 6], 286a [Schindler, 1940, S. 142, Beilage 6], 529 [Schindler, 1940, Abb. 65], 608 [Schindler, 1940, S. 142, Beilage 6, S. 155, Beilage 14 unter der falschen Nummer 628] und 1463b (Abb. 3) vor. Aufgrund der Fundkombination in Grab 235 dürften auch Doppelbügelschnallen des Typs J 2 [nach Madyda-Legutko, 1986, Taf. 23] in die Phase C₃ gehören, zu der auch das Exemplar aus Grab 584 [Andrzejowski, Martens, 1996, Taf. 34] gehört. Als weiteres Gürtelzubehör können dieser Phase eine zungenförmige Riemenzunge mit durch eine andreskreuzverzierte Verengung abgesetzter Befestigungsplatte aus Grab 519 [Andrzejowski, Martens, 1996, Taf. 14] über eine Parallele in Cecele Grab 498 [Jaskanis, 1996, Taf. LXI] sowie eine nur beschriebene rechteckige Riemenzunge aus zusammengebogenem Blech mit girlandenartiger Durchbrechung aus Grab 1595, die der Form D der spätrömischen Riemenzungen [nach Sommer, 1984, S. 55] angehören kann, zugewiesen werden. Charakteristische Fibeln der Phase C₃ sind die Formen G IX/2–4 sowie G IX/7 [Godłowski, 1970, Taf. IX] aus den Gräbern 77 [Andrzejowski, Martens, 1996, Taf. 2], 222b [vgl. Schindler, 1940, Abb. 77 mit Andrzejowski, Martens, 1996, Taf. 31], 278 [Andrzejowski, Martens, 1996, Taf. 7], 325 [Andrzejowski, Martens, 1996, Taf. 8–9], 548 [Schindler, 1940, Abb. 70] und 1334 [Andrzejowski, Martens, 1996, Taf. 40; die Schnalle Madyda-Legutko D 17 ist wohl durch eine antike Störung in dieses Inventar geraten]. Zu ersteren dürfte auch eine ohne Abbildung erwähnte Armbrustfibel mit kurzem, festem Nadelhalter aus Grab 1659 gehören. Vereinzelt kommen Fibeln der Form G IX/2, so in Wielbark Grab 10, wie auch Raupenfibeln [vgl. Tuszyńska, 1988, S. 187], zu denen auch eine ohne Grabnummern beschriebene, bisher unbekannte Variante mit geripptem Fuß, hoch-dreikantigem Bügel und Bügelknopf aus der Grabung von 1930 gezählt werden kann, noch in der Phase D₁ vor. Fibeln mit umgeschlagenem Fuß und verlängerter Spirale (Grab 92, 104b und 1599), mit geklammertem Fuß (Grab 577 und 1468) oder festem, rahmenförmig durchbrochenem Nadelhalter (Grab 543 und 1327) der Formen Almgren 168, 172 und 185 [Almgren, 1923, Taf. VII–VIII] können nicht genauer als in die Phasen C₂ und C₃ datiert werden [zu den Formen Almgren 172 und 185 vgl. Schuster, 2001].

In die Phase C₃ datierbare Körper- und nicht erkannte Körpergräber sowie das Urnengrab 286a streuen nach Osten bis zu einer durch die Gräber 1595, 77 und 1463b zu umschreibenden Linie und auch die nur ungenau in die Phasen C₂ bis C₃ datierten Gräber reichen nicht weiter nach Osten, so daß die Brandschüttungsgräber der Phase C₃ einen deutlichen Abstand zur allgemeinen Belegung des Gräberfeldes aufweisen und somit als separate Gruppe bezeichnet werden können (Abb. 5). Nur das rekonstruierte und damit mit einer gewissen Unsicherheit behaftete Teilinventar des nicht erkannten Körpergrabes 608 nimmt, näher den Brandschüttungsgräbern gelegen, eine zwischen dem Gräberfeld und der Separatgruppe vermittelnde Position ein.

Durch gegossene rundliche Bronzeschnallen mit vorn verdicktem Bügel der Typen H 29, H 26, H 27 und H 39 [nach Madyda-Legutko, 1986, Taf. 20] lassen sich wenige Bestattungen im Gräberfeld sicher in die Phase D₁ datieren, wobei es sich wiederum um Körpergräber [Grab 10: Schindler, 1940, Abb. 36; Grab 222a: Schindler, 1940, Abb. 77; vgl. Andrzejowski, Martens, 1996, Taf. 31] sowie das nicht erkannte Körpergrab 228 und das Urnengrab 189a (Abb. 4) handelt. Während diese Schnallen in den Frauengräbern 10 und 222a mit Fibeln der Formen G IX/2 bzw. G IX/6 [Godłowski, 1970, Taf. IX], einer schnabelförmigen Riemenzunge und hohen Eimerberlocken kombiniert waren, bilden sie in den Gräbern 189a und 228 die einzigen bekannten Beigaben. Bei der Schnalle Typ H 39 aus Grab 189a weist der Bügel einen rhombischen Querschnitt auf; der dachartig facettierte Dorn mit abgesetzt quadratischer Dornbasis und bandförmigem Dornhaken in Verlängerung der Basis ist an der Spitze mit 3 Quereinschlägen verziert. Der quadratische Beschlag mit gekehlten Befestigungslaschen ist mit sieben Nieten in zwei Reihen befestigt und mit einer Reihe S-Voluten und einer Reihe laufender Hundpunz verziert. Dagegen weist die Schnalle Typ H 27 aus Grab 228 einen an der Basis mit Quereinschlägen verzierten, rundstabigen Dorn auf, dessen Haken unter der Basis angegossen ist. Sein zweinietiger Rechteckbeschlag ist unverziert.

Die wenigen Gräber der Phase D₁ (Abb. 5) finden sich nun konzentriert in nur noch einem Areal des in der Phase C₃ belegten Gräberfeldes. Hiervon deutlich nach Osten abgesetzt liegt das Brandschüt-

tungsgrab 1510, zu dem weitere durch die Einzel-funde in diesem Gebiet erschlossen werden können. Wie bereits in der Phase C₃ Grab 608, so liegt nun Grab 10 nahe der Brandschüttungsgräber und nimmt somit eine vermittelnde Position ein, was wiederum der Rekonstruktion des Inventars von Grab 608 eine höhere Wahrscheinlichkeit zu kommen läßt.

Vergleicht man die Lage der in die Phasen C₃ und D₁ datierbaren Gräber, so stellt sich die Frage, ob zur am Ostrand des Gräberfeldes gelegenen, zunächst durch Brandschüttungsgräber charakterisierten Separatgruppe auch die direkt westlich anschließenden, weitgehend beigabenlosen Körpergräber gehören, von denen nur wenige als solche erkannt wurden. Wegen der sehr fragmentarischen Überlieferung der Altgrabungen kann diese Frage ohne Nachgrabungen ebenso wenig beantwortet werden wie auch die Frage nach der Interpretation dieser Separatgruppe. Denkbar sind zur Zeit zwei Interpretationsansätze: Zuzug einer kleinen Gruppe, die in der Phase C₃ neben dem seit langem bestehenden Gräberfeld einen separaten Bestattungsplatz anlegte oder eine soziale Separierung aus der bestehenden Gräberfeldstruktur heraus.

Bereits vor 70 Jahren stellte W. Heym [Heym, 1939, S. 27–28] im Gebiet östlich der Weichselmündung in einem Vergleich mit den großen Gräberfeldern von Wielbark und Stary Targ Kleinstgräberfelder wie Rakowiec und Bornice in den älteren Abschnitt der Völkerwanderungszeit und sah sie im Zusammenhang mit der Widiwarierfrage. In Rakowiec wurden beim Straßenbau im Bereich der Trasse neun weitgehend gestörte Brandschüttungsgräber sowie ein Urnengrab gefunden [Heym, 1939, S. 5–12], die vergleichbar der Separatgruppe in Wielbark in die Phasen C₃ [Grab 5: Heym, 1939, Abb. 5] und D₁ [Grab 2: Heym, 1939, Abb. 2; Grab 3: Heym, 1939, Abb. 3; Grab 7: Heym, 1939, Abb. 7] datiert werden können. Ob sich außerhalb der Trasse ein größeres Gräberfeld befand, läßt sich mangels Untersuchungen nicht feststellen. In Bornice wurde mit acht Gräbern nur ein nicht beurteilbarer Ausschnitt eines Gräberfeldes bekannt [Heym, 1939, S. 12–16], das spätestens in der Phase C₂ [Grab 4: Heym, 1939, Abb. 13] einsetzte und mit dem Brandschüttungsgrab 6 [Heym, 1939, Abb. 15] bislang wohl nur die Phase C₃ erreichte. In einem größeren regionalen Rahmen finden sich vergleichbare Brandschüttungsgräber der Phasen C₃ und D₁ östlich der Weichsel

auch in Kozłówko [Okulicz-Kozaryn, 1965/2006, Taf. 68] und in Węgrowo [Kurzyńska, Sosnowski, 2007, Abb. 12–13], so daß hier eine zunächst nur chronologisch determinierte Bestattungssitte vorliegt, die keineswegs ethnisch interpretiert werden darf.

Zurückkommend zur Separatgruppe von Malbork-Wielbark könnte das einzige Vorkommen einer Silberfibel der Phase C₃ im Brandschüttungsgrab 1507 eine soziale Differenzierung gegenüber dem allgemeinen Gräberfeld andeuten, deren Hintergrund möglicherweise die auf diese Gruppe beschränkten römischen Militärschnallen mit zur Dornrast weisenden Tierköpfen des Typs I 1 anzeigen. Ihre Vorkommen im Barbaricum könnten wie ihre Parallelen im römischen Imperium [Sommer, 1984, S. 125, Liste VII] mit einer Tätigkeit im römischen Militär begründet werden, an der entgegen der bisherigen Kartierung durch R. Madyda-Legutko [Madyda-Legutko, 1986, Karte 57] auch Personen aus dem östlich der Weichsel gelegenen Gebiet der Wielbark-Kultur beteiligt waren. Neben den beiden Vorkommen aus Malbork-Wielbark ist auf das Exemplar aus Ulów [Niezabitowska, 2003, Abb. 2] aufmerksam zu machen, die zusammen die östliche Verbreitungsgrenze der im Barbaricum bis zur Elbe und Saale auftretenden frühen Militärschnallen bilden. Die Fundliste 9 von Madyda-Legutko [Madyda-Legutko, 1986, S. 231] kann im Westen um die Exemplare aus Grab 202 von Wittstock [CRFB-D1, S. 66, Taf. 15: 10] und Grab 10 von Großwirschleben [Becker, Koiki, 1995, S. 287, Abb. 2: 2] ergänzt werden. Eine starke militärische Komponente in der Gruppe der Brandschüttungsgräber deutet sich auch durch das relativ häufige Auftreten von zwei Schnallen an, die analog zu den Überlegungen von R. Madyda-Legutko bezüglich der Omega-Schnallen [Madyda-Legutko, 2001, S. 382–383] als Hinweise auf Männergräber angesehen werden können. Allerdings sind Anzeichen für einen Dienst im römischen Militär nicht exklusiv auf die Brandschüttungsgräber beschränkt, wenn man den Hinweis auf eine Rechteckriemenzunge mit durchbrochener Girlandenverzierung im Grab 1595 in dieser Hinsicht interpretiert. Möglicherweise bessere Antworten zu den die Separatgruppe am Ostrand des Gräberfeldes 1 von Malbork-Wielbark betreffenden Fragen können nur Nachgrabungen erbringen.

Literaturverzeichnis

- Almgren O., 1923. Studien über Nordeuropäische Fibelformen der ersten nachchristlichen Jahrhunderte mit Berücksichtigung der provinziäl-römischen und südrussischen Formen. Manus-Bibliothek. Band 32. Leipzig.
- Andrzejowski J., Bursche A., 1987. Archeologia biblioteczna. Cmentarzyska kultury wielbarskiej w Krośnie, stanowisko 1 i w Wielbarku, woj. Elbląskie // Badania archeologiczne w woj. elbląskim w latach 1980–83. Malbork.
- Andrzejowski J., Martens J., 1996. The Wielbark Cemetery. Information on Unpublished Material from the Personal Files of Carl-Axel Moberg // Studia Gothica. Band 1.
- Becker M., Koiki T., 1995. Brandgräber der römischen Kaiserzeit von Großwirschleben, Ldkr. Bernburg. // Jahresschrift für mitteldeutsche Vorgeschichte. Band 77.
- Bierbrauer V., 1994. Archeologia e storia die Goti dal I al IV secolo // I Goti. Milano.
- CRFB-DI. Corpus der römischen Funde im europäischen Barbaricum. Deutschland. Band 1. Bundesländer Brandenburg und Berlin. Bearbeitet von R. Laser und H.-U. Voß, 1994. Bonn.
- Godłowski K., 1970. The chronology of the late roman and early migration periods in central Europe. Prace Archeologiczne. Band 11. Kraków.
- Heym W., 1939. Der ältere Abschnitt der Völkerwanderungszeit auf dem rechten Ufer der unteren Weichsel // Mannus. Band 31.
- Jaskanis J., 1996. Cecele. Ein Gräberfeld der Wielbark-Kultur in Ostpolen. Monumenta Archaeologica Barbarica. Band 2. Kraków.
- Kleemann J., 2007. Kombinationsstatistische Untersuchungen zur Chronologie der Wielbark-Kultur. Erste Ergebnisse — Probleme — Perspektiven // Nowy materiały i interpretacje. Stan dyskusji na temat kultury wielbarskiej. Gdańsk.
- Kokowski A., 1999. Vorschlag zur relativen Chronologie der südöstlichen Kulturen des „Gotenkreises“ (Die Forschungsergebnisse zur Masłomęcz-Gruppe in Polen) // Die Sîntana de Mureş-Černjachov-Kultur. Kolloquien zur Vor- und Frühgeschichte. Band 2. Bonn.
- Kurzyńska M., Sosnowski W., 2007. Obrządek pogrzebowy ludności kultury wielbarskiej w późnym okresie wpływów rzymskich i wczesnej fazie wędrówek ludów w północno-wschodniej części ziemi chełmińskiej // Nowy materiały i interpretacje. Stan dyskusji na temat kultury wielbarskiej. Gdańsk.
- Madyda-Legutko R., 1986. Die Gürtelschnallen der römischen Kaiserzeit und der frühen Völkerwanderungszeit im mitteleuropäischen Barbaricum. British Archaeological Reports International Series. Band 360. Oxford.
- Madyda-Legutko R., 2001. Omegaschnallen im Gebiet des mitteleuropäischen Barbaricums und in Skandinavien // „... Trans Albim Fluvium“. Forschungen zur vorrömischen, kaiserzeitlichen und mittelalterlichen Archäologie. Festschrift für Achim Leube zum 65. Geburtstag. Rahden-Westf.
- Niezabitowska B., 2003. Die Heruler // Die Vandalen. Die Könige. Die Eliten. Die Krieger. Die Handwerker. Nordstemmen.
- Okulicz-Kozaryn J. 1965/2006. Plemiona grupy nidzickiej kultury grobów jamowych (w okresie od końca II w. przed naszą erą do V w. n.e.) // Prograniczne trzech światów. Kontakty kultur przeworskiej, wielbarskiej i bogaczewskiej w świetle materiałów z badań i poszukiwań archeologicznych. Światowit Supplement Series P: Prehistory and Middle Ages. Vol. XIV. CD-ROM. Warszawa.
- Schindler R., 1940. Die Besiedlungsgeschichte der Goten und Gepiden im unteren Weichselraum auf Grund der Tongefäße. Leipzig.
- Schulze-Dörrlamm M., 2000. Germanische Spiralplattenfibeln oder romanische Bügelfibeln? Zu den Vorbildern elbgermanisch-fränkischer Bügelfibeln der protomerowingischen Zeit // Archäologisches Korrespondenzblatt. Band 30.
- Schuster J., 2001. Untersuchungen zu den spätkaiserzeitlichen Fibelformen Almgren 185 und 172 und deren gegenseitigem Verhältnis // Veröffentlichungen zur brandenburgischen Landesarchäologie. Band 35.
- Sekuła M., 2006. Ocalałe zabytki pochodzące z badań niemieckich na cmentarzysku w Malborku-Wielbarku w zbiorach muzeów polskich // Prograniczne trzech światów. Kontakty kultur przeworskiej, wielbarskiej i bogaczewskiej w świetle materiałów z badań i poszukiwań archeologicznych. Światowit Supplement Series P: Prehistory and Middle Ages. Vol. XIV. Warszawa.

Sommer M., 1984. Die Gürtel und Gürtelbeschläge des 4. und 5. Jahrhunderts im römischen Reich. Bonner Hefte zur Vorgeschichte. Band 22. Bonn.

Tuszyńska M., 1988. O zapinkach z gąsienicowatym kabłąkiem w obrębie kultury wielbarskiej // *Kultura wielbarska w młodszym okresie rzymskim*. 1. Lublin.

Wołgiewicz R., 1974. Zagadnienie stylu wczesnorzymskiego w kulturze wielbarskiej // *Studia*

Archaeologica Pomeranica. Seria Wydawnictw w Monograficznych. Band 2. Koszalin.

Wołgiewicz R., 1987. Chronologia ceramiki kultury wielbarskiej w świetle dotychczasowego stanu badań. *Archeologia Polski*. Band 32.

Wołgiewicz R., 1993. Keramika kultury wielbarskiej między Bałtykiem a Morzem Czarnym. Szczecin.

Informationen über den Autor

Kleemann Jörg — Lublin, Doktor habil, Prof. UMCS, Instytut Archeologii.
E-mail: jkufghub1@aol.com

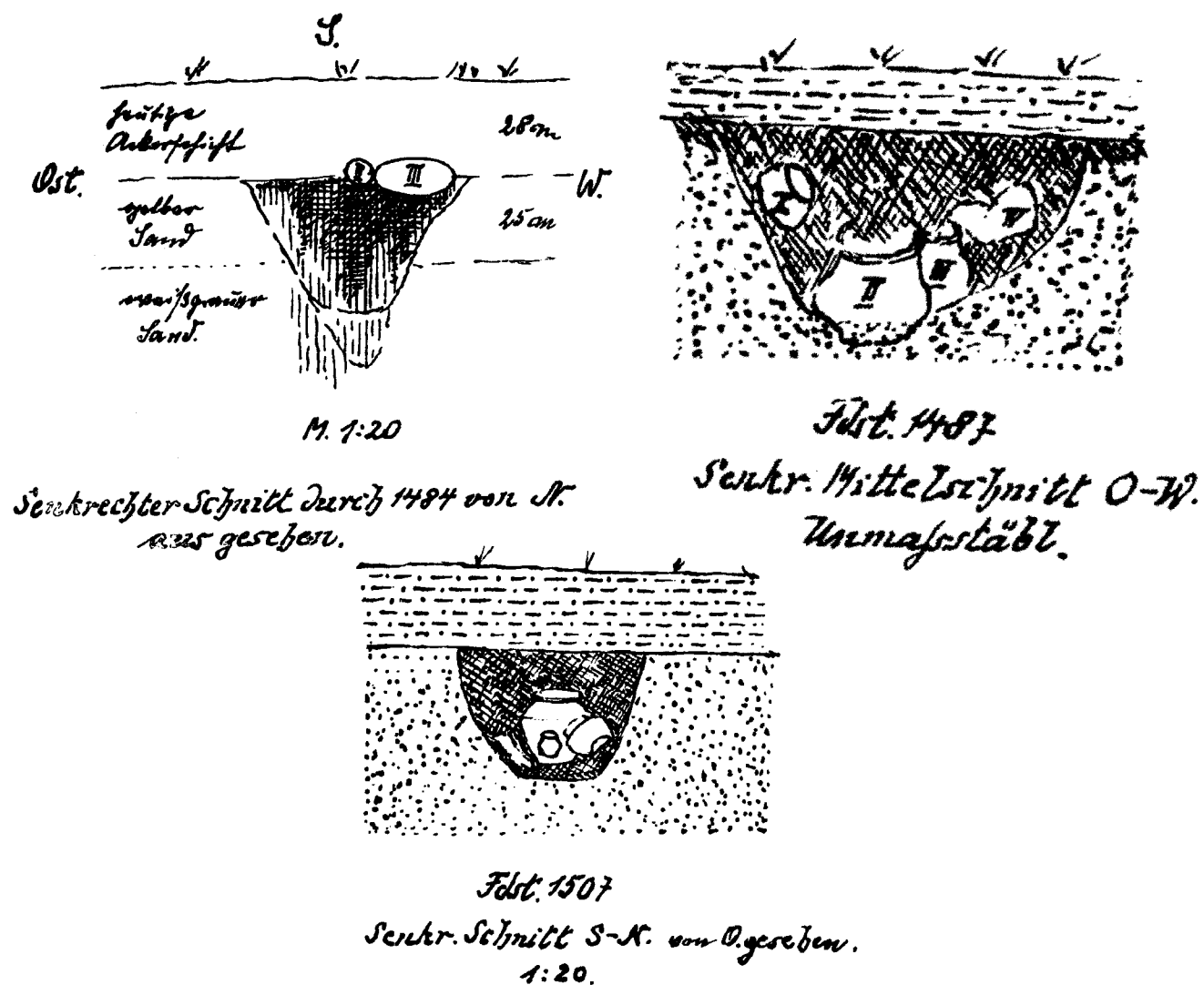

Abb. 1. Profile der Brandschüttungsgräber 1484, 1487 und 1507 aus Malbork-Wielbark.

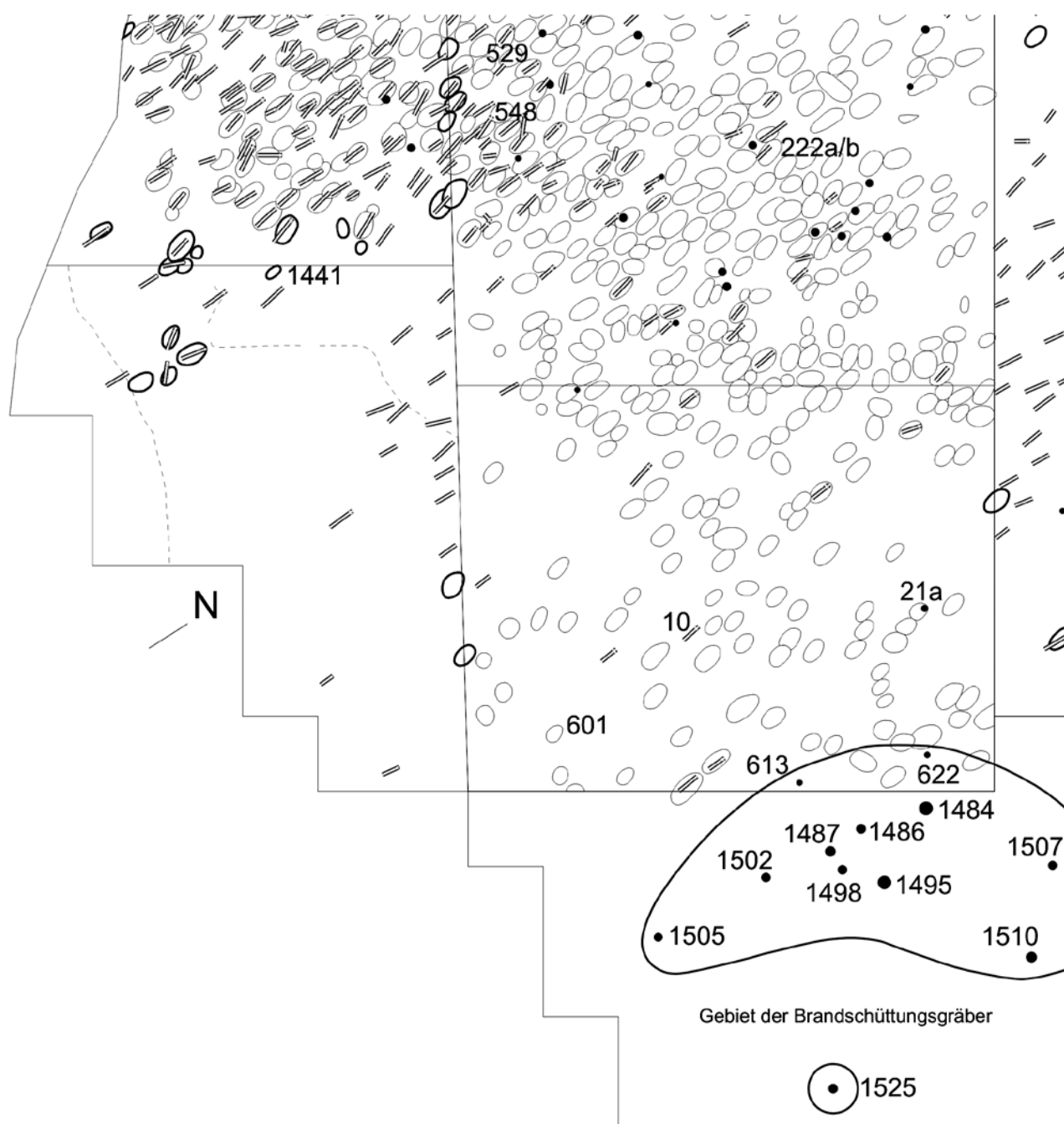

Abb. 2. Ostteil des Gräberfeldes Malbork-Wielbark mit Grabungsflächen von 1928, 1930 und 1931.

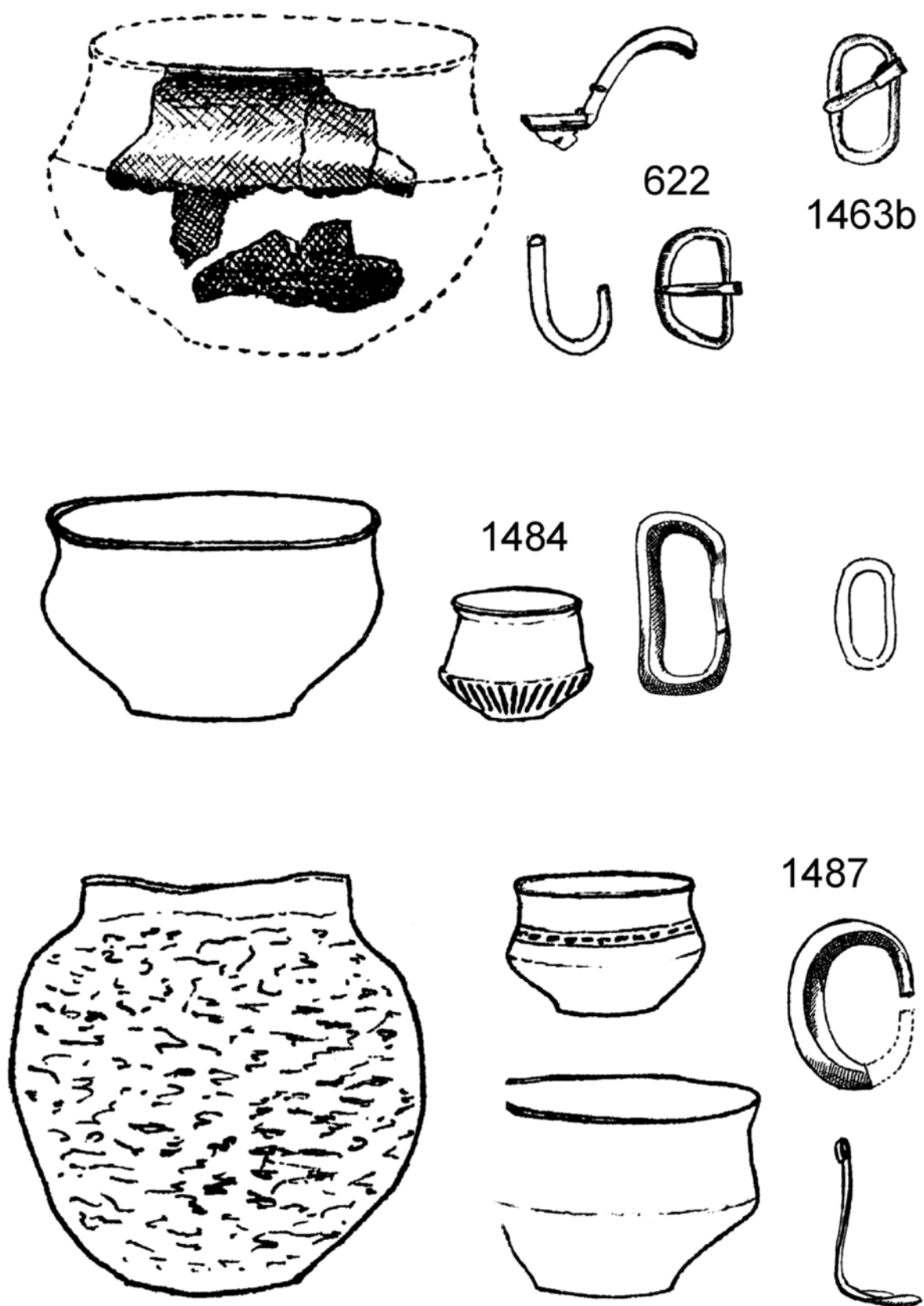

Abb. 3. Funde aus den Gräbern 622, 1463b, 1484 und 1487 von Malbork-Wielbark.

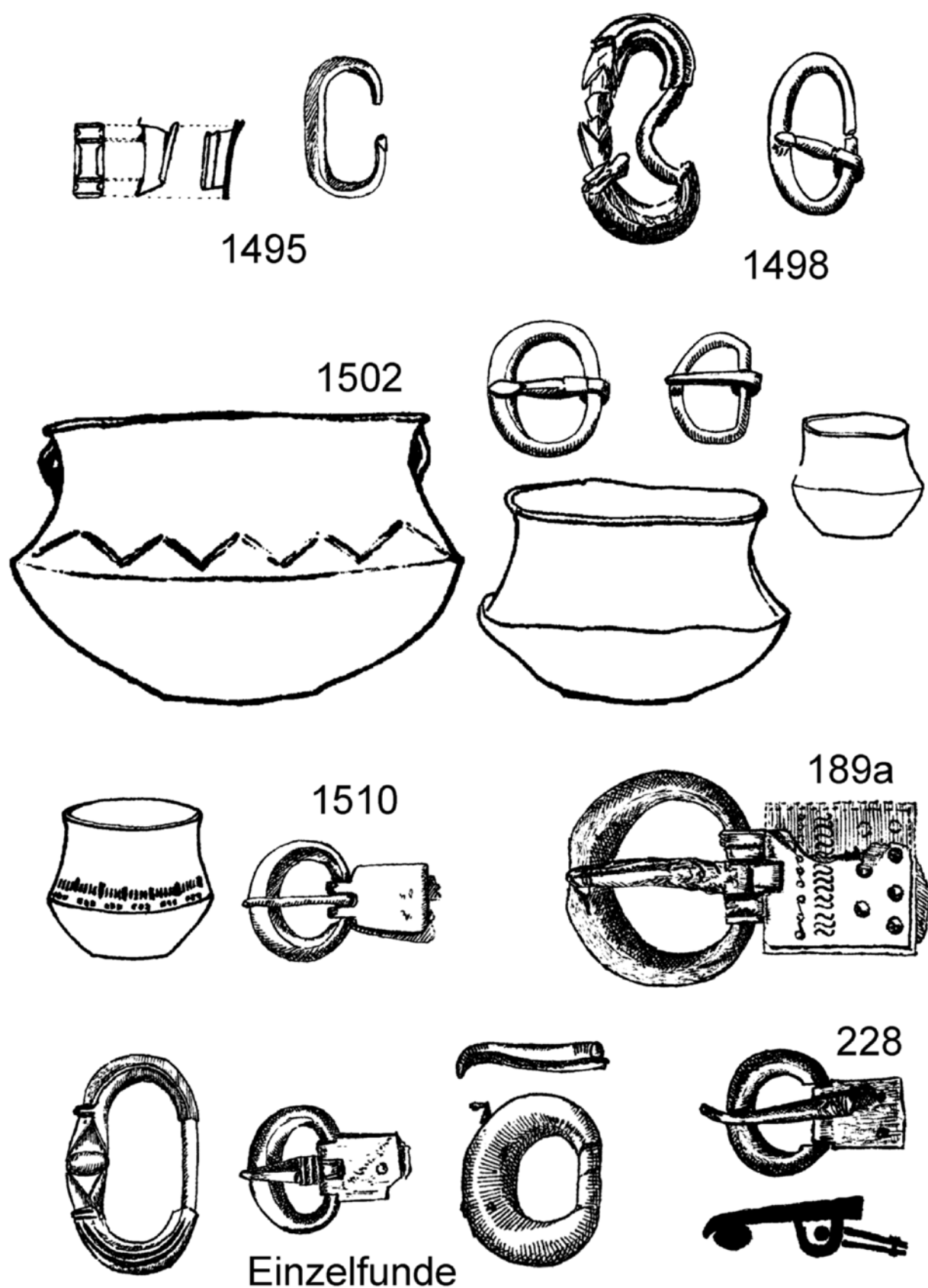

Abb. 4. Funde aus den Gräbern 189a, 228, 1495, 1498, 1502 und 1510 sowie Einzelfunde aus dem Gebiet der Brandschüttungsgräber von Malbork-Wielbark.

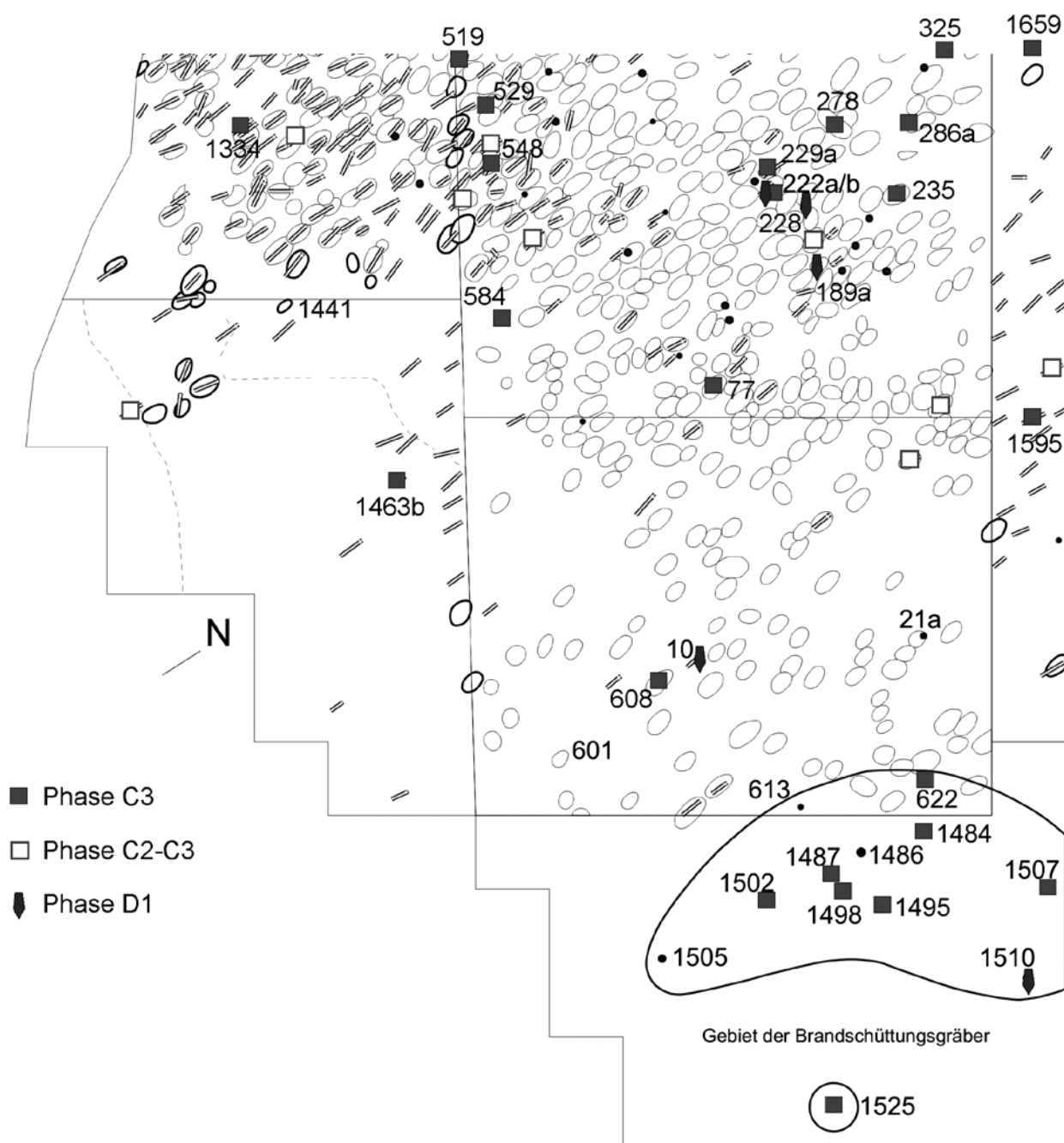

Abb. 5. Datierbare Gräber der Phasen C3 und D1 im Ostteil des Gräberfeldes Malbork-Wielbark.

Gefäßbeigaben in Kindergräbern der Černjachov-Kultur — zu einem Grab aus Sumy-Sad (Ostukraine)

The article presents grave 10 in the cemetery of the Chernyakhov culture in Sumy Sad, the funeral of a child characterized by a huge number of vessels as grave gifts. The other inventory permits a dating in the second half of the AD 4th century. Starting with 4 little bowls as part of 13 vessels altogether in this grave the problem is being investigated up to which extend a specific inventory can be observed here with especially small vessels for children. For that reason the inventories of ceramics are compared in graves of children and adults for the cemeteries of the region in Sumy Sad, Boromlja and Uspenka. It has become evident that pots and bowls with a height and a mouth diameter up to 10 cm are generally common in the inventories, but in the funerals of children they are found even regularly and the quantity of such vessels is higher in these graves. So one can conclude that a conscious selection of smaller vessels for the funeral arrangements of children was made. But in the case of grave 10 in Sumy there is no evidence that the small bowls were made especially for the grave inventory. On the contrary: it can be expected that they were collected from the pottery which was being used in the household.

Keramikgefäße gehören zu den häufigsten Beigaben in den Gräbern der Černjachov-Kultur. Besonders in der Schlussphase dieser Kultur waren Körpergräber mit Nord-Süd-Orientierung und umfangreichen Keramikbeigaben weit verbreitet. Zu den Geschirrsätzen gehörten — in unterschiedlicher Zusammensetzung — vor allem Schalen und Töpfe sowie Vasen, ergänzt durch Kannen und Becher [Schultze, 2007]. Die Gefäße enthielten vermutlich Speisebeigaben und bildeten die Ausstattung des Toten oder vielleicht auch seinen Anteil am Totenmahl. Demgegenüber sind die teilweise während dieser Zeit angelegten Körpergräber mit West-Ost-Orientierung beigabenarm und enthalten auch nur selten Gefäße. Die Beigabe von Gefäßen beruht demnach auf bestimmten Ritualen und Vorstellungen. Hier soll die Ausübung dieser Sitte bei der Bestattung von Kindern anhand eines Beispiels erörtert werden.

Das Grab 10 aus Sumy-Sad gehört zu einem Bestattungsplatz der Černjachov-Kultur, von dem in den Jahren 1983 und 1984 durch G. M. Nekrasova 11 Gräber untersucht wurden. Die Gräber 1–8 von 1983 veröffentlichte sie umgehend [Некрасова, 1985], die später entdeckten Gräber 9–11 sind dagegen nur teilweise publiziert [Магомедов, 2001, Taf. 44: 4; 56: 2]. Es handelt sich bei allen Bestattungen um Körpergräber.

Grab 9 war beigabenlos und nach Südwesten orientiert. Grab 11 war ebenfalls ohne Beigaben, aber mit Orientierung nach Norden. In beiden Gräbern sind Erwachsene bestattet, die Nekrasova in ihrem Bericht sogar als Männer einstuft. Demgegenüber enthielt Grab 10 eine Kinderbestattung, deren reichen Keramikausstattung hier im Vordergrund steht (Abb. 1)¹. Die anthropologische Untersuchung des Skelettes liegt nicht vor, die Altersbestimmung beruht auf der geringen Größe des Bestatteten.

Beschreibung des Befundes nach dem Grabungsbericht von Nekrasova (Abb. 1):

Das Grab lag in Fläche II, 13 m südwestlich von Grab 7 am Rand der Böschung des Tales. Die Konturen der ovalen Grabgrube zeichneten sich 70 cm unter der heutigen Oberfläche im anstehenden Boden ab. Sie hatte Ausmaße von 1,7 x 1,5 m und war mit gemischter, stark humoser Erde verfüllt. Der Grubenboden befand sich 1 m unterhalb der heutigen Oberfläche. Der Tote lag ausgestreckt auf dem Rücken, der Kopf war nach Norden orientiert.

¹ Während eines Aufenthaltes in Sumy im Frühjahr 2005 konnte ich die Funde aufnehmen. Für die Erlaubnis und die freundliche Unterstützung bei der Fundbearbeitung möchte ich an dieser Stelle bei dem Kraevedčeskij Muzej Sumy und speziell bei Larissa Ivanovna Belinskaja herzlich bedanken.

Die Arme sind angewinkelt, die rechte Hand liegt auf den Beckenknochen, die linke daneben. Im Halsbereich wurden 6 blaue Glas- und 7 Perlen aus Koralle gefunden, rechts davon eine Bronzefibel. Rechts und links des Beckens waren insgesamt 15 Korallenperlen niedergelegt. 20 cm von der rechten Hüfte entfernt lagen 8 kleine Muschelanhänger. Am Kopf des Toten, zwischen dem Schädel und der nördlichen Grubenwand, stand eine große Schale (Abb. 1: 5), in der sich eine kleine Schale (Abb. 1: 7) sowie ein Becher (Abb. 1: 11) befanden. Neben der Schale lagen 3 kleine Gelenkknöchel von Tieren. Rechts des Skelettes, auf einem kleinen, 10–15 cm hohen Absatz im anstehenden Boden (oder einer Ansammlung) befanden sich 6 weitere Gefäße. Am westlichsten an der Wand stand eine Schale offenen Typs (Abb. 1: 4) mit den Knochen eines kleinen Tieres. Innen auf den Knochen stand eine reich verzierte Schale (Abb. 1: 6). Im Zwischenraum zwischen diesen beiden Gefäßen waren 2 Miniaturschälchen seitlich hineingezwängt (Abb. 1: 9, 10). Nördlich der Schale Nr. 4 am Grubenrand lag ein Knochenkamm, östlich davon standen 2 Küchentöpfe (Abb. 1: 1, 2) und ein Miniaturkännchen (Abb. 1: 12). Zwischen den Füßen des Toten stand leicht erhöht ein zweites, diesmal zweihenkliges Miniaturkännchen (Abb. 1: 13), daneben, östlich des linken Fußes ein Miniaturschälchen (Abb. 1: 8) sowie ein Küchentopf (Abb. 1: 3). Im letzteren wurde ein Spinnwirtel gefunden. In der Füllung der Grabgrube, in ihrer südwestlichen Ecke, wurden Fragmente eines knöchernen Nadelhalters und eines eisernen Messers entdeckt. In Tiergängen der Grubenwandung fanden sich eine Bronzeschnalle und eine Karneolperle.

Keramikinventar:

Bei der Bearbeitung der Keramik ergaben sich einige Diskrepanzen zwischen den Gefäßnummern im Bericht und auf den Fundzetteln im Depot des Regionalmuseums in Sumy. Zwei Töpfe, vermutlich die auf dem Plan eingetragenen Gefäße Nr. 1 und 2 (Abb. 1), waren nicht mehr auffindbar. Drei kleine Schälchen weisen sehr ähnliche Verzierungen auf, daher ist unklar, bei welchem davon es sich um Nr. 8, 9 bzw. 10 handelt. Die Nummerierung der Gefäße in der Beschreibung folgt sonst den Angaben im Bericht. Bei der Keramik handelt es sich um Drehscheibenware.

1. Topf, nicht auffindbar. Nach der Abbildung im Bericht eiförmig mit abgesetzten Randbereich und Boden. Höhe etwa 18 cm.

2. Topf, nicht auffindbar. Nach der Abbildung im Bericht eher kugelförmig, das Oberteil war beschädigt, Rand und Boden sind abgesetzt, Höhe etwa 17 cm.

3. Topf, graue unbehandelte Oberfläche, grobe Magerung, Rand unvollständig, Bodenuntenseite leicht gewölbt fast in Form eines Standrings (Abb. 2: 7).

4. Schale offenen Typs, Oberfläche außen geglättet, aber z. T. grob gemagert, Form im Brand etwas verzogen (Abb. 2: 8).

5. Schale, hellgrau, leicht geglättet, gleichmäßig gemagert, auf dem Gefäßhals schwach eingeritztes Zickzackband, darunter schräge Kanneluren, auf deren Kanten Rädchenlinien angebracht sind (Abb. 2: 11).

6. Schale, außen schwarz und rot, innen rot, in der Verzierungszone geglättet, z. T. grob gemagert, gleichmäßige, sorgfältig angebrachte Verzierung, auf dem Umbruch engstehende schräge Kanneluren, darunter Rädchenverzierung aus einem von Linien eingerahmten Zickzackband (Abb. 2: 6).

7. Schale, grau, nur leicht geglättet, z. T. grob gemagert (Abb. 2: 1).

8. Schälchen, grau, Oberfläche bis zu den schrägen Kanneluren geglättet, grob gemagert (Abb. 2: 2).

9. Schälchen, dunkelgrau bis schwarz, geglättet, fein gemagert, schräge Kanneluren ungleichmäßig angebracht (Abb. 2: 5).

10. Schälchen, grau, Oberfläche stark verstrichen, meist fein gemagert, schräge Kanneluren von sehr ungleicher Größe (Abb. 2: 4).

11. Becher, hellgrau, außen geglättet, überwiegend fein gemagert, die netzartige Rädchenverzierung bedeckte wohl ursprünglich das gesamte Gefäß, nachträglich wurden in regelmäßigen Abständen senkrechte bis leicht schräge Einkehlungen eingeglättet (Abb. 2: 9).

12. Einhenkliges Kannchen, dunkelgrau, poliert, besonders der obere Teil, z. T. grobe Magerung, Henkel gleichmäßig facettiert und mit Rädchenverzierung, auf der Schulter flüchtig angebrachte Rädchenlinien, die die Kanneluren begleiten. Ebenso um die ovalen Facetten auf dem Umbruch (Abb. 2: 3).

13. Zweihenkliges Kannchen, grau, geglättet, z. T. grob gemagert (Abb. 2: 10).

Weitere Beigaben (Abb. 3):

14. Bronzefibel mit umgeschlagenem Fuß.
15. Ovale Bronzeschnalle mit verdicktem Dornansatz.
16. Kamm mit halbrunder Griffplatte und Bronzeniet.
17. Folgende Perlen fanden sich unter der Grabnummer aufgereiht im Museum: eine kugelige Perle aus Bernstein, 4 blaue Glasperlen, eine kantige Karneolperle, 21 Perlen aus heute entfärbter Koralle.
18. Nadelbüchse aus Knochen mit einer Nadel aus Eisen darin.
19. Spinnwirtel, nicht auffindbar.
20. Eisernes Messer, nicht auffindbar.
21. 5 Meeresmuscheln.
22. Tierknochen.

Für die Datierung des Grabes sind vor allem die Fibel, die Schnalle und der Kamm von Bedeutung. Die Fibel entspricht der Form B2b Gorochovskij, sie tritt in seiner Phase 3 der Černjachov-Kultur („Kosanovskaja“) um die Mitte des 4. Jhs. auf [Гороховский, 1988]. Die langovale Schnalle gehört zur Gruppe H nach R. Madyda-Legutko, für den verdickten Dornansatz findet sich keine direkte Analogie, so dass sie nach der allgemeinen Zeitstellung der Gruppe H ans Ende der spätrömischen Zeit und noch eher an den Anfang der Völkerwanderungszeit eingeordnet werden kann [Madyda-Legutko, 1986]. Demgegenüber weist der Kamm Klasse IIIA nach Šiškin allgemein ins 4. Jh. [Шишкин, 1999]. Daraus ergibt sich für dieses Grab insgesamt ein zeitlicher Ansatz in die 2. Hälfte des 4. Jhs. Auch die übrigen Gräber der Nekropole wurden von Nekrasova diesem Zeitraum zugeordnet.

Die Keramik des Grabes entspricht weitgehend dem allgemeinen Spektrum der Černjachov-Kultur. Besonders die Schalen mit schrägen Kanneluren oder Kerben waren weit verbreitet. Das Gleiche trifft für die mit schrägen Kannenluren sowie mit weiteren Ornamenten verzierten beiden größeren Schalen zu, die man auch als Vasen bezeichnen kann. Gefäße in ähnlicher Form liegen aus den Gräbern 3 und 5 des Gräberfeldes vor [Некрасова, 1985, Abb. 1: 6; 4: 15]. Auffällig ist bei diesen die gute Qualität, sowohl was das Material und den Brand anbetrifft, als auch die Sorgfalt

bei Formgebung und Verzierung der Gefäße. Für die kleine einhenklige Kanne gibt es eine direkte Parallele dem Grab, das in der Pavlova Straße in Sumy entdeckt wurde [Богусевич, 1960], eine vergleichbare fand sich in Grab 38 aus Boromlja [Некрасова, 2006, Abb. 13: 16]. Etwas aus dem Rahmen fällt der Becher, so flache Formen sind eher selten [Vgl. Магомедов, 2001, Taf. 55]. Die Verzierung bildet wie bei den meisten Bechern ein Unikat.

Ungewöhnlich ist die große Zahl von 13 Gefäßen im Grab, in Sumy-Sad enthielt nur Grab 1, ein Kenotaph, noch mehr. Damit gehört das Grab 10 zu den mehr oder weniger Nord-Süd-orientierten Bestattungen, die durch zahlreiche Keramikbeigaben gekennzeichnet sind. Wie schon Nekrasova feststellte, hebt sich diese Sitte von West-Ost-orientierten und nur mit wenigen Trachtbestandteilen versehenen Gräbern ab, die in Sumy-Sad mindestens teilweise gleichzeitig auf der Nekropole angelegt wurden [Некрасова, 1985, S. 79 ff.].

Auch das übrige Grabinventar ist umfangreich. Zwar enthält es keine Glasbecher wie das der Gräber 1 oder 3 und auch Edelmetallbeigaben wie in Grab 5 fehlen. Dennoch ähnelt die Zusammenstellung aus Schnalle, Fibel, Kamm, Knochenröhrchen mit Nadel, Messer, Perlen, Muscheln und Tierknochen der im ungestörten Grab 5 [Некрасова, 1985, S. 76, Abb. 5]. Darin war ein Erwachsener beigesetzt. Das Kind in Grab 10 erhielt demnach bis auf die Edelmetallbeigaben die gleiche Ausstattung wie ein Erwachsener. Ähnliche Beobachtungen sind auch von anderen Gräberfeldern der Černjachov-Kultur bekannt [Schultze, 2004/2005]. Oft gibt es allerdings Unterschiede bei der Grabtiefe zwischen den Gräbern von Kindern und Erwachsenen. So auch hier, das Kindergrab 10 befand sich nur 1 m unter der heutigen Oberfläche, die übrigen Bestattungen in Sumy Sad 1,3 — 1,8 m und damit z. T. deutlich tiefer. Die Form der Grabgrube und die Lage innerhalb des Bestattungsplatzes lassen jedoch keine Sonderbehandlung erkennen, wie sie für einige Kindergräber der römischen Kaiserzeit aus anderen Gebieten bekannt geworden sind. Diese sind allerdings oft auf Säuglinge oder Kleinkinder beschränkt [vgl. Beilke-Vogt, 2004].

Eine Besonderheit bildet bei Grab 10 aber die große Zahl an kleinen Gefäßen. Während Schälchen oder Töpfchen sonst als Trinkgeschirr innerhalb eines Services angesehen werden können, ist hier zu vermuten, dass bei der Keramik eine spezielle „Kinderauswahl“ vorliegt. Um dieser Frage nachzugehen wurden die Materialien von zwei Gräberfeldern der Region des heutigen Sumskaja oblast' zum Vergleich herangezogen. Es handelt sich um das Gräberfeld von Boromlja, das etwa 35 km südöstlich von Sumy-Sad liegt, und den Bestattungsplatz von Uspenka, ca. 80 km in nordwestlicher Richtung gelegen. Beide Gräberfelder wurden ebenfalls von Nekrasova untersucht und kürzlich veröffentlicht [Некрасова, 2006]. Die Belegungszeit dieser Nekropolen ist ähnlich wie in Sumy-Sad, auf beiden Fundplätzen gibt es ebensolche Nord-Süd-orientierte Gräber mit Keramikbeigaben. In den Tabellen 1 und 2 sind daher die Gefäßbeigaben der Bestattungen von Erwachsenen und Kindern in Sumy Sad, Boromlja und Uspenka gegenübergestellt. Herangezogen wurden dazu nur die ungestörten Gräber, auch der Kenotaph von Sumy Sad Grab 1 wurde nicht berücksichtigt. Als „klein“ wurden, ausgehend vom Grab 10 in Sumy-Sad, Schalen und Töpfe angesehen, deren Höhe und Mündungsdurchmesser 10 cm nicht überschreiten (Tab. 1; 2).

Die Zusammenstellung zeigt zunächst, dass derartige kleine Gefäße sowohl in den Gräbern Erwachsener, als auch in Kindergräbern vorkommen. Die Beigabe solcher Gefäße scheint zudem mit einer höheren Anzahl von Gefäßen im Grab gekoppelt zu sein — bei den Erwachsenen lagen mindestens vier Gefäße in diesen Gräbern, bei Kindern einmal nur zwei, sonst aber mindestens fünf Gefäße insgesamt. Kleine Gefäße treten jedoch anteilig häufiger bei Kindern auf, nämlich in 10 von 13 Kindergräbern und demgegenüber in nur 9 von 22 Gräbern Erwachsener. Betrachtet man die Anzahl der kleinen Gefäße pro Grab, so zeigt sich außerdem eine deutlich höhere Zahl bei den Kindergräbern. Bei Erwachsenen kommen maximal zwei solcher kleinen Gefäße in einem Grab vor, bei Kindern können es bis zu acht sein. Man kann daher davon ausgehen, dass bei der Zusammenstellung des Geschirrs für die Bestattung von Kindern vielfach eine besondere Auswahl getroffen wurde. Dabei bleibt offen, ob

sich in den kleinen Gefäßen eine spezielle Auswahl von Lebensmitteln bzw. Gerichten befand oder ob lediglich „kindgerechte“ Portionen zusammengestellt und vielleicht kindlichen Eßgewohnheiten Rechnung getragen wurde. Spezielle Regeln für die Gefäßzusammenstellung sind anhand der hier betrachteten Kindergräber nicht zu erkennen. Hingewiesen sei an dieser Stelle auf das kleine einhenklige Kännchen aus Grab 10 in Sumy-Sad und die erwähnte Analogie dazu aus Grab 38 von Boromlja, ebenfalls eine Kinderbestattung. Andererseits fand sich auch in dem Erwachsenengrab 4 von Boromlja eine kleine Kanne. Insgesamt lässt sich für die hier betrachteten Gräberfelder eine Regel im Bestattungsritual ableiten, nach der Kinder ihre Speisebeigaben nicht ausschließlich, aber bevorzugt in kleineren Gefäßen erhielten.

Die Form der kleinen Schalen und Töpfe unterscheidet sich bei Erwachsenen- und Kindergräbern nicht voneinander. Gefäße, die aufgrund ihrer Größe für ein Kindergrab besonders geeignet erschienen, erfüllten in den Gräbern von Erwachsenen offenbar andere Funktionen. Sie können dort als Trinkgefäß gedient haben oder auch zur Aufbewahrung von Spezialitäten wie z. B. Honig. Andererseits wird verschiedentlich die Meinung geäußert, dass einige der Gefäße speziell für die Bestattung angefertigt wurden. So spricht Nekrasova bei den Miniaturgefäßen aus Boromlja und Uspenka von speziell für Kindergräber hergestelltem Geschirr [Некрасова, 2006, S. 91; 100]. In Sumy-Sad, Grab 10, gibt es bei den vier kleinen Schalen dafür keine Anzeichen. Einmal wirken diese Gefäße in gleicher Weise abgenutzt wie das übrige Keramikinventar. Hinzukommt, dass die Machart der vier Schälchen verschieden ist. Zwei davon weisen zwar ähnliche schräge Kerben als Verzierung auf, Material und Oberflächenbehandlung sind jedoch nicht völlig identisch. Die anderen beiden kleinen Schalen unterscheiden sich noch deutlicher hinsichtlich Material und Gestaltung, so dass eine gleichzeitige Herstellung dieser vier Gefäße nicht anzunehmen ist. Das spricht dafür, dass bei dieser Kinderbestattung die Gefäßauswahl zwar auf das Kind ausgerichtet war und deshalb kleine Gefäße bevorzugt wurden. Die konkrete Zusammenstellung erfolgte aber nach dem im Haushalt gerade vorhandenen Tongeschirr. In

den oben erwähnten Kindergräbern aus Uspenka und Boromlja, die nach Einschätzung von Nekrasova mit spezieller Grabkeramik versehen waren, lagen offenbar neue oder wenig benutzte Gefäße. Wie der Befund von Sumy Sad zeigt, ist daraus nicht zwingend zu schließen, dass diese kleinen

Gefäße auch speziell für diese Bestattung bzw. speziell für die Bestattung von Kindern hergestellt worden sind. Die Zusammenstellung von besonders kleinen Gefäßen als Beigabe für Kindergräber war ebenso aus dem täglich genutzten Geschirr möglich.

Literaturverzeichnis

Богусевич В.А., 1960. Погребение черняховской культуры в г. Сумы // Краткие сообщения Института археологии АН СССР. Вып. 10.

Гороховский Е.Л., 1988. Хронология черняховских могильников Лесостепной Украины // Труды V Международного конгресса археологов-славистов. Т. 4. Киев.

Магомедов Б.В., 2001. Черняховская культура. Проблема этноса. Lublin.

Некрасова Г.М., 1985. Охоронні розкопки черняхівського могильника поблизу м. Суми // Археологія. № 50.

Некрасова А.Н., 2006. Памятники черняховской культуры Днепроовского Левобережья // Готы и Рим. Киев.

Шишкин Р.Г., 1999. Классификация и типология трёхслойных гребней черняховской культуры // Сто років вивчення культур полів поховань на Україні. Київ.

Beilke-Vogt I., 2004. Kinderdefizite und Kinderfriedhöfe — Zur Sonderstellung des Kindes im Bestattungsritual anhand archäologischer und ethnologischer Quellen // Ethnographisch-Archäologische Zeitschrift. 45.

Madyda-Legutko R., 1986. Die Gürtelschnallen der Römischen Kaiserzeit und der frühen Völkerwanderungszeit im mitteleuropäischen Barbaricum. BAR International Series 360. Oxford.

Schultze E., 2004/2005. Zu den Kindergräbern im Bereich der Černjachov-Kultur // Europa Barbarica. Monumenta Studia Gotica. IV. Lublin.

Schultze E., 2007. Geschirrsets und Bestattungssitten — zu den frühvölkerwanderungszeitlichen Gräbern von Kantemirovka // St. Burmeister / H. Derks / R. v. Richthofen (Hrsg.), Zweiundvierzig. Festschrift Michael Gebühr. Rahden/Westf.

Informationen über den Autor

Schultze Erdmute — Berlin, Doktor, wissenschaftliche Mitarbeiterin der Eurasien-Abteilung des Deutsches Archäologischen Instituts.

E-mail: ers@eurasien.dainst.de

Tabelle 1. *Gefäßbeigaben in Kindergräbern.*

Grab	Gefäße insgesamt	Schalen insgesamt	Schalen bis H. 10 / Mdm. 10 cm	Töpfe insgesamt	Töpfe bis H. 10 / Mdm. 10 cm
Sumy-Sad, Gr. 10	13	5	4	3	
Boroml'ja, Gr. 13	7	3		4	3
Boroml'ja, Gr. 24	12	6	4	4	3
Boroml'ja, Gr. 35	5	3	1	2	
Boroml'ja, Gr. 38	9	3	3	5	
Uspenka, Gr. 72	3	1		2	
Uspenka, Gr. 366	4			2	
Uspenka, Gr. 546	2	1		1	1
Uspenka, Gr. 921	6	3		2	
Uspenka, Gr. 1216	5	2		3	2
Uspenka, Gr. 1654	12	6	3	6	5
Uspenka, Gr. 1655	9	3	2	6	2
Uspenka, Gr. 1659	7	4	1	3	1

Tabelle 2. *Gefäßbeigaben in Gräbern Erwachsener.*

Grab	Gefäße insgesamt	Schalen insgesamt	Schalen bis H. 10 / Mdm. 10 cm	Töpfe insgesamt	Töpfe bis H. 10 / Mdm. 10 cm
Sumy-Sad, Gr. 5	12	5		5	
Boroml'ja, Gr. 4	9	4	1	4	
Boroml'ja, Gr. 6	8	2		4	1
Boroml'ja, Gr. 7	5	2		2	
Boroml'ja, Gr. 8	4	3	1	1	
Boroml'ja, Gr. 9	7	3		4	2
Boroml'ja, Gr. 11	11	5	1	5	1
Boroml'ja, Gr. 22	3	1		2	
Boroml'ja, Gr. 27	7	1		5	2
Boroml'ja, Gr. 29	4	2		2	
Boroml'ja, Gr. 30	6	3		3	
Boroml'ja, Gr. 33	3	1		1	
Boroml'ja, Gr. 43	4	1		2	
Boroml'ja, Gr. 44	3	1		2	
Boroml'ja, Gr. 45	4	3	1	1	
Boroml'ja, Gr. 46	8	3		5	1
Uspenka, Gr. 1308	14	6	1	5	
Uspenka, Gr. 1367	6	3		3	
Uspenka, Gr. 1629	1			1	
Uspenka, Gr. 1630	5	2		3	
Uspenka, Gr. 1645	6	4		2	
Uspenka, Gr. 1651	1			1	

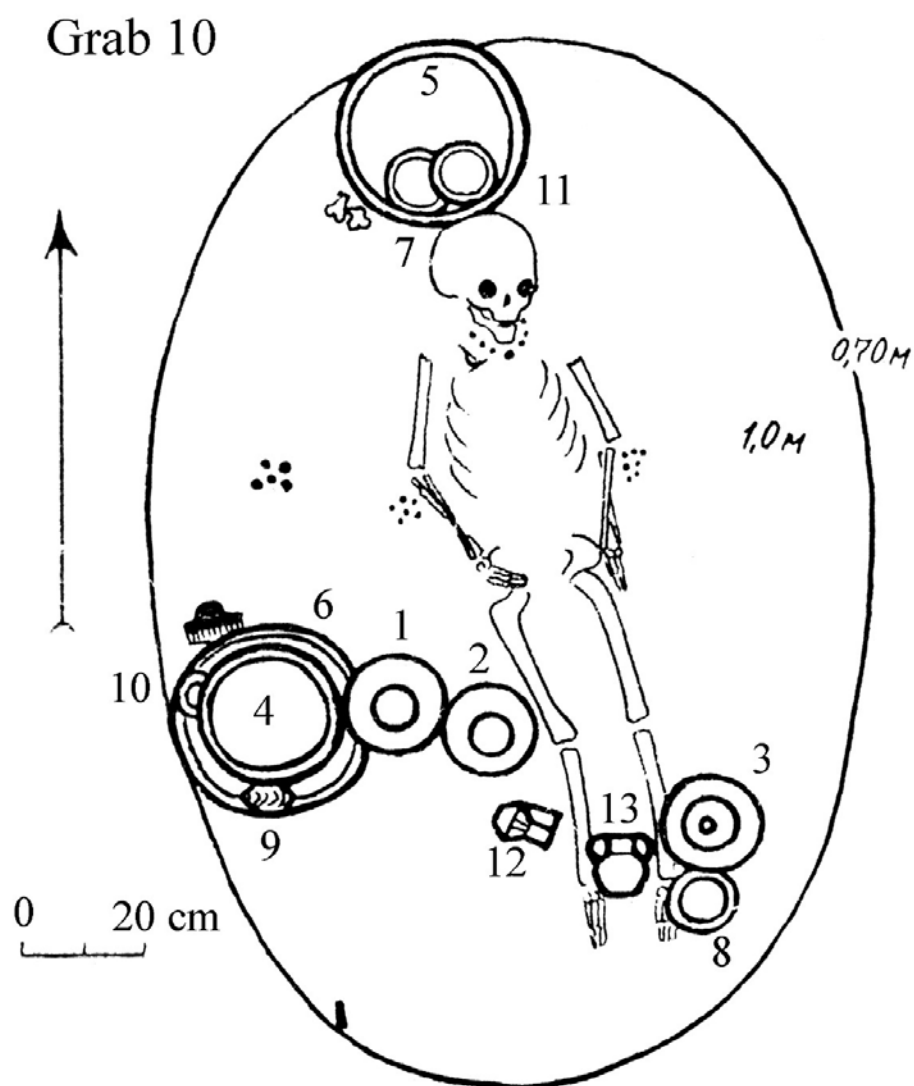
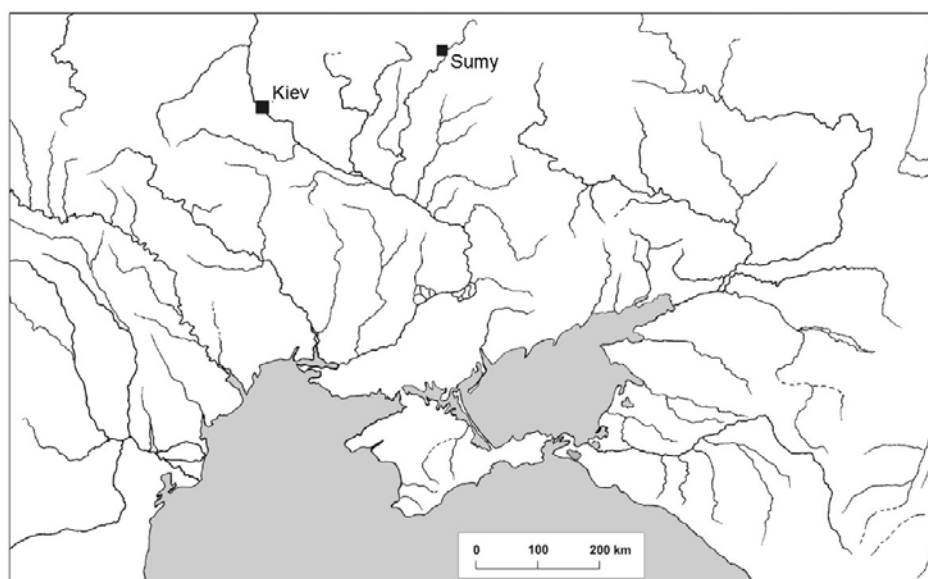

Abb. 1. Sumy-Sad. Grab 10 nach dem Grabungsbericht von G. M. Nekrasova.

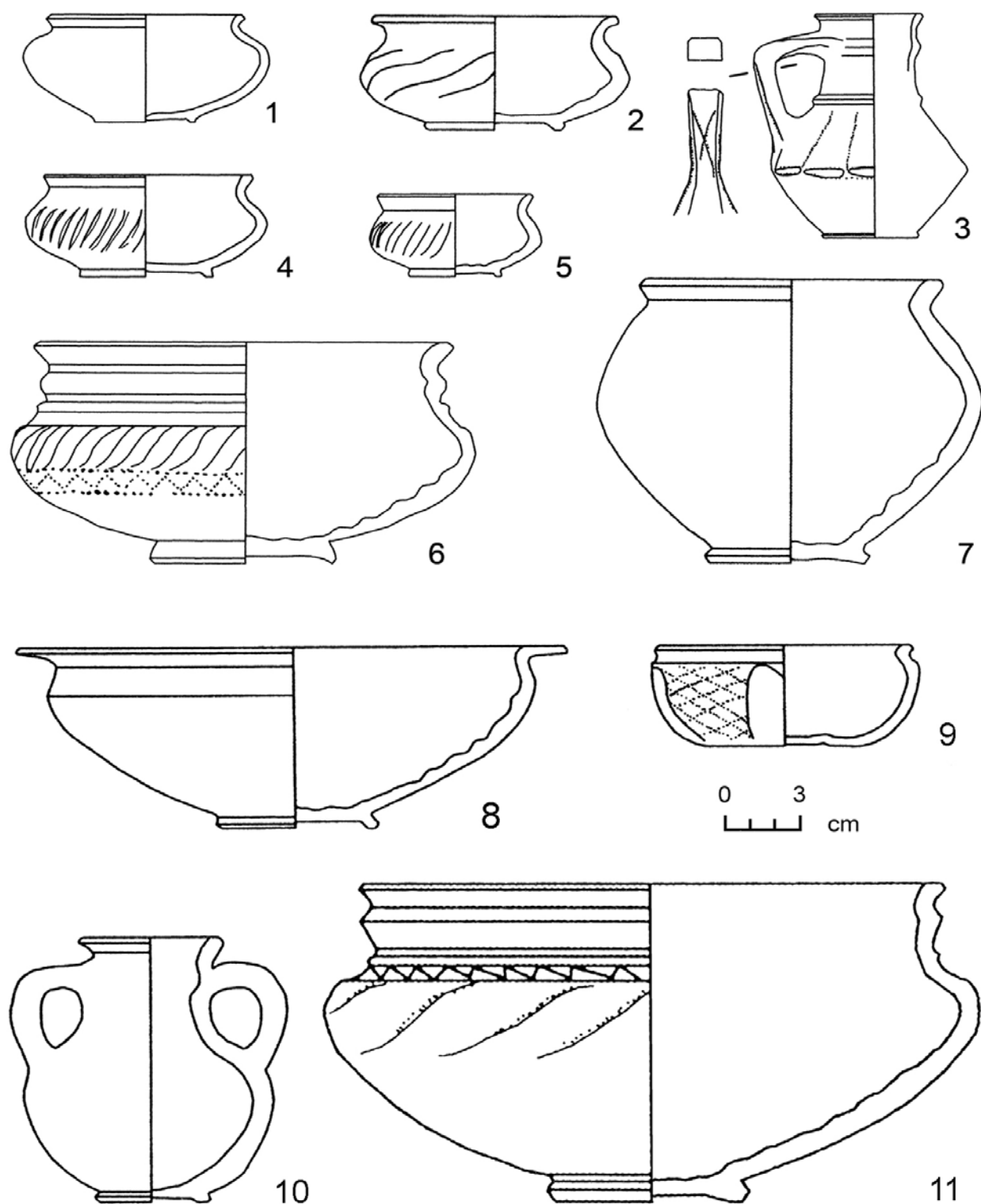

Abb. 2. *Sumy-Sad. Keramikinventar von Grab 10 (Zeichnung: B. Strocen').*

Abb. 3. Sumy-Sad. Weitere Beigaben aus Grab 10 (Foto: Kraevedčeskij Muzej Sumy, I. Rojčenko).

Сторожівський курганий могильник

The publication deals with the results of investigations of five barrows with burials from the late Sarmatian time, near the village Storozhove in Chutovo district in Poltava Region. Five of them share the some similar features: the meridional orientation of the rectangular-shaped burial pits and ritual post-mortem destructions of the skeletons. The investigated necropolis is considered to be a late Sarmatian family cemetery, in which the specific Sarmatian burial rites coexist with the inventories placed into graves, which is typical of the Chernyakhov culture.

У 2007–2008 рр. Полтавська охоронна археологічна експедиція (Інститут керамології, Полтавський педагогічний університет ім. В. Г. Короленка, Полтавський краєзнавчий музей, Національний музей заповідник українського гончарства) провела охоронні археологічні розкопки курганів біля с.Сторожове Чутівського району Полтавської області. Майданний комплекс та групи курганів знаходяться на високому правому березі р. Коломак (притоки р. Ворскла), на мисоподібному виступі, обмеженому ярами.

Пам'ятка відома з XVII ст., як “Сторожова могила” згадується у літописі Самійла Величка [Величко Самійло, 1991, Т. II, С. 405; Супруненко, 2007, С. 13]. Перші археологічні обстеження проведені М. Я. Рудинським у 1924 р. [Рудинський, 1928, Т. 1, С. 52; Рудинський, 1930, Т. 1, С. 129–131], яким знятий окомірний план майданоподібної споруди, проте опису курганної групи, яка досліджувалася дослідник не залишив та до загального плану не включив. Повторні розвідки здійснені співробітником Полтавського краєзнавчого музею Г. О. Сидоренко у 1946 р. виявили саме цю курганну групу [Сидоренко, 1945]. У 1987 р. майданна споруда оглянута І. М. Кулатовою та О. Б. Супруненком [Кулатова, Супруненко, 1987, Арк. 21–22; Кулатова, 1999, С. 63]. У 2002 р. майданний комплекс досліджувався С. В. Сапегіним — зроблений переріз двох бургів, проведені часткові археологічні розкопки кургану зрубного часу із впускним похованням скіфської доби, пошкодженого скотомогильником, знятий план майданної групи та груп курганів [Сапегін, 2002].

Неподалік (за 0,4 км на схід) від курганної групи знайдена бронзова фібула. За класифіка-

цією А. К. Амброза фібула відноситься до серії III, групи 18, типу 1 [Амброз, 1966, С. 72, Табл. 12:13]. За типологією Є. Л. Гороховського фібула належить до VII групи 2 серії (230–270 рр.) та траплялися у Поворсклі [Гороховський, 1988, С. 42–43; Обломский, 1999, С. 26–38; Гейко, 1998, С. 170].

Усього Сторожівський курганий могильник на 2007 р. складався з 19 курганоподібних насипів, висотою від 0,1 до 0,8 м, діаметром від 5 до 17 м. Кургани та курганоподібні насипи розміщені широтними рядами. Шість насипів (№ 1, 2, 4, 12, 6, 7) були розкопані в ході роботи експедиції 2007 р. Лише три з них містили по одному пізньосарматському похованню [Коваленко, Луговий, 2008, С. 34–44]. Чотири кургани (№ 11, 15, 16, 18) досліджені 2008 р. Один з них (№ 18) виявився курганом спорудженим над похованням катакомбної культури із шістьма впускними похованнями зрубної культури, курган № 16 містив половецьке поховання, два — по одному пізньосарматському похованню. Всі кургани досліджувалися вручну, по секторах, із залишенням двох перпендикулярних бровок, трасованих по сторонам світу. Подамо коротку характеристику пізньосарматських поховань.

Курган № 2. Висота — 0,12–0,42 м, діаметр — 10 м. Насип складався з однорідного чорного супіщаного лучно-дернового ґрунту. Похований чорнозем та лінія давнього горизонту чітко не простежувалася (0,8–0,9 м). Передматерик на глибині 1,0–1,15 м. З глибини 1,15–1,21 м — материк, жовто-білий пісок. Викид з поховання закиданий до поховальної ями.

Поховання знаходилося по центру, впущене з рівня передматерика, з глибини 1,21 м R. Здій-

снене у катакомбі. Вхідна яма неправильної прямокутної форми із заокругленими кутами. Орієнтована по лінії північ — південь. Розміри: довжина 2,2 м, ширина в північній частині 0,75 м, в південній — 0,9 м. Стінки прямовисні. У ній виявлена переважно нижня частина кістяка людини. Катакомба збереглася повністю. Вона розпочиналася з північної частини вхідної ями. Орієнтована по лінії північ-південь. Довжина 2,3 м. Ширина на вході дорівнювала 0,75 м, північна частина розширювалася (переважно у західному напрямку) та округлювалася, досягаючи максимальної ширини 1,2 м. Дно катакомби знаходилося на 0,57 м нижче дна вхідної ями. На дні не зафіксовано жодних слідів підсипок, устілок тощо. Відсутні були сліди й від закладів чи перекриття катакомби. Висота аркового склепіння 0,85–0,90 м. Стінки та дно рівні. Основна частина людських кісток виявлена на початку (у південній частині) катакомби (обличчям на схід покладений череп, без нижньої щелепи, яка знаходилася за 0,4 м на північ від нього; ребра тощо). Перед черепом, біля зубів, за 2 см, знаходився дрібний фрагмент стінки глиняного ліпленого посуду 1,5×1,8 см. В цілому кістки верхньої частини тулубу людини були розкидані в хаотичному порядку, на рівні 1,3 м, у, переважно, вузькій частині катакомби. У розширеній частині катакомби знайдені фрагменти, ймовірно залізного шила; розвал залізної двочленної підв'язної фібули. За 0,3 м від північної стінки катакомби знайдена посудина — двовушковий глек з короткою шийкою, опуклобким тулубом та рівним дном (Мал. 1). Вуха у поперечному перетині овальної форми. Зовнішня поверхня шерехата сірого кольору. Висота 19,0 см; діаметр вінець 8,8 см; діаметр шиї 8,3 см; діаметр тулубу 18,4 см; діаметр дна 8,2 см; діаметр вух 2,0×2,6 та 2,2×2,4 см.

Всі виявлені у похованні кістки належали одній людині — чоловіку 45–50 років (антропологічні визначення всіх поховань проведені науковим співробітником Центру охорони та досліджень пам'яток археології А. В. Артем'євим).

Курган №4 розміщувався у третьому ряді малих насипів, по центру курганної групи. Висота насипу 0,04–0,11 м R, розміри 6,0×4,0 м. Насип складався з однорідного чорноземно-

го ґрунту. Материк залягав з глибини 0,75 м R. Лінія давнього горизонту не фіксувалася. Пляма єдиного в кургані поховання виявлена з рівня передматерика. Викид фіксувався у широтній бровці, обабіч плями поховання, на глибині 0,55 м, розмірами до 0,4 м, потужністю до 0,1 м. Основна ж його частина була скидана у поховальну яму.

Поховальна яма розміщувалася у північно-західному та південно-західному секторах кургану. Форма ями прямокутна — північні кути чіткі, південні округлі. Орієнтована яма по лінії північ-південь із незначним відхиленням на захід. Розміри ями 2,27×0,84 м. Стінки ями прямовисні, до глибини 1,30 м R, де зроблений уступ шириною 0,1 м. Дно ями рівне, впущене на глибину 1,99 м R. В південно-західному кутку ями, на глибині 0,68 м від рівня виявлення, знайдений кістяк черепахи. Кістки людини не в анатомічному порядку. Вони розміщувалися трьома «масивами» на дні поховальної ями. Біля північної стінки — кістки обох стоп. На глибини 1,71 м R (1,01 м від рівня впуску ями), за 0,82 м від південної стінки, ближче до центру ями, знаходився череп людини без нижньої щелепи, покладений обличчям на схід. Біля зубів похованого знаходився фрагмент вінець посудини червоного кольору. Основне скупчення кісток знаходилося біля північної стінки ями, вперемішку із якими були кинуті і шість кісток домашнього бика та кози-вівці (за визначенням к.і.н О. П. Журавльова). Інших знахідок у похованні не виявлено. Всі кістки належали одній людині — чоловіку 30–35 років.

Курган №12 знаходився по центру четвертого ряду насипів. Висота насипу складала 0,29 м, розміри 6,7×6,3 м. Насип складений з чорнозему. З 0,85–0,95 м фіксувався передматерик; з 0,95–1,00 м залягав материк, жовтий лес. Лінія давнього горизонту не простежувалася.

Поховання №1 знаходилося у південно-східному та південно-західному секторах, за 0,9 м на південь від реперу, з глибини 1,0 м. Яма орієнтована по лінії південь-північ. Викид скинутий у яму. Форма її прямокутна — північні кути чіткі, південні заокруглені. Розміри ями: довжина 2,25 м, ширина у північній частині 0,95 м, у південній 0,65 м. Дно ями

рівне. Глибина 1,4 м (2,4 м R). Вдovж східної та західної стінок ями, з глибини 0,7–0,8 м — заплічки, шириною 0,15–0,25 м. Вдovж заплічок та на дні під ними — сліди від тонких жердин. З північної сторони яма мала невеликий підбій, шириною 0,9 м, довжиною 0,45 м. У заповненні знайдені: фрагмент денця горщика черняхівської культури; фрагменти сильно корозованого залізного виробу (вірогідно, залишки залізного шила). Кістки покійного (дорослій людині 40–50 років) були покладені до могили, із імітуванням анатомічного порядку.

Курган № 15 знаходився в першому південному ряді. Насип округлої, напівсферичної форми, дещо сповз по схилу. Діаметр 8 м, висота 0,46 (пд) — 0,05 (пн) м. Складений з щільного чорно-коричневого дернового чорнозему, у якому траплялися фрагменти стінок ліплених горщиків (епохи бронзи та раннього заліза), гончарних посудин (черняхівської культури та ручок античних амфор). Лінія давнього горизонту чітко не простежувалася (глибина 0,7–0,78 м R), похований чорнозем прослідковувався за структурою та викидом з поховальної ями, який лежав округлою плямою у північних секторах (максимальна потужність 0,3 м), а в південних був рознесений по давньому горизонту окремими краплями. Материк на глибині 1,14–1,29 (пд) м R.

Поховання № 1 розміщене по центру насипу, яма прямокутної форми, із закругленими кутами із шириною 1,3–1,4 м, довжиною 2,8 м. Орієнтована по лінії північ–південь. Вдovж східної та західної стінок, на глибині 1,5 м — заплічки, шириною до 0,2 м. У північній частині ями підбій, довжиною 0,45 м, з підбою до дна ями — дві сходинки, шириною 0,32–0,54 м, висотою 0,2 м. Кістяк похованого розкиданий по дну ями хаотично, череп, під західною стіною, кинутий обличчям до низу, тобто вірогідно, поховання було пограбоване, або ритуально порушене. Серед інвентарю, крім кісток тварин, виявлений фрагмент залізного ножа із прямою спинкою, та фурнітурна пряжка.

За визначенням А. В. Артем'єва у кургані було похованого молодого чоловіка 16–18 років, зростом 162,0–166,0 см.

Результати радіовуглецевого датування зразків з цього поховання проведених в Київ-

ській радіовуглецевій лабораторії дали датування в межах 240–420 рр. н.е.

Курган № 11 розміщувався у посадці, в середині третього широтного ряду. Форма насипу напівсферична. Висота 0,06–0,25 м, діаметр 6 м. Насип складений із чорно-коричневого дернового чорноземного ґрунту, лінія давнього горизонту не простежувалася (похований чорнозем з глибини 0,51 м R). Материк — 0,67 м R. Вхідна яма розміщувалася у південно-західному секторі, мала прямокутну форму, орієнтацію південь–північ. Ширина 0,8–0,65 (південь), довжина 2 м. У чорноземному ґрунті заповнення вхідної ями виявлені фрагменти нижньої частини кістяка покійного та два фрагменти залізного ножа. У північній частині вхідної ями від сходинки розпочинався вхід до катакомби. Склепіння катакомби аркове, її довжина 2,5 м, ширина 0,85 м, із звуженням до 0,3 м у північній частині. Дно рівне, глибина 2,36–2,42 м R. У катакомбі знаходився череп людини, завалений на правий бік, обличчям на пн-зх; кістки правої руки та велика гомілкорова кістка правої ноги, хребці, ребра. Біля черепа покладені дві великі кістки великої рогатої худоби та поставлені дві посудини: одноручний чорний гончарний глек черняхівської культури (Мал. 2) із проліскованими на верхній частині тулубу смугами. Частина вінець відбита в давнину та сколи заглажені. Розміри глека: висота — 21,4 см, діаметр вінець — 11, діаметр шиї — 8 см, діаметр тулубу — 16 см, діаметр дна — 7,5 см. За черепом — невеликий ліплений горщик, прикрашений перлинами по плечах сарматоїдного вигляду (Мал. 3). Висота горщика — 11,6 см, діаметр вінець — 8,8 см, діаметр шиї — 7,7 см, діаметр тулубу — 11,4 см, діаметр дна — 6,1 см.

За визначенням А. В. Артем'єва похований — чоловік віком 20–25 років, зростом 172,0–176,0 см.

Радіовуглецеве датування кістяних решток з цього поховання показує дещо ранішу від попередніх дату здійснення поховання — 100–130 рр. н.е.

Проведене співробітниками Інституту географії НАН України д.геогр.н. Ж. М. Матвіїшиною та к.геогр.н. О. Г. Пархоменком палеopedологічне дослідження похованого ґрунту кургану № 15 встановили його належність до

чорнозему звичайного, карбонатного, легкосуглинистого. Встановлені також гідротермічні умови пізньосарматського часу, яка була подібна до обстановки сучасного середнього степу або півдня лісостепової зони, із більшою посушливістю, у порівнянні із сучасним, що дозволяє стверджувати існування тут ландшафтів відкритих степів, які відкривали можливість руху аланського населення.

Підсумовуючи відзначимо, що курганных ровів в жодному випадку не простежено, проте нівелювання показує пониження край південних піл курганів, тобто вірогідно, ця ділянка використовувалася для вибору дерну для насипів. Поховальний обряд поховань не є безумовно тотожним: виділяються два типи поховальних споруд — два поховання в північноорієнтованих катакомбах, три поховання в північноорієнтованих прямокутних ямах із заплічками та підбоями. Отже, п'ять поховань виявляють кілька споріднених рис: меридіональна орієнтація поховальної ями, близька до прямокутної із заокругленими кутами форма, наявність заплічків, підбоїв, катакомб.

Особливістю цих поховань є навмисне порушення кісток похованих, яке, вірогідно здійснювалося після їх смерті. Випадки досліджень на черняхівських могильниках поховань з порушеними кістяками непоодинокі. Пояснення дослідників поділяються на дві основні гіпотези: ритуальне порушення (К. В. Гончаров,

Є. В. Махно, Е. А. Симонович, І. С. Винокур, Г. Б. Федоров, М. Г. Рошаль, Г. Ф. Нікітіна) та пограбування поховань (Д. Т. Березовець, В. П. Петров) [Елпашев, 1997, С. 94]. В якості робочої версії ми розглядаємо порушені поховання як такі, що піддані спеціальним ритуальним діям, які допомагають остаточному відправленню померлого до «іншого» світу.

Системності у розміщенні кісток не спостерігаємо, окрім двох однакових випадків укладання черепа на бік, без нижньої щелепи (у ямах із заплічками) та виявлення кісток нижньої частини тіла у вхідній ямі, а верхньої у катакомбі. Поки що не виявлено жодного жіночого поховання. Висновки антрополога А. В. Артем'єва, отримані в ході антропологічного опрацювання кістяків трьох похованих (кургани № 2, 4, 12) вказують на кровну спорідненість похованих. Це може вказувати на те, що сторожівський могильник є невеликим родовим некрополем II–IV ст. н.е., який позначає шлях міграції пізньосарматського, вірогідно, аланського племені. Поховання також є свідченням проникнення черняхівських традицій в середовище пізньосарматських племен, оскільки виявляють поєднання специфічного поховального обряду та типового черняхівського інвентарю. Отже, басейн Коломака, зважаючи на розташування тут таких пам'яток як Кантемирівка, Водяне, Новоселівка, можливо був контактною зоною цих племен.

Література

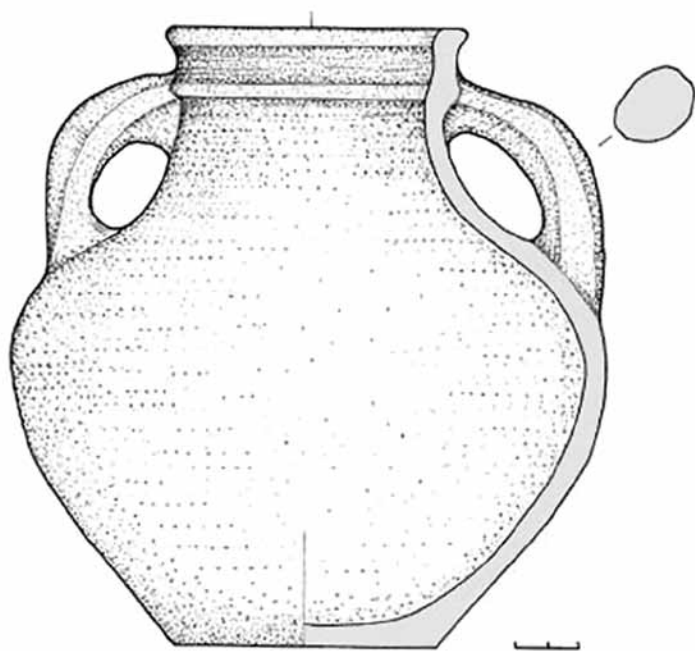
- Амброз А.К., 1966.* Фибулы юга европейской части СССР II в. до н.э. — IV в.н.э. Москва.
- Величко С., 1991.* Літопис. Київ.
- Гейко А.В., 1998.* Фібула черняхівської культури з Нижнього Поворскля // Археологічний літопис Лівобережної України. № 1–2.
- Гороховский Е.Л., 1988.* Хронология ювелирных изделий первой половины I тыс. н.э. Лесостепного Поднепровья и Южного Побужья. Дис. ... к.и.н. (рукопись). Науковий архів Інституту археології НАН України. Київ.
- Елпашев С.В., 1997.* Разрушенные погребения черняховской культуры // Stratum. Петербургский археологический вестник. Санкт-Петербург-Кишинев.
- Коваленко О.В., Луговий Р.С., 2008.* Пізньосарматські поховання Сторожівського курганного могильника // Археологічний літопис Лівобережної України. № 1–2.
- Кулатова И.Н, Супруненко А.Б., 1987.* Отчет о разведках и охранных раскопках в Поворсклье и Поорелье в 1987 г. (Полтавская область). Науковий архів Інституту археології НАН України. Київ.
- Кулатова І.М., 1999.* Майдани на Коломаку // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Київ.
- Обломский А.М., 1999.* О времени появления черняховского населения на территории Днепровского Левобережья // Сто лет черняховской культуре. Сборник научных статей. Киев.
- Рудинський М., 1928.* Археологічні збірки Полтавського музею // Збірник присвячений 35-річчю Музею. Полтава.
- Рудинський М., 1930.* Кантемирівські могили римської доби // Записки Всеукраїнського археологічного комітету. Київ.
- Сапегін С.В., 2002.* Звіт про охоронні розкопки селітряного комплексу на території Полтавської області у 2002 р. Науковий архів Інституту археології НАН України. Київ.
- Сидоренко Г.О., 1945.* Щоденник описів Середне-Дніпровської розвідочно-археологічної експедиції ПМК АН СРСР 13.09–10.10–45 р. // Матеріали археологічних експедицій Полтавського історико-краєзнавчого музею 1945 р. Науковий архів Полтавського краєзнавчого музею.
- Супруненко О.Б., 2007.* З історії археологічних досліджень на Полтавщині. Київ-Полтава.

Відомості про авторів

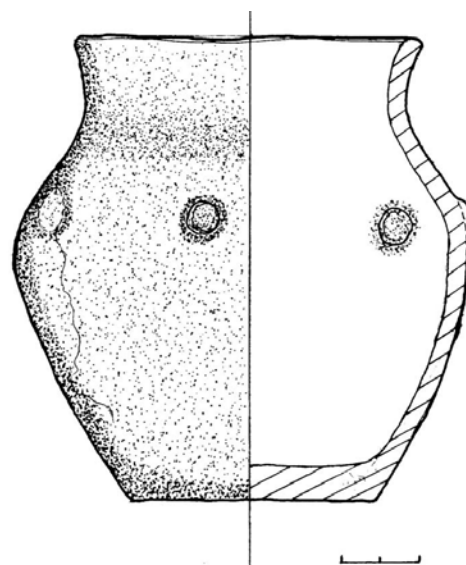
Коваленко Оксана Валентинівна — Полтава, ст. викладач кафедри історії України ПДПУ ім. В. Г. Короленка, мол. наук. співробітник Інституту керамології — відділення Інституту народознавства НАНУ.

E-mail: kovalenkoksana@rambler.ru

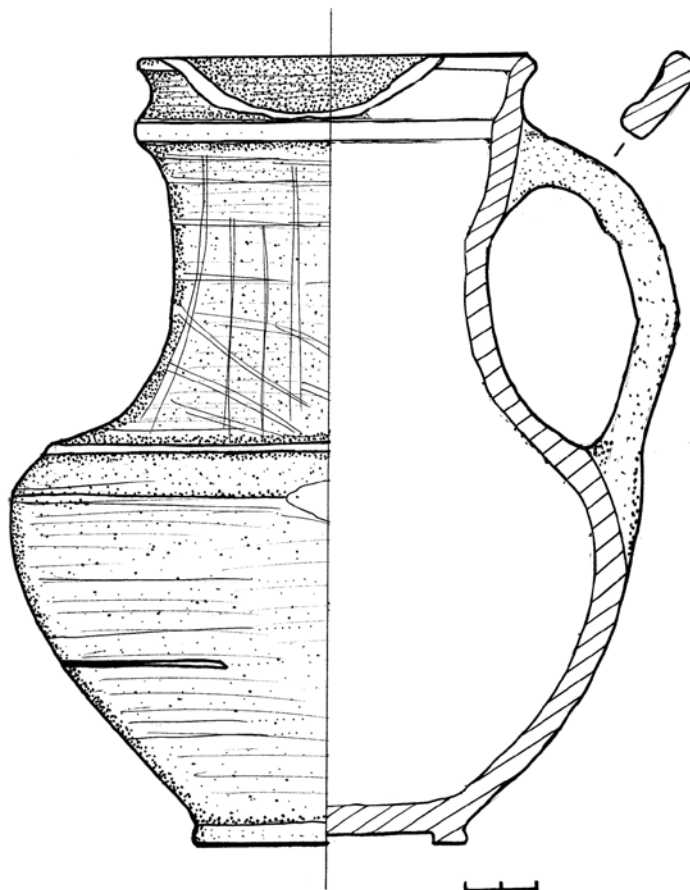
Луговий Роман Сергійович — Полтава, науковий співробітник науково-дослідного відділу археології Полтавського краєзнавчого музею.

Мал. 1. Двовушковий глек з поховання кургану № 2.
Глина, гончарний круг.

Мал. 2. Глек з поховання кургану № 11.
Глина, гончарний круг, лискування.

Мал. 3. Горщик з поховання кургану № 11. Глина, ліплення.

Воинское погребение из Восточного некрополя Фанагории

This article is a publication of materials concerning the late-period ancient burial 34 discovered on the territory of Eastern necropolis of Phanagoria in 2005. It was made in a ground vault, at the bottom of which there is a single male burial. It was accompanied with various goods: iron spear pike, red-lacquered dish, glass goblet, remains of meat food (sheep breast), and a set of belt and shoe buckles, including those in cloisonné style. Leather boots fastened with bronze buckles and a belt distributor were worn by horse warriors of the Migration period. The burial is dated back to Middle European chronology Phase D₂. It bears features characteristic of late-period ancient burials of Asian Bosphorus: Greek, Sarmato-Alanian and Germanic, where the "barbarian" component is evidently predominant. A single burial being placed in such a big vault is probably connected with the extinction of the pagan communal burial tradition ousted by the newly-adopted Christian funeral ritual in the middle of the 5th century AD.

В статье публикуются материалы погребения 34, открытого на площади позднеантичного некрополя Фанагории в 2005 г. Его раскопки проводили сотрудники и студенты Воронежского государственного университета, работающие в составе комплексной Таманской экспедиции Института археологии РАН (руководитель — В. Д. Кузнецов). Известно, что площадь фанагорийского некрополя примерно в десять раз больше площади самого города. Он изучался с середины XIX в. К. К. Герцем, И. Е. Забелиным, В. Г. Тизенгаузеном, А. П. Смирновым, В. Д. Блаватским, М. М. Кобылиной, А. К. Коровиной, В. Д. Кузнецовым, Т. Г. Шавыриной и другими известными археологами. Но, несмотря на то, что за полтора столетия исследований в фанагорийском некрополе открыты сотни погребений, мы о нем знаем очень мало, так как публикации материалов крайне немногочисленны и выборочны. Если они и издавались, то в лучшем случае суммарно, а чаще просто отдельные, наиболее яркие находки. Достаточно сказать, что до сих пор полностью не опубликовано ни одного фанагорийского погребального комплекса позднеантичной эпохи.

Раскоп 2005 г. заложен в центральной части Восточного некрополя, в 0,5 км к югу от южной окраины пос. Сенной. Выбор участка некрополя для раскопок был обусловлен необходимостью строительства в этом месте базы Южно-российского центра классической археологии (Таманской археологической экспедиции). Он

отстоял от восточной границы городища примерно на 1,5 км. К началу раскопок некрополь представлял собой довольно ровное плато, тянувшееся с юго-востока на северо-запад, местами волнистое от старой плантажной вспашки. Вскрытая площадь Восточного некрополя в 2005 г. составила 2234 кв.м. На исследуемом участке выявлена одна и та же стратиграфия. Под современной поверхностью на глубину 0,3–0,6 м залегал слабо гумусированный серый слой распахки примерно десятилетней давности. В профилях бровок в нем хорошо были видны глубокие борозды, оставшиеся от плантажного плуга. Далее на глубину 1,4–2 м шел слой серо-коричневой супеси, ниже переходящей в желтый песок, а в северо-западной части раскопа в глину-белоглазку. В бортах раскопа и профилях бровок иногда удавалось проследить более светлое материковое заполнение могил и дромосов склепов.

В ходе исследований Восточного некрополя в 2005 г. было открыто 41 погребение, три тризны, три надгробия, кольцевой ровик, более ранние жилые и хозяйственных сооружения, а также скопления амфор и др. Среди погребений более половины относились к позднеантичному времени. Многие из них вырыты в мягкой супеси и поэтому представляли простые грунтовые ямы, лишь в северо-западной части раскопа сооружались склепы и подбои. Позднеантичные погребения залегали на уровне от 1,2 до 3,5 м от современной по-

верхности. Большинство из них представляли простые грунтовые могилы, вырытые в мягкой супеси. Лишь в северо-западной части раскопа, там, где материк составляла более плотная глина-белоглазка, сооружались позднеантичные склепы и подбои. Большинство захоронений конца IV-V вв. располагались вокруг ровика диаметром около 14 м. В их число входило и погребение 34.

Погребение (Рис. 1а). Обнаружено в 18,5 м к югу от северного края раскопа, в 5 м к ЮЗ от ровика. Оно было совершено в грунтовом склепе. При зачистке материка на уровне –3,45 –3,55 м от «0» четко обозначились контуры камеры и дромоса.

Дромос. Он находился к северу от камеры склепа. Дромос имел форму вытянутого прямоугольника и был ориентирован продольной осью по линии ЮЮВ — ССЗ. Его размеры 0,8×2,9 м. Дно обозначилось на уровне –4,4 м от «0». Дромос был забит мешаным грунтом темно-бурого цвета. Его стенки ровные, отвесные, переходят в дно под прямым углом.

Заклад. В южной части дромоса, перед входом в камеру расчищен заклад. Он был сооружен из сырцового кирпича темно-серого цвета, обычного для позднеантичных погребений Фанагории. Удалось проследить не менее восьми рядов сырцовой кладки. Толщина заклада достигала полуметра.

Камера. Находилась на одной оси с дромосом. Она ориентирована продольной осью по линии ЮЮВ — ССЗ и имела овальную в плане форму. Ее размеры 1,9×2,35 м. Камера была заполнена тем же темно-буром грунтом, что и дромос. Ее пол залегал на глубине –5–5,05 м от «0». Стенки камеры отвесные, следов свода не фиксировалось, может быть потому, что склеп был выкопан в довольно мягком грунте и купол свода просто обвалился вскоре после погребения.

Погребение. На полу по середине камеры обнаружено одно погребение (Рис. 1б). Сохранность скелета очень плохая — большая его часть превратилась в тлен. Местами уцелели лишь трубчатые кости ног. Погребенный мужчина 40–49 лет¹ положен на спине, вытянуто,

головой на ССЗ. Его сопровождал разнообразный инвентарь. Он находился справа от черепа погребенного. Здесь лежал железный наконечник копья, стеклянный кубок, небольшая краснолаковая миска и остатки напутственной пищи в виде куска грудины барана. На месте пояса найдены три бронзовые портупейные пряжки, железный нож, серебряная накладка и бронзовая заклепка, а чуть ниже еще одна пряжка с накладкой, украшенной вставками. На стопах обнаружено по одной обувной бронзовой пряжке. На левой стопе рядом с пряжкой находилось бронзовое кольцо-распределитель с остатками ремешков.

Сопровождающий инвентарь:

1. Железный наконечник копья (Рис. 2: 1). Нижняя часть втулки не сохранилась. Наконечник массивный, по перу проходит ребро, являющееся как бы продолжением втулки. Длина всего наконечника 32 см, длина пера 19 см, его ширина 6,5 см, внешний диаметр втулки 4 см. Учитывая расстояние до южного края камеры, длина его древка могла составлять не менее 2 м.

2. Железный нож (Рис. 2: 4). Имеет слегка изогнутое лезвие шириной до 2,5 см. Длина ножа 14,3 см. Сохранилась часть его рукояти, покрытая древесным тленом.

3. Серебряная накладка (Рис. 2: 12). Найдена рядом с железным ножом. Изготовлена из тонкой серебряной пластины. Имеет сердцевидную форму (низ обломан в древности). Сверху сохранились три заклепки. Возможно, накладка являлась украшением верхней части рукояти ножа или ножен.

4. Стеклянный стакан (Рис. 2: 3). Нижняя его часть распалась при расчистке. Стакан изготовлен из прозрачного стекла желтоватой окраски. Край его венчика отогнут наружу. Диаметр сосуда по верху 6,6 см, его высота около 10 см. По тулову напаяны капли синего цвета. По классификации Н. П. Сорокиной сосуд принадлежит стаканам типа I В [Сорокина, 1971, С. 86–87, Рис. 1: 2–3]. Недавно И. П. Засецкая разделила стаканы этого варианта на два вида. По ее классификации найденный в погребении стакан принадлежит типу I В-б [Засецкая, 2000, С. 210, Рис. 2: 5; 5: 2].

¹ Антропологическое определение выполнено д.и.н. М. В. Добровольской.

5. Небольшая краснолаковая миска (Рис. 2: 2). Лак оранжевого цвета, покрытие неровное. Миска круглобокая на невысоком поддоне. Диаметр ее венчика 11,5 см, диаметр дна 5,7 см, высота 4 см. Принадлежит одному из самых распространенных типов позднеантичной краснолаковой посуды с широким диапазоном бытования [Крым, 2003, Табл. 1: 69].

6. Бронзовая поясная пряжка с инкрустированной накладкой (Рис. 2: 5). Имеет круглую рамку, сильно утолщающуюся в месте наложения язычка. Язычок массивный, хоботовидный, его конец выходит за края рамки и загибается вниз. У основания язычка имеются поперечные насечки, а его конец украшен схематичным изображением звериной морды. Пряжка соединялась с ремнем при помощи округлой накладки-обоймы, инкрустированной гранатовыми вставками (сохранились лишь три). По бокам и снизу накладка имеет три округлых выступа от заклепок, соединяющих пластины с ремнем. Диаметр рамки пряжки 25 мм, длина язычка 29 мм, размеры накладки 26×27,5 мм. Находка принадлежит пряжкам, оформленным в стиле клуазоне [Щукин, 2005, Рис. 104, Табл. V: 12–14].

7. Две бронзовые пряжки (Рис. 2: 6–7). За исключением мелких деталей они практически идентичны. Пряжки имеют круглую рамку, заметно утолщающуюся в месте наложения язычка. Язычки массивные, хоботовидные, загибаются за края рамки. Оба язычка у основания имеют косые насечки. Следует отметить, что конец язычка одной из пряжек (Рис. 2: 6) украшен стилизованным изображением морды зверя. У обеих пряжек имеются прямоугольные накладки из свернутой пополам медной пластины на одной заклепке для крепления ремня. Пряжка со стилизованным изображением головы животного на язычке имеет следующие размеры: диаметр рамки 23 мм, длина язычка 28 мм, металлическая накладка 14,5×22,5 мм. Размеры второй пряжки: диаметр рамки 22 мм, длина язычка 25 мм, металлическая накладка 15×23 мм.

8. Четвертая бронзовая пряжка (Рис. 2: 8). По основным признакам не отличается от двух первых пряжек, но имеет несколько меньшие размеры: диаметр рамки 18 мм, длина язычка 22 мм, размеры накладки 15×19 мм.

9. Две мелкие обувные пряжки (Рис. 2: 9–10). Принадлежат тому же типу, что и остальные, но отличаются значительно меньшими размерами. Диаметр их рамки 15–15,5 мм, длина язычка 18 мм, размеры накладки 9×16 и 10×19 мм.

10. Бронзовое кольцо-распределитель ремней (Рис. 2: 11). Кольцо имело диаметр 16 мм. На нем крепились три прямоугольных металлических зажима для ремней шириной 11–13 мм. Это детали обувного гарнитура. Обувь закреплялась при помощи трех ремешков, плотно охватывающих голеностоп и застегивавшихся на пряжке чуть выше щиколотки [Хайрединова, 1999, С. 206, Рис. 5: 9, 12]. Подобные находки известны в позднеантичных некрополях [Арсеньева и др., 2003, С. 209–210; Ильюков, 2004, С. 344, Рис. 1: 2–3] и варварских погребениях гуннской эпохи [Обломский, 2004, С. 222, Рис. 25: 6].

11. Бронзовая заклепка (Рис. 2: 13).

12. Кости животного. Ребра овцы лежали в анатомическом порядке. В сочетании с миской и стеклянным стаканом предназначались для заgrabной трапезы.

Исследованное погребение принадлежит к числу немногочисленных воинских захоронений фанагорийского некрополя. На это указывает не только железный наконечник копья, но также поясная и обувная гарнитура. Кожаные сапоги, закреплявшиеся при помощи бронзовых пряжек и распределителя ремней, носили конные воины эпохи Великого переселения народов [Хайрединова, 1999, С. 206]. Набор поясной и обувной гарнитуры, включая пряжку со вставками в стиле клуазоне, вполне определенно позволяет датировать погребение ступенью D₂ (горизонт Унтерзибенбрунн) центральноевропейской системы хронологии, то есть 430–450 гг. [Tejral, 1997, S. 32, Abb. 17: 11–15; Щукин, 2005, С. 330, Табл. V: 19–25]. Считается, что пряжки с зооморфным декором язычка характерны для V–первой половины VI в. [Айбабин, 1999, С. 263, Табл. XXIII: 10]. Однако оба наши экземпляра явно принадлежат к более ранним типам и вряд ли выходят за пределы первой половины V в. С этой датой хорошо согласуется датировка стаканов типа I В-б в пределах последней четверти IV – 1-ой половины V в. [Засецкая, 2000, С. 214, Рис. 8].

В исследованном погребении присутствуют черты, характерные для позднеантичных захоронений Азиатского Боспора: собственно античные, сармато-аланские и германские. При этом «варварский» компонент явно доминирует. Хотя большинство раскопанных захоронений датируется раннегуннским временем, никаких специфически гуннских элементов в их инвентаре или обряде не выявлено. Повидимому, в составе населения Фанагории конца IV – первой половины V вв. гуннов еще не

было. Обращает внимание еще одна любопытная деталь — в склепе погребения 34, изначально сооруженном, судя по довольно большим размерам, в расчете на несколько захоронений, было совершено лишь одно погребение. Подобное явление мы наблюдали и в некоторых других поздних склепах Фанагории. Возможно, оно связано с прекращением традиции языческих коллективных погребений ближе к середине V в. в связи с утверждением новой христианской погребальной обрядности.

Литература

Айбабин А.И., 1999. Этническая история раннесредневекового Крыма. Симферополь.

Засецкая И.П., 2000. О двух классификациях стеклянных сосудов с декором из напаянных капель и нитей стекла // Нижневолжский археологический сборник. Вып. 3. Волгоград.

Арсеньева Т.М., Безуглов С. И., Толочко И. В., 2001. Некрополь Танаиса. Раскопки 1981–1995 гг. Москва.

Илюков Л.С., 2004. Курган из окрестностей Танаиса // Историко-археологические исследования в Азове и на Нижнем Дону в 2003 г. Вып. 20. Азов.

Крым, Северо-Восточное Причерноморье и Закавказье в эпоху Средневековья. IV–XIII вв., 2003. Москва.

Обломский А.М., 2004. Раннесредневековое трупоположение у с. Лихачевка Полтавской

области // Культурные трансформации и взаимовлияния в Днепровском регионе на исходе римского времени и в раннем средневековье. Санкт-Петербург.

Сорокина Н.П., 1971. О стеклянных сосудах с каплями синего стекла из Причерноморья // СА. № 4.

Хайрединова Э.А., 1999. Костюм варваров V в. по материалам могильника у села Лучистое в Крыму // Сто лет черняховской культуре. Киев.

Щукин М.Б., 2005. Готский путь. Санкт-Петербург.

Tejral J., 1997. Neue Aspekte der frühvolkerwanderungszeitlichen Chronologie im Mitteldonaum // Neue Beiträge zur Erforschung der Spätantike im mittleren Donaum. Brno.

Список сокращений

СА — Совесткая археология. Москва.

Сведения об авторе

Медведев Александр Павлович — Воронеж, доктор исторических наук, профессор, заведующий кафедрой археологии и истории древнего мира Воронежского государственного университета.
E-mail: APM1950@yandex.ru

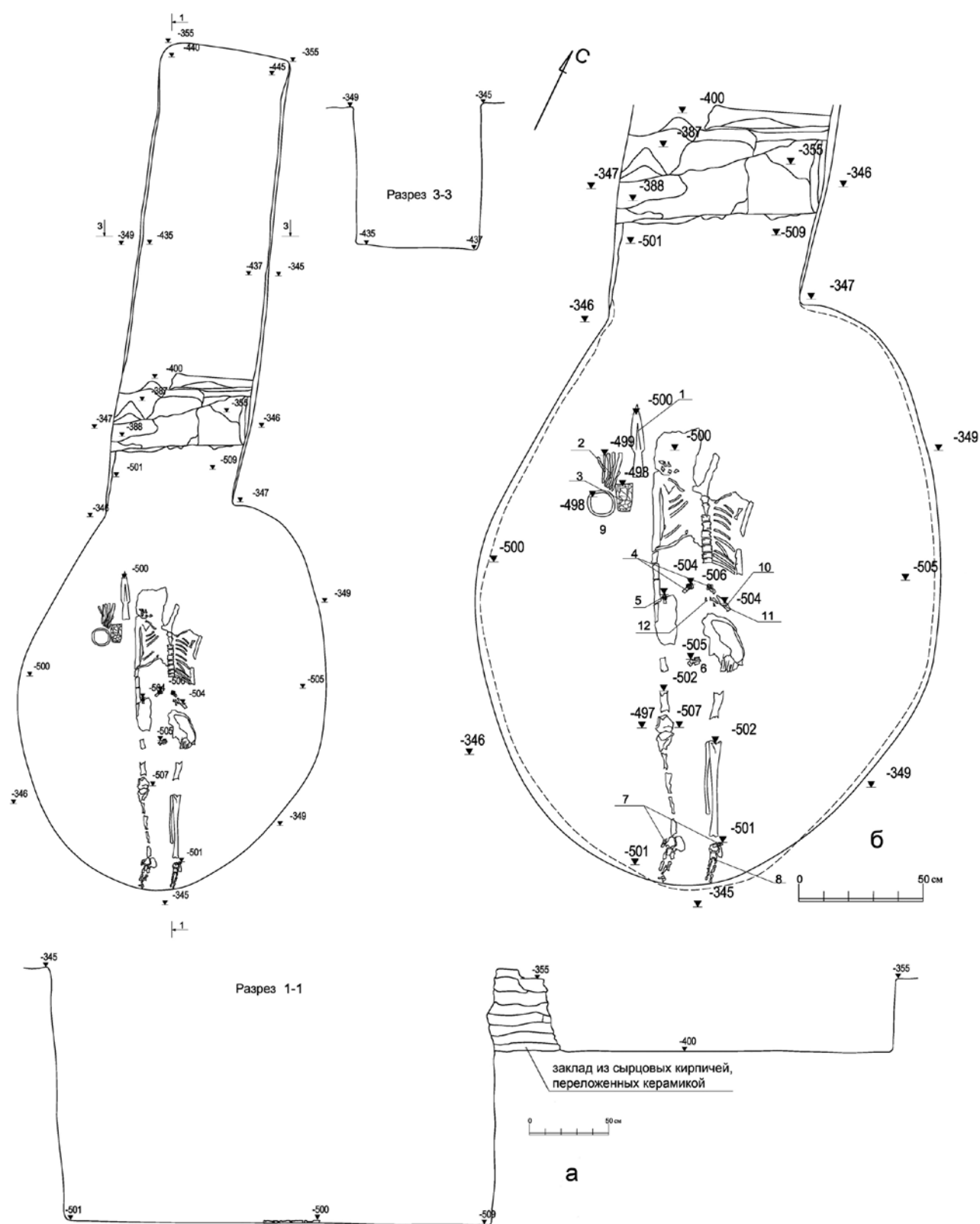

Рис. 1. Погребение 34. План и разрезы.

а — план и разрезы; б — план камеры склепа: 1 — железный наконечник копья; 2 — кости барана; 3 — стеклянный кубок; 4 — две бронзовые портупейные пряжки; 5 — бронзовая портупейная пряжка (малая); 6 — бронзовая пряжка с накладкой клуазоне; 7 — бронзовые обувные пряжки; 8 — бронзовый распределитель ремней обуви; 9 — краснолаковая миска; 10 — железный нож; 11 — серебряная накладка; 12 — бронзовая заклепка.

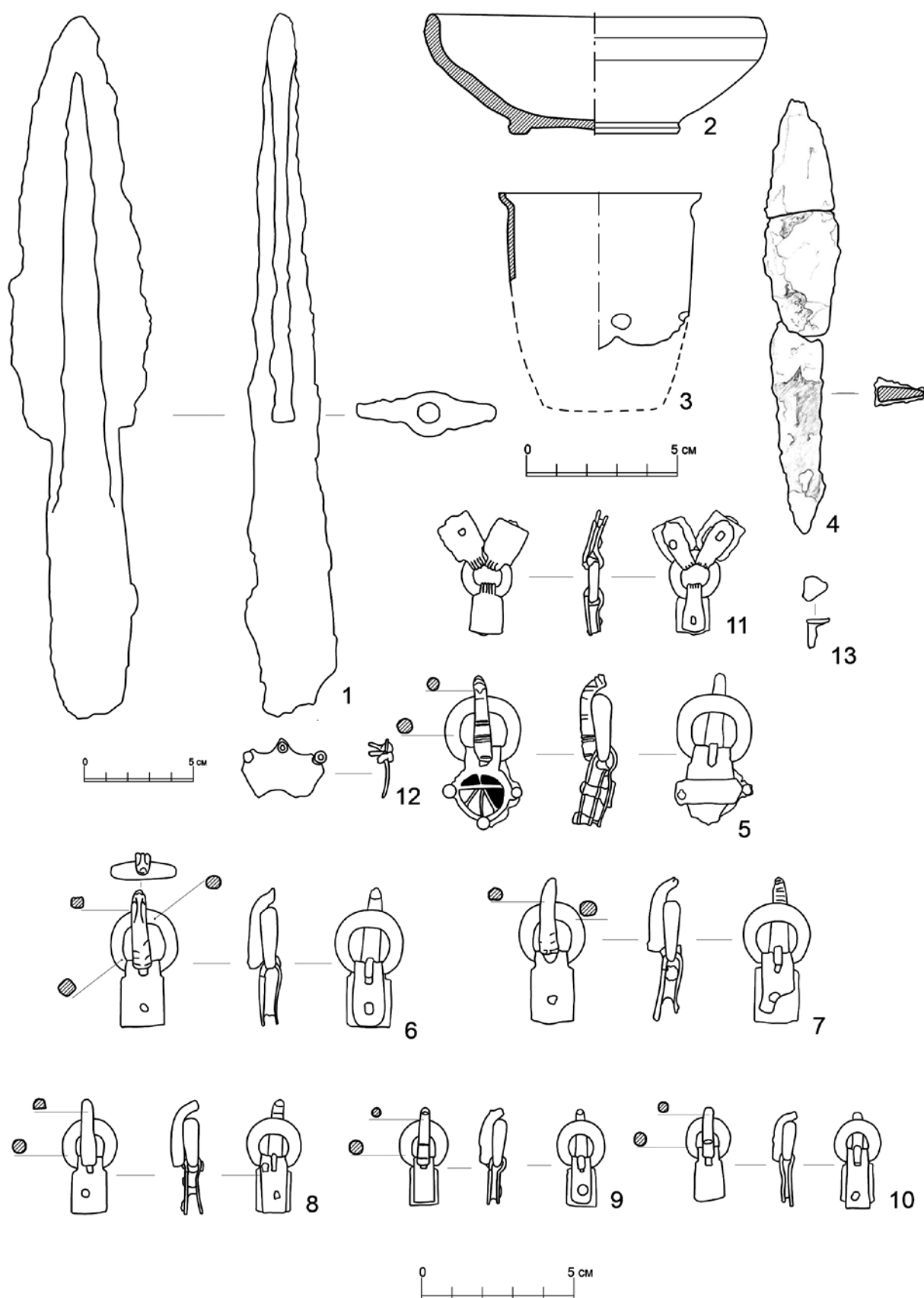

Рис. 2. Погребение 34. Инвентарь.

1, 4 — железо; 2 — глина; 3 — стекло; 5–11 — бронза; 12–13 — серебро.

Час появи та деякі особливості розвитку трупопокладень із західною орієнтацією в черняхівській культурі (за даними могильників України)

The proportion of WOCL (west orientated corpse laying) in graves is about 31%. Graves where WOCL exceeds the average are concentrated around the middle part of the Dnieper river; between Dnieper and Don, along the Dniester River and close to the Black Sea. The positioning of WOCL within the grave system allows us to identify two types of graves' planning and graphical structure: 'zhurivka-gavrylivka' (where WOCLs form compact plots) and 'kosanovo-kompaniytzy' (where WOCLs constitute parts of other ritual groups). For the archeological structure of WOCL, several classification levels can be suggested. The graves can be grouped according to the orientation of corses. They can be divided into types according to the shape of the grave and into variants according to the ritual destructions.

The composition of accessories laid in the WOCL graves is quite different from North orientated corpse laying graves and cremations in quantitative, qualitative, and functional meanings. Besides, there are certain items which are never found in graves. One can also speak about certain 'standard' sets of accessory types for separate groups of WOCL.

The chronology of WOCL can be derived from correlative tables, according to the division of graves into different time zones or through the stratigraphical observations. Graves 1 in Derevana and 23-1961 in Kosanove can be considered as those which confirm the earliest time when WOCL appeared. These graves contain the following items: Egg-ers/211-213 type glass, Keller/A (Gorokhovski/B or V) belt clip, comb (Tomas/I), Fibulas (Gorokhovski/B-2), beads, ceramic dishes. These facts allow us to synchronize the appearance of WOCL in Chernyakhov culture with the begging of phase C₃ in Central European chronology, i.e. approximately in the first half of 4th century A.D.

Graves with the first WOCL are located in the forest and steppe zone of the Chernyakhov culture between rivers South Bug and Dnieper. For about a century corpse laying with the head oriented to the North and cremation remained the main ritual in the Chernyakhov society. The tool sets of the earliest WOCL graves (Kosanove, Derevyana, Chernyakhov) has a lot in common with the accessories of the graves oriented to the North. The accessories of the early WOCL contain three types of things and mark almost all categories of accessories: dishes, clothes, personal decorations. The accessories of the corses buried with the head pointed to the West contain also the 'ethnic' symbols: three- and two- fibulas combination of a suit, comb, bucket- and prism-like pendants. Such elements in the Chernyakhov culture maintain the Welbars traditions. On later stages there was a tendency for WOCL accessories to be simplified and an increase in the number of graves without accessories at all.

Before the Chernyakhov culture was formed, the orientation of the corses to the West was sporadically observed in cultures which could have participated in its formation: late Scythian, Sarmatian, and Welbars. The comparison to the specific groupings confirms that the time when WOCL first appeared gives little grounds to associate them with the late Scythian influences. The time of late Scythian remains in the lower Dnieper area does not extend beyond the 2nd century and in the Crimea mid-3rd century. The chronological gap between the disappearance of the late Scythians and the appearance of WOCL in the Chernyakhov culture, the remoteness of the late Scythians from the region where WOCL first appeared do not support this assumption.

In my view, the appearance of WOCL should be associated with the social influences. This custom might reflect the creation of unequal/dependent layers in societies where the ruling power belonged to the east-German population. The social factor which influenced the appearance of WOCLs does not exclude the possibility to relate them to people who worshipped Christianity.

Багаторічні дослідження черняхівської культури дозволили з'ясувати, що основними обрядовими групами поховань цієї культурно-історичної спільності були трупопокладення та трупоспалення. Серед трупопокладень, в залежності від орієнтації небіжчика головою за сторонами світу, розрізняють два головних різновиди — орієнтовані на північ та захід [Сымонович, 1952, С. 62–70]. Стосовно трупопокладень орієнтованих на захід монографічні роботи Е. О. Симоновича, Н. М. Кравченко [1983] та Г. Ф. Нікітіної [1985] узагальнили рівень наукових уявлень про цю обрядову групу в черняхівській культурі. Крім того, цій темі присвячено кілька статей, де розглядаються конкретні аспекти цього поховального звичаю. Основні положення та аргументація цих досліджень зводяться до наступного. Трупопокладення орієнтовані головою на захід (далі ТПЗ) утворюють окрему, другу за чисельністю, поховальну традицію в черняхівській культурі. Вперше, на підставі статистичних підрахунків це було показано в колективній монографії Е. О. Симоновича та Н. М. Кравченко. Згідно цих даних відсоток поховань орієнтованих головою на захід для культури загалом склав приблизно 38 % [1983, С. 15–16]. За даними Г. Ф. Нікітіної їх частка значно менше — всього 15,7 %. Цей відсоток склали поховання які чітко орієнтовані на захід, але якщо врахувати і поховання із сезонним відхиленням — ще 19,2 %, то в сукупності дані, отримані дослідницею, збігаються з розрахунками її попередників [1985, С. 33–37]. Вважається, що поширення звичаю поховання померлих головою на захід в межах культури не було однаковим. Найбільший відсоток «західників» зафіксовано на могильниках Північного Причорномор'я, Середнього Дніпра та Дністра. Менш властиві вони для північно-західного регіону культури — Волині [Сымонович, Кравченко, 1983, С. 15]. В порівнянні з похованнями північної орієнтації західники відрізняються за кількома показниками: більш глибокі, хоча і менші за об'ємом, поховальні ями [Сымонович, Кравченко, 1983, Табл. IV, V], значно менший за численністю та різноманітністю склад поховального інвентарю. В межах існування черняхівської культури цей обряд на думку більшості дослідників притаманний пізнім етапам її розвитку [Сымонович,

Кравченко, 1983, С. 15, 19; Никитина, 1985, С. 86 та ін.]. Спробу довести більш ранній час появи ТПЗ здійснила польська дослідниця М. Мончинська [Maczynska, 1996, С. 338–339]. Наявність самого звичаю покладання померлих головою на захід на черняхівських могильниках пояснюється ідеологічними змінами, а саме проникненням християнства [Сымонович, 1963, С. 49–60; Сымонович, 1978, С. 105–116]; привнесенням поховального звичаю різними етнічними складовими черняхівської культури, зокрема пізніми скіфами [Магомедов, 2002, С. 134–136]; чинниками соціального характеру, зокрема наявністю особливих світоглядних уявлень в окремих родах чи сім'ях [Maczynska, 1996, С. 340–342].

Отже, аналіз попередніх досліджень засвідчує, що однією із слабо розроблених залишається проблема часу появи трупопокладень орієнтованих головою на захід та тісно пов'язане із цим питання походження звичаю. Крім того, актуальним залишається питання про місце поховань цієї обрядової групи в поховальній системі культури. Нижче пропонуються деякі результати опрацювання даної теми.

Частка поховань ТПЗ на могильниках за нашими підрахунками в порівнянні з трупопокладеннями північної орієнтації для черняхівських могильників України становить близько 31 %. Розрахунки зроблено на підставі даних 37 могильників, де досліджено не менше 10 трупопокладень (Рис. 1). Тобто дані наближаються до тих, які наведені в роботах Симоновича-Кравченко-Нікітіної. Могильники з часткою ТПЗ, яка дорівнює або перевищує середньокультурну норму сконцентровані в Середньому Дніпрі (Журівка-Ольшанська, Дідівщина, Канів), Подністров'ї (Романківці) та Причорномор'ї (Холмське, Ранжеве, Вікторівка-2). Дещо менше їх в межиріччі Дніпра-Дону (Суми, Боромля) і помітна різниця фіксується у Побужжі (Данілова Балка, Курніки) та верхів'ях правих притоків Прип'яті¹ (Рис. 1). Таким чином, звичай покладання померлих на

¹ Єдиний могильник цього регіону де зафіксований великий відсоток ТПЗ це Чернелів Руський — близько 48%. До повної публікації матеріалів розкопок стверджувати остаточно цього не можна, оскільки за даними І. П. Герети в межах черняхівського могильника є і давньоруські поховання [Герета, 1995, С. 150].

захід мав загальнокультурний характер і його переважання на тому чи іншому могильнику відбивав специфіку конкретної общини або групи общин. В цьому відношенні можна навести дані досліджень з регіону Середнього Дніпра, де могильники з різними відсотками ТПЗ розташовані в безпосередній близькості один від одного. Наприклад: басейн Стугни-Ірпеня — Черняхів (ТПЗ — 43 %) / Дерев'яна (45 %) / Обухів 1а (4 %) / Велика Бугаївка (6 %) / Дідівщина (55 %) та ін. Така само, відомі могильники з різними відсотками ТПЗ і в інших регіонах: на Нижньому Дніпрі — Гаврилівка (43 %) / Привольне (10 %) / Компанійці (12 %); Лівобережжі — Суми-Сад (66 %) / Лохвиця (8 %); Побужжі — Рижівка (0 %) / Курники (48 %) і т.д.

Аналіз планів могильників, де розкрита значна площа, дозволяє стверджувати про особливе місце ТПЗ в загальній планіграфії стародавніх кладовищ. В залежності від розміщення поховань із західною орієнтацією на загальному плані можливо виділити *два різновиди планіграфічної структури* могильників. Для першого з них притаманна наявність компактних ділянок з переважанням поховань орієнтованих головою на захід — так званий «журівсько-гаврилівський» тип могильників (Рис. 2). Подібні «сепаратні» кладовища добре простежуються на таких могильниках як Гаврилівка, Журівка-Ольшанська, Романківці, Холмське та ін. [Сымонович, 1960, Рис. 1, С. 196; Сымонович, Кравченко, 1983, Табл. 7; Никитина, 1996, Рис. 4, С. 73; Гудкова, Фокеєв, 1984, Рис. 18, С. 59]. Як правило, в межах цих ділянок інші види поховань (трупопокладення орієнтовані на північ та трупоспалення) зустрічаються досить рідко. До такого ж типу могильників де розкопані невеликі площі могли належати також: Коблеве, Ранжеве, Черняхів², Курники, Дідівщина, Канів, Червоне-2 [Сымонович, 1979, Рис. 2, 18, С. 65, 95; Петров, 1964, Рис. 1, С. 65; Магомедов, 1999, Рис. 2, С. 104; Петраускас, 1998, Рис. 3; Петраускас, 2001, С. 111–121].

Другий різновид, так званий «косанівсько-компанійцевський» тип могильників характеризується тим, що ТПЗ складають невелику частку від інших обрядових груп. В таких

випадках поодинокі західні поховання включені до масиву інших обрядових груп — або трупопокладень з північною орієнтацією або трупоспалень (Рис. 2). До могильників з таким типом планування відносяться: Косанове, Компанійці, Ружичанка, Велика Бугаївка, Маслово та ін. [Винокур, 1979, Рис. 1, С. 114; Петров, 1964, Рис. 1, С. 121; Некрасова, 2006, Рис. 55; Petrauskas, 2003, Abb. 6, S. 234]. Розповсюдження могильників з такими різновидами планування також має транскультурний характер поширення, як і сам звичай поховання померлих головою на захід.

Морфологічні типи ТПЗ. Під час опрацювання матеріалів з Косанове та Гаврилівки мною була запропонована типологія трупопокладень для цих могильників. Підставою для виділення класифікаційних рівнів слугувала орієнтація небіжчика (групи), форма ями (типи) та наявність ритуальної руйнації (варіанти) [Petrauskas, 2003, S. 233–234]. Відповідно за цими критеріями на могильниках черняхівської культури України можна виділити чотири *типи* трупопокладень орієнтованих на захід які здійснені у простих ямах, ямах із заплічками, ямах з підбосом та катакомбах³. Для виділення *варіантів* пропонується розглядати наявність ритуальної руйнації. Серед них можливо виділяти чотири варіанти: не рушені; із слідами локальної руйнації (порушені окремі анатомічні одиниці скелету); зональної руйнації (зруйновані окремі зони кістяка — погруддя, ноги і т.п.) та повністю зруйновані поховання. В останньому варіанті, повністю порушується анатомічна будова скелету. При цьому, слід розрізняти такі *різновиди* — кістки можуть хаотично розміщуватися по заповненню ями або ж склалися в ній у певному порядку (Рис. 11).

Склад поховального інвентарю ТПЗ значно відрізняється від інгумацій орієнтованих на північ та спалень в кількісному, якісному та функціональному значенні. Показник частки інвентарних ТПЗ досить умовний і його значення має широку амплітуду коливання — від 70 % поховань з інвентарем (Косанове-Черняхів-Романківці) до майже повної від-

2 За даними розкопок Е. О. Симоновича у 1961–1962 рр.

3 За попередніми повідомленнями на могильнику в Біленькому були відкриті трупопокладення в катакомбах, які орієнтовані на захід [Гудкова, 1987, С. 56–66, Рис. 2, 3].

сутності інвентарю у похованнях цього типу (Гаврилівка-Канів). В середньому для культури за даними 37 відібраних могильників інвентарними є лише близько 15 % поховань, інші — безінвентарні. Функціонально, речі з ТПЗ відповідають всім групам похвального інвентарю, які виділила Н. М. Кравченко [1987, С. 209–212; Симонович, Кравченко, 1983, Табл. V]. При цьому слід відзначити, що він суттєво різниться за кількісними та якісними показниками від інших обрядів.

Так в групі «приношення посуду» в ТПЗ він представлений переважно кубками (скляні, рідше керамічні) та глеками (керамічні). Інші форми посуду представлені або поодинокими випадками (світильник, миски, амфори), або походять із погано документованих джерел (горщики) і потребують уточнення — наприклад Велика Корениха [Гребенников Ю., Гребенников В., Магомедов, 1982, С. 136–149] та ін. В похованнях орієнтованих на захід невідомі випадки знахідок глиняних ваз. Група «вбрання та прикраси» найбільш властива похованням цього типу і представлена знахідками намист, фібул, рідше — пряжок, підвісок та амулетів (відерця, палиці Геракла). Речі виробничого або побутового призначення зустрічаються ще рідше: голки, гребені, пінцети, пряслиця і т.п. Не виявлено в похованнях із західною орієнтацією предметів зброї та ножів. З огляду на склад речей поховального інвентарю на мій погляд, для ТПЗ можливо вирізняти кілька нормативних груп за сталістю інвентарних наборів⁴ (Рис. 10).

Група 1 (сервіз для пиття/прикраси/одяг). Кубок-глек / намиста-підвіски / фібули-пряжка. Максимально можливий склад інвентарю для поховань із західною орієнтацією. Характерні для початкових етапів становлення обряду (фаза С₃). Ці поховання сконцентровані у лісостеповій частині між Дністром та Дніпром (Косанове / пп. 17, 22 та 23–1961; Дерев'яна / п. 1; Романківці / п. 56). Відомі окремі комплекси з майже таким самим складом речей і більш пізнього часу (фаза D) — Ранжеве / п. 14 та, можливо, Заячівка / п. 2 (Рис. 10: 1–8).

Група 2 (прикраси/одяг). Намиста/фібули-пряжка. Поховання цієї групи містять виключно підв'язні фацетовані фібули, що характерні переважно для фази С₃. Такі комплекси відомі у в лісостепу та Причорномор'ї (Черняхів / п. 256; Романківці / п. 57, 107; Коблеве / п. 57) та ін. (Рис. 10: 9–14).

Група 3 (прикраси). До складу інвентарю цієї групи входять намиста і це численна група поховань, яка іноді символізує найбільш типовий склад поховального інвентарю ТПЗ. Зафіксовані у всіх регіонах культури і ймовірно характерні для фаз С₃ та D₁ (Рис. 10: 15–19).

Група 4 (посуд для пиття). Єдиною річчю, який покладено до таких поховань є кубок із скла або глини. Найбільш ранні поховання цієї групи містять скляні кубки типу Еггерс/230, що безперечно вказує на фазу С₃. Якщо врахувати типологічний ряд розвитку скляних кубків, то ТПЗ з цим кубками є дещо більш пізніми аніж поховання, які містять кубки типу Еггерс/211–213. Товсто- та тонкостінні кубки та кубки типу Штрауме/IX засвідчують існування поховань цього типу і у фазі D. Поховання цієї групи відомі на Середньому Дніпрі та Північному Причорномор'ї і, поки що, не відомі в інших регіонах культури (Журівка-Ольшанська / п. 10, 60; Червоне / п. 5; Ранжеве / пп. 12, 18; Данілова Балка; Холмське / п. 51 та ін.) (Рис. 10: 20–29).

Група 5 («випадкові речі»). Група поховань, яка містить окремі предмети, які не утворюють поки що стійких, статистично-підтверджених груп. До таких поховань належать ті, де як єдина річ поховального інвентарю є глек (Ранжеве / п. 2), світильник (Коблеве / п. 27, Кам'янка-Анчекрак / п. 22), пряжка (Гаврилівка / п. 18), пряслице (Боромля / п. 19), фібула (Черняхів / п. 257) та ін. Не виключено, що із накопиченням даних стане можливим виокремити поховання із цими речами в окремі групи.

Отже для поховань із західною орієнтацією притаманний особливий і досить сталий набір поховального інвентарю, який суттєво різниться від «нормативів» двох інших основних обрядових груп черняхівських могильників⁵.

4 Для аналізу переважно залучені поховання без слідів руйнації або тільки з локальними порушеннями.

5 Додамо, що склад інвентарю трупопокладень орієнтованих на північ та трупоспалень практично ідентичний між собою [Петраускас, 2002, С. 40–65].

Переважна більшість інвентарних поховань з ТПЗ містить речі, які пов'язані з особистими прикрасами/одягом (намиста-фібули-пряжки) та сервізом для пиття (глек-кубок). Ранні ТПЗ з інвентарем належать до 1-ї групи і містять найбільш повний склад інвентарю, подальша тенденція розвитку поховального інвентарю свідчить про виокремлення поховань з окремими речами — кубками та намистами. Щодо загальної ознаки наявності чи відсутності інвентарю, то тенденція яка зафіксована за даними горизонтальної планіграфії окремих могильників, свідчить про збільшення поховань із західною орієнтацією взагалі без інвентарю.

Хронологію поховань орієнтованих на захід можливо з'ясувати через показники інвентарю в кореляційних таблицях, за даними розподілу могильників на різні часові зони або через стратиграфічні спостереження. Існування поховань із західною орієнтацією в черняхівській культурі на пізніх етапах серед дослідників не викликає сумніву. Про це свідчать знахідки пізніх типів скляних кубків, фібул, пряжок та випадки стратиграфічного перекриття [Сымонович, Кравченко, 1983, С. 15, 19; Никитина, 1985, С. 86]. Типи цих речей є індикаторами 4 та 5-ї фаз розвитку черняхівської культури за Є. Л. Гороховським [1988, С. 44–45]. Отже верхня хронологічна межа існування обряду збігається з фіналом культури і добре підтверджується знахідками. Час же появи трупопокладень орієнтованих на захід залишається, в значній мірі не з'ясованим. Спробу аргументовано довести, що ці поховання з'являються вже на початкових фазах культури зробила, як вже згадувалося, М. Манчинська. До комплексів, які можна датувати фазами С_{1b} європейської хронологічної шкали польська дослідниця віднесла поховання № 30 з Ружичанки та № 166 з Данчен [Maczynska, 1996, С. 338–339]. Обидва випадки датовані в межах вказаної фази на підставі фібул (Ружичанка) та стратиграфічного перекриття поховань з різною орієнтацією (Данчени). Розглянемо більш детально ці випадки. Так, в Ружичанці трупопокладення № 30 орієнтоване на захід, як це слідує з публікації могильника, містило підв'язні фібули з гладким корпусом. Достовірність напрямку орієнтації кістяка та склад речей цього поховання викликає сум-

ніви. В публікації не наведено план поховання, його позначено лише на загальному плані могильника, де воно орієнтоване у північно-західному секторі⁶. Таке відхилення є типовим для поховань із північною орієнтацією для черняхівських могильників. Крім того, у звіті поховання № 30 описане як поховання орієнтоване на північ, про що свідчить і його фотографія. Додамо також, що склад інвентарю цього поховання також викликає певні сумніви [Пор.: Винокур, 1979, С. 121, Рис. 1; 17: 14–15; Винокур та ін., Отчет за 1965г., С. 8, Табл. 20, погр. 30]. Таким чином, даний комплекс не може розглядатися як доказ на користь ранньої появи ТПЗ, тобто, на думку дослідниці «після С₁». У випадку з похованням № 166 з Данчен факт перекриття не певний. Якість креслень та опису поховань №№ 166 та 169 не дозволяє остаточно стверджувати про послідовність перекриття та характер самих поховань [Рафалович, 1986, С. 63–64, Табл. VII: 7]. Як доказ, що вказує на раннє походження поховань орієнтованих на захід дослідниця також залучила дані спостережень за планіграфією могильників Холмське, Малаєшти та Данчени, які, на її думку, свідчать про наявність таких ТПЗ у зонах могильників синхронізованих з фазами С₁–С₂. Зазначимо, що для Холмського та Малаєшт не зроблено детального зонального поділу могильників і наведені дані в такому випадку виглядають не обґрунтованими. На могильнику в Данчанах, за спостереженнями М. Б. Щукіна, ці поховання розміщені на «ділянці Д», де, на думку дослідника, представлені поховання всіх хронологічних фаз існування могильника і це не виключає того, що поховання із західною орієнтацією могло бути здійснено і в більш пізній час [Щукин, Щербакова, 1986, С. 207–208]. Отже обрані дослідницею для аналізу поховальні комплекси та спостереження за планіграфією могильників не дають підстав стверджувати про появу ТПЗ на початкових етапах розвитку черняхівської культури.

6 Якщо для вирішення орієнтації поховань залучати загальний план могильника, то до трупопокладень із західною орієнтацією скоріше слід віднести поховання 1, 3, 7, 27 та 28 [Винокур, 1979, Рис. 1]. Хоча всі вони описані як трупопокладення з орієнтацією в північному секторі із західним чи східним відхиленням [Винокур, 1979, С. 113, 120].

Більш аргументовано, на наш погляд, про час появи трупопокладень із західною орієнтацією можуть свідчити комплекси з інвентарем та детальний аналіз планіграфії могильників. До комплексів, які впевнено засвідчують найбільш ранній час появи ТПЗ, на мій погляд, можна віднести поховання № 1 в Дерев'яні та № 23–1961 в Косанове [Кравченко, Петраускас О., Шишкин, Петраускас А., 2007, С. 331; Petrauskas, 2003, S. 318, Abb. 45] (Рис. 3). До складу речей цих комплексів входять: скляний келих типу Еггерс/211–213, пряжка типу Келлер/А (Гороховський / Б або В), гребінь з трапецієподібною спинкою (Томас/І, трапецієподібні), фацетовані підв'язні фібули (Гороховський / Б2), намиста та підвіски різноманітних типів, керамічний посуд. Зупинимося дещо детальніше на датуванні деяких із цих речей.

Скляний кубок з поховання 23–1961 у Косановому можна віднести до типу Еггерс/211–213 [Eggers, 1951]. До виробів цього типологічного ряду в черняхівській культурі з території України можна додати ще ряд знахідок: Черняхів / п. 88 [Петров, 1964, Рис. 9: 2], Привольне / п. 10 [Кухаренко, 1955, С. 125–152]⁷, Рудка [Кухаренко, 1980, С. 83–86, Рис. 32: 6], Переяслав-Хмельницький/2–1952 [Гончаров, Махно, 1957, Табл. II: 16], Косанове / п. 17–1961 та 7–1963 [Petrauskas, 2003, Abb. 41: 6; 66: 7], Великий Самбір⁸ [Моргунов, Звіт за 1978, С. 10–11]. Можливо, що з цим типом слід пов'язувати і деякі фрагментарні матеріали — Гаврилівка / п. 68 [Сымонович, 1960, С. 210], Одая [Никитина, 1996, Рис. 5: 1, 4, 8], Обухів-1а, Велика Бугаївка та ін. [Петраускас, Пастернак, 2003, С. 66–65, Рис. 1: 1–5]⁹ (Рис.

5). Крім того, такі кубки відомі і з інших територій черняхівської культури: Тодірені / п. 3 [Ionita, 1982, Fig. 31: 6], Поянешті / п. 3, Бойчені / ж. 28, Бранешті / ж. 2 [Gomolka-Fuchs, 1999, S. 132, Abb. 2: 1–3] та ін.

Кубки цього типу мають відносно невеликі розміри. Стінки прямі або трохи випуклі і закінчуються відігнутим вінчиком. Дно вузьке, як правило, на невеликій кільцевій підставці або сплюснене і з невеликим заглибленням. Частина посудин без орнаменту, частина кубків декорована скляними накладками у вигляді паралельних пасків, виступів-ребер або стільникового мережива. Скло може бути прозоре з зеленим та жовтуватим відтінком, або темного вишневого забарвлення (Привольне). Унікальним є кубок з поховання в Переяслав-Хмельницькому, який виконаний в поліхромній техніці.

Серед речей, які входили до складу комплексів з такими кубками, і які дозволяють визначити їх місце в шкалі відносної хронології черняхівських могильників слід назвати — фібули воїнського типу (Косанове / п. 17–1961, Привольне / п. 10) та кнопкові (Тодірень / п. 3), гребені з трапецієподібною (Привольне / п. 10, Переяслав-Хмельницький/ п. 2–1952) та одношарові з дугоподібною спинкою (Тодірень / п. 3), шпори з гудзиками та гачком для кріпленням, бронзовий казан типу Еггерс/62 (Рудка) (Табл. 1).

За формою кубок з поховання 23 у Косанове близький до кубків з Ведервиля, Вербковиць-Которова та Хасслебена/8. Останній поховальний комплекс датований монетою Галлієна (253–268 pp.) [Schulz, 1933, Taf. 20: 2]. Гюнтер Рау подібні кубки датував останньою чвертю 3 — першою чвертю 4 ст. [Raу, 1972, S. 164, 167, Fig. 5; 11; 52]. Посудини схожого типу з

7 Уламки кубка зберігаються в фондах НМІУ. Малюнок кубка зроблений мною.

8 Малюнок кубка зроблений за фотографією із Звіту Ю. Ю. Моргунова.

9 Подібну до цих кубків форму зроблено для уламків із поховання № 5 в Могілянах-Хмельниках [Каспарова, Щукін, 1979, С. 164–165, Рис. 7: 3–4]. На мій погляд, інші речі з поховання суперечить даті цього кубка. На це звернув увагу ще М. Б. Щукін під час аналізу хронологічних індикаторів. Зокрема, пряжка має явні ознаки пізнього походження і безперечно відноситься до ступені D. Крім того, ознаки гончарного сервізу з поховання також вказують на його пізній характер — наявність кухонних горщиків, миска

з канелюрами, глек з воронкоподібною горловиною і т.п. [Петраускас, 1999, С. 27–31; Petrauskas, 2003, S. 261–267, Abb. 14, 15; Петраускас, 2008, С. 88–103.; Петраускас А., Петраускас О., 2008, С. 53–97]. Наявність скляного кубка такого типу можливо пояснити двома чинниками. Якщо реконструкція вірна і це дійсно рання форма, то уламки могли потрапити із зруйнованого поховання більш раннього часу. Або ж, не виключено, що уламки могли належати кубку іншого типу — наприклад, такому, який походить з поховання 60–1962 у Косанові [Petrauskas, 2003, Abb. 58: 2; Taf. 6: 8].

Криму датуються А. І. Айбабіним кінцем 3–4 ст., переважно перш. пол. 4 ст. [Айбабин, 1984, С. 113, Рис. 1; Айбабин, 1990, Рис. 3: 1–2). Деякі кримські поховання з близькими формами кубків містили монети — Чорна Річка/п. 9, остання монета Гордіана III (238–244 рр.) [Бабенчиков, 1963, С. 97–100, Рис. 4: 9], Озерне III / склеп 1, остання монета Константина I (306–337 рр.) [Лобода, 1977, Рис. 5: 2] та ін. Звернемо увагу на схожий за формою скляний кубок із сарматського могильника в Градешках [Гудкова, Редина, 1999, С. 180–184, Рис. 3: 18]. За характерним та багатим інвентарем поховання датується другою пол. 3 — поч. 4 ст. [Гороховский, 1987, С. 56–59; Гудкова, Редина, 1999, С. 189].

З того ж таки поховання 23–1961 у Косанове походить **пряжка** характерної форми подібна до тих, які Е. Келлер для південнобаварських пряжок с овальним щитком запропонував виділити в варіант А [Keller, 1971, S. 58]. За класифікацією черняхівських пряжок Є. Л. Гороховського її можна віднести до типів Б або В, варіант 1а [1988, С. 42]. О. В. Шаров визначив їх як пряжки «типу Варпелів» [1992, С. 177–178]. Для порівняльного аналізу матеріалів Косанове та Гаврилівки, мною вони були виділені у тип 5 [Petrauskas, 2003, S. 247–248].

Пряжки цього типу на пам'ятках черняхівської культури мають рамки сегментоподібної форми, їх довжина коливається в межах 3–4 см.¹⁰ Рамки мають виразне потовщення у передній частині, діаметр якого не перевищує 0,4–0,5 см. Форма перетину може мати як круглу/овальну (Косанове-Ружичанка) так і огранену форму (Раківець-Компанійці). До особливостей оформлення рамки можна віднести декоративні насічки, які вкривають зовнішній бік рамки (Косанове / п. 59–1962, Велика Бугаївка / п. 126). Язички виготовлені з прямокутних стрижнів, фацетовані, з прямокутним майданчиком в основі. В місці переходу до петлі позначено невеликий уступ або його взагалі немає. Форма язичка пряма і його довжина, як правило, не виходить за межі рам-

ки¹¹. Більшість язичків орнаментована, деякі екземпляри могли мати «зооморфне» закінчення¹². Пряжки мають характерну обойму подовженої овальної форми, яка кріпилася до ремню трьома, рідше двома або чотирма заклепками¹³. Деякі з щитків мають декоративне оформлення — насічки, рельєфні виступи і т.п. (Рис. 6).

Крім зазначеної пряжки Косанове / п. 23–1961 на черняхівських пам'ятках України такі форми походять з того ж таки Косанове / п. 59–1962 [Petrauskas, 2003, Abb. 57: 7], Черняхова [Петров, 1964, Рис. 12: 9, 12 та, можливо, 6], Дерев'яни / п. 31¹⁴, Раківця / пп. 3, 14 [Винокур, Островский, 1967, С. 145, Рис. 4: 1; 8: 8; Гороховский, 1988, № 69; Kokowskij, 2007, Рис. 80: d], Ружичанки / п. 8 [Винокур, 1979, С. 113, Рис. 6: 8; Гороховский, 1988, № 45], Гаврилівки / п. 47 [Сымонович, 1960, Табл. XIV: 2], Ново-Олександрівки¹⁵, Рисівки / п. 11 [Кропоткин, Звіт за 1962 р.]¹⁶. До цього ж таки

11 Виключення становить пряжка з Косанове / п. 59–1961, у якій закінчення язичка загнуте і заходить за середину рамки. Це можливо пояснити тим, що цей екземпляр відноситься до пізніх модифікацій цієї форми пряжок (Рис. 5: 10).

12 В деяких роботах [Кравченко, 1967, Табл. X: 11; Гороховский, 1988, С. 34–46, № 44; Шаров, 1992, Табл. IV: 70, С. 177] на закінченнях язичків цих пряжок позначені «вушка», які нібито імітують зооморфне закінчення. В дійсності на кінці язичків з кожного боку нанесено по дві насічки (Рис. 5: 4, 10).

13 Виключення становить цільнолита пряжка з Августинівки, щиток якої має луноподібну форму. Подібна форма поки що унікальна в черняхівській культурі, але за рядом ознак (цільнолита конструкція, гранчаста форма рамки, форма окуття, наявність трьох заклепок) свідчить про належність до однієї стилістичної групи поясних гарнітур, яка мала поширення у фазах С₂ та С₃ на теренах черняхівської культури. Крім того, деякі пряжки взагалі не мають обіймиць. Однак це не виключає можливості їх належності до цієї типологічної групи оскільки окуття, зазвичай, зроблені з тонкої пластини і могли виходити з ладу і губитися. За всіма іншими показниками — форма рамки та язичка, такі пряжки «без окуття» нічим не відрізняються від класичних взірців (Рис. 5).

14 Пряжка зберігається в фондах музею історії м. Києва. Малюнок пряжки зроблено мною.

15 Пряжка зберігається в фондах НМІУ (м. Київ), колекційний номер В-4584/161. Малюнок пряжки зроблено мною.

16 Малюнок пряжки з архіву Н.М.Кравченко (ЛАД НПУ ім. М. П. Драгоманова).

10 Є певні відхилення від цих розмірів — пряжка з Ружичанки / п. 8 майже 4,5 см довжини, а пряжки з Краківки та Августинівки — менше 2 см. Не виключено, що останні входила до складу гарнітури кріплення взуття, або поясних торбинок.

типологічного ряду можливо віднести знахідки з Августинівки [Брайчевская, 1960, С. 182, Табл. V, 4, 5]¹⁷, Хлопкова [Некрасова, 1988, Рис. 7: 8], Великої Бугаївки / п. 126 [Петраускас, Шишкін, Пастернак, 2003, С. 221–224], Компанійців / пп. 1 та 122 [Некрасова, 2006, Рис. 57: 6; 74: 5], Хрінників [Козак, Прищепа, Шкоропад, 2004, Рис. 53: 17], Крачківки [Петраускас, Шишкін, Бабенко, 2009, С. 25–28] та ін. Пряжки з Бугаївки та Августинівки особливої конструкції — рамка та щитки цільнолиті (Рис. 6: 11, 12).

Серед речей, які входили до складу комплексів з такими пряжками можна назвати — щиткові фібули (Бугаївка / п. 126), гладкі фібули з круглим та трикутним перетином бруска (Ружичанка / п. 8), кнопочні фібули (Косанове / п. 59–62), фацетовані підв'язні фібули типу Б1 за Є. Л. Гороховським (Гаврилівка / п. 47, Косанове / п. 23–1961), одношарові гребені з трапецієподібною спинкою (Ружичанка / п. 8, Бугаївка / п. 126) (Табл. 1).

Подібні форми пряжок походять з пам'яток і поза меж черняхівської культури, деякі з них містили монети, що дозволяють приблизно окреслити абсолютну дату їх існування. Так, в південній Німеччини з поховання А в Альтенштадте походить монета Константина 1, чеканка ймовірно між 330–337 рр. [Keller, 1971, S. 59, Taf. 34: 10]; в трупопокладенні А (1876) у Варпелеві знайдено підвіску-монету Проба (268–272 рр.). [Rau, 1972, S. 187–188]. В Криму схожі пряжки знайдено: в Херсонесі / склеп по вул. Островського, остання монета 4 ст. [Зубарь, Рыжов, 1982, С. 113–125, Рис. 8: 9]; могила 5 з Суворово в Криму, монета Рескупоріда IV, роки правління 242/3–276/7 [Зайцев, 1997, С. 102, Рис. 58] та ін.¹⁸ Велика кількість аналогій пряжкам цього типу походить з сарматських пам'яток — Нові Санжари, Градеш-

ка, Кішпек / к. 13, Маяк / к. 5 та ін., де вони датуються кінцем 3 — поч. 4 ст. [Гороховский, 1987, С. 56–59; Казанский, 1994, С. 238–256; Малашев, 2000, С. 207, Рис. 1; 2; 8: В; 9: Б, В]¹⁹.

Гребінь з поховання 1 у Дерев'яні має загальні обриси спинки подібні до трапеції — плаский верх спинки, бокові сторони у вигляді сильно увігнутих дуг (Рис. 3: 9). В черняхівській культурі гребені з трапецієподібною формою спинки мають різноманітні модифікації її конфігурації і до сьогодні в літературі їх розглядають як єдину типологічну форму [Thomas, 1960, S. 92; Никитина, 1969, С. 158; Шишкін, 1999, С. 43–47]. На мій погляд, вже зараз серед них можна розрізнити кілька варіантів (Рис. 7). *Варіант 1* — із закругленими формами, які наслідують загальною формою трапеції. Вони близькі до гребенів з дугоподібною формою спинки але сплюснена вершина і помітний прогин бокових сторін в цілому наслідують форму трапеції, що дозволяє їх виділяти в окрему форму (Привольне, Чернелів / п. 96, 109; поселення Снітинка-2). *Варіант 2* — гребені із спинками, форми яких майже тотожні геометричним трапеціям (Кринички / п. 4, Ромашки / п. 41, Раківець / п. 11, Чернелів / п. 103, Петриківці, Ружичанка / п. 44, Романківці / п. 47; поселення — Бовшев-2). *Варіант 3* — гребені зі спинками, які мають плаский верх та дугоподібно увігнуті сторони (Косанове / пп. 21–1961, 6–1963, Раківець / п. 2, 15, Петриківці / п. 3, Соснова / п. 466, Переяслав-Хмельницький / п. 2–1952, Обухів / п. 7, Чернелів / п. 116, Жовніно-2 / п. 18, Кашперо-Миколаївка, Черняхів, Пересічне, Війтенки; поселення — Гребінки-2, Журівка, Лепесівка). Деякі з гребенів цього варіанту мають ускладнені форми за рахунок

17 Малюнок пряжки подано за [Славяне и их соседи..., 1993, Табл. LXVI: 12].

18 Два чудових екземпляри пряжок цього типу подано в каталозі виставки «Вандали» (Німеччина, 2003 р.), як знахідки з колекції «німецький Крим/Керч/Кавказ», що зберігається у Вроцлаві [Vandalen, 2003, S. 409]. Одна з них срібна і, можливо, зі слідами позолоти подібна до пряжки з поховання 3 у Раківцях. Друга, цільнолита, майже тотожна до пряжки з Великої Бугаївки.

19 У зв'язку з проблемою генезису пряжок цього типу в черняхівській культурі звернемо увагу на те, що найближчі аналогії вони знаходять у сарматських старожитностях Південно-Східної Європи. Це відбилося не тільки у подібності форм, але, можливо, і в технологічних прийомах виготовлення. Мова йде про екземпляри, де рамка та обоймиця відлиті суцільно — технологічний прийом, який притаманний металевим деталям сарматських поясів, хоча і більш ранніх часів [Вадаи, Кульчар, 1984, S. 239–260, типу Рис. 1, 8, 12, 18, 21]. Крім вказаних цільнолитих пряжок з черняхівських пам'яток, слід згадати цільнолиту пряжку прямокутної форми з поховання 1–1963 з Косанове [Petrauskas, 2003, S. 246–247].

різного ступеню та форми увігнутості бокових сторін. Іноді завершення пластини-вставки спинки виступає за межі пластин-накладок і утворює самостійний декоративний елемент. *Варіант 4* — гребені одношарової конструкції, спинка яких має форму наближену до трапеції високих пропорцій [Целієв, Ружичанка / п. 8, Бугаївка / п. 126]. Попередній аналіз цих варіацій трапецієподібних гребенів свідчить, що вони притаманні певним етапам відносної хронології черняхівської культури. Найбільш ранніми формами були гребені з округлими та геометричними формами, варіант 1 та 2 (Рис. 7: 1–7). Завершився розвиток гребенів такої форми у вигляді ускладнених форм спинки з декоративним профілюванням бокових сторін та орнаментом, варіант 3 (Рис. 7: 8–12).

Гребінець з Дерев'яни належить до третього варіанту і найближчі йому аналогії походять з Соснови / п. 466 [Сикорский, Махно, Бузян, 1982, С. 5–6], Жовніно-Пристань / п. 18 [Петраускас, Цыдровская, 2002, Рис. 12: 1], Косанове / п. 6–1963 [Petrauskas, 2003, Abb. 65a: 3] та ін. Для синхронізації гребенів цього варіанту з іншими предметами значимими є лише закриті комплекси. В них знайдено наступні речі — фібули підв'язні з гладким трикутним в перетині корпусом та фацетовані з вузьким стрижнем (Косанове / п. 6–1963), щиткові (Косанове / п. 21–1961), воїнські зі звуженою донизу ніжкою (Обухів-1 / п. 7); скляні кубки типу Еггерс/211–213 та Еггерс/221 (Переяслав-Хмельницький / п. 2–1952, Косанове / п. 21–1961) (Табл. 1).

В цілому черняхівські гребені таких форм можуть бути співставленні з типом I, т. зв. трапецієподібні за 3. Томас. Гребені цього типу в черняхівській культурі не зовсім відповідають класичним формам з «трапецієподібною» спинкою з центральної Європи [Thomas, 1960, S. 92] і вони мають більше індивідуальних рис оформлення спинки. У Європі оформлення спинки має більш округлі обриси, тобто такі що відповідають першому варіанту нашої типології (варіант Привольне-Снітинка-Чернелів). Хоча західноєвропейські форми можна розглядати як споріднену і, можливо, як вихідну. Гребені, форма спинки яких наближається до трапеції, походять з поховань які містили монети: Хасслебен / п. 4, ауреус Вікторія

(265–268 pp.); Льюйна / п. 2/1917, ауреус Тетрика (268–273 pp.) [Schulz, 1933, Taf. 12: 2–3; Schulz, 1953, Taf. II]. Г. Ф. Никитина гребені з трапецієподібною спинкою датувала 4 ст. [Никитина, 1969, С. 158, тип II, 2], що ймовірно не зовсім правильно. Всі наведені гребені цього типу в роботі явно ранні і в кращому випадку можуть бути датовані до сер. 4 ст. — Кринички / п. 4; Раківець / пп. 2 та 11.

3 Косанове / п. 23–1961 та Дерев'яни / п. 1 походять підв'язні фацетовані *фібули* типу Гороховський/Б1, які синхронізуються з 2 та 3 фазами розвитку культури хронологічної схеми автора. Перетин брусків цих фібул менший за 0,5 см і тому, на думку дослідника, їх можливо датувати в межах першої половини 4 ст. [1988, С. 34–46]. Таке датування підтверджують і інші ознаки фібул — подовжена пружина, наявність залишкових торцевих майданчиків на спинці фібули та ін. [Petrauskas, 2003, S. 241]. Фібула з поховання 17–1961 відноситься до застібок «воїнського типу», датування яких в черняхівській культурі поки що розроблено недостатньо. В цілому їх датують в межах 4 — початку 5 ст. Серед ознак, які вказують на хронологічне положення фібули можна вказати наступні: сегментоподібний перетин спинки та майже рівні за шириною ніжку та спинку. Найбільш ранні форми воїнських фібул мають звужену, «жалоподібну» форму ніжки, а найбільш пізні — стрічкоподібний корпус та розширені донизу закінчення ніжок [Petrauskas, 2003, S. 242, 265–266]. Отже, фібула з Косанове займає проміжне положення в хронологічній морфології фібул із суцільним приймачем.

Ще один показник, який дозволяє визначити час появи трупопокладень із західною орієнтацією на могильниках черняхівської культури надають матеріали горизонтальної стратиграфії могильників. Детальний аналіз планіграфії Косанівського могильника, звідки походить більшість ранніх датованих комплексів черняхівської культури, дозволяє синхронізувати появу ТПЗ з кінцем 2-ї фази розвитку цього могильника, тобто першою чвертю 4 ст. На цей же час вказує і планіграфія могильника в Гаврилівці (Рис. 8; 9). В ранніх зонах цих могильників ТПЗ немає [Петраускас, 1999, С. 28; Petrauskas, 2003, Abb. 6a; 16b; S. 267, 293, 295] (Рис. 7, 8).

Отже, розглянуті вище речі із поховань з західною орієнтацією на могильниках черняхівської культури України, вказують на те що вони утворюють окрему кореляційну групу в шкалі відносної хронології (Табл. 1). В похованнях із західною орієнтацією відсутні речі ранніх типів: скло (типу Еггерс/189), фібули (типу Альмгрен/група VII, гладкі з колістим та ромбоподібним перетином типу Гороховський/А), пряжки (омегоподібні, біовальні, тонкорамчасті). В той же час розглянуті вище речі з найбільш ранніх трупопокладень із західною орієнтацією не зустрічаються з індикаторами, які є показниками пізніх етапів черняхівської культури: скло (товстостінні та конічні кубки), фібули (фацетовані з трикутним перетином, воїнські з пластинчастим корпусом та розширеною ніжкою, двопластинчасті), пряжки (калачикоподібні), гребені (з прямими плічками та високою дугоподібною спинкою) і т.п.

Таким чином, речі з найбільш ранніх ТПЗ (скляний кубок типу Еггерс/211–213, пряжка типу Келлер А, гребінь з трапецієподібною спинкою та фібули типу Гороховський/Б1) дозволяють синхронізувати їх появу з фазою C_3 європейської хронології [Godlowski, 1970, Pl. III, 11, 18, Fig.18; Tejral, 1986, S. 182, Abb. 1: 12–20]. Наведені комплекси з абсолютними датами вказують, що діапазон існування речей цих типів обмежується другою половиною 3 — серединою 4 ст. Враховуючи детальний аналіз зонального розвитку могильників Косанове та Гаврилівки та деякі особливості розвитку самих речей всередині типологічних рядів появу перших трупопокладень орієнтованих на захід в черняхівській культурі слід датувати в межах першої половини 4 ст. (Табл. 1).

Крім розглянутих вище комплексів відомо ще ряд поховань з речами, хронологічна позиція яких ще потребує певних уточнень (наприклад кубки типу Еггерс/230), але припускаючи нижню хронологічну межу їх появи не суперечать цьому припущенню — Косанове / 22–1961, Черняхів / п. 257, можливо Гаврилівка / п. 82, Велика Бугаївка / п. 53 (Рис. 4: 1–5) [Сымонович, 1960, Табл. IX, 12; Сымонович, 1967, Рис. 7: 14–15; Petrauskas, 2003, S. 261–267, 291–294; Петраускас, Шишкин, Отчет за 1999, Рис. 4: 2).

Впевнених даних про появу поховань із західною орієнтацією на території України в більш ранній час, на мій погляд, поки що немає.

Таким чином, отримані дані надають можливості дещо по іншому розглянути існуючі гіпотези генези цієї обрядової групи та більш детально висвітлити особливості її розвитку в черняхівській культурі.

Обряд поховання небіжчиків орієнтованих головою на захід невідомий на ранніх етапах культури. Час його появи слід пов'язувати з початком 4 ст., тобто константинівським часом в історії Європи. Речі, що походять з цих поховань, синхронізуються з горизонтом археологічних знахідок початку фази C_3 . Могильники, де з'являються перші ТПЗ розташовані в північній частині лісостепової зони черняхівської культури — між Дністром, Південним Бугом та Дніпром. На пізніх етапах культури звичай покладання померлих головою на захід поширюється у всіх основних її регіонах. Могильники окремих мікрорегіонів суттєво різняться між собою за часткою ТПЗ в загальному спектрі обрядових груп. Ранні поховання з ТПЗ здійснені у простих ямах (тип 1). Поява заплічків, підбоїв та катакомб (типи 2, 3 та 4) — явище пізнього характеру і відноситься до завершальних етапів культури.

Щодо походження моделі поховального інвентарю ТПЗ звертає увагу наступне. Якщо вважати, що черняхівська культура починає формуватися наприкінці фази C_1 (приблизно початок 3 ст.) то, майже сторіччя провідними обрядами в черняхівському суспільстві були трупопокладення з орієнтуванням померлих головою на північ та трупоспалення²⁰. Отже ТПЗ, як новий поховальний звичай, виникає вже у сформованому соціальному середовищі, яке безперечно вплинуло на його формування. Склад інвентарю найбільш ранніх поховань орієнтованих на захід (Косанове, Дерев'яна, Романківці, Черняхів) має багато спільного з інвентарем поховань орієнтованих на північ (перша нормативна група поховального ін-

20 Додамо також, що і трупоспалення також не є найбільш раннім обрядом черняхівських племен. Вони з'являються на «крок» пізніше трупопокладень із північною орієнтацією [Петраускас, 2000, С. 51–61; Петраускас, 2002, С. 40–65).

вентарю ТПЗ за нашою типологією). Інвентар ранніх ТПЗ складається із своєрідної тріади і маркує такі категорії інвентарю — посуд (гличики, скляні та глиняні кубки), деталі одягу (фібули, пряжки), особисті прикраси та речі (намистини, рідше гребені, відерцеподібні та призматичні підвіски). Суттєва відміна від трупопокладень з північною орієнтацією фіксується тільки в кількісному складі цих категорій. Найбільш помітна ця різниця в обмеженій кількості посуду, який потрапляв до поховань. Похованих головою на захід споряджали тільки сервізом для розливу та споживання напоїв — гличики та кубки. Крім наслідування інвентарним категоріям похованих головою на північ небіжчики, яких ховають головою на захід, повторюють і «етнічні» символи інвентарю: три- та двохфібульна комбінація костюма, гребінь, відерцеподібні та призматичні підвіски (Косанове, Дерев'яна, Черняхів). Такі елементи вбрання в черняхівській культурі продовжують вельбарські традиції [Tempelmann-Maczynska, 1988, S. 209–210; Bierbrauer, 1999, S. 216–218, 225]²¹. Подальший розвиток звичаю споряджати небіжчиків, що ховають головою на захід, потойбічними дарами, як це слідує з зонального розвитку могильників, має регресивний характер, тобто помітна тенденція до спрощення складу речей (3 та 4 нормативні групи поховального інвентарю ТПЗ) та зростання кількості похованих взагалі без інвентарю [Petrauskas, 2003, S. 295–298].

Щодо *генези* самого звичаю трупопокладень орієнтованих на захід звернемо увагу на наступні факти. Для визначення витоків формування цієї обрядової групи можна розглядати саму орієнтацію похованого, звичай одягу та прикрас, поховальні споруди, а також інші деталі. Орієнтація небіжчиків на захід в культурах, які могли прийняти участь у формуванні ЧК спорадично зустрічається в пізньоскіфських, сарматських та вельбарських пам'ятках. Вже саме розмаїття культур, де фіксується звичай ховати головою на захід, свідчить про те, що його походження не можна пов'язувати тільки з однією культурою.

Порівняння з конкретними угрупованнями свідчить, що початкова дата ТПЗ в черняхівській культурі надає найменших підстав пов'язувати їх з пізньоскіфськими впливами [Магомедов, 2001, С. 39]. Час існування пізньоскіфських пам'яток на нижньому Дніпрі завершується в 2 ст., в Криму у сер. 3 ст. [Щукин, 1970, С. 61; Сымонович, 1983; Пудровский, 2007, С. 197]. Хронологічна лакуна щонайменше у два покоління між зникненням пізніх скіфів і появою ТПЗ в черняхівській культурі та максимальна віддаленість кримських осередків пізньоскіфського населення від регіону появи ТПЗ (північна частина лісостепу) не свідчить на користь цього припущення. Б. В. Магомедов вважає, що звичай ховати головою на захід в черняхівське суспільство принесли пізні скіфи і наводить як доказ дані антропології [2001, С. 39, 114]. Дійсно, в останніх працях з антропології черняхівського населення висловлено думку про те, що поховані головою на захід відрізняються від похованих, які орієнтовані головою на північ. Антропологічні типи людей похованих головою на захід з території Середнього Дніпра найближчі до краніологічних серій з південних територій, а саме — південних локальних варіантів черняхівської культури, населення Ольвії та пізніх скіфів. Антропологічний тип похованих головою на захід з черняхівських могильників Західної України близький до населення масломенчської групи [Рудич, 1999, С. 126–134; Рудич, 1999а, С. 35–36]. Отже, дані антропології підтверджують особливий статус ТПЗ в загальній обрядовій системі черняхівської спільності, що раніше фіксували і археологічні дослідження. Спектр антропологічних аналогів складається з кількох складових — Масломенч, Ольвія, південні регіони черняхівської культури та пізні скіфи. Така ситуація свідчить лише про неоднорідний антропологічний склад людей, яких в черняхівському суспільстві ховали головою на захід і не дає підстав розглядати пізніх скіфів, як єдиних носіїв цієї обрядовості в черняхівській культурі²².

21 В той же час, ліпний посуд виразних культурно-хронологічних традицій майже не відомий в похованнях із західною орієнтацією.

22 Скіфо-сарматський компонент присутній в черняхівській культурі, що фіксується у певних рисах поховального обряду, формах ліпного посуду та ін. Зазначимо, що ці ознаки переважно пов'язані з похованнями, які орієнтовані на північ та матеріалами поселень.

Е. О. Симонович першим висловив припущення про належність ТПЗ до ранніх християн. Підставами для цього стала сама орієнтація небіжчиків головою на захід, бідність інвентарю та історична ситуація проникнення християнства у Північне Причорномор'я. На думку дослідника, ці поховання близькі до ранньохристиянських поховань могильників Дунаю, зокрема могильнику в Шагварі [1963, С. 49–60; 1970, С. 116–119]. Цю тезу підтримав і М. Ю. Брайчевський, який додав до археологічних аргументів наявність символів (хрести, хвилі та ін.) на кераміці, які можливо інтерпретувати як християнські, та знахідку ливарної формочки для відливу натільних хрестиків на черняхівському поселенні Чорнівка [1988, С. 20]²³.

Вирішення питання про відповідність трупопокладень із західною орієнтацією в черняхівській культурі раннім християнам, на мій погляд, лежить у двох площинах — свідченнях письмових джерел та визначенні «археологічної структури» поховань ранніх християн.

Для черняхівської культури актуальними були три шляхи проникнення християнства — через полонених з римських провінцій (зокрема, малоазійського півострову), через місіонерську діяльність проповідників в Криму та Подунав'ї. Найбільш документованою виглядає «дунайська» версія поширення й прийняття християнства в аріанській формі серед готських племен, які становили складову частину

пам'яток типу Черняхів та Сінтана де Муреш. Внаслідок скіфських походів 60–70-х років у 3 ст. з малоазійських провінцій на «варварські території» у Південно-Східну Європу могли потрапити послідовники християнського віровчення. Зокрема Ульфїла, в якого батько був готом, а мати походила з Каппадокії, був освячений в сан єпископа і проповідував християнства в аріанській формі серед готів у 341–348 рр. на північ від Дунаю — «на території готів». У 348 р. готи-аріани на чолі з Ульфїлою були вигнані звідти і вимушені були шукати притулку в межах імперії, де компактно оселяються у Нижній Мьозії. У другій половині 4 ст. серед вестготів, які мешкали на північ від Дунаю, християнство набуває певного поширення, зокрема через діяльність Авдія, засланого в Готію. Про це ж свідчить і антихристиянська діяльність Атанаріха. Переслідування послідовників християнства тривало до 372 р. і завершилося їх вигнанням до меж Імперії. Прийняття християнства готами на рівні державно-етнічного віросповідання відбулося лише між 382–385 рр., коли вони знаходилися вже в межах Імперії [Буданова, 1990, С. 137–144; Wolfram, 1990, S. 85–94].

Відповідність цих історичних подій до археологічних реалій можна звести до наступного. Поява перших християн, в якості військовополонених, на територіях де існувала і черняхівська культура мала місце приблизно після середини 3 ст. Наступні події свідчать, що нове віровчення не мало системного характеру і не набуло масового поширення. Християнство трималось серед варварів на авторитеті особистостей (Ульфїла, Авдій) і закінчувалося вигнанням проповідників та їх послідовників за межі земель язичників. На думку більшості дослідників навернення варварів відбувалися на північ від Дунаю і торкалося головним чином вестготів, що входили до масиву пам'яток типу Сінтана де Муреш [Bierbrauer, 1999, S. 228–233]²⁴. Жодного натяку про християн

23 Нещодавно вийшла монографія присвячена результатам дослідження багатощарового поселення Чорнівка-1, де міститься більш детальна інформація про цю знахідку [Войнаровський, 2007, С. 88–95, Рис. 48: 7]. За даними розкопок пам'ятка містить три горизонти — черняхівський, празький та райковецький. Дослідник вважає, що формочку, яку знайдено в заповненні верхнього шару споруди 17, слід пов'язувати з культурним шаром 4 — пер. пол. 5 ст. і на думку автора, «хрестики» відливалися саме в черняхівський період [2007, С. 92]. Мені здається, що немає певних доказів аби пов'язувати формочку з черняхівською культурою і розглядати її як матрицю для продукування хрестиків. Формочка походить з культурного — на поселенні їх три. Наведені самим автором аналогії до знахідки в Чорнівці датуються другою половиною 5–7ст. (Бернашівка, Зимне). Хрестоподібна форма предметів, які виходили з ливарної формочки зовсім не обов'язково мали бути християнськими хрестиками.

24 Ознайомлення з матеріалами кількох крупних могильників культури типу Сінтана де Муреш в Румунії свідчить про те, що в цілому поява ТПЗ на північ від Дунаю відбувається не раніше ніж в черняхівській культурі — Бирлад-Валя Сяке / пп. 112 [Palade, 2004, Fig. 177], Михалашень / пп. 405, 426, 466 [Şovan, 2005, Pl. 225A; 235C; 466C] та ін.

в державі Амалів «понтійського періоду» в історичних джерелах немає. Географічні кордони діяльності Ульфів зі сходу обмежують Дністром [Wolfram, 1990, S. 95–100; Буданова, 1990, С. 137–144]. Отже поява ТПЗ в черняхівській культурі, яка є певним еквівалентом остготського анклаву, в даному випадку не відповідає цим подіям а ні хронологічно, а ні територіально.

Найближчі осередки античного світу з якими контактувала ЧК знаходилися в Криму. Цілком логічно, що саме цей регіон мав би стати провідним для впровадження нових ідей. Як свідчить історія церкви цього регіону вона прикладала певні зусилля аби затвердитися в античних осередках (Херсонес, Боспор) та поширити новий світогляд на найближчі околиці. За цими даними поширення християнства на Кримському півострові починається вже на початку нової ери. Поряд з «легендарними» діями апостолів є і більш конкретні згадки про християн та утворення церковних організацій в Херсонесі та Боспорі. Зокрема, мова йде, про діяльність херсонеських єпископів та участь представників Криму на перших вселенських соборах 4 ст. Тим не менш, більшість сучасних дослідників схильні вважати, що ці свідчення мають легендарний характер (апостольський період) або є пізнішими редакційними доповненнями до хронік церковної історії (зокрема участь в Нікейському соборі 325 р.). Беззаперечні дані про активне проникнення і утвердження християнства на півострові відносяться лише до кінця 4 ст. Про навернення до християнства варварів поза межами Криму повідомляється тільки в легендарних діях апостола Андрія [Завадская, 2007, С. 430–467].

Щодо наявності особливого типу поховань ранніх християн, то можна відзначити, що в канонах ранніх християн спеціально не прописано поховальної регламентації. У перші сторіччя поширення нового віровчення християни ховали за тими культурними традиціями, які були притаманні місцевостям де вони мешкали. Ця обставина відмічена в документі 2 ст., так званому «Посланні до Діогнету»: «Христиане не различаются от прочих людей ни страною, ни языком, ни житейскими обычаями... Обитая в эллинских и варварских городах, где кому досталось, и следуя обычаям

тех жителей в одежде, в пище и во всем прочем, они представляют удивительный и поистине невероятный образ жизни. Живут они в своем отечестве, но как пришельцы; имеют участие во всем, как граждане, и все терпят как чужестранцы. Для них всякая чужая страна есть отечество, и всякое отечество — чужая страна...» [V, 1–5, 17] [Цит. по: Деревенский, 2004]. На час 3–4 ст. християни імперії починають тільки виокремлювати себе в місцях і засобах поховання. Як свідчать матеріали Італії, Малої Азії та Криму, переважно це були поховання в склепах (катакомбах) з індивідуальними «закритими» нішами. Головна ідея крилася в тому, щоб зберегти тіло для подальшого воскресіння і перетворення кладовища на місце проведення релігійних обрядів. Орієнтація покійника згідно сторін світу, вибір поховальної споруди (склеп, печери/саван, труна), наявність чи відсутність інвентарю для християн пізньої імперії не мали суттєвого значення і залежало від культурного середовища, де вони мешкали. В більшості випадків визначення поховань як християнських в археології античних центрів 3–4 ст. здійснюється на підставі наявності християнської символіки або написів [Зубарь, Сорочан, 2005, С. 57, 68 і далі; Зинько, 2007, С. 56–67; Беляев, Мерперт, 2007, С. 191, 203–205 і далі]. Класичний тип християнських поховань (орієнтація головою на захід, відсутність інвентар та наявність християнських символів) як на теренах колишньої імперії, так і серед варварських держав Європи набере поширення пізніше — лише у ранньому середньовіччі. Повільність, поступовість, значне запізнення археологічного прояву християнських нормативів у поховальних пам'ятках народів-неофітів неодноразово засвідчувалась дослідниками археологічних пам'яток германців, східних слов'ян, балтів та ін. [Моця, 1990, С. 114–133 та ін.]. Отже, навряд чи, і черняхівське суспільство так швидко відреагувало на нові ідеологічні засади.

За ознаками археологічного комплексу могильники пізньоримського часу з територій, де безперечно проходила християнізація населення, надають лише окремі речі, які несуть християнську символіку. Поодинокі прояви християнської атрибутики є і на черняхівських пам'ятках — медальйони з християнськими

сюжетами, знаки «хрестів» або «пальмових гілок» на кераміці, ароматичні смоли та ін. [Werner, 1988, S. 274–276; Щукин, 2005, С. 202; Петраускас, 2004, С. 168, 172, Рис. 4: 3; 5: 9 та ін.]. Тим не менш, такі знахідки поодинокі і їх семантичне навантаження не беззаперечне. Звертає увагу лише те, що на могильниках речі, які гіпотетично можливо пов'язувати з християнством, представлені виключно у похованнях з північною орієнтацією. Це може свідчити про проникнення християнства, але у привелійованих верствах черняхівського суспільства, археологічним відповідником яких були саме поховання із північною орієнтацією. Не виключено, що поширення християнства серед готських племен, на відміну від підданих Імперії, відбувалось за виразом Х. Вольфрама «зверху вниз» [Wolfram, 1990, S. 88]. Воно не було релігією пригнічених верств, прийняття нових релігійних постулатів відбувалось через племінну верхівку.

На мій погляд, серед причин які могли призвести до появи ТПЗ мало уваги приділено соціальному чиннику. Можливо, ці поховання відображають процес утворення нерівноправних/залежних верств в общинах, де панівне становище належало східно-германському населенню²⁵. Відволікаючись від етнічного навантаження поховань із західною орієнтацією безперечним є те, що за взірць взято поховальний «норматив» людей, які притримувалися звичаю ховати небіжчиків головою на північ. Поховальний обряд, який панує в общині (спосіб поховання, орієнтація небіжчика головою, аксесуари одягу, посуд-приношення, жертвні тварини, місце на могильнику) відображає етнічний, статево-віковий та соціальний статуси конкретної особистості. Такий норматив розповсюджується на всіх рівноправних членів общини. Чисельно такі поховання переважають на могильнику, і у своїх складових, в залежності від економічного потенціалу поховального, може сягати кількісного максимуму. Такі ознаки притаманні лише похованням з північною орієнтацією. Інвентар ранніх ТПЗ *маркує* майже всі основні категорії ТПП — костюм,

посуд-приношення, особисті прикраси. Але *склад його обмежений кількісно*, а на пізніх етапах розвитку культури, скорочується ще й кількість категорій (Рис. 10). Наявність в похованнях західників окремих «престижних» речей (скляні кубки, амфори, золоті або срібні речі) лише підкреслюють «збитковість» поховальної данини померлому від родини-роду. В похованнях з північною орієнтацією такі речі входять до обширних інвентарних наборів. Престижні речі вирвані з природного соціального контексту свідчать про обмеженість соціального статусу небіжчика за життя — виночерпій (?), наложниця (?) і т.п. Можливо, слід звернути на таку особливість, що переважна більшість ТПЗ з повним набором для цієї обрядової групи (1 група) або престижним інвентарем (скляні кубки, золоті речі) належать дорослим. Отже, виконувати соціальні функції стає можливим за умови досягнення певного віку і відповідно (за життя та під час поховання) отримати речові символи цієї діяльності. Це відрізняє верству ТПЗ від людей з ТПП, де, наприклад, багаті дитячі поховання не рідкість, а на фінальних етапах розвитку культури звичайне явище. Такий феномен можливо пояснити формуванням інституту спадковості на завершальних етапах черняхівської спільності, коли віковий ценз втрачає своє значення при спорядженні небіжчика [Петраускас, 2004, С. 165–184].

Поки що важко сказати, чи утворилася ця група людей внаслідок внутрішньої диференціації черняхівської общини, що привело їх до втрати своїх прав у щоденному житті і відповідно до обмеження/вкорочення/редукції поховальних нормативів, чи ці люди повинні були прийняти норми поховальної обрядовості в якості «чужинців», тобто людей, яких привели/переселили/полонили. Стабілізація відносин з римською імперією, перехід до торгових та федеративних відносин за часів Костянтина Великого північно-східних племен, усталеність «черняхівської культури» в своїх межах скоріше за все свідчить на користь першого припущення.

²⁵ Мається на увазі, що археологічний вираз поховальних звичаїв черняхівської культури найбільше відповідає археологічній моделі вельбарських пам'яток.

Література

- Айбабин А.И., 1984. Проблемы хронологии могильников Крыма позднеимского периода // СА. № 1.
- Бабенчиков В.П., 1963. Чорноріченський могильник // АП УРСР. Т. XIII.
- Беляев Л.А., Мерперт Н.Я., 2007. От библейских древностей к христианским. Москва.
- Брайчевская А.Т., 1960. Черняховские памятники Надпорожья (По материалам раскопок и разведок И. М. Фещенко, А. В. Бодянского и автора) // МИА. № 82.
- Брайчевський М.Ю., 1988. Утвердження християнства на Русі. Київ.
- Буданова В.П., 1990. Готы в эпоху Великого переселения народов. Москва.
- Вадаи А.Х., Кульчар В., 1984. К вопросу о так называемых сарматских пряжках // Acta Archaeologica Hungarica. Т. XXXVI.
- Винокур И.С., 1979. Ружичанский могильник // Могильники черняховской культуры. Москва.
- Винокур И.С., Островский М.И., 1967. Раковецкий могильник // МИА. № 139.
- Винокур И.С., Хотюн Г.Н., Пламеницкая Е.М., Приходнюк О.М., 1965. Отчет об археологических исследованиях на территории Хмельницкой области в 1965 году // НА ІА НАНУ.
- Войнаровський В.М., 2007. Чорнівка-1. Поселення IV-IX ст. на Буковині. Чернівці.
- Герета І.П., 1995. Нові пам'ятки Західного Поділля в світлі проблем черняхівської культури // МДАПВ. Вип. 6. Львів.
- Гончаров В.К., Махно Є.В., 1957. Могильник черняхівського типу біля Переяслав-Хмельницького // Археологія. Т. XI.
- Гребенников Ю.С., Гребенников В.Б., Магомедов Б.В., 1982. Черняховские могильники западного побережья Бугского лимана // Памятники римского и средневекового времени в Северо-Западном Причерноморье. Киев.
- Гудкова А.В., 1987. Могильник IV в.н.э. в с. Беленькое // Новые исследования по археологии Северного Причерноморья. Киев.
- Гудкова А.В., Редина Е.Ф., 1999. Сарматский могильник Градешка в низовьях Дуная // Старожитності Північного Причорномор'я і Криму. Вип. VII. Запоріжжя.
- Гудкова А.В., Фокеев М.М., 1984. Земледельцы и кочевники в низовьях Дуная I-IV вв. н.э. Киев.
- Гороховский Е.Л., 1987. Сарматское погребение в Новых Санжарах на Полтавщине // Тез. докл. конф., посв.100-летию со дня рождения М. Я. Рудинського. Полтава.
- Гороховский Е.Л., 1988. Хронология черняховских могильников Лесостепной Украины // Тр.V Международного конгресса археологов-славистов. Киев.
- Деревенский Б. Г. Представление о христианах в античном обществе. 2004.
- Зайцев Ю.П., 1997. Охранные исследования в Симферопольском, Белогорском и Бахчисарайском районах // Археологические исследования в Крыму 1994 г. Симферополь.
- Завадская И.А., 2007. Концепции истории христианизации населения Херсонеса в отечественной историографии // МАИЭТ. Т. 13.
- Зинько Е.А., 2007. Христианские склепы некрополя Боспора // МАИЭТ. Т. 13.
- Зубарь В.М., Рыжов С.Г., 1982. О датировке нового погребального комплекса из некрополя Херсонеса // Материалы по хронологии археологических памятников Украины. Киев.
- Зубарь В.М., Сорочан С.Б., 2005. У истоков христианства в Юго-Западной Таврике: эпоха и вера. Киев.
- Казанский М.М., 1994. Могилы аланосарматских вождей IV в. в понтийских степях // МАИЭТ. Вып. 4. Симферополь.
- Каспарова К.В., Щукин М.Б., 1979. Могильник Могиляны-Хмельник в Ровенской области // Труды Государственного Эрмитажа. Вип. 20.
- Козак Д., Прищепя Б., Шкоропад В., 2004. Давні землероби Волині (пам'ятки археології на Хрінницькому водоймищі).Київ.
- Кравченко Н.М., 1967. Косановский могильник (по материалам раскопок В. П. Петрова и Н. М. Кравченко в 1961–1964гг.) // МИА. № 139.
- Кравченко Н.М., 1987. О методике социологического анализа погребального обряда черняховской культуры // Исследования социально-исторических проблем в археологии. Киев.

Кравченко, Петраускас О.В., Шишкин Р.Г., Петраускас А.В., 2007. Памятники археологии позднеримского времени Правобережной Киевщины. Київ.

Кропоткин В.В., 1962. Отчет об археологических раскопках Кременчугского отряда Приднепровской экспедиции в 1962 г. // НА ІА НАНУ.

Кухаренко Ю.В., 1955. Поселение и могильник полей погребений в с. Привольное // СА. Т. XXII.

Кухаренко Ю.В., 1980. Могильник Брест-Тришин. Москва.

Лобода И.И., 1977. Раскопки могильника Озерное III в 1963–1965 гг. // СА. № 4.

Магомедов Б.В., 1999. Черняховский могильник Курники на Южном Буге // *Stratum plus*. № 4.

Магомедов Б.В., 2001. Черняховская культура. Проблема этноса. Lublin.

Малашев В.Ю., 2000. Периодизация ременных гарнитур позднесарматского времени // Материалы и исследования по археологии Дона. Вып. 1. Ростов-на-Дону.

Моргунов Ю.Ю., 1978. Отчет о работе Посульской разведочной экспедиции ИА АН СССР в 1978 г. на территории Сумской и Полтавской областей УССР // НА ІА НАНУ.

Моця А. П., 1990. Некоторые сведения о распространении христианства на юге Руси по данным погребального обряда // Обряды и верования древнего населения Украины. Киев.

Некрасова Г. М., 1988. Поселения черняховской культуры Хлопків I на Київщині // Археологія. № 62.

Некрасова А. Н., 2006. Памятник черняховской культуры Днепровского Левобережья // Библиотека *Vita Antiqua* (Готы и Рим). Киев.

Никитина Г. Ф., 1969. Гребни черняховской культуры // СА. № 1.

Никитина Г. Ф., 1985. Систематика погребального обряда племен черняховской культуры. Москва.

Никитина Г. Ф., 1996. Могильники черняховской культуры в Северной Буковине и Бессарабии. Москва.

Петраускас О. В., 1993. Історія обряду кремації на території Середнього Подніпров'я у I тис. Автореф. дис... канд. іст. наук. Київ.

Петраускас О.В., 1998. Могильник черняховской культуры в г. Каневе-ул.Пушкина // *Studia Gothica* (II). Lublin.

Петраускас О.В., 1999. Могильники черняховской культуры Косаново и Гавриловка. Сравнительная характеристика хронология, погребальный обряд, этнокультурные особенности // Сто років вивчення культур полів поховань на Україні (Тез. Доп. семінару, Київ, 14–16 грудня, 1999 р.). Київ.

Петраускас О.В., 2000. Деякі питання хронології поховань із трупоспаленнями могильників черняхівської культури на території України // Вікентій В'ячеславович Хвойко та його внесок у вітчизняну археологію (до 150-річчя від дня народження): Тем. зб. наук. пр. (Редкол.: Н.Г.Ковтанюк (відп. ред.) та ін. Київ.

Петраускас О.В., 2001. Могильник та поселення черняхівської культури біля с. Дідівщина (За матеріалами розкопок Валерії Козловської) // Археологія. Вип. 2.

Петраускас О.В., 2002. Типи археологічних комплексів трупоспалень черняхівської культури. (Територія поширення, етнокультурні особливості та хронологія) // Археологія. Вип. 3.

Петраускас О.В., 2004. Поховання багатодівчинки на могильнику черняхівської культури Велика Бугаївка // Археологія давніх слов'ян. Дослідження і матеріали. Київ.

Петраускас О.В., 2008. Хронологія некоторых типов гончарных кувшинов черняховской культуры лесостепной Украины // Древности Центральной и Восточной Европы эпохи римского влияния и переселения народов. Калининград.

Петраускас О.В., Пастернак В.В., 2003. Скляні посудини могильника черняхівської культури Велика Бугаївка в Середньому Подніпров'ї // Археологія. Вип. 4.

Петраускас А.В., Петраускас О.В., 2008. Про деякі особливості технології та хронології гончарних горщиків черняхівських пам'яток Постугняння. // Археологічні студії. Вип. 3. Київ-Чернівці.

Петраускас О.В., Шишкин Р.Г., 1999. Отчет о раскопках могильника черняховской культуры у с. Великая Бугаевка Васильковского р-на Киевской обл. в 1999 г.// НА ІА НАНУ.

Петраускас О.В., Цыдровская Л.А., 2002. Находки черняховской культуры вблизи

с. Жовнино (коллекция фондов Института археологии, г. Киев). Киев.

Петраускас О.В., Шишкін Р.Г., Бабенко Р.В., 2009. Розкопки могильника черняхівської культури Червоне-2 на Київщині у 2006 р. // АДУ 2006–2007 рр. Київ.

Петраускас О.В., Шишкін Р.Г., Пастернак В.В., 2003. Археологічні дослідження могильника та поселення черняхівської культури біля с. Велика Бугаївка на Київщині у 2002 р. // АБУ 2001–2002 р. Київ.

Петров В.П., 1964. Черняховский могильник (По материалам раскопок В. В. Хвойко в 1900–1901 гг.) // МИА. № 116.

Петров В.П., 1964. Масловский могильник на р.Товмач (по материалам раскопок П.И.Смоличева и С.С.Гамченко в 1926, 1928 и 1929 гг.) // МИА. № 116.

Пудровский А.Е., 2007. Крымская Скифия (II в. до н.э. — III в. н.э.). Погребальные памятники. Симферополь.

Рафалович И.А., 1986. Данчены. Могильник черняховской культуры III–IV вв. н.э. Кишинев.

Рудич Т.О., 1999. К вопросу об ориентации погребенных на могильниках черняховской культуры (по материалам антропологии) // Библиотека Vita Antiqua (Сто лет черняховской культуре). Київ.

Рудич Т.О., 1999а. Населення черняхівської культури у Середньому Подніпров'ї (за матеріалами антропології) // Сто років вивчення культур полів поховань на Україні (Тез. доп. семінару, Київ, 14–16 грудня, 1999 р.). Київ.

Сикорский М.И., Махно Е.В., Бузян А.Н., 1982. Отчет о работе Переяслав-Хмельницкой археологической экспедиции 1982 г. // НА ІА НАНУ.

Славяне и их соседи в конце I тыс. до н.э. — первой половине I тысячелетия н.э., 1993 // Археология СССР. Москва.

Сымонович Э.А., 1952. Погребение V–VI вв. у с.Данилова Балка // КСИИМК. Вып. 48.

Сымонович Э.А., 1960. Раскопки могильника у Овчарни совхоза «Приднепровского» на Нижнем Днепре // МИА. № 82.

Сымонович Э.А., 1963. Магия и обряд погребения в черняховскую эпоху // СА. № 1.

Сымонович Е.О., 1970. Христианство і черняхівська культура // Матеріали III-ї

Подільської історико-краєзнавчої конференції. Львів.

Сымонович Э.А., 1967. Новые работы в селе Черняхове // История и археология юго-западных областей СССР начала нашей эры. Москва.

Сымонович Э.А., 1978. О культовых представлениях населения юго-западных областей СССР в позднеантичный период // СА. № 2.

Сымонович Э.А., 1979. Коблевский и Ранжевский могильники около г. Одессы // Могильники черняховской культуры. Москва.

Сымонович Э.А., 1983. Население столицы позднескифского царства (по материалам Восточного могильника Неаполя Скифского). Киев.

Сымонович Э.А., Кравченко Н.М., 1983. Погребальные обряды племен черняховской культуры // САИ. 1983. Вып. Д1–22.

Шаров О.В., 1992. Хронология могильников Ружичанка, Косаново, Данчены и проблема датировки черняховской керамики // ПАВ. Вып.1.

Шишкін Р.Г., 1999. Классификация и типология трехслойных гребней черняховской культуры // Сто років вивчення культур полів поховань на Україні. Тези доповідей семінару (Київ, 14–16 грудня 1999 р.). Київ.

Щукин М.Б., 1970. К истории Нижнего Поднепровья в первые века нашей эры // АСТЭ. Вып. 12.

Щукин М.Б., 2005. Готский путь. Санкт-Петербург.

Щукин М.Б., Щербакова Т.А., 1986. К хронологии могильника Данчены // Рафалович И. А. Данчены. Могильник черняховской культуры III–IV вв. н.э. Кишинев.

Bierbrauer V., 1999. Die ethnische Interpretation der Sintana de Mures-Cernjachov-Kultur // Die Sintana de Mures-Cernjachov-Kultur (Akten des Internationalen Kolloquiums in Caput vom 20. bis 24. Oktober 1995), Hrg.: G.Gomolka-Fuchs. Bonn.

Eggers H.-J., 1951. Der römische Import im freien Germanien. Hamburg.

Ionita I., 1982. Din istoria si cavitatia Dacilor Liberi. Iasi.

Godlowski K., 1970. The Chronology of the Late Roman and Early Migration Periods in Central Europe. Prace archeologiczne. Zeszyt 11. Krakow.

Gomolka-Fuchs G., 1999. Gläser der Sintana de Mures–Cernjachov–Kultur // In.: Die Sintana de Mures–Cernjachov–Kultur. Bonn.

Keller E., 1972. Die spätrömischen Grabfunde in Südbayern. Münchener Beitrag zur Vor- und Frühgeschichte 14. München.

Kokowskij A., 2007. Goci. Od Skandzy do Campi Gothorum. Warszawa.

Maczynska M., 1996. West-ost orientierte Körpergräber der Cernjachov-Kultur // МАИЭТ. Симферополь.

Palade V., 2004. Asezarea si nekropola de la Barlad-Valea Seaca (sfășitul sec. al III-Lea — a doua jumătate a sec. V–Lea). Bucuresti.

Petrauskas O.V., 2003. Die Gräberfelder der Cernjachov-Kultur von Kosanovo und Gavriloška — eine vergleichende Studie zu Chronologie, Bestattungssitten und ethnokulturellen Besonderheiten // BRGK. Bd. 83.

Rau G., 1972. Körpergräber mit Glasbeigaben des 4. nachchristlichen Jahrhunderts im Oder-Weichsel-Raum // Acta prähistorica et archäologica. 3.

Schulz W., 1933. Das Fürstengrab von Hassleben. Römisch-Germanisch Forschungen. 7. Berlin-Leipzig.

Schulz W., 1953. Leuna. Ein germanischer Bestattungsplatz der spätrömischen Kaiserzeit. Berlin.

Șovan O., 2005. Necropola de tip Sântana de Mures-Cerniacov de la Mihălășeni (Judetul-Botoșani). Târgoviste.

Tempelmann-Maczyńska M., 1988. Stroj ko-biecy kultury wielbarskiej i jego powiazania z sasiednimi obszarami // Kulture Wielbarska w mlodszym okresie rzymskim (pod red. Ja. Gurby i A. Kokowskiego). T. I. Lublin.

Tejral Ja., 1986. Fremde Einflüsse und kulturelle Veränderungen nördlich der mittleren Donau zu Beginn der Völkerwanderungszeit // Peregrinatio Gothica (Archeologia Baltica. 7). Lodz.

Thomas S., 1960. Studien zu den germanischen Kämpfen der römischen Kaiserzeit // Arbeits- und Forschungsberichte zur sächsischen Bodendenkmalpflege. Bd. 8.

Vandalen, 2003. Die Könige. Die Eliten. Die Krieger. Die Handwerker // Nordstemmen: Trigema Mediateam.

Werner J., 1988. Danceny und Brangstrup/ Untersuchungen zur Cernjachov-Kultur zwischen Sereth und Dnister und zu den «Reichtumszentren» auf Fünen // Bonner Jahrbücher. Bd. 188.

Wolfram H., 1990. Die Goten. Von Anfängen bis zur Mitte des sechsten Jahrhunderts. München.

Список скорочень

АП УРСР — Археологічні пам'ятки УРСР. Київ.

АСГЭ — Археологический сборник Государственного Эрмитажа. Ленинград.

КСИИМК — Краткие сообщения Института истории материальной культуры. Ленинград.

МАИЭТ — Материалы по археологии, истории и этнографии Таврики. Симферополь.

МДАПВ — Матеріали та дослідження з археології Прикарпаття та Волині. Львів.

МИА — Материалы и исследования по археологии СССР. Москва.

НА ІА НАНУ — Науковий архів Інституту археології НАН України. Київ.

ПАВ — Петербургский археологический вестник. Санкт-Петербург.

СА — Советская археология. Москва.

САИ — Свод археологических источников. Москва.

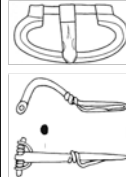
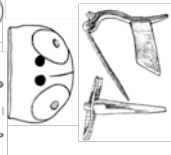
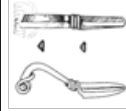
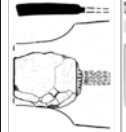
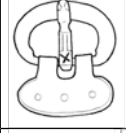
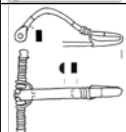
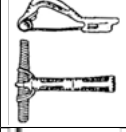
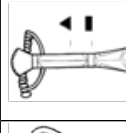
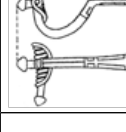
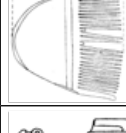
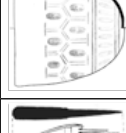
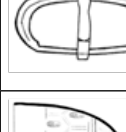
BRGK — Berichte der Römische-Germanischen Kommission. Frankfurt-am-Main.

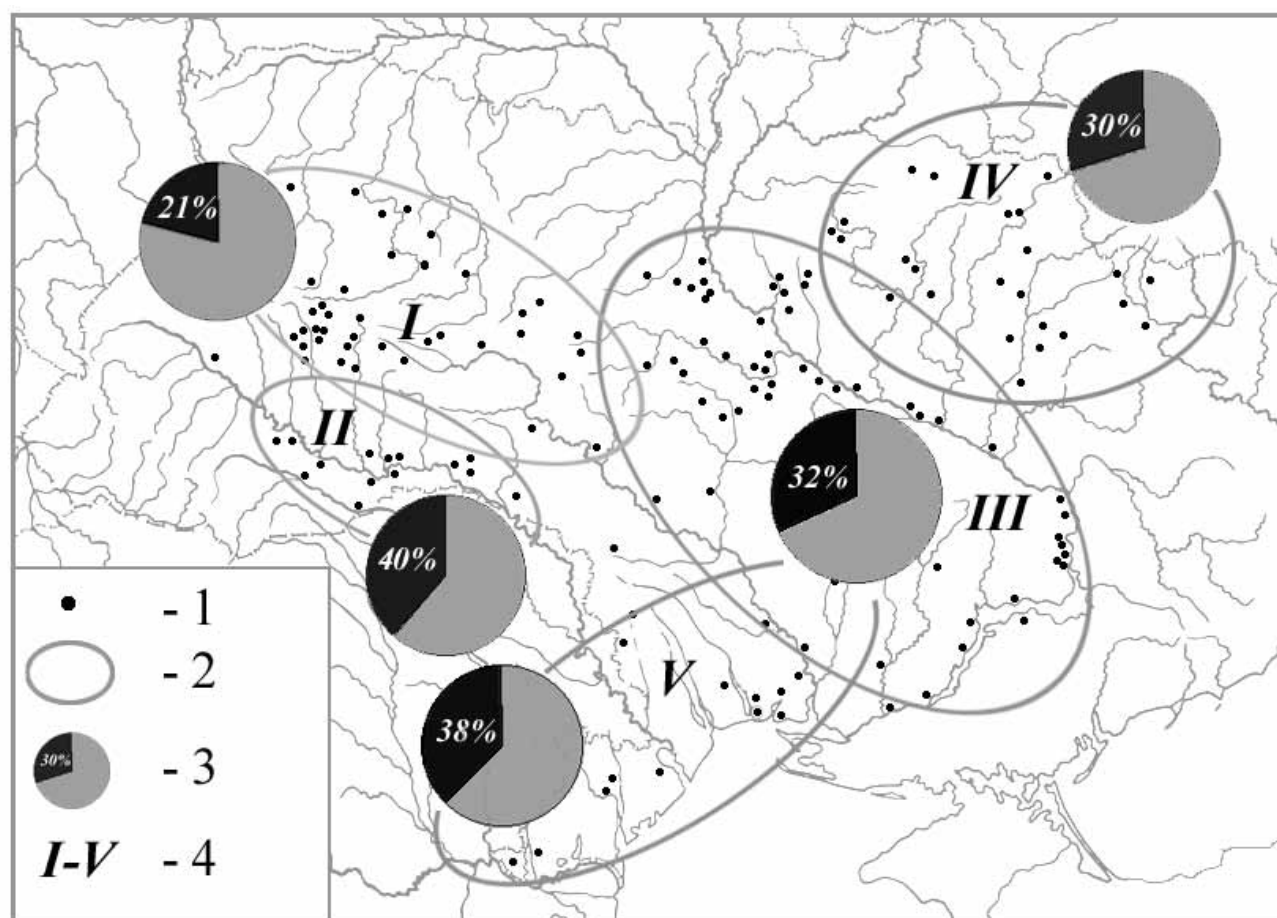
Відомості про автора

Петраускас Олег Вальдасович — Київ, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, Інститут археології НАН України.

E-mail: petrauskas2@yandex.ru

Таблиця 1. Кореляція хронологічних індикаторів ранніх поховань із західною орієнтацією.

  												
Ружичанка/п.8	X	X	X									
Косанове/6-63	X	X	X									
Деревяна/п.1		X	X									
Косанове/23-61		X	X									
Романківці/10			X									
Косанове/17-61			X									
Бугайка/п.126	X	X						X				
Привольне/п.10	X				X							
Переяслав/2-52	X				X							
Рудка			X		X							
Гаврилівка/п.47		X	X									
Косанове/59-62		X						X				
Тодірень/п.3					X			X				
Обухів-1/п.7												
Косанове/21-61	X	X									X	X

МОГИЛЬНИК	РЕГІОН	ТПП (%)	ТПЗ (%)
ВОЛИНЬ-ПОДІЛЛЯ			
РИЖІВКА	Бут	100	0
СКИТКА	Бут	100	0
БЛІВ	Волинь	100	0
МАСЛОВО (МАСЛОВА)	Тижич	96	4
РАКОВЕЦЬ	Волинь	63	7
РУЖИЧАНКА	Бут	89	11
КОСАНОВО	Бут	79	21
ЧЕРНЕЛЕВ-РУСЬКИЙ	Дністер-Горинь	73	27
КУРНИКИ	Бут	52	48
ДАНИЛОВА БАЛКА	Бут	6	94
Всього		78,8	21,2
ДНІСТЕР			
РОМАНКІВЦІ	Дністер	29	71
ЗАЯЧІВКА (КЛЕКОТИН)	Дністер	61	49
ГОРОШЕВЦІ	Дністер	77	23
ОДАЯ	Дністер	84	16
Всього		62,75	39,76
ЛІВІЙ БЕРЕГ ДНІПРА			
СУМИ-САД-1	Лівий берег	34	66
БОРОМЛЯ-1	Лівий берег	62	38
ЛОХВИЦЯ	Лівий берег	92	8
УСПЕНКА	Лівий берег	92	8
Всього		70	30

МОГИЛЬНИК	РЕГІОН	ТПП (%)	ТПЗ (%)
ХОЛМСЬКЕ	Причорномор'я	26	74
РАНЖЕВЕ	Причорномор'я	30	70
ВІКТОРІВКА-2	Причорномор'я	50	50
КАМ'ЯНКА-АНЧЕКРАК	Причорномор'я	61	39
КОБЛЕВЕ	Причорномор'я	74	26
ФУРМАНІВКА	Причорномор'я	95	5
КАБОРГА-1	Причорномор'я	100	0
Всього		62,2857143	37,7142857
КАНІВ	Середній Дніпр	33	67
ЖУРІВКА ОЛЬШАНСЬКА	Середній Дніпр	41	59
ДІДІВЩИНА	Середній Дніпр	45	55
ДЕРЕВ'ЯНА-2	Середній Дніпр	55	45
ГАВРИЛІВКА	Середній Дніпр	57	43
ЧЕРНЯХІВ-1	Середній Дніпр	57	43
ПЕРЕЯСЛІВ-ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ	Середній Дніпр	72	28
КОМПАНИЙЦІ	Середній Дніпр	88	12
СОСНОВА	Середній Дніпр	89	11
ПРИВОЛЬНЕЕ	Середній Дніпр	90	10
ВЕЛИКА БУГАЇВКА-1	Середній Дніпр	94	6
ОБУХІВ-1-А	Середній Дніпр	96	4
Всього		68,0833333	31,9166667

Рис. 1. Карта поширення трюпокладень із західною орієнтацією в різних регіонах черняхівської культури.

1 — могили черняхівської культури; 2 — зони локальних варіантів культури; 3 — діаграма відсотків трюпокладень із північною та західною (чорний колір) орієнтацією у різних локальних варіантах культури; 4 — локальні варіанти культури: волино-подільський (I), дністрянський (II), середньодніпровський (III), лівобережний (IV) та причорноморський (V).

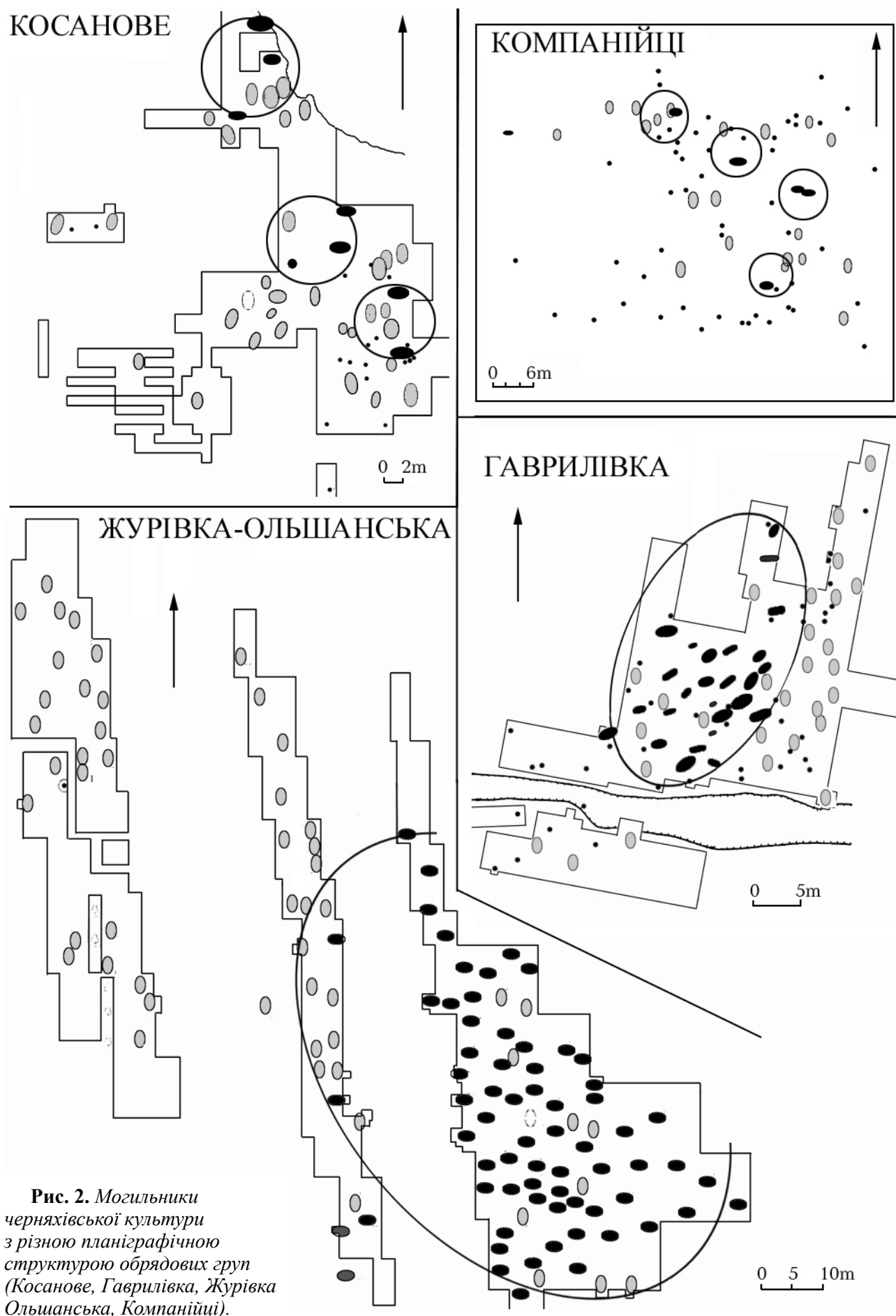

Рис. 2. Могильники черняхівської культури з різною планіграфічною структурою обрядових груп (Косанове, Гаврилівка, Журівка Ольшанська, Компаніїці).

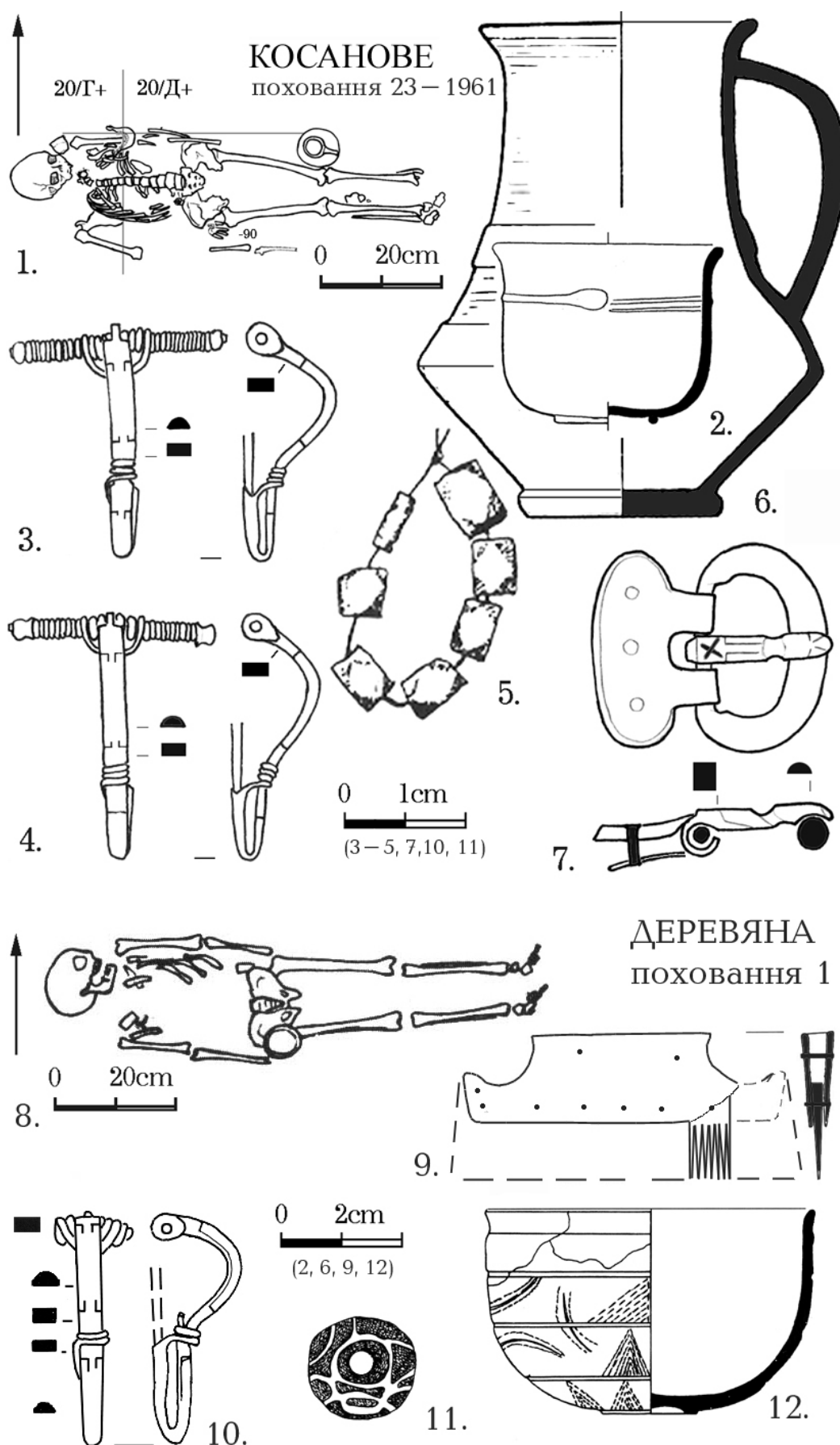

Рис. 3. Комплекси трупопокладень з західною орієнтацією з Косаново, поховання 23—1961 (1—7) та Дерев'яна, поховання 1 (8—12).

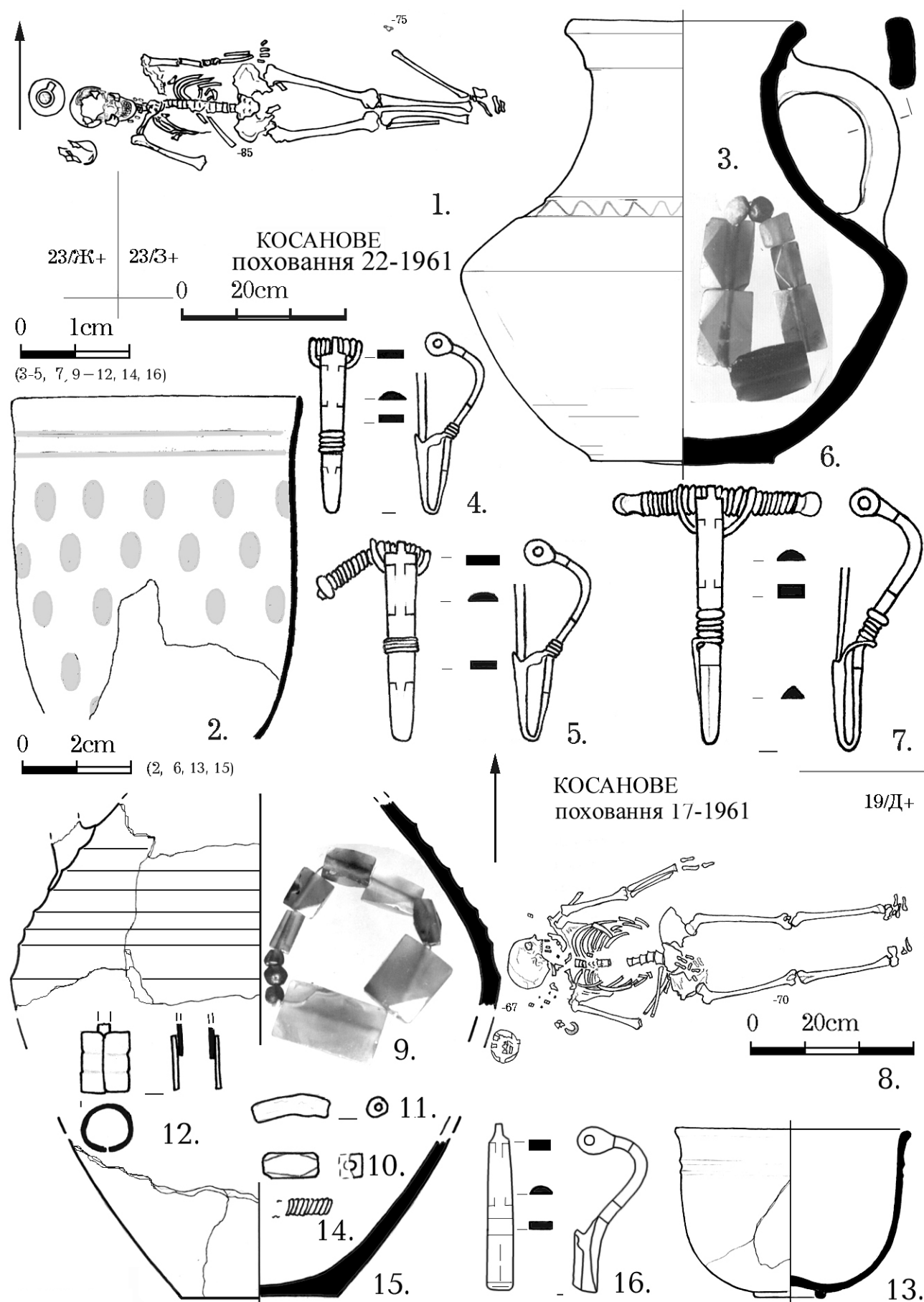

Рис. 4. Комплекси трупопкладень з західною орієнтацією з Косаново, поховання 17-1961 (8-16) та 22-1961 (1-7).

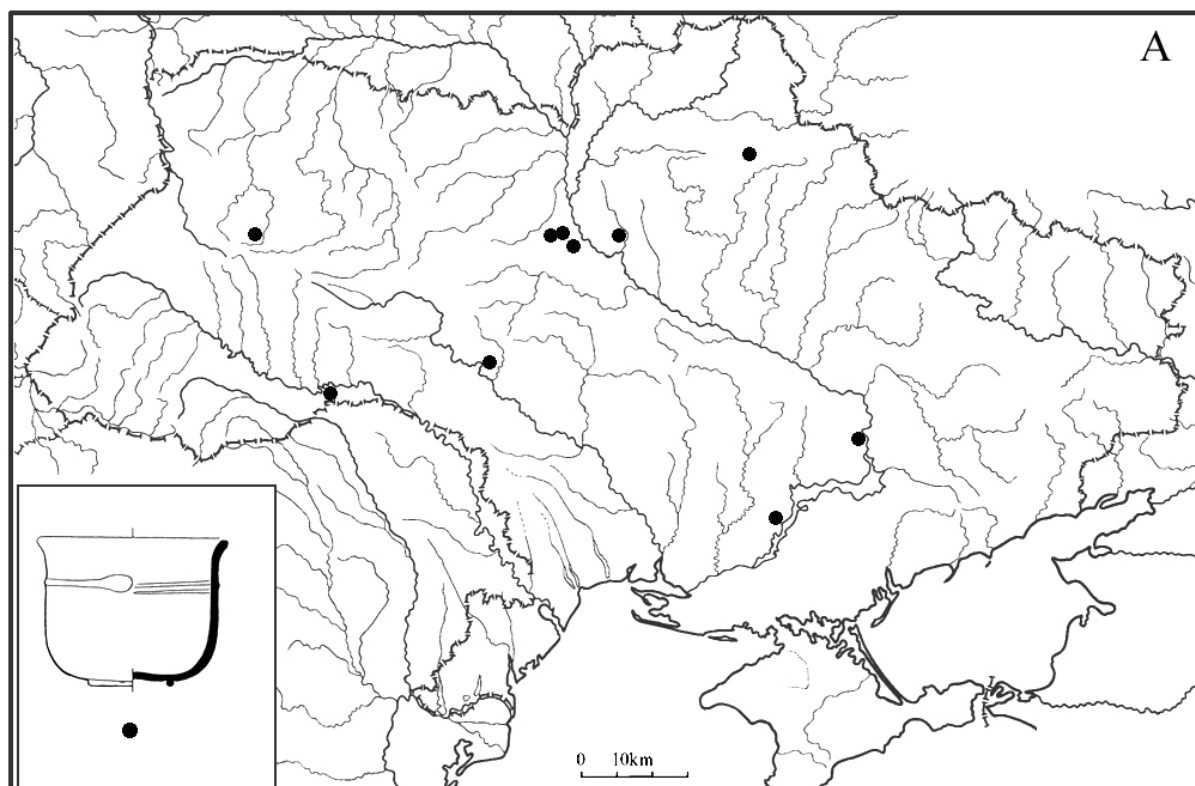
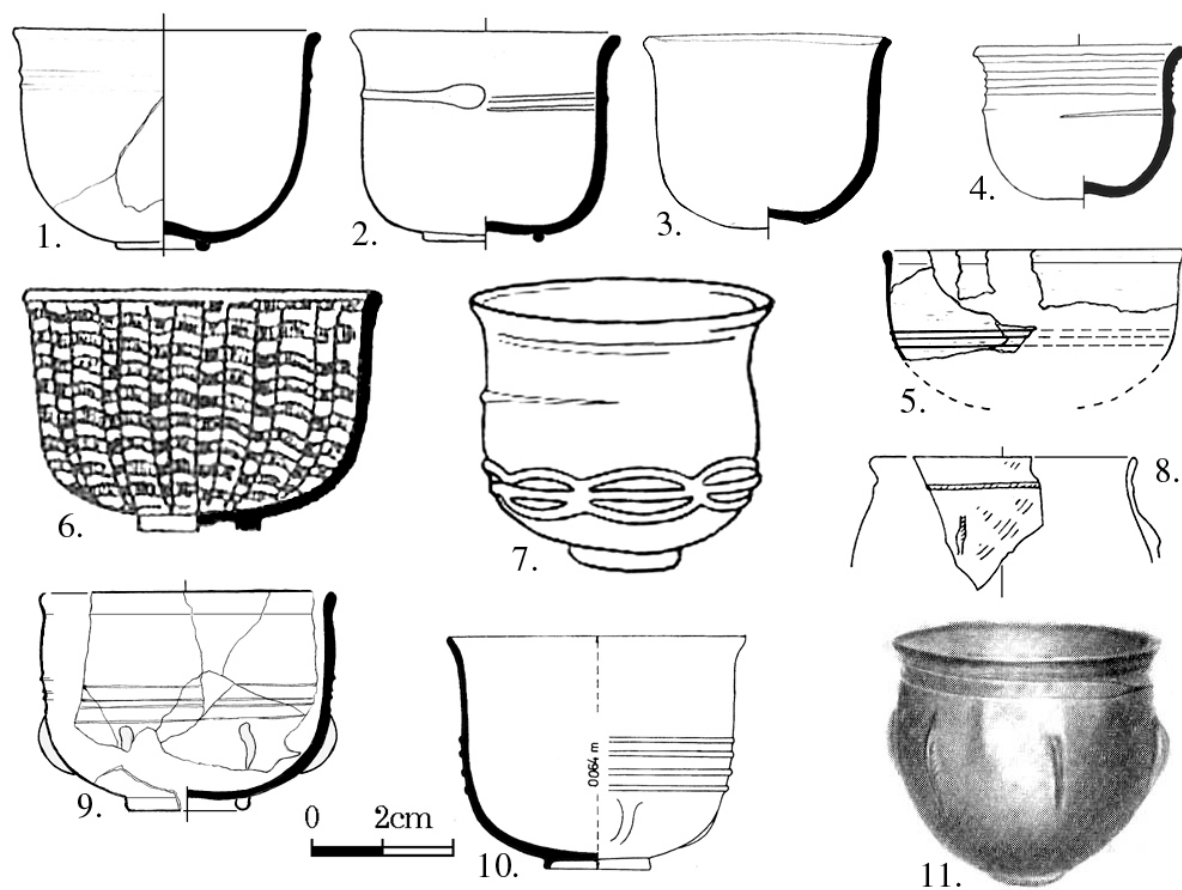

Рис. 5. Скляні кубки типу Еггерс/211 з пам'яток черняхівської культури.

1 — Косанове/п.17–1961; 2 — Косанове/п.23–1961; 3 — Великий Самбір; 4 — Косанове/п.7–1963; 5 — Велика Бугаївка/п.20; 6 — Переяслав-Хмельницький/п.2–1952; 7 — Рудка; 9 — Привольне/п.10; 10 — Тодірень/п.3; 11 — Черняхів /п. 88 (11).

А. Карта поширення кубків типу Еггерс/211 на пам'ятках черняхівської культури України.

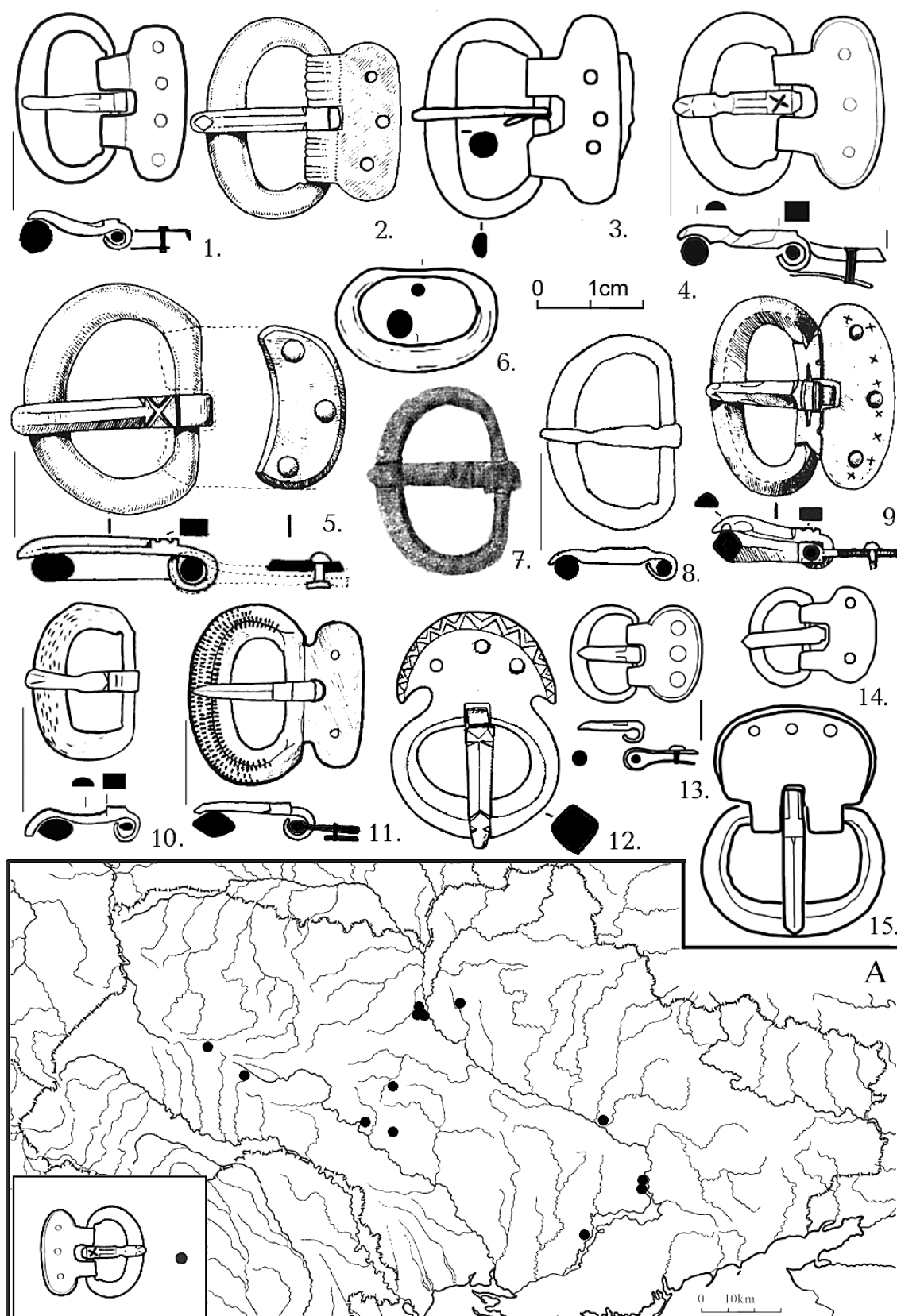

Рис. 6. Пряжки типу „Келлер А” з пам’яток черняхівської культури.

1 — Ново-Олександрівка/п.м.; 2 — Рижівка/п.8; 3 — Дерев’яна/п.31; 4 — Косанове/п.23–1961; 5 — Ружичанка/п.8; 6 — Хлопків/споруда 48; 7 — Черняхів; 8 — Гаврилівка/п.47; 9, 15 — Раківець/п.3, 14; 10 — Косанове/п.59–1962; 11 — Велика Бугаївка/п.126; 12, 14 — Августинівка/п.м.; 13 — Крачківка/п.м.
А. Карта поширення пряжок типу „Келлер А” на пам’ятках черняхівської культури України.

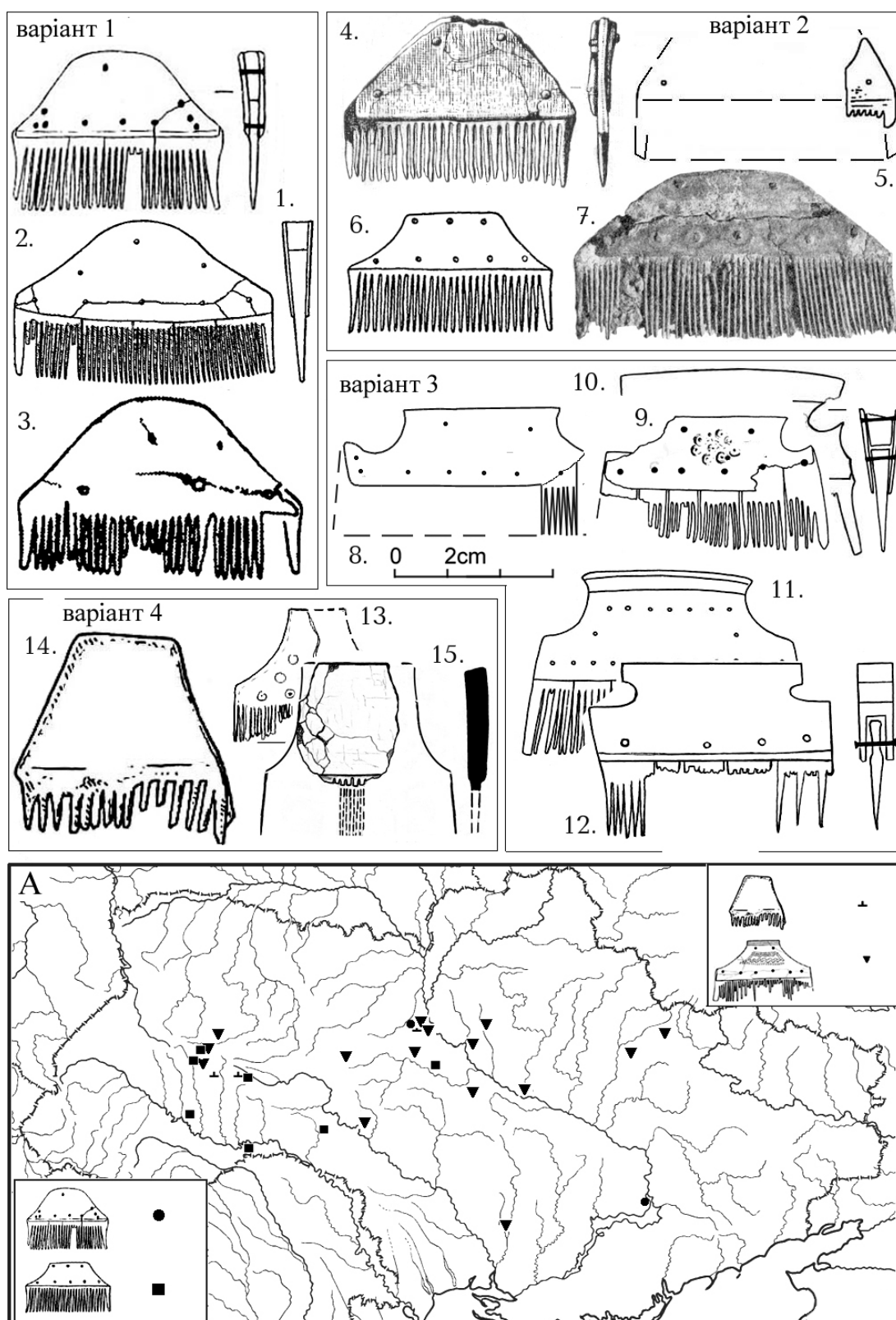

Рис. 7. Можливі варіанти гребенів з трапецієподібною спинкою в черняхівській культурі.
 варіант 1: 1 — Велика Снітинка; 2 — Привольне/п.10; 3 — Чернелів Руський/п.96 (3);
 варіант 2: 4 — Данчени/п.10; 5 — Ромашки/п.41; 6 — Раківець/п.11; 7 — Кринички/п.4;
 варіант 3: 8 — Дерев'яна/п. 1; 9 — Косанове/п.6–1963; 10 — Жовніно-Пристань; 11 — Сосовна/п.466;
 12 — Переяслав-Хмельницький/п.2–1952;
 варіант 4: 13 — Целієв; 14 — Ружичанка/п.8; 15 — Велика Бугаївка/п.126.

А. Карта поширення різних варіантів гребенів з трапецієподібною спинкою на пам'ятках черняхівської культури України.

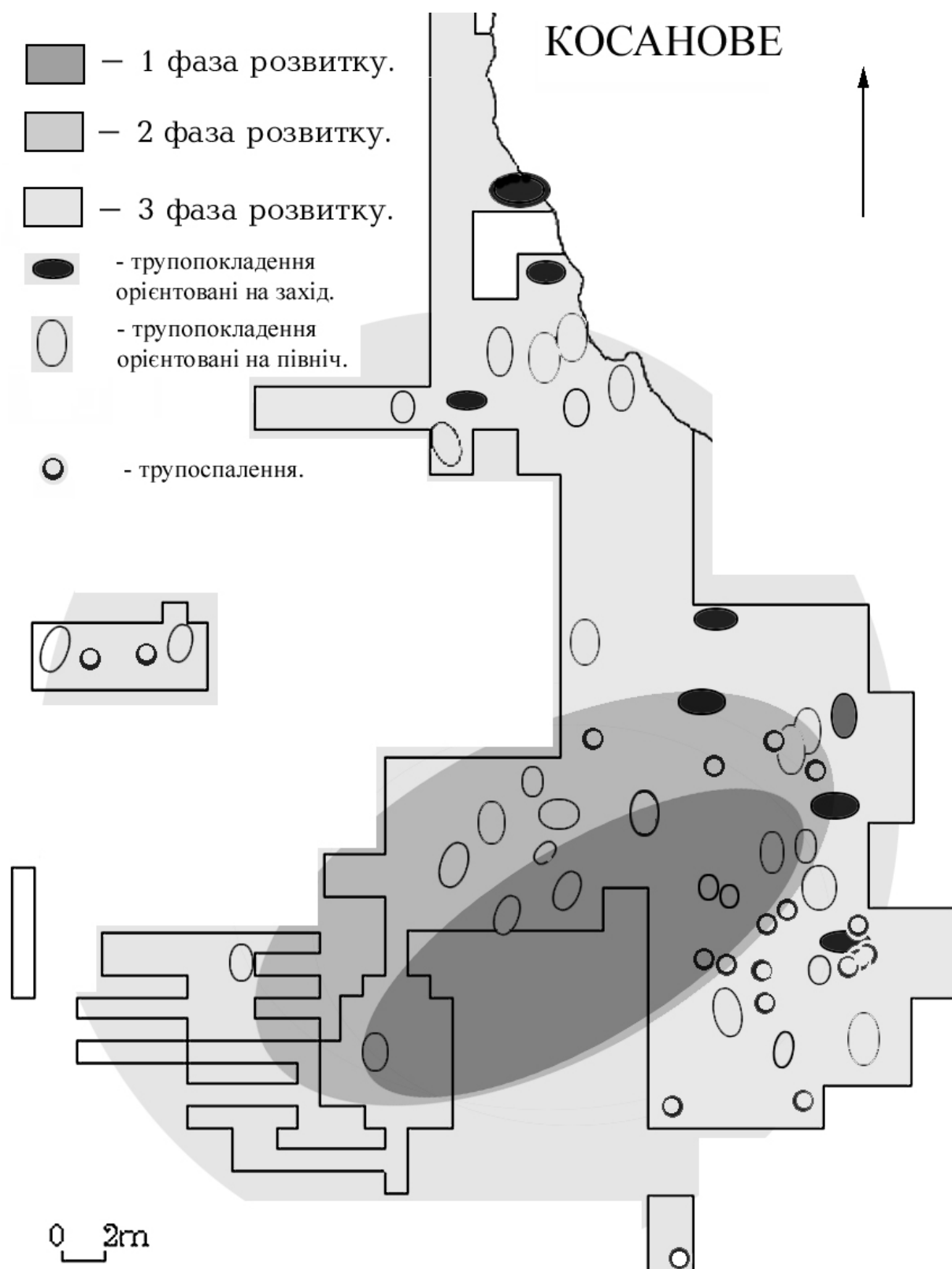

Рис. 8. Розміщення трупопокладень із західною орієнтацією у різних часових зонах могильника Косанове.

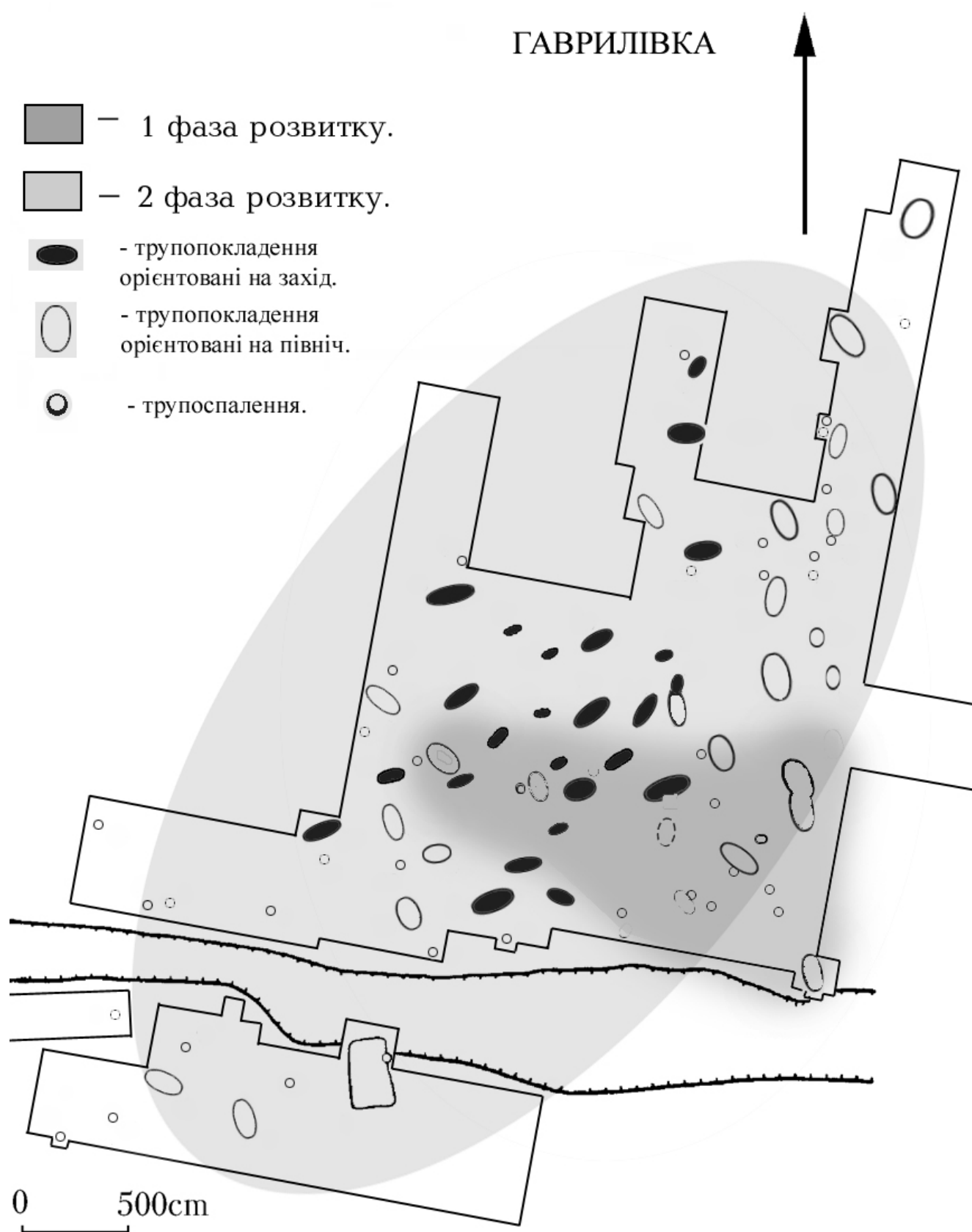

Рис. 9. Розміщення трупопокладень із західною орієнтацією у різних часових зонах могильника Гаврилівка.

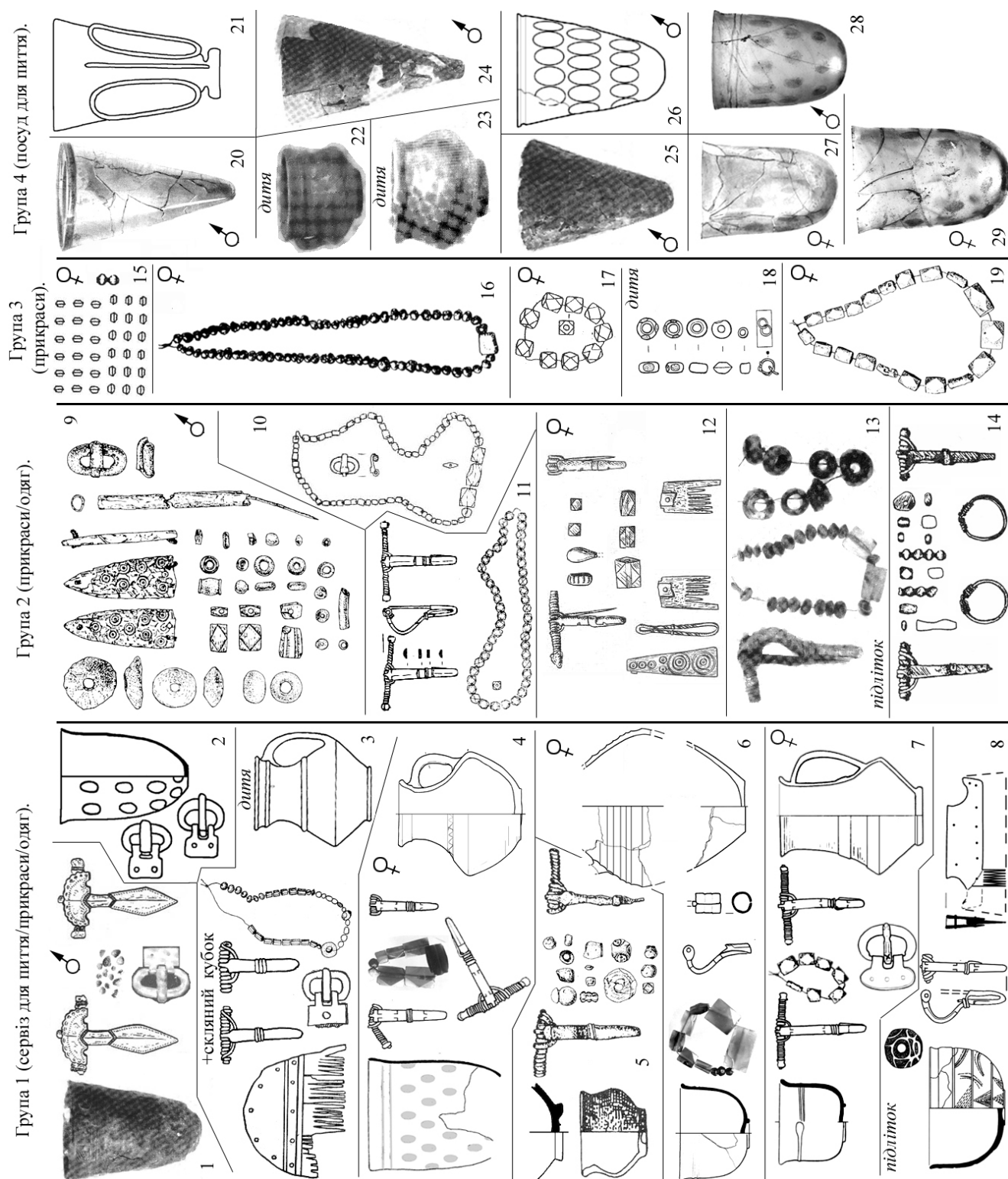

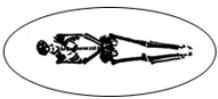
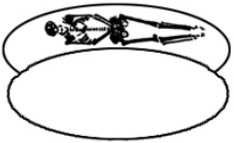
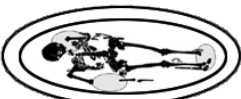
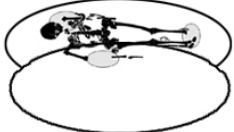
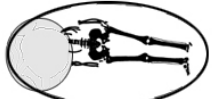
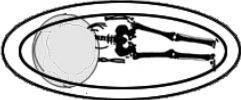
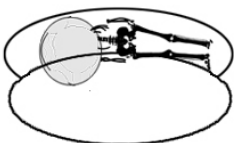
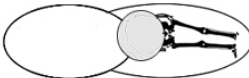
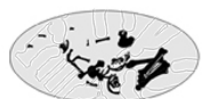
Рис. 10. Різновиди поховального інвентарю поховань із західною орієнтацією.

Група 1: 1 — Ранжеве, п. 14; 2 — Біленьке, п. 8; 3 — Заячівка, п. 2; 4 — Косанове, п. 22–1961; 5 — Романківці, п. 56; 6 — Косанове, п. 17–1961; 7 — Косанове, п. 23–1961; 8 — Дерев'яна, п. 1.

Група 2: 9, 14 — Романківці, пп. 57 та 107; 10, 11 — Суми, пп. 7 та 8; 12 — Черняхів, п. 256; 13 — Коблеве, п. 57.

Група 3: 15 — Дідівщина, п. 11; 16, 19 — Косанове, п. 2–1961 та 58–1962; 17 — Боромля, п. 10; 18 — Канів, п. 12.

Група 4: 20 — Данилова Балка, п. 3–1913; 21 — Холмське, п. 51; 22, 23 — Коблеве, п. 34 та 35; 24, 25 — Ранжеве, п. 18 та 12; 26, 27, 29 — Журівка Ольшанська, п. 60, 12 та 10, 28 — Червоне-2, п. 5.

	<i>Tun 1</i>	<i>Tun 2</i>	<i>Tun 3</i>	<i>Tun 4</i>
<i>варіант 1</i> не рушені	прості ями 	ями з заплічками 	ями з підбоєм 	катакомби
<i>варіант 2</i> локальна руйнація				
<i>варіант 3</i> зональна руйнація				
<i>варіант 4</i> повна руйнація				

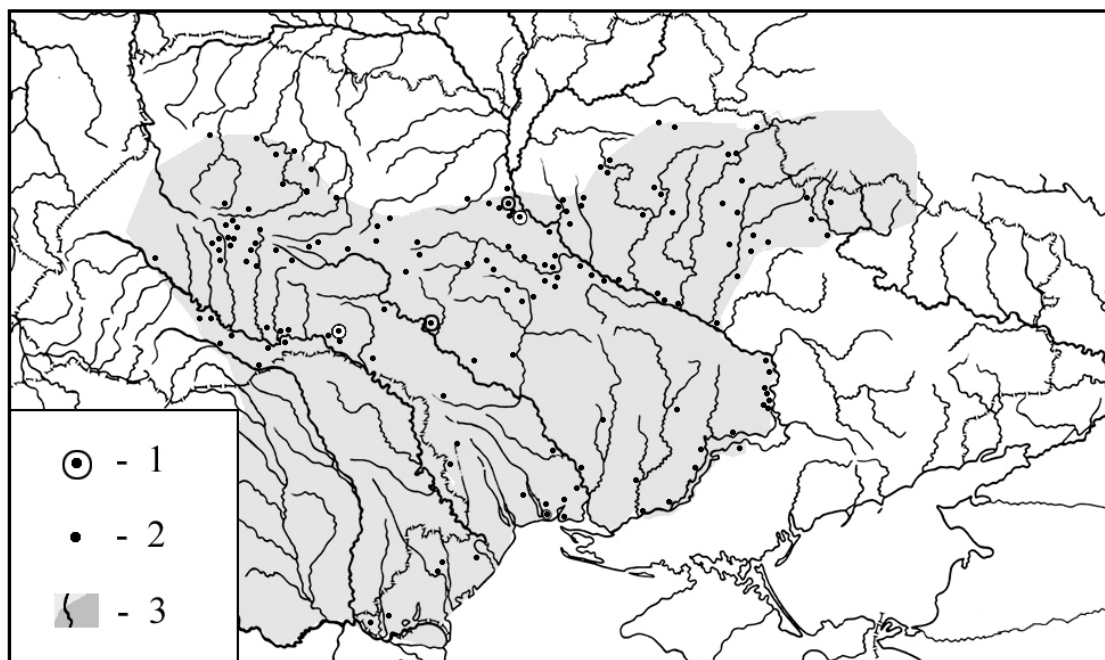

Рис. 11. Схема класифікації трупопокладень черняхівської культури із західною орієнтацією.

А. Карта поширення ранніх поховань із західною орієнтацією (1) на могильниках (2) черняхівської культури (3) України.

Центральноевропейское влияние в погребальном обряде черняховской культуры

The article is dedicated to the problem of presence of the Celtic ethnic component and traditions in the Chernyakhov culture. The Chernyakhov culture is considered to include various ethnic elements. The analysis of the anthropological materials from the burial ground inhumations of the Chernyakhov Culture shows the mixed anthropological nature of the Chernyakhov population and their genetic links: North-Western (Baltic groups of 1st–5th cc., Goths series, Vielbark culture of North Poland), Western (Maslomench group of Vielbark culture, La Tene Central European groups), Southern (late Skythians, some ancient Greek cemeteries).

Basing on the analysis of the craniological material, the author comes to the conclusion that the Central European Celts contributed to the formation of the anthropological structure of the Chernyakhov culture population.

Recent discoveries in fields of linguistics, archaeology and anthropology brought to revision some traditional opinions about the Ancient Celts and ethnical and cultural processes in which they were involved.

The Celtic ethnic component in the Chernyakhov culture impacts on the funeral rite of the Chernyakhov culture. The origins of the inhumations from the burial-grounds Chernyakhov Culture are connected with the funeral rite of the Celtic Tribes. The burial ground of the La Tene Culture is presented by both burials and cremations. The funereal ritual of the Chernyakhov culture adopted several elements from Celtic tradition (for example, the tradition of destroying the skeletons in the inhumation burials).

Решение большинства вопросов этнокультурного развития требует комплексного подхода при исследовании, с привлечением разных источников, каждый из которых имеет свои преимущества. Вопросы наследственности или изменения населения с значительной точностью могут быть решены на антропологическом материале. Однако, антропология также позволяет под другим углом посмотреть на формирование некоторых культурных традиций.

Большинство исследователей рассматривает черняховскую культуру как полиэтничную. На антропологическом материале четко фиксируется неоднородность черняховцев, являвшихся выходцами из разной этнической и культурной среды. Это могло отразиться на формировании отдельных элементов культуры, в том числе и погребального обряда. У черняховцев, как известно, бытовал биритуализм. Ингумацию на черняховских могильниках часть археологов связывает с сарматским

или позднескифским, а отдельные исследователи — с вельбарским влиянием [Магомедов, 2001, С. 42]. Нельзя исключить и разные источники заимствования обычая для различных регионов черняховской культуры. Кроме того, как правило, в полиэтничных обществах наиболее приживаются те элементы культуры, которые совпадают у представителей разных этносов, входящих в это общество.

Логично предположить, что наибольшее распространение ингумация у черняховцев получила среди людей, являвшихся выходцами из среды, где этот обычай имел место. Если мы обратимся к краниологическому материалу, то можем отметить, что практически все популяции черняховской культуры максимально удалены от сарматских групп разных территорий и хронологических срезов [Рудич, 2006, С. 388–397; 2007, С. 386–413]. Часть черняховских серий Причерноморья, Восточной и Центральной Украины имеют аналогии на позднескифских и античных могильниках. Это

может свидетельствовать в пользу последних, как источника традиции трупоположения для части черняховцев. Однако, население западного региона и отдельных групп Центральной, Восточной Украины, Причерноморья имеет статистическое и морфологическое сходство с вельбарскими популяциями Польши и сериями латенской культуры, что может свидетельствовать в пользу западного происхождения традиции ингумации для части черняховцев. В основе вельбарской культуры археологи видят готов, но вопрос об этническом составе племен сложен. Антропологическая неоднородность вельбарцев отмечалась польскими исследователями [Kozak-Zychman, 1996, S. 163].

Долихокранный, с длинным и высоким черепом, узким и невысоким лицом морфотип, доминирующий среди черняховского мужского населения Западной Украины, определяющий характеристики серий и их сходство с вельбарскими популяциями (особенно масломенчской), имеет истоки в ранних культурах Европы. Он фиксируется на могильниках шнуровой керамики Богемии, Западной Польши, Средней Германии, Саксо-Тюрингии. В культуре шнуровой керамики Западной и Центральной Европы некоторые исследователи видят истоки кельтского этногенеза [Филип, 1961, С. 17]. Данный морфотип определяет характеристики серии латенской культуры Австрии, Чехии и Венгрии, которую связывают с кельтскими группами. Морфотип исчезает с антропологической карты Европы чуть позже исторических материковых кельтов, после событий, связанных с Великим переселением народов.

Для нас важным является то, что данный морфотип не стал базовым ни для германцев, ни для славян. Главный массив немецкоязычного населения сложился на другой антропологической основе и оказался (на уровне средних групп) довольно однородным на значительных территориях от Скандинавии до лангобардов Италии. Для него характерны длинные, но невысокие черепа и среднеширокое лицо. Для славян типична мезодолихокrania, средняя ширина лица, а также другие пропорции лица и его деталей. Таким образом, логично связать долихокранный узколицый морфотип черняховцев с выходцами из центральноевропей-

ских популяций или их потомками. Морфотип этот являлся доминирующим для центрально-европейских кельтских групп, хотя кельты не были антропологически однородными.

Кельты длительное время играли важную роль в жизни Европы. Они считаются творцами латенской культуры и оставили след в культурах многих народов. Сегодня распространено мнение, что данная культура занимала территорию Средней Европы. Однако на значительной территории Украины языковеды зафиксировали кельтскую гидро- и топонимику (О. Трубачев, О. Стрижак, К. Тищенко). В западном регионе кельтские корни лингвисты видят во многих случаях, начиная от названия реки Серет и до ряда топонимов с корнем -Гал [Стрижак, 1989, С. 266–277]. Правда, топонимы не всегда можно привязать к определенному хронологическому срезу и археологической культуре. Археологические исследования последнего времени также подтверждают проникновение кельтов (латенских памятников) восточнее Карпат. Возможно, во II–I вв. до н.э. кельтские племена не только могли проникать в Приднестровье, но и, расселяясь, оседать анклавами, и создавать фактории [Крушельницка, Бандрівський, 2007, С. 414–439].

Однако, количество кельтоязычных топонимов и этнонимов, которые фиксировались античными источниками и современными исследователями, превышает количество латенских памятников на данной территории. Следовательно, топонимы могут отражать более поздний пласт.

Археологи фиксируют латенское влияние на памятники Восточной Европы рубежа эры. Латенизованными считаются культуры: Поянешти-Лукашевка, зарубинецкая, пшеворская. Среди носителей зарубинецкой и культуры Поянешти-Лукашевка называют бастарнов. В составе бастарнских племен могли быть и кельты. По крайней мере, Тит Ливий называет бастарнов галатами и делает акцент на сходстве их языка и обычаев с кельтским племенем скарбисков. Следовательно, кельты могли попасть в Украину как в составе населения латенской, так и латенизированных культур. Но между такими культурами как латенская, Поянешти-Лукашевка, зарубинецкая и черняховскими памятниками существует хро-

нологический разрыв. Более логична инфильтрация кельтов в черняховскую культуру из пшеворской. Кельтское присутствие в составе последней видят на территории Силезии, Куявах, Малой Польши [Rosen-Przeworska, 1964, S. 9–47; Русанова, 2002, С. 41]. Инфильтрация могла идти непосредственно из пшеворской или опосредовано через вельбарскую культуру. Появление кельтов или их потомков в составе черняховцев можно объяснить миграциями, вызванными движением готов.

Взаимоотношения между кельтами и германцами имеют длинную историю. Отдельные исследователи склоняются к мысли, что сам этноним “германцы” кельтского происхождения. Кельтизованными считаются некоторые зарейнские племена II в. до н.э. — I в. н.э., например, кимвры и тевтоны. Кельты оказали существенное влияние на германцев в разных сферах жизни. Лингвисты отмечают, что часть немецкой лексики, связанная с воинскими, административными, религиозными функциями происходит из кельтской. Из кельтского языка выводят немецкие: *Reich* — государство, *Amt* — управление, *Bann* — порядок, *Frei* — свободный, *Weih* — священный, *Sieg* — победа и прочие. Кельтский корень имеют и отдельные готские слова: *Reiks* — король, *Magus* — раб [Казакевич, 2007, С. 87–95]. Это может свидетельствовать в пользу прямых контактов кельтского и, собственно, готского населения. Зона кельто-германских контактов была обширна, она не ограничивалась Западной и Центральной Европой. Для Востока можно говорить о территории пшеворской культуры. Отдельные кельтские группы могли подниматься и в северные широты. У Тацита имелась информация, что собиратели янтаря на побережье Балтики говорили на языке, близком к бретонскому (кельтскому).

Появление трупоположений на могильниках германцев Северной Европы отдельные исследователи связывают с кельтскими влияниями, так как ингумация была распространена у кельтов в разное время. Археологи высказывали также мысль, что в вельбарской культуре эта традиция также возникла благодаря кельтским влияниям [Шукин, 2005, С. 57]. В свою очередь обычай ингумаций в черняховской культуре, возможно, был заимствован из вель-

барской культуры [Магомедов, 2001, С. 42]. То есть, кельтские влияния на черняховский погребальный обряд могли идти и через вельбарскую культуру. Исходя из антропологических данных черняховских могильников (в особенности западного и центрального регионов), это происходило, скорее всего, через потомков выходцев из кельтской среды.

Нам также представляется возможным предположить, что погребения с нарушенными костяками на черняховских могильниках также появились благодаря именно западным традициям. В археологической литературе существует три варианта объяснения нарушения костяков: в процессе ограбления, ритуальных действий или актов вандализма.

Нарушение костяков фиксируется практически на всей территории культуры. Оно охватывает женские и мужские погребения, а также все возрастные группы, хотя на могильниках большинства регионов детские погребения разрушались редко. Наибольший процент разрушений приходится на Западную Украину (Чернелив, Оселивка) и могильники масломенчской группы. И если на могильниках культуры в среднем было разрушено около 33 % западноориентированных и 43 % североориентированных трупоположений [Магомедов, 2001, С. 29], то на отдельных могильниках западного региона — до 95 % [Герета, 1989, С. 284]. Часть костей в таких погребениях отсутствует, чаще всего это череп и кости верхней части скелета. Они могли быть выброшены во время ограбления или изъяты для каких-то ритуальных действий. Полностью исключать возможность ограбления нельзя, хотя в данном случае поражает тотальное разрушение погребений именно рядового населения. Но в ряде случаев идея ограбления черняховских погребений вызывает существенные возражения. Так, в некоторых нарушенных могилах сохранился инвентарь, иногда ценный: серебряные и бронзовые фибулы, бусы, монеты, целая посуда, в том числе и стеклянные кубки. Это плохо вписывается в схему ограбления или актов вандализма. Больше того, в п. 168 из могильника Чернелива-Руского зафиксирован нарушенный костяк, от которого сохранились лишь ноги, а вместо верхней части скелета была поставлена посу-

да [Герета, 1991, С. 31]. На других могильниках (Нагорное, Петрикивцы и пр.) отмечаются случаи, когда кости потревоженного скелета, хотя далеко не все, аккуратно сложены кучкой. Вряд ли бы этим занимались вандалы и грабители. Иногда археологам удавалось фиксировать следы тризны, следовавшей за вскрытием могилы и разрушением скелета [Магомедов 2001, С. 29]. Все это заставляет склоняться к мнению исследователей, считающих, что в большинстве случаев мы имеем дело с ритуальными действиями. Но, если это так, то возникает интересная ситуация: на могильниках западного региона мы имеем наибольший среди черняховцев процент трупоположений и нарушенных погребений, включая и детские. Это может свидетельствовать в пользу того, что именно этот регион находился близко или в эпицентре возникновения этого ритуала. На других территориях, этот обычай не достигает такого распространения, а детские погребения вообще редко трогали.

Обычай массового разрушения ингумаций археологи обычно связывают с сарматской традицией. Действительно, до 30% сарматских погребений разрушено в районе Буго-Днестровского междуречья. Но существует также значительная западная зона, которая дает картину массового разрушения могил. Этот обычай фиксируется на могильниках культур лужицкой, поморской, вельбарской, на Готланде римского времени, на кельтских памятниках [Могильников, 1974, С. 158, 159; Никитина, 1974, С. 19, 29]. Так как на черняховских могильниках западного региона четко проступают антропологические параллели с центральноевропейским, а не с сарматским массивом, то это заставляет нас предположить, что традиция разрушения погребений у черняховцев, возможно, также связана с кельтскими ритуальными обычаями. Если мы обратимся к хронологически близким народам Европы, то вынуждены будем констатировать, что наиболее часто кости человеческого скелета фигурируют именно в кельтских ритуалах. У кельтов существовал культ черепов, это фиксируется и древними авторами. Погребение отдельных черепов встречаются и на черняховских могильниках. На кельтских памятках встречаются и расчлененные тела

или часть тел, выложенные в специальном порядке. Например, в Гордионе рядом с телом женщины 35–45 лет лежали ее ноги, а к шее был приставлен череп молодой женщины 16–21 года. А на месте же головы последней лежала нижняя челюсть мужчины преклонного возраста [Danboy, Selinsky, Voigt, 2002, P. 44–49]. Большое количество отдельных костей скелетов фиксируется на кельтском святилище в Рибемон-сюр-Анкр. Считается, что они являются остатками 5 тысяч лиц, принесенных в жертву [Amandy, Brouquier-Redde, Delestree, 2000, P. 177–183]. Но слишком уж большое количество костей приводит к мысли, что могло иметь место и принесение в святилище частиц скелетов людей, похороненных где-то в другом месте.

В некоторых погребениях черняховцев встречаются отдельные кости не одного, а 2-х или 3-х скелетов. Возможно, мы имеем дело с модернизацией старых кельтских верований. Но попытки реконструкций религиозной жизни древних народов, как правило, очень гипотетичны. Однако, скорее всего, к манипуляциям со скелетными остатками, материалом, мягко говоря, деликатным, потомки носителей кельтских традиций, которые оказались в черняховской среде, были психологически наиболее подготовлены.

В последнее время увеличилась база данных по кельтской культуре. Для нас наиболее показательной представляется ситуация на окраинах кельтского мира. Большие археологические работы проводились в Галатии (Малая Азия), куда в III в. до н.э. переселилась значительная группа кельтов. Интересные результаты дали раскопки в Гордиони, являвшимся длительное время центром переселенцев. На памятнике слабо читаются материальные следы центральноевропейских влияний, доминирует античная традиция в керамическом производстве и домостроительстве. Но кельты сохранили определенные религиозные ритуалы, о чем мы уже упоминали выше. Топонимика в регионе осталась кельтской. Переселенцы долго сохраняли язык, несмотря на эллинское окружение. Интересную информацию донес до нас прекрасный знаток языков и переводчик Библии св. Иероним. Он посетил Галатию в IV в. н.э. (через 600 лет

после прихода туда кельтов) и отметил, что местное население разговаривает на языке, которым говорит племя треверов на правом берегу Рейна, то есть кельтском [Казакевич, 2007, С. 92]. Следовательно, популяция в Галлии сохранила кельтский язык и традиционные верования, но в сфере материальной, которую исследует археология, латенская составляющая читается слабо. В случае с черняховской культурой может оказаться близкая картина. Люди, которые были биологическими потомками кельтов, в рамках черняховской культуры чудесно сохранили свой физический тип, возможно, модернизированные религиозные представления и язык, но их материальная культура испытала значительные изменения. Правда, некоторые археологи находят параллели отдельным формам черняховской керамики на западе, в зоне римского

лимеса, где жили кельты (А. Гудкова, О. Шаров, О. Гей, И. Бажан). М. Щукин считал, что в III в. н.э. на Верхнем, Среднем Дунае и прирейнских областях произошла активизация кельто-римских ремесленников. Из этого района в зону черняховской культуры могли доходить не только ремесленные образцы, но и отдельные мастера [Щукин, 2005].

На материале антропологии наличие центральноевропейского (кельтского) компонента в составе населения фиксируется на всей территории черняховской культуры, на Западной Украине — существенное. Это количество трудно объяснить присутствием отдельных странствующих мастеров. С точки зрения антрополога, можно говорить о центральноевропейской составляющей черняховского населения, оказавшей влияние на формирование отдельных элементов культуры.

Литература

Герета И.П., 1989. Новые могильники черняховской культуры Западной Подолии и вельбарская культура // *Kultura wielbarska w mlodszyim okresie rzymskim*. Tom 2. Lublin.

Герета И.П., 1991. Розкопки черняхівського могильника в Чернелеві-Руському // Нові пам'ятки археології Прикарпаття та Волині. Львів.

Казакевич Г.М., 2007. Кельти за межами «кельтського світу»: моделі етнокультурної взаємодії на периферії латенської культури // *Археологія*. № 4.

Крушельницька Л., Бандрівський М., 2007. Проблема виявлення кельтського елементу у місцевій культурі Верхнього Придністров'я II–I століть до н.е. // *Записки Наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка*. № ССLIII. Львів.

Магомедов Б.В., 2001. Черняховская культура. Проблема этноса. Lublin.

Могильников В.А., 1974. Погребальный обряд культур III в. до н.э. — III в. н.э. в западной части Балтийского региона // *Погребальный обряд племен Северной и Средней Европы в I тысячелетии до н.э. — I тысячелетии н.э.* Москва.

Никитина Г.Ф., 1974. Погребальный обряд культур полей погребений Средней Европы в I тысячелетии до н.э. — первой половине I тысячелетия н.э. // *Погребальный обряд племен Северной и Средней Европы в I тысячелетии до н.э. — I тысячелетии н.э.* Москва.

Рудич Т., 2007. Антропологічний склад населення черняхівської культури. Питання його походження та генетичні зв'язки // *Записки Наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка*. № ССLIII. Львів.

Рудич Т.А., 2006. Сарматы в составе черняховской культуры (по материалам антропологии) // *Готы и Рим*. Бібліотека *Vita antiqua*. Київ.

Русанова И.П., 2002. Истоки славянского язычества. Культовые сооружения Центральной и Восточной Европы в I тыс. до н.э. — I тыс. н.э. Черновцы.

Стрижак О., 1989. Кельти й Україна // *Наука і культура України*. Київ.

Филип Я., 1961. Кельтская цивилизация и ее наследие. Прага.

Щукин М.Б., 2005. Готский путь (готы, Рим и черняховская культура). Санкт-Петербург.

Amandy M., Brouquier-Redde V., Delestree L.-P., 2000. Riebimont-sur-Ancre (Somme) // *Gallia: Archeologie de la France antique*. T. 56.

Danboy J.R., Selinsky P., Voigt M.M., 2002. Celtic sacrifais // *Archaeology*. J.-Feb.

Kozak-Zychman W., 1996. Charakterystyka antropologiczna ludnoszczny z mlodszyim okresu rzymskiego. Lublin.

Rosen-Przeworska J., 1964. Tradycja celtuckie w obrzedowosci Protoslowian. Wroclaw-Warszawa-Krakow.

Сведения об авторе

Рудич Татьяна Александровна — Киев, кандидат исторических наук, научный сотрудник Отдела биоархеологии Института археологии Национальной академии наук Украины.

E-mail: rudich@ iananu.kiev.ua

Вакуленко Л.В.

Народ тайфалів та археологічна культура

Among German tribes that together with the Goths approached the borders of the Empire and whose presence became appreciable ancient authors names the Thaifals. The Thaifals are mentioned by Jordan [Iord. Get.91], Zosimus [Zosimus IV, 25, 1], Ammian Marcellin [Amm. Marc., XVII, 19; Amm. Marc., XXXI, 9]. The majority of researchers consider the Thaifals to be Germanic. The biggest quantity of information about the Thaifals may be found in sources of IV c., probably in the period of their highest activity. So, the Thaifals, nevertheless they were mentioned together with the Goths, were different from them. They were different tribes, though they acted together.

Till now there were no attempts to link the Thaifals with any archeological culture. The similarity that can be observed in material culture of the Chernyakhov population that in its great mass is identified with the Goths, and the population of the Carpathian barrows culture. The neighborhood of territories of these two cultures and the same chronology make us think about common activity and common destiny of these peoples.

The fact that the Thaifals are less numerous people in comparison with the Goths agrees with archeological materials. We know that the territory occupied by the Carpathian burrows culture is much smaller than the territory of the Chernyakhov sites spreading.

The Thaifals are constantly mentioned in the Carpathian region. Though none defined mentioning of the Thaifals' lands in this or that way is connected with the territories not far from the right river bank the Dnister and the Siret rivers, that is the waterways that are connected with the Carpathian barrows culture territory. In conclusion, during the analysis of the burial rite of the Carpathian barrows culture we paid attention to the indications of existence at Pre-Carpathian population of the cult of the horse. One can not avoid remembering the definition of the Thaifals as the people of horse riders.

All above mentioned arguments let us frame hypotheses that the Carpathian burrows culture sites were left by the Thaifals people and that the Carpathian burrows culture is the Thaifals' culture.

Історична етнографія Європи пізньоримського часу є темою дискусій, які не припиняються кілька століть. Тим більше важкими і ще більше дискусійними є намагання поєднати стародавні етнографічні назви племен з відомими в наш час археологічними культурами. Уривчасті відомості стародавніх авторів, які є джерельною базою для таких студій, з невизначеними, часто помилковими, а, навіть, фантастичними географічними прив'язками, роблять вирішення цих питань проблематич-

ним. Потрібно додати, що міграційні процеси, постійне переміщення племен, які одночасно були і прийшлими і місцевими, що було основною визначальною рисою цієї епохи, створюють додаткові труднощі як стародавнім, так і сучасним авторам в їх дослідженнях. Не зважаючи на це, науковці знову і знову намагаються намалювати етнічну карту Європи пізньоримського часу. Отже, питання племінної належності населення культури карпатських курганів є частиною великої проблеми.

В свій час, торкаючись цієї проблеми ми розглядали можливості ідентифікації культури карпатських курганів з костобочками, бастарнами, карпами і дійшли висновку, що жоден з цих народів не був її творцем. Причинами, що унеможливлювали вирішення цього питання, були нами визнані як загальний стан проблематики в масштабах Європи, так і припущення, що цей народ не потрапив у поле зору стародавніх авторів і тому ними не згадувався [Вакуленко, 1977, С. 70–90].

Повертаючись до цієї проблеми на новому етапі як більш високого рівня дослідження самої культури, так і надбань європейської науки, дозволимо запропонувати нову гіпотезу щодо визначення племінної належності прикарпатських племен.

Серед германських племен, що разом з готами наблизились до кордонів Імперії, і чия присутність стала помітною, стародавні автори називають гепідів, вандалів, бургундів, боранів, певкінів і тайфалів.

Етимологія імені тайфалів не піддається однозначному тлумаченню і є дискусійною [Sitzmann, 2005, S. 271, 272]. Немає відомостей і про їх германську батьківщину. Ми зразу застаємо їх поблизу римських кордонів.

Тайфалів згадує Йордан [XVI, 89], розповідаючи, що у 248 р. готи в союзі з тайфалами, вандалами-асдингами, карпами і певкинами здійснили похід за Дунай, в Нижню Мезію. Пізніше, в кінці III ст. вони знову згадуються як союзники готів в боротьбі з вандалами і гепідами [Fluss, 1932, Kol. 27; Вольфрам, 2003, С. 89]. В переважній більшості дослідники вважають, що тайфали були германцями. М. Флусс в статті у *Realencyklopädie* називає тайфалів „маленьким германським плем'ям” [Fluss, Kol. 2026–2028]. До германських племен, хоча і з деякими сумнівами в їх готському походженні, відносить їх Л. Шмидт [Schmidt, 1934, S. 546]. Ю. А. Кулаковський в коментарях до перекладу Амміана Марцелліна визначає тайфалів, „як народ, готського племені що жив поблизу Дунаю, на захід від вестготів” [Кулаковский, 1996, С. 555]. Слідом за ними германським плем'ям на Середньому Дунаї називає тайфалів В. П. Буданова [Буданова, 1990, С. 189].

Х. Вольфрам зазначає, що від перших відомостей в XII *Panegirici Latini* [XI (III), 17, 1] до

Зосима [Zosimus IV, 25,1] обидва народи (готи і тайфали) згадуються разом [Вольфрам, 2003, С. 136]. Однак, як зазначає Є. Ч. Скрижинська, судячи з джерел, це плем'я, хоча і згадувалося поруч із готами, все ж таки уявлялося римлянам відмінним від них [Скрижинская, 1960, С. 251, комм. 229]. Потрібно також зазначити, що тайфали неодноразово ставилися в один ряд з найбільш могутніми племенами, що загрожували тоді Імперії.

Найбільше відомостей про тайфалів знаходимо в джерелах IV ст., який, очевидно, був періодом їх найбільшої активності. Так, Аврелій Віктор пише, що Фракією і Дакією заволоділи готи, тайфали, гунни і алани [Aug. Vict. Epit., 47, 3]. Автор, що жив у Римі і Мілані, на основі чуток про варварів, що нападали на Імперію разом із загальновідомими племенами — готів, гуннів, аланів — називає і тайфалів [Скрижинская, 1960, С. 251, комм. 229].

Амміан Марцеллін також згадує цей народ, виділяючи його серед інших племен. Так, він розповідає, що у 358 р. тайфали допомагали імператору Констанцію в його боротьбі проти сарматів-язигів [Amm. Marc., XVII, 19]. Пізніше, у книзі XXXI (375–378 pp.), він описує несподівану зустріч Фрігеріда, воєначальника імператора Граціана, з грабіжницькими загонами готів і тайфалів на чолі з готським князем Фарнобієм: „Несподівано побачивши їх, Фригерід, взагалі досить обережний командир, почав готуватися до бою з ними і напав на грабіжників з того та іншого племені, що були досить грізною силою” [Amm. Marc., XXXI, 9]. У цій цитаті для нас є важливою констатація факту, що, з погляду римлян, готи і тайфали були різними племенами, які, втім, діяли разом. На основі аналізу джерел, Х. Вольфрам приходять до висновку, що назва Гуттіуда (Guthiuda), тобто народ готів, у IV ст. означає не спільність з єдиним походженням, а область панування тервінгсько-тайфальського племінного союзу. Тайфали, пише він, разом з тервінгами (вестготами), з моменту появи останніх, входять в одну спільноту і продовжують залишатися разом до тих пір, поки гунське нашествя не зруйнувало цю спільноту [Вольфрам, 2003, С. 135–136].

Рятуючись від гуннів, тайфали разом з готами підійшли до берегів Дунаю. Як повідо-

мляє Амман Марцеллін тайфали були переселені на землі Імперії, в околиці італійських міст Мутину (Модену), Регий (Реджо) і Парму, де отримали землі для обробітки [Amm. Marc., XXXI, 9]. Пізніше вони просунулися на захід аж до Галлії. Остання згадка про тайфалів відноситься до VI ст., повідомляється про їх повстання в 564 р. при королі франків Хариберті [Скржинская, 1960, С. 251, комм. 129].

В джерелах немає певних відомостей, які б дозволили зробити висновки щодо території, яку займали тайфали. Аналізуючи опосередковані данні, дослідники висувають різні припущення [Fluss, 1932, Kol. 2027]. Археологічно тайфали не простежені. Правда, Г. Діакону виходячи з того, що тайфали діяли разом із готами, і вважаючи, що вони і жили разом, намагався виділити в черняхівському середовищі ознаки присутності тайфалів. Він вважав, що тайфалам належать п'ять поховань, на класичних черняхівських могильниках у Синтана де Муреш, Тиргшорі, Черашені, Олтені та Могошані-Митисару. Це ямні поховання за обрядом трупоспалення, які супроводжувалися повторно обпаленою керамікою [Diasconu, 1963, P. 301–315]. Проте повторно перепалені черепки дуже часто супроводжують черняхівські ямні поховання за обрядом кремації [Магомедов, 2001, С. 28; Петраускас, 2002, С. 42]. Отже, подібне явище не є чимось таким винятковим, що могло би на черняхівських могильниках виділити інокультурні, в даному випадку, тайфальські елементи.

Отже, Х. Вольфрам справедливо зазначає, що до цього часу не було жодних спроб пов'язати цей народ з будь-якою археологічною культурою [Вольфрам, 2003, С. 137]. Виходячи з цього і спираючись на свідчення Зосима [Zosimus II, 31,3], який розповідає про тайфальську кінноту, Х. Вольфрам висуває дивне твердження, що це був народ вершників, якій не мав постійного місця проживання [Вольфрам, 2003, С. 137].

Зауважимо, що навряд чи на щільно населених придунайських територіях, за які постійно точилася боротьба племен, міг існувати народ, що жив кочуючи, у постійних мандрах. Можна говорити про переселення тих чи інших племен, їх просування на нові землі, але не про плем'я без постійного місця проживан-

ня. Тим більше, що в джерелах є, нехай і невизначені, фактично без точних географічних прив'язок, згадки про існування землі тайфалів (Taifalorum terrae).

Амміан Марцеллін двічі згадує про неї. Розповідаючи про участь тайфалів у битві проти сарматів-язигів, він зазначає, що коли війська розділилися, тайфали попрямували в області, що були найближчими до їх території [Amm. Marc., XVII, 19]. Цікавою є розповідь Амміана Марцелліна про події, пов'язані з нападом гуннів на готів: „Приголомшений першим ударом, Атанарих (король тервінгів — Л.В.), втрапивши декого із своїх, вимушений був шукати притулку в крутих горах. Від несподіваності цієї події і ще більшим острахом перед майбутнім він почав споруджувати високі стіни від берегів Гераза (Сірета) до Дунаю, поблизу від області тайфалів” [Amm. Marc., XXXI, 3]. Виходячи з цього можна думати, що землі тайфалів (Taifalorum terrae) знаходилися по-перше, поблизу гір, якими цілком вірогідно є Карпати, а по-друге, поблизу р. Сірет. Е. Ч. Скржинська також вказує на Сірет, локалізуючи тайфалів поблизу цієї ріки [Скржинская, 1960, С. 251, комм. 129].

Отже, за скупими відомостями стародавніх джерел перед нами постає невеликий за чисельністю, народ, що з'явився в Карпато-Дунайському басейні разом з готами та іншими германськими племенами в єдиному міграційному русі. Цей народ діяв завжди в союзі з готами, проте не розчинився в готському середовищі, а чітко виділявся як окреме плем'я.

Хоча і невизначені згадки про землю тайфалів прив'язують до місцевостей поблизу правого берега Дністра та Сірета. Можна думати, що йдеться про територію Прикарпаття.

У пізньоримський час територія, розташована вздовж північних і східних схилів Карпатської дуги по верхній течії Дністра, Прута і Сірета, в межах Українського та Румунського Прикарпаття, була зайнята пам'ятками культури карпатських курганів [Смішко, 1960; Вакуленко, 1977; Mihailescu-Bîrliaba, 1980, P. 181–207].

Для культури карпатських курганів характерні відкриті поселення на зручних для землеробства місцях. Крім житлових будівель при розкопках селищ виявлені залишки зерноско-

вищ, гончарних горнів та інших господарських та виробничих об'єктів.

Своєрідний поховальний обряд — кургани, споруджені на місці кремації, чітко виділяють культуру карпатських курганів серед синхронних старожитностей Європи. У прикарпатських лісах збереглися як великі могильники, що нараховували 60–100 курганів, так і невеликі, що склалися з чотирьох-двадцяти насипів. Кургани круглої куполоподібної форми мали висоту 1–1,5 м, зрідка до 2 м. Рештки кремації залишали безпосередньо на площі вогнища або ж відібрані та промиті кальциновані кістки вміщували в ямки або урни. В ряді випадків виявлені сліди дерев'яних і кам'яних огорож навколо площі вогнища, в інших — місце спалення оточували рівчаки. Виявлені також сліди чотирикутних дерев'яних стовпових конструкцій. Практично у всіх похованнях були повторно обпалені фрагменти розбитого посуду. В деяких курганах виявлені посудини-страви із жертвовою їжею та напоями. Серед жертвних тварин, чиї спалені кістки супроводжували поховання завжди був кінь.

Населення Прикарпаття використовувало високоякісний гончарний посуд, виготовлений в місцевих майстернях. У його асортимент входили миски різних типів, одноручні і дворучні глеки, вази, триручні вази, горщики, посуд для зберігання припасів, кубки та інш. (Рис. 1). Своєрідність керамічному комплексу надавали характерні для культури карпатських курганів тонкостінні кухонні горщики із складно профільованими вінцями та рясними домішками, що виступають на поверхню посудини (Рис. 2: 1–5). Значно менше використовувався ліпний посуд (Рис. 2: 6–15).

В об'єктах поселень та курганах виявлені залізний наконечник орного знаряддя (Рис. 3: 17). Серпи (Рис. 3: 16), долото (Рис. 3: 18), ножі, цвяхи (Рис. 3: 10), кістяні гребені, кам'яні жорна, керамічні прясла, тягарці до ткацьких верстатів і рибальських сіток та інш. Знайдені прикраси та елементи одягу представлені фібулами (Рис. 3: 1–5), пряжками (Рис. 3: 6–9), намистом. Знайдені також два наконечника списів (Рис. 3: 19), втоки (Рис. 3: 15), стріла, вудила (Рис. 3: 11, 14), острога (Рис. 3: 13), бронзова прорізна бляшка, що служила прикрасою кінського убору (Рис. 3: 12).

Римські імпортовані вироби, поодинокі знахідки та скарби римських монет, виявлені на пам'ятках культури карпатських курганів, свідчать про розвиток торгівлі з римськими провінціями. Найбільша кількість імпортованих речей відносяться до IV ст., періоду найбільшого розквіту культури. Це амфори (Рис. 2: 16–20), глеки (Рис. 2: 21, 22), скляні (Рис. 2: 24) та глазурована (Рис. 2: 23) чаші [Вакуленко, 1999, С. 303–312].

Серед європейських старожитностей пізньоримського періоду найбільша схожість, простежується в матеріальній культурі населення культури карпатських курганів і черняхівського населення [Вакуленко, 2002, С. 15–19].

Територія культури карпатських курганів з півночі і південного сходу безпосередньо межує з територією черняхівської культури. Період існування обох культур повністю вкладається в рамки пізньоримського періоду, захоплюючи початок другого етапу великого переселення народів, в цілому, згідно загальноприйнятої європейської періодизації, відповідаючи періодам C і D [Вакуленко, 2004, С. 96–107]. На пам'ятках, як культури карпатських курганів, так і черняхівської присутні ті самі типи двоскладових підв'язних фібул. В курганах і на поселеннях зустрічаються ті ж типи амфор, серед яких найчастіше, так звані, інкерманські.

Керамічні комплекси обох культур не ідентичні, однак прикарпатська гончарна кераміка має повний набір форм посуду, характерного для черняхівської культури. На нашу думку слід виключити можливість впливу однієї культури, в нашому випадку, очевидно, черняхівської як більш масштабного утворення, на іншу, культуру карпатських курганів. Археологічно добре простежується, що ритм розвитку обох культур був однаковим. Запровадження гончарства в життя та побут одного та іншого населення відбулося одночасно, не в останню чергу, за прямої участі провінційних римських майстрів [Вакуленко, 2000, С. 28–36]. Отже, потрібно думати, що виявлена схожість гончарних комплексів є наслідком і проявом спільного для обох культур прямого або опосередкованого впливу провінційного римського гончарства. Слід підкреслити, що творці обох культур зазнавали однаковий вплив цивілізаційних імпульсів, що надходили з античного

світу. Сильний вплив римської виробничої і побутової культури сприяв підвищенню ефективності господарства, стимулював розвиток суспільних відносин і спричинював прискорений розвиток соціальних процесів у племінному варварському середовищі.

Головна відмінність двох культур полягає в поховальному обряді. Нагадаємо, що для черняхівської культури характерні ґрунтові бірітуальні могильники з похованнями за обрядом кремації та інгумації [Магомедов, 2001, С. 25–44]. Картографування поховальних пам'яток обох культур дозволяє з певністю стверджувати, що територіальна межа між двома культурами досить чітко витримана. У Прикарпатському регіоні в пізньоримський час відомі виключно курганні поховання з трупоспаленням і ніколи не зустрічаються могильники, і навіть, окремі поховання черняхівської культури. Отже, територіальне сусідство двох культурних масивів, їх однакова хронологія зставляють думати про спільні дії і спільну долю цих народів [Вакуленко, 2002, С. 15–19].

Етнічна приналежність черняхівської культури з моменту відкриття цих пам'яток є предметом дискусій. Однак в останній час найбільш прийнятною залишається версія згідно якої творцями черняхівської культури були германські племена і, в першу чергу, готи [Щукин, 2005; Магомедов, 2001].

Немає одностайної думки і щодо етнічного визначення культури карпатських курганів. Однак слід зазначити, що культура карпатських курганів, як і черняхівська, є новим культурним утворенням. Її виникнення також пов'язано з переміщенням племінного населення на території, наближені до кордонів Римської імперії. Рушійною силою цього переселення були германські племена [Буданова, 2000, С. 9–12]. Отже, можна думати, що обидві культури належать до спільного германського етнічного кола.

При всіх спільних рисах культура карпатських курганів і черняхівська досить чітко

розрізняються археологічно. Характерні відмінності, які, перш за все, виділяються у поховальному обряді, пов'язані з тим, що це були два різних народи ще на землі виходу. Перемістившись в загальному міграційному потоці на нові території, вони продовжують зберігати свою самотність на новій батьківщині.

Якщо погодитися з тим, що черняхівські старожитності, принаймні, в основній своїй масі належать готам, то можна з великою долею вірогідності пов'язати культуру карпатських курганів з історичними тайфалами. Як два різних, але близьких народи сприймають готів і тайфалів також і стародавні автори.

З археологічними матеріалами узгоджується і той факт, що тайфали є чисельно меншим народом у порівнянні з готами. Адже територія, яку займає культура карпатських курганів, набагато менша ніж територія поширення черняхівських пам'яток. Синхронне існування обох культур дозволяє припустити, що доля населення, що їх створило, була схожою.

Згідно з стародавніми джерелами найбільша активність тайфалів припадає на IV ст., що, як свідчать археологічні матеріали, є періодом найбільшого розквіту культури карпатських курганів.

Тайфали постійно згадуються в Карпатському регіоні. Хоча і невизначені згадки про землі тайфалів тим чи іншим чином прив'язуються до місцевостей поблизу правого берега Дністра і Сирета, тобто тих водних артерій з якими пов'язана територія культури карпатських курганів.

Нарешті, при аналізі поховального обряду культури карпатських курганів ми звернули увагу на ознаки існування у прикарпатського населення культу коня. Як тут не згадати про визначення тайфалів як народу вершників.

Всі вище викладені аргументи дозволяють нам висунути гіпотезу, що пам'ятки культури карпатських курганів залишив народ тайфалів, а культура карпатських курганів є археологічним втіленням культури тайфалів.

Література

Буданова В.П., 1990. Готы в эпоху великого переселения народов. Москва.

Буданова В.П., 2000. Варварский мир эпохи великого переселения народов. Москва.

Вакуленко Л.В., 1977. Пам'ятки підгір'я Українських Карпат першої половини I тисячоліття н.е. Київ.

Вакуленко Л.В., 1999. Экономические связи населения Восточного Прикарпатья в IV в. н. э. // Na granicach antycznego świata. Rzeszow. С. 303–312.

Вакуленко Л.В., 2000. Витоки гончарного виробництва III–IV ст. н.е. у Східній Європі // Археологія. № 3.

Вакуленко Л.В., 2002. Культура карпатських курганів і черняхівські старожитності // Наукові записки НАУКМА. Київ. Т. 20.

Вакуленко Л.В., 2004. Взаимосвязи культур позднеримского времени Карпатского и Днепро-Днестровского регионов // Культурные трансформации и взаимовлияния в Днепро-Днестровском регионе на исходе римского времени и в раннем средневековье. Санкт-Петербург.

Вольфрам Х., 2003. Готы. Санкт-Петербург.

Кулаковский Ю.А., 1996. Комментарии к переводу Аммиан Марцеллин. Римская история. Санкт-Петербург.

Магомедов Б.В., 2001. Черняховская культура. Проблема этноса. Lublin.

Петраускас О.В., 2002. Типи археологічних комплексів трупоспалень черняхівської культури (територія поширення, етнокультурні особливості та хронологія // Археологія. № 3.

Скржинская Е.Ч., 1960. Вступление. Статьи, перевод, комментарии // Иордан. О происхождении и деяниях готы. Getica. Москва.

Смішко М. Ю., 1960. Карпатські кургани першої половини I тисячоліття нашої ери. Київ.

Diaconu Gh., 1963. Archäologische Angaben über die Taifalen // Dacia. Vol. VII.

Fluss M., 1932. Taifali // Realencyklopädie der classischen Altertumswissenschaften. II 8.

Mihailescu-Bîrliaba V., 1980. Un nouveau groupe culturel sur le territoire de Roumanie. Les fouilles de Braniște-Nemțisor (comm. de Vînători, dép. de Neamț) // Dacia. Vol. XXIV. P. 181–207.

Schmidt L., 1934. Geschichte der deutschen Stämme bis zum Ausgang der Völkerwanderung. Die Ostgermanen. München.

Sitzmann A., 2005. Taifalen // Reallexicon der Germanischen Altertumskunde. Band 30.

Перелік скорочень

Наукові записки НАУКМА — Наукові записки Національного університету «Києво-Могилянська академія». Київ.

Відомості про автора

Вакуленко Ліана Василіївна — Київ, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології Національної академії наук України.

E-mail: vakulenko_lv@list.ru

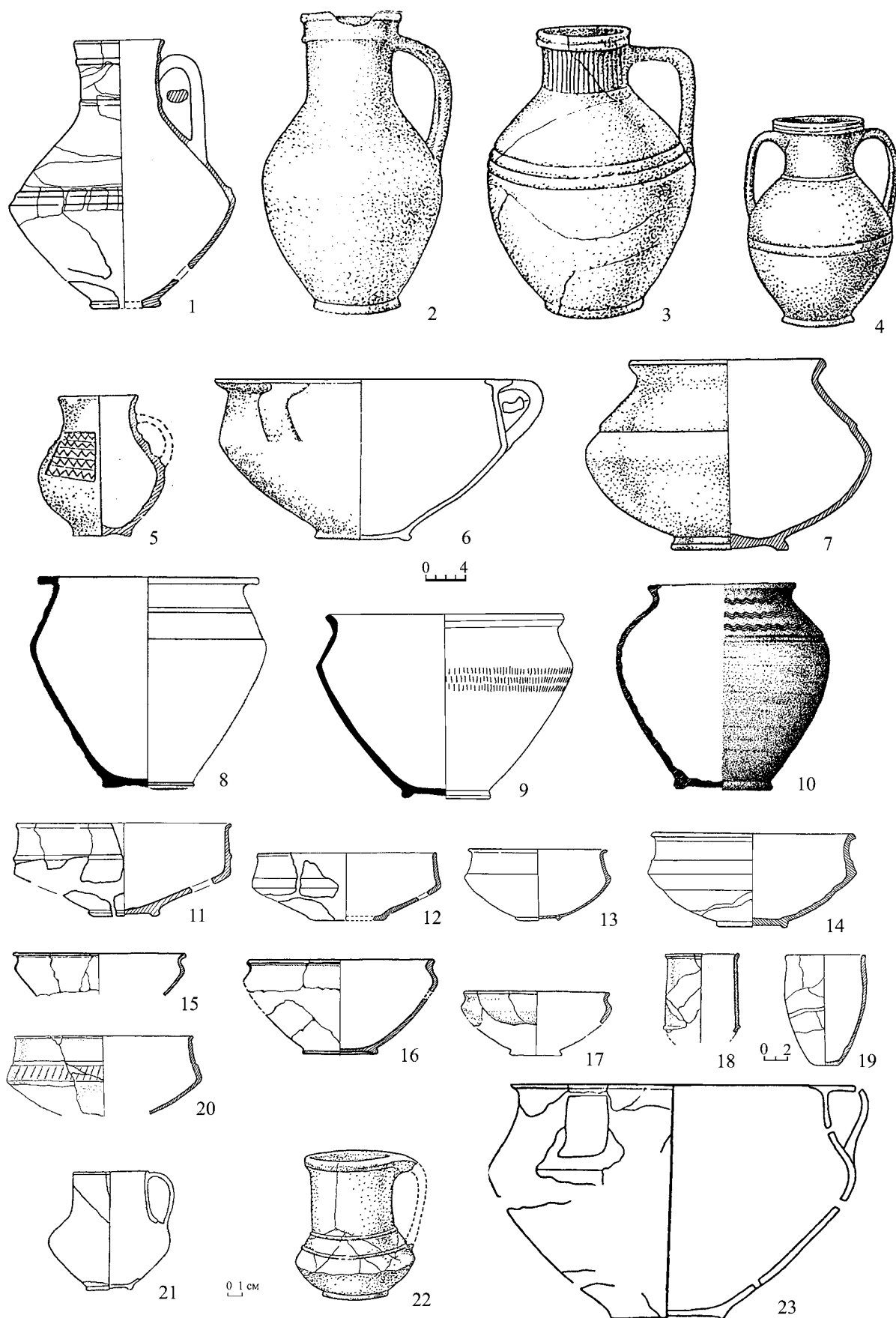

Рис. 1. Зразки гончарної кераміки з пам'яток культури карпатських курганів.

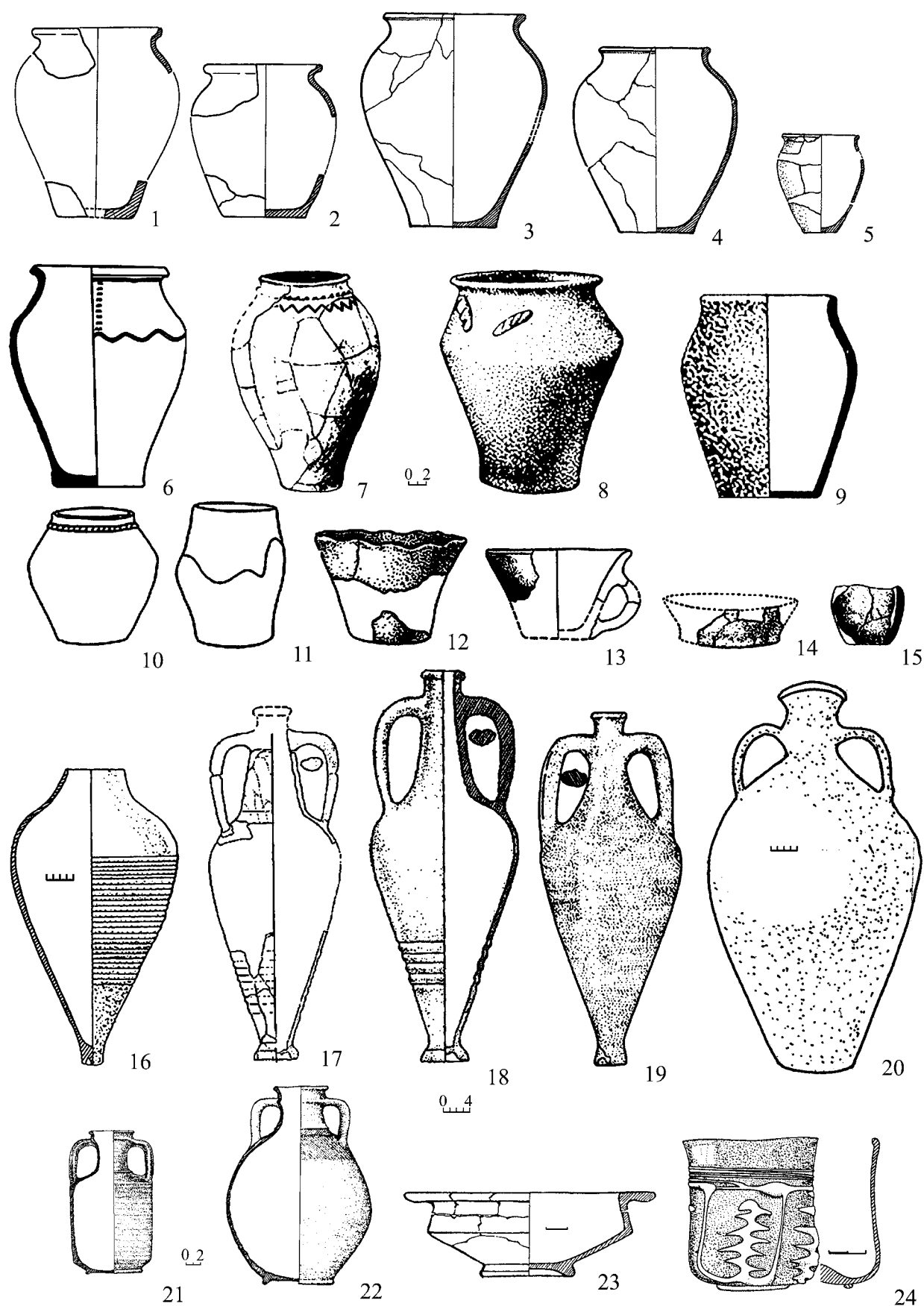

Рис. 2. Зразки посудів з пам'яток культури карпатських курганів.

1–5 — гончарна кухонна кераміка; 6–15 — ліпна кераміка; 16–24 — імпортована кераміка; 16–20 — амфори; 21, 22 — глеки; 23 — полив'яна чаша; 24 — скляна чаша.

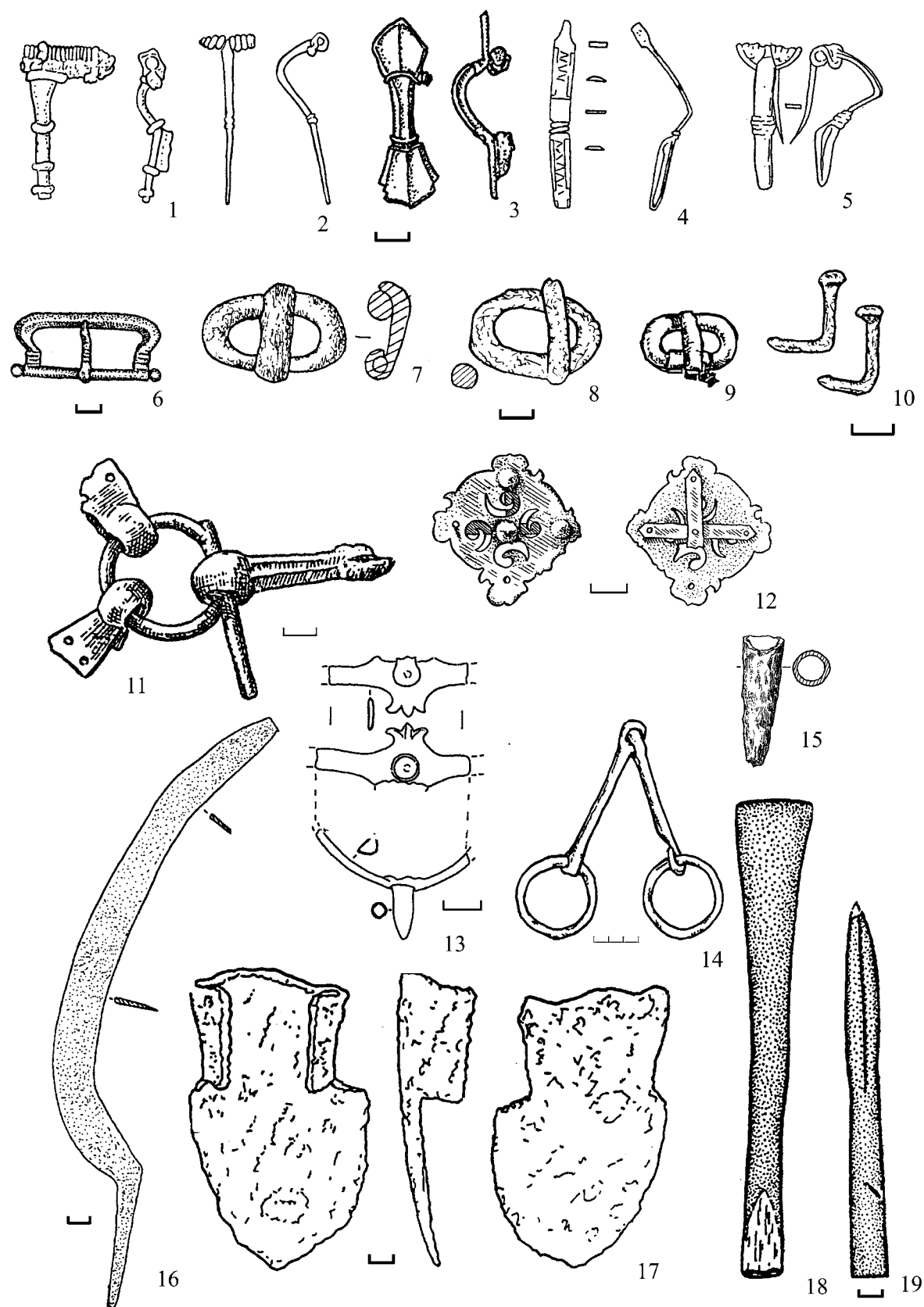

Рис. 3. Знахідки на пам'ятках культури карпатських курганів.

1, 2, 3, 6 — могильник Мишин; 4, 15 — поселення Пилипи-4; 5 — поселення Пилипи-5; 7 — могильник Пилипи-1; 8, 10 — могильник Пилипи-3; 9, 11, 14 — могильник Стопчатів; 12 — могильник Перерісль; 16 — могильник Товмачик; 17 — могильник Пилипи-2; 18 — поселення Грабівці; 19 — поселення Волосів. 1, 2, 3, 6, 10, 12 — бронза; 4, 5, 7, 8, 13, 14-19 — залізо; 9 — срібло; 11 — бронза і залізо.

Загибель античного Мірмекія в світлі останніх археологічних досліджень¹

Since the 2nd century AD, a small Bosphorus town of Myrmekion (Kerch, Crimea) developed into a settlement consisting of several large estates. In his article, the author touches upon the problem of the chronology of the Roman building complexes, as well as Roman ceramic and numismatic material. Basing on the analysis of the archeological resources brought by the recent excavations in Myrmekion, he tries to reconstruct an estate that existed in the 2nd–3rd centuries.

В результаті невідомих подій середини II ст. н.е. населення масово залишає Мірмекій. Вочевидь, саме в цей період на скелі мірмекійського акрополю був збудований склеп, досліджений в 1834 році. Загалом, створення поховальних комплексів на території міста не є характерною рисою для території Боспору, але в нашому випадку, врахувавши відсутність населення та фактичне припинення існування Мірмекія, це було виправдано.

Мешканці повертаються на цю територію в останній чверті II ст. н.е. Починається відбудова. Але саме з цього часу Мірмекій остаточно перестає бути містом, він складається з декількох величезних, подекуди й укріплених, домоволодінь (садиб), що склалися з великої кількості житлових та господарських приміщень. Тепер тут немає тісної забудови з вуличною сіткою, немає єдиної системи оборонних споруд.

В цей час будується зі східного боку від скелі мірмекійського акрополю велике домоволодіння, досліджене в останні роки на ділянці «Т» силами Мірмекійської археологічної експедиції, крім того, можливо, її частина також була відкрита в кінці 1940-х років на ділянці «Л». Ці дослідження дозволяють відкорегувати деякі усталені думки щодо існування Мірмекія в римську добу.

Вочевидь, налічується як мінімум два будівельні періоди в існуванні цього мірмекійського домоволодіння.

Перошопочатково на даній території виник будівельний комплекс, що складався з трьох будівель (одна на ділянці «Л», дві — на «Т»). Головна будівля складалася як мінімум з двох наземних приміщень (передбанник та величезне приміщення) та підвалу. Нажаль, про цей будівельний період ми знаємо дуже мало через подальше перепланування комплексу. Саме в цей період були вириті дві ями в підлозі підвального приміщення. В одній з них серед іншого були знайдені дві ніжки південнопомітських вузькогорлих амфор, а також декілька фрагментів профільних частин червонолакових чаш, що датуються II ст. н.е.

Певно, в ході будівництва цього комплексу була засипана глибока балка, що знаходилася на північний схід від будівель, і на її місці виникла капітальна криниця (чи цистерна для води). Місцеві мешканці свідчили, що раніше в цьому місці з-під скелі точилася прісна вода. Не виключено, що криниця була споруджена саме для використання цього джерела [Бутягин, 2005, С. 32].

Окрім криниці в 2000 році були відкриті також дві кам'яні та велика керамічна вимостки та рештки пічі. Судячи з всього, територія навколо криниці використовувалася в силу м'якості ґрунту не для будівництва, а для інших господарських потреб (саме на користь цього свідчить наявність пічі, череп'яної вимостки і декількох кам'яних вимосток невідомого призначення).

Цей будівельний період характеризувався більш-менш акуратними кладками з частим використанням архітектурних фрагментів, яких в кладках було виявлено більше десятка.

¹ Автор вдячний керівнику Мірмекійської археологічної експедиції Державного Ермітажу О. М. Бутягін за люб'язно надані матеріали.

Вочевидь, ці будівлі можуть бути датовані другою половиною II ст. н.е. чи початком III ст. н.е.

В якийсь момент проходить капітальна перебудова, викликана частковим руйнуванням чи тимчасовим залишенням відкритих будівель. В результаті проходить часткова перебудова комплексу. Мабуть, саме в цей час приміщення головної будівлі розділяється стіною, утворивши два окремі приміщення з різними входами у східній стіні. Також часткової перебудови та ремонту зазнали стіни сусіднього приміщення (саме цим пояснюється різниця в рівнях їх підосів та різноспрямованість). Всі ці будівлі руйнуються ближче до кінця III ст. н.е. На цю дату вказує як керамічний комплекс (окремо виділяється монета боспорського царя Фофорса, знайдена в шарі руйнування; вона дуже поганої збереженості, є характерна тамга та профіль царя на аверсі). О. М. Бутягін відзначає, що хоч будівлі і загинули в пожежі, однак були залишені мешканцями без особливого поспіху, оскільки всі цінні предмети були забрані, залишилися тільки крупні керамічні посудини та ящик (мішок) з грузилами, що не являли особливої цінності [Бутягін, 2005, С. 35].

Зупинимося трохи на характеристиці матеріалу з розкопок приміщень. Майже всі вони відносяться до другого будівельного періоду.

На ділянці «Л» були відкриті рештки одного приміщення, обмеженого трьома стінами. Досліджена площа приміщення — близько 45 кв.м [Гайдукевич, 1958, Рис. 70]. Не дослідженою залишилася його східна частина. В глинобитну долівку приміщення були вкопані 3 глиняні великі піфоси з горизонтальними випуклими рубами з зовнішнього боку. Піфоси були розчавлені в верхній своїй частині тяжкістю кам'яного завалу, що утворився внаслідок руйнації стін приміщення. Наявність осаду на внутрішніх стінках піфосів наводить на думку, що вони використовувалися для зберігання вина. Неподалік від приміщення з піфосами була знайдена велика кількість виноградних кісток, що лежали поряд з вогнищем (але, можливо, що сухі виноградні вижимки використовувалися в якості палива). На підлозі приміщення були також знайдені червонолакова миска конічної форми та мініатюрна

амфора [Гайдукевич, 1948, С. 58; Гайдукевич, 1958, С. 213, Рис. 71, 73].

Поряд із західним піфосом на підлозі були знайдені 3 електрові монети: один статер Савромата II 497 року боспорської ери (200 р. н.е.) та два статери Ріскупоріда III, з них один — 515 року боспорської ери (218 р. н.е.) та інший — 516 року боспорської ери (219 р. н.е.) [Гайдукевич, 1948, С. 58]. Чи не може свідчити така знахідка з дорогоцінних металів про певний особливий статус цього домоволодіння? Від себе додамо, що це лише одна з двох подібних знахідок на Мірмекії за весь час досліджень (друга знахідка була в 2003 р., коли експедиція виявила скарб електрових кізиків на ділянці «І»).

Приміщення № 1 головної будівлі досліджувалося в 2003–2004 роках. Воно являло собою дуже цікавий комплекс. Це був підвал, нижня частина якого приблизно на 0,5 м була вирублена в материковій скелі. Глибина підвалу від підтесаної верхньої частини скелі, на яку, можливо, спиралося його перекриття, складала 1,8 м. Площа приміщення — 20 кв.м. Склея зі слідами підтески частково була південною стіною приміщення.

Всередині приміщення був виявлений цілий ряд цікавих деталей інтер'єру. В центральній частині приміщення було розділеним з півночі на південь перегородкою з поставлених рубачотирікутних ортофостатних плит.

В північно-східному куті приміщення на невеликому скельному пагорбі була вивчена цікава конструкція-схованка. Плоский камінь, що стояв зліва від пройому і був присунутий до стінки, слугував, мабуть, для закриття отвору. Матеріал в цьому своєрідному сховищі був відсутній. З якою метою була утворена дана конструкція і що зберігалось в своєрідному кам'яному ящику поки невідомо.

Підлога комплексу була вкрита скельною крихтою з глиною. При цьому глибина східної частини приміщення була дещо глибшою, ніж західної. Тут були відкриті дві згадані ями циліндричної форми, вирублені в скелі, що відносяться до першого будівельного періоду.

З внутрішнього боку західної стіни були відкриті сходи, що йшли паралельно скелі в східному напрямі. Саме тут знаходився вхід в підвал з 5 сходинок, зроблених з акуратних

чотирикутних блоків. З деталей інтер'єру біля стіни було знайдено кругле кам'яне коритце, воно дуже погано збереглося, що дозволяє припустити його використання як основи для дерев'яного стовпу, що підтримував перекриття приміщення [Бутягин, 2005, С. 33].

Окрім цього, на скелі в 0,5 м на південь від сходів була відкрита невелика стіна (№ 15а). Це була частина наземних споруд, що складала перший поверх цієї будівлі. Можна припустити, що відкритий підвал мав дощату підлогу. Також в заповненні комплексу була знайдена вапнякова колона, що носила сліди грубої підтіски, і, вочевидь, була частиною стіни західної частини приміщення, а, можливо, виконувала й свої безпосередні функції [Бутягин, 2005, С. 33].

В Танаїсі II–III ст. н.е. ми знаходимо повні аналогії подібних комплексів з підвалами [Арсеньєва, Шелов, 1965, С. 10–11; Коровина, Шелов, 1965, С. 41–42, 47; Наливкина, 1965, С. 137, 143, 158, 161; Шелов, 1961, С. 26; Шелов, 1965, С. 62–64, 85, 104–105]. Частина їх також була споруджена з використанням матерікової скелі [Коровина, Шелов, 1965, С. 41]. Над всіма знаходилися наземні приміщення. В деякі підвали вели кам'яні сходи, але, вочевидь, переважна більшість мала дерев'яні сходи [Шелов, 1961, С. 26; Шелов, 1965, С. 62, 85]. Глибина підвалів коливалася від 2,4 до 3 м.

В підвалі мірмекійської будівлі матеріал був вельми різночасовим, що пояснюється значними порушеннями культурного шару. Але саме з шару руйнування цієї будівлі походить монета Фофорса. Профільні фрагменти амфор представлені вузькогорлими південно-понтійськими та боспорськими широкогорлими амфорами. Тут слід згадати фрагмент дна червонолакової миски типу Чандарлі. Також були знайдені археологічно цілий ліпний горщик та фрагмент біконічної жаровні. Серед нечисельних фрагментів теракот виділяються фрагменти маріонеток, дуже популярних в цей час: підвісна нога та голова маріонетки з отвором та бородою, фрагмент підвісного фалосу. Нумізматичний матеріал був представлений монетами Савромата I, Савромата II, що відноситься до 180–210 рр. н.е. Особливо цікаві 12 фрагментів ліпного вівтаря з погано опаленої глини. Він знаходився в наземній частині

приміщення і при падінні розбився на дрібні частини. Були знайдені фрагменти фронтона, завершення іонійської капітелі, частини валют, карниза тощо. Нажаль, фрагментарність вівтаря не дозволяє точно встановити його форму [Бутягин, 2005, С. 34].

Особливо цікаві речі, відкриті *in situ*. Під північною стіною було виявлено 3 приставлені до неї амфори (всього в приміщенні були виявлені розвали 7 амфор). Одна з них дуже добре збереглася. Це широкогорла рожевоглиняна амфора зі світлим ангобом [Абрамов, 1993, С. 48, Рис. 6: 27]. Інша була представлена нижньою частиною колхідської амфори 4 типу. Справа від конструкції в північно-західному куті знаходилися дві амфори. Одна відноситься до типу 79 за І. Б. Зеест, вочевидь, це фракційний варіант типу [Абрамов, 1993, С. 48, Рис. 6: 24; Зеест, 1960, С. 169, Табл. XXXIII; Robinson, 1959, Pl. 15, K113, P. 59, Pl. 73, P822, P. 69]. Від другої амфори збереглася лише нижня конічна частина. Під східною стіною в її центральній частині була вивчена сукупність пірамідальних керамічних грузил. Всього було знайдено 71 грузило та їх фрагменти (деякі розкололися на дві частини). Більшість грузил з одним отвором, два були лише в двох випадках, три грузила були прикрашені відтисками ключів, на сімох грузилах зображені хрести, Т- та Ж-подібні знаки були виконані крапками (відтиском зубчастого колесика) на одному чи двох боках грузил, на двох грузилах були зображення косого хреста та стрічки, що були зроблені по сирій глині. Також на двох грузилах були прокреслені графіті «О» та «KY». Ці грузила вочевидь належали до різних серій. Вони лежали без всякої системи в 3–4 шари. Між грузилами знаходився коричневий горілий шар та тонкі прошарки вугілля. Судячи з всього, грузила були складені в мішок чи ящик [Бутягин, 2005, С. 33–34; Бутягин, Виноградов, 2006, С. 43]. На сьогодні існує дві точки зору про використання пірамідальних грузил: в ткацтві чи риболовстві, чи навіть про їх поліфункціональність [Гайдукевич, 1952, С. 395–414; Куликов, 1998, С. 190; Онайко, 1956, С. 154–155]. Не виключено, що наша група грузил використовувалася в вертикальному ткацькому верстаті. Простір, на якому їх було знайдено, дуже компактний і замалий для збе-

рігання згорнутої рибальської сітки, однак не слід виключати і таку можливість, оскільки визнано, що в цей час загалом в Північному Причорномор'ї вертикальний ткацький верстат вже не використовувався. Окрім цих грузил в приміщенні було знайдено ще 3 грузила, на одному з яких зберігся знак в вигляді невеликого кола.

Під південною стіною на підлозі приміщення був знайдений розвал ойнохої, двох світлоглиняних мисок та вузькогорлої амфори (це друга в приміщенні). Обидві південнопонтійські амфори відносяться до типу D і схоже, що амфори цього типу заходять далі середини III ст. н.е. (Д. Шелов датував їх першою половиною III ст. н.е., мал. 43) [Абрамов, 1993, С. 46–47, Рис. 6: 8–9; Бутягин, 2005, С. 33; Шелов, 1978, С. 18–19, Рис. 7]. Біля протилежної стіни був відкритий розвал амфори типу 79 за I. Зеест з відбитими ручками [Абрамов, 1993, С. 48, Рис. 6: 24; Зеест, 1960, С. 169, Табл. XXXI–II, Рис. 79; Robinson, 1959, Pl. 15, K113, P. 59, Pl. 73, P822, P. 69].

З півночі до підвалу примикало приміщення № 2, що досліджувалося в 2005 році. В східній стіні був влаштований вхід. З боку приміщення до нього примикала сходинка, яка складалася з двох вапнякових блоків. Загалом це приміщення було заглибленим від тодішньої денної поверхні на глибину 0,65 м. Таким чином, воно являлося своєрідним напівпідвалом. Принагідно зауважимо, що характер розташування розвалу двох боспорських амфор, зафіксований в цьому приміщенні, свідчить про те, що вони впали з другого поверху.

В цьому приміщенні в шарі руйнування були знайдені 4 фрагменти горла південнопонтійських світлоглиняних вузькогорлих амфор, причому на кожному було діпінто: ХА, МНР, НМЕ, РХ. Заповнення ж приміщення було багатим на речовий інвентар. Серед керамічного матеріалу слід відмітити відкритий ліпний світильник та закритий світильник з рубчастим орнаментом. Цікаві знахідки були відкриті в західній частині приміщення. Це розвал двох боспорських широкогорлих амфор (на горлі однієї малося діпінто Е) [Зеест, 1960, С. 115–116, Табл. XXXIV, 83] та розвал, ймовірно, двох гостродонних піфосів. Слід відмітити, що амфори безпосередньо на підлозі приміщення

не знаходилися і, вочевидь, потрапили сюди з другого поверху під час руйнації приміщення. Крім того, під центральною частиною південної стіни в підлогу був вкопаний плоскодонний піфос. Верхня частина його була збита ще в давнину. В південно-східному куті приміщення було знайдено велику кількість залізних цвяхів (можливо, від дерев'яної двері). Нумізматичний матеріал був представлений монетою Савромата II.

Зі сходу до приміщення № 2 примикало приміщення № 3, яке було ніби своєрідним передбанником до першого. Східна стіна складалася з однієї великої вапнякової плити, що була поставлена руба і була вкопана в ґрунт. В результаті утворилося невелике подвір'я з кам'яною загородою, що повинна була вирівняти зовнішню лінію стін будівлі.

В цьому передбаннику був знайдений досить ранній матеріал, що потрапив сюди випадково. Серед іншого, була виявлена ще одна цікава епіграфічна пам'ятка — фрагмент напису на високоякісній мармуровій плиті. Не дивлячись на її невеликі розміри, ясно, що це фрагмент напису класичного чи елліністичного часу — присвячення якоїсь жінки, що зверталася до Деметри Фесмофори [Бутягин, Чистов, 2004, С. 77; Бутягин, 2005, С. 35].

Приміщення № 4 примикало з півночі до приміщення № 2. В східній стіні був влаштований вхід. Від нього зберігся поріг та 2 масивні плити, що оконтурювали цей вхід в кладці З боку приміщення до нього примикала сходинка і приміщення було заглиблено від тодішньої денної поверхні на глибину 0,45 м. Таким чином, воно, як і приміщення № 2, являлося напівпідвалом. Площа обох цих приміщень дорівнювала близько 22,5 кв. м.

В південно-східному куті приміщення був відкритий розвал червоноглиняного піфосу, що був закріплений кам'яними плитами. Амфорні знахідки були представлені уламками червоноглиняних боспорських широкогорлих амфор, амфор з воронкоподібним горлом та південнопонтійськими світлоглиняними амфорами.

Зі сходу до приміщення № 4 та з півдня до приміщення № 3 примикало приміщення № 5. Слід відмітити, що в цьому приміщенні дверний проїом не мав порогу в східній стіні, а був

розривом, з двох боків якого були побудовані ніби дві окремі кладки.

В південно-східному куті приміщення збереглася невелика загородка з необроблених каменів, що обмежувала чотирикутний простір в куті приміщення. Тут знаходився червоноглиняний піфос. Поверхня підлоги зберегла рештки глинистої обмазки. Крім того, в цій же частині приміщення були відкриті дві кам'яні сходинки від сходів, що, мабуть, вели на другий поверх [Бутягин, Виноградов, 2006, С. 43] (решта сходинок була, напевно, дерев'яними).

Зазначимо, що хоча в будівлі було знайдено декілька крупних фрагментів черепиці, скоріше за все, домоволодіння було перекрито дахом з морської трави — камки, що в великій кількості була відкрита під час досліджень приміщень №№ 4 та 5. Частини стовпової конструкції могли стояти на відкритих в приміщеннях великих кам'яних плитах.

До досліджуваної садиби відносилася і будівля № 3 (одне приміщення) на схід від будівлі № 1. Велика частина цієї будівлі була зруйнована береговою абразією. Біля західної стіни у самої скелі була відкрита архітектурна деталь — чотирикутний блок «Г»-подібної в плані форми. Під ним були виявлені дена двох піфосів, що були вкопані в ґрунт, причому менше дно (плоске) знаходилося всередині великого. Обидва ці піфоси були послідовно розбиті ще до руйнування приміщення. До часу безпосереднього функціонування приміщення відносилися фрагменти боспорських широкогорлих амфор.

Окремо слід згадати фрагмент сіроглиняної лощеної посудини (4×3,3 см) з графіто у вигляді сарматської тамги знайдений в 2003 році в ямі № Т — 1/2003, що, без сумнівів, належала даному домоволодінню. Загалом серед графіті перших століть н.е., що знайдені при розкопках боспорських поселень, істотно зросла кількість «нелітерних» знаків, зміст яких трактується неодноково (магічні знаки, т. зв. сарматські знаки тощо). Серед останніх зустрічаються схожі з тамгами, що приписуються деяким боспорським царям [Драчук, 1975, С. 61–74; Масленников, 1990, С. 125–131; Яцен-

ко, 2001, Мал. 5, 119]. Не виключно, що посудина з графіто з розкопок Мірмекія належала якомусь представнику правлячої сарматської династії чи їхнім родичам [пор.: Драчук, 1975, Табл. XII, 949].

Крім цього, деякі будівельні рештки домоволодіння були відкриті в 2005 році на захід від будівлі № 2. Це вимостка та ряд стін приміщень, характер яких поки що уявити важко. До речі, під час першого будівельного періоду східний фас однієї зі стін (№ 23) був вкритий червоною та чорною штукатуркою. Також окремі поодинокі фрагменти штукатурки були віднайдені по всій площі, що примикала до стіни. Ймовірно, що стіна № 23 була вкрита нею під час існування першого будівельного періоду, коли ще не було вимостки. На другому етапі, після часткової руйнації стіни, вона була відновлена і на схід від неї була покладена вимостка (штукатурки вже не існувало).

Зауважимо, що речовий комплекс даної садиби також повністю аналогічний за своїм складом танаїським будинкам II–III ст. н.е.

Особливо цікаво, що в керамічному комплексі мірмекійського домоволодіння дуже невеликий відсоток «смітєвого» матеріалу. Профільні фрагменти амфор (за виключенням розвалів *in situ*) можна перерахувати безпосередньо на пальцях. Все це дозволяє впевнено стверджувати, що після зруйнування будинків (не виключено, що вони були підпалені мешканцями під час уходу), ніхто не використовував котловани, що утворилися, для скидання сміття. Це однозначно свідчить про повну зупинку життя на поселенні, оскільки найближчі за часом шари відносяться вже до початку VIII–IX ст. н.е. Точніше причини залишення поселення залишаються невідомими, але можна здогадуватися, що знаходячись в стані постійної варварської небезпеки, мешканці неукріплених стінами поселень поступово мігрували під захист фортифікації крупних центрів (в даному випадку Пантікапея). Залишення Мірмекія, таким чином, є частиною процесу колапса сільської території Європейського Боспору в другій половині III–IV ст. н.е. [Бутягин, 2004, С. 59].

Литература

- Абрамов А.П., 1993. Античные амфоры. Периодизация и хронология // Боспорский сборник. № 3. Москва.
- Арсеньева Т.М., Шелов Д.Б., 1965. Раскопки Центральной части Танаиса (1955–1957) // МИА. № 127.
- Бутягин А.М., Чистов Д.Е., 2004. Работы Мирмекийской экспедиции Государственного Эрмитажа в 2000 году // Археологічні відкриття в Україні 2002–2003 рр. Вип. 6. Київ.
- Бутягин А.М., 2004. К вопросу о времени разрушения античного Мирмекия // Проблемы истории и археологии Украины. Харьков.
- Бутягин А.М., 2005. Последние жители античного Мирмекия (Усадьба III в. н. э. на Карантинном мысу) // Боспорские чтения. Вып. VI. Керчь.
- Бутягин А.М., Виноградов Ю.А., 2006. Мирмекий в свете новых археологических исследований. Санкт-Петербург.
- Гайдукевич В.Ф., 1948. Отчёт Боспорской экспедиции за 1948 г. // Гайдукевич В. Ф. Отчёты Боспорской археологической экспедиции за 1948 г. Архив КГИКЗ. Опись № 2. Ед. хр. 136.
- Гайдукевич В.Ф., 1952. К вопросу о ткацком ремесле в боспорских поселениях // МИА. № 25.
- Гайдукевич В.Ф., 1958. Раскопки Тиритаки и Мирмекия в 1946–1952 гг. // МИА. № 85.
- Драчук В.С., 1975. Системы знаков Северного Причерноморья: тамгообразные знаки северопонтийской периферии античного мира первых веков нашей эры. Киев.
- Зеест И.Б., 1960. Керамическая тара Боспора // МИА. № 83.
- Коровина А.К., Шелов Д.Б., 1965. Раскопки юго-западного участка Танаиса (1956–1957) // МИА. № 127.
- Куликов А.В., 1998. Материалы к изучению древних морских промыслов // ДБ. Вып. 1.
- Масленников А.А., 1990. Население Боспорского государства в первых веках н.э. Москва.
- Наливкина Н.А., 1965. Раскопки юго-восточного участка Танаиса (1960–1961) // МИА. № 127.
- Онайко Н.А., 1956. О Фанагорийских грузилах (по материалам из раскопок 1936–1940 гг. и 1947–1952 гг.) // МИА. № 57.
- Шелов Д.Б., 1961. Древний город Танаис. Одесса.
- Шелов Д.Б., 1965. Раскопки северо-восточного участка Танаиса (1955–1957) // МИА. № 127.
- Шелов Д.Б., 1978. Узкогорлые светлоглиняные амфоры первых веков н.э. Классификация и хронология // КСИА. Вып. 156.
- Яценко С.А., 2001. Знаки-тамги ираноязычных народов древности и раннего средневековья. Москва.
- Robinson H.S., 1959. Pottery of the Roman Period. Chronology // The Athenian Agora. Vol. V. Princeton.

Перелік скорочень

Архив КГИКЗ — Архив Керченского государственного историко-культурного заповедника
ДБ — Древности Боспора. Москва.

КСИА — Краткие сообщения Института археологии АН СССР. Москва.
МИА — Материалы и исследования по археологии СССР. Москва.

Відомості про автора

Вахонсєв Віктор Васильович — Київ, молодший науковий співробітник Департаменту підводної спадщини Інституту археології Національної академії наук України.
E-mail: vvvkerch@mail.ru

Варвары на медальоне Валентиниана I из Сербии

The article is dedicated to iconographic research and historical ethnographic analysis of the “barbarian” picture stamped on the reverse of the unique golden medallion from the late Roman period. It was made in Constantinople and glorified emperor Valentinian I (364–375). The artifact was found in 1965 on the right bank of the Danube River in the area of Zatonje village (Veliko Gradishte municipality of the Branichevo district in Serbia Republic) and now is kept in Belgrade People’s Museum.

On the medallion’s reverse side, the emperor’s triumph over the barbarians is depicted. Here, the Roman sovereign, fully armored and with a labarum on his shoulder, is shown dragging by hair a captive barbarian with thick beard and hands tied behind his back. On the right, a woman on her bended knees is raising her hand asking for mercy.

In archeologists, there is no definite opinion concerning the dating of the medallion, as well as historical reasons of its stamping and the ethnic identification of the figures depicted on it. Among the numismatic data concerning the artifact’s chronology, there are indications both of its earlier (middle to end 366) and later dating (369). As for the ethnic identification, both the Alemanns and Goths have been proposed.

The iconographic analysis of the costumes of the conquered barbarians allows defining this fact more exactly. It allowed us to discover the two main ethnographic complexes of signs characterizing their outfits. The first one is the late Roman and the second is the eastern barbarian complex (which can also be defined as “Scythian” one).

The first one includes the man’s headwear and shoulder dress consisting of an ordinary (narrow) pearl diadem and long-sleeved tunic, both richly decorated with ornaments and applications: round segments on laps and edging (paragaudae) bounding the lap and placed at the front. The woman’s costume also includes a richly decorated tunic (camisa or stola) and cloak (palla).

All the mentioned types of clothes strictly correspond to late Roman and Byzantine fashion, perfectly reflected in iconography from the 4th century AD.

The second one is presented by the man’s ringleted hairdo and wide trousers and the woman’s bashlyk-like hat. It is necessary to notice that a noble Sarmatian depicted on the medallion of Constantius II from Verkhovnia in Zhytomir region wears the same wide trousers and has a similar hairdo. Such trousers are also typical for the iconography of the classical Scythian man’s costume. Their decoration corresponds to a later fashion presented on Eastern Roman provincial sculptures and frescoes from the 3rd c. AD found in Palmyra and Dura Europos. Therefore, we can judge that the “Goths-Scythians” are depicted on the medallion from Zatonje. They are dressed in their ethnic clothes with some elements of the Late Roman fashion as well.

It is difficult to say whether their dresses correspond to an aristocratic fashion of the 4th century AD. It is not ruled out that rich and fashionable Roman clothes with applications could be worn by barbarian noble men who got them as presents from Romans or bought with other Roman imports.

It is possible that in the late Roman period different peoples of Scythia wore more or less similar clothing. For the Greeks and Romans, this could be a sign marking the “macro ethnic” community of all “Scythians”. According to the late antique historical literary tradition, both the Goths and Sarmatians, and later Slavs, were Scythians. That is the similar features in the numismatic iconography of subjects personifying the former two nations can be observed.

In conclusion, it is necessary to admit that the Germanic peoples were generally depicted in the late Roman numismatics as their prototypes from Roman sculptures of the 2nd to 3rd centuries AD — i.e., half-naked or dressed in short belted tunics and narrow trousers.

Thus, we can assume that the “Scythian” numismatic iconography of the late Roman period was oriented to certain prototypes in the monumental art of the same period.

Среди памятников изобразительного искусства, запечатлевших облик представителей варварских народов Европы римского периода, лучше всего изучены произведения скульпторов и живописцев, работавших в столицах и провинциях Империи. Образы германцев, даков и сарматов изваяны на императорских арках и колоннах в Риме и Салониках, а также — Трофее Траяна в Румынии (Адамкисси). Они имеются на роскошных мраморных саркофагах из Италии и среди росписей в погребальных склепах Северного Причерноморья, а также других объектах [Ростовцев, 1914, С. 333, Табл. LXXXV: 5, LXXXVI: 1, 2; Бритова, 1956, С. 335–349; Florescu, 1961; Чубова, 1970, С. 171–177, Илл. 95–98; Соколов, 1971, С. 164–172, 191, 192, 219, Илл. 86, 87, 93, 104, 120].

В то же время, далеко не исчерпывающе исследован такой важный источник по иконографии европейских варваров как специфическая продукция римских монетариев. Единственная специальная работа по данной теме опубликована более полувека назад. Это небольшая монография Анналины Кало Леви, посвященная преимущественно искусствоведческому анализу художественных нумизматических композиций, в состав которых входят фигурки варваров. Исследовательница убедительно показала их типологическую зависимость от прообразов в сфере монументальной живописи и скульптуры, но почти не касалась, весьма существенного — историко-этнографического аспекта исследования монетного материала с изображениями соседей Римской империи [Calo Levi, 1952].

Вместе с тем, проблема этнической идентификации варваров, запечатленных на многих римских монетах, а также некоторых медальонах, зачастую трудноразрешима и, следовательно — крайне актуальна¹.

¹ Характерный пример — неоднозначная интерпретация композиции с фигурками побежденных варваров на одинаковых золотых медальонах, происходящих из Опочек (Польша), Киева и двух западных частных коллекций, чеканенных в честь некоего триумфа императора Константа I (337–350). В зависимости от разных суждений об этносе пленников (сарматов или франков), различаются и мнения по поводу даты медальонов 338 или 342 гг. [Ср.: Bursche, 1998, S. 115, 116].

Задача настоящей статьи — иконографический, а также историко-этнографический анализ изображений варваров, помещенных на уникальном позднеимском золотом медальоне, чеканенном в Константинополе и прославляющем императора Валентиниана I (364–375 гг.). Данный предмет (Рис. 1: 1) был обнаружен на правом берегу Дуная, близ сербско-румынской границы, в окрестностях с. Затонье (муниципалитет Велико Градиште округа Браничево). Ныне он хранится в Белградском Народном музее² (инв. № II, 1135) [Кондић, 1966, С. 45–50, Табл. I-II; Kondić, 1973, P. 48–49, Pl. VIII]. Несмотря на то, что этот замечательный нумизматический памятник опубликован достаточно давно, в литературе нет полной ясности и однозначных суждений по поводу его датировки, исторических причин чеканки, а также этнической дефиниции изображенных на нем варваров. В связи с этим есть необходимость остановиться несколько подробнее на истории исследования этого памятника.

1. Характеристика находки и проблема хронологии

В июле 1965 г. Белградский Народный музей приобрел золотой медальон, случайно обнаруженный крестьянином Селимиром Йовановичем во время сенокоса при урочище «Блацка», в 5 км южнее с. Затонье. Покупка состоялась после того, как владелец сообщил о находке сотрудникам археологической экспедиции, изучавшей близлежащий участок Подунавья, восточнее г. Костолаца. Они обследовали местонахождение «Блацка», выявили там культурный слой неизвестного ранее позднеантичного селища³ и вызвали представителей

² Осенью 1996 г. один из авторов статьи видел данный медальон в музейной экспозиции. Выражаем искреннюю признательность сотруднице Белградского народного музея Л. Савич-Трбухович, любезно предоставившей в наше распоряжение его фотографии в натуральную величину, а также — В. М. Горюновой (ИИМК, Санкт-Петербург) за предоставление электронного варианта фото медальона, опубликованного в JRS.

³ Оно было рядовым населенным пунктом римской провинции Верхняя Мёзия и располагалось в зоне среднедунайского лимеса империи, между двумя

Народного музея, которые и купили медальон для коллекции музейного Кабинета монет и медалей. Вскоре сотрудником экспедиции, кустосом (музейным хранителем) д-ром Владимиром Кондичем было подготовлено первое и до сих пор наиболее объемное нумизматическое исследование памятника [Кондић, 1966]. В нем медальон из Затонья был охарактеризован как ценный источник для этнографических и искусствоведческих изысканий. В частности, подчеркивалась высокая информативность прекрасных изображений одеяния и вооружения императора на аверсе и реверсе, а также костюмов побежденных варваров на реверсе. Однако, к сожалению, специальных разработок по этим темам так и не проводилось. Позднее медальон неоднократно переиздавался. Это стало поводом для нового обсуждения проблемы датировки изделия и вопроса о причине его изготовления [Kondić, 1973, P. 49; Kondić, 1980, S. 309, фото; Antički portret..., 1987, S. 246–247, № 252; Lenski, 2002, P. 327, 138, note 134, Ill.16].

Проблема датировки находки из Затонья серьезно осложнена ее уникальностью, свидетельством чего является целый комплекс значимых признаков изделия.

По обеим сторонам медальон украшен изобразительными композициями, выполненными в технике высокого рельефа и сопровождающимися надписями-легендами (Рис. 1: 1; 2: 1). На аверсе — обращенный вправо бюст императора, облаченного в роскошный наряд и доспехи. Вокруг — легенда DN VALENTINI-ANVS PF AVG. На реверсе — сцена военного триумфа монарха над варварами, обрамленная легендой VIRTUS DD NN AVGVVS-TORUM. В центре — император, в полном вооружении и с лабарумом на плече, тащит за волосы пленника со связанными за спиной руками. Справа, спиной к императору, — коленопреклоненная женщина. Она оглядывается назад, просительно воздевая

руку вверх. Под ногами этих персонажей, в нижнем сегменте реверса — буквы С и S — обозначения константинопольского монетного двора и одной из его мастерских (оффичины). Между ними изображены предметы вооружения: лук, колчан со стрелами, шлем и щит, из-за которого выступают наконечники двух копий.

Сравнив описанный *multipla* с другими медальонами валентиниановской поры, В. Кондич показал, что он является наиболее крупным и тяжелым образцом чеканки основателя династии, причем — единственным, выбитым в Константинополе. Его размеры: диаметр — 52–53 мм и вес — 80,45 гр (= 18 солидов) значительно превышают соответствующие параметры всех прочих золотых медальонов Валентиниана I, учтенных в нумизматическом корпусе⁴ Дж. Пирса [Pearce, 1951; Ср.: Кондић, 1966, S. 46, 47, прим. 9–17]. Наличие на реверсе легенды VIRTUS DD NN AVGVVS-TORUM, обозначения монетного двора и одной из его оффичин литерами С и S также не имеют аналогий в нумизматике указанного императора. Таковые характерны исключительно для эмиссий его брата и соправителя Валента, царствовавшего на Востоке империи, а также монет мятежного узурпатора Прокопия, владевшего Константинополем с сентября 365 по май 366 г. Эти же признаки послужили одним из основных аргументов для первоначальной датировки медальона в рамках 1-го периода валентиниановской монетной эмиссии от 25 февраля 364 до 24 августа 367 гг. (за вычетом 8-месячной работы Константинопольского монетного двора на Прокопия). На протяжении 2-го периода эмиссии монет валентиниановской династии (367–375 гг.), начавшегося с провозглашением сына Валентиниана I — девятилетнего Грациана третьим Августом империи, литеры С и S для обозначения столичного монетного двора и соответствующей оффичины уже не применялись. В заключение следует указать и на крайнюю редкость иконографического типа изобразительной компо-

крепостями: Ледерате (ныне — пос. Рам, северо-западнее Затонья) и Пинкумом (ныне — Велико Градиште, к востоку от села). Выше по Дунаю находились два значительных римских города — Виминакий (ныне — Костолац) и Сингидун (ныне — Белград), в 130 км восточнее которого располагалось селище у с. Затонье.

4 Все 10 известных до середины XX в. медальонов Валентиниана I были отчеканены в других городах империи: Аквилее, Антиохии, Медиолане, Треверах и Фессалониках. 4 из них равны 1,5-а; 1 — 2-м; 3 — 3-м; 1 — 4,5-ой и 1 — 6-и солидам.

зиции на реверсе [Кондић, 1966, С. 48–49]. С учетом ее содержания и вышеуказанных сообщений по поводу датировки медальона, автор проанализировал две возможные причины его чеканки, приходящиеся на один и тот же 366 год. Во-первых, это победа полководцев Валентиниана над германцами-аллеманнами, а во-вторых, подавление Валентом восстания Прокопия. Оба события в совокупности означали укрепление государства и упрочение династии, успешно избавленных от внешних и внутренних врагов. Однако, поскольку побежденный противник на реверсе не имеет сходства с Прокопием (Ср.: Рис. 1: 2а и Рис. 3: 2), то исследователь предположил, что поводом для чеканки медальона стала все-таки победа над западногерманскими варварами — аллеманнами и его можно датировать периодом от мая 366-го до конца того же года [Кондић, 1966, С. 49].

Несколько лет спустя исследователь предложил иную интерпретацию находки — «омолодил» ее на 3 года и синхронизировал с тремя золотыми медальонами 369 г., чеканенными в Фессалониках, а также одновременными константинопольскими монетами, выпущенными в ознаменование победы Валента над готами. Он отметил и то, что у одного из названных медальонов имеется похожая композиция на реверсе. Прославление же в тексте легенды лишь двоих Августов империи вместо троих объяснялось случайной ошибкой резчика штемпеля, изобразившего DDNN вместо DDDNNN и забывшего символически упомянуть Грациана. Таким образом, автор увидел в исследованном медальоне памятный знак, отчеканенный в честь Готской Виктории 369 г. и императорского триумфа, в результате чего Валентиниана и Валента стали именовать «Готскими Величайшими» [Kondić, 1973, P. 49].

С критикой этой точки зрения выступил Ноэль Эммануэль Ленски, утверждающий, что легенда на реверсе с титулатурой 2-х императоров никак не может относиться к упомянутому году, поскольку империей тогда правили все-таки три Августа [Lenski, 2002, P. 138, note 134]. Впрочем, это утверждение не опровергает концепции В. Кондича, так как среди валентиниановских монет 2-го периода, хоть и крайне редко, но все-таки встречаются номи-

налы со старой «двоичной» титулатурой типа VICTORIA AVGG [Кондић, 1966, С. 48, прим. 25]. Но медальон из Затонья тоже уникален и вполне мог оказаться аналогичным исключением. Следовательно, среди нумизматических данных по хронологии этого предмета имеются как показатели его ранней даты (середина-конец 366 г.), так и фиксирующие более позднюю датировку — 369 год.

2. Иконография и этнографические признаки изображений варваров

2.1. Фигура мужчины (Рис. 1: 2) в левой части реверса медальона дана в полный рост. Голова — в профиль, обращена вправо. Черты лица — четкие, нос — хорошо выступающий, с горбинкой. Волосы — длинные, спускающиеся отдельными локонами до плеч. Борода — окладистая, густая, округлая, моделирована крупными, плотно уложенными завитками (Рис. 1: 2а).

Головной убор — узкая «жемчужная» *диадема* с округлой лобной пластинкой. **Плечевая одежда** представлена короткой *туникой* с подолом выше колен, а **поясная** — *штанами*.

Туника (Рис. 1: 2b) с длинными узкими рукавами украшена у ворота, по бокам и подолу широкими декоративными полосами, состоящими из параллельных «жемчужных» линий-цепочек, внутри которых заключены кружки, разделенные перегородочками. Этот декор дополняют круглые орнаментальные детали на правом плече и у подола.

Штаны (Рис. 1: 2с) — длинные, просторные, со складками ниже колен. Спереди они орнаментированы продольными широкими декоративными полосами, состоящими из вертикальных «жемчужных» линий-цепочек.

Обувь (Рис. 1: 2с) — невысокие *сапожки*, изображенные довольно схематично.

В целом, описанное изображение свидетельствует о высоком социальном статусе императорского пленника, принадлежащего, надо полагать, к варварской аристократической элите. Прежде всего, на это указывают его головной убор и плечевая одежда.

Диадема (Рис. 1: 2а) — стилистически близка одному из типов императорских инсигний, т.н. «жемчужным» диадемам с налобны-

ми пластинами. Такие атрибуты встречаются на многих нумизматических портретах позднеримских и ранневизантийских монархов, в том числе и Валентиниана I из Затонья. Они также увенчивают головы императоров на некоторых рельефах из слоновой кости и памятниках круглой скульптуры [Bastien, 1993, S. 149, 150, Fig. 9–12; Гороховский, Корнієнко, 1993, С. 133, Рис. 9–11]. «Простенькая» узкая диадема варвара выглядит безусловно гораздо скромнее роскошных императорских венцов. Тем самым она может подчеркивать, по всей видимости, «княжеский», но не царский ранг владельца.

Туника варварского «князя» с ее богатым декором также представляет собой типичный предмет позднеримского и ранневизантийского костюма. Изображенные на ней орнаментальные полосы и каймы символизируют специфические нашивные украшения-аппликации — т.н. «парагауды». От этого же термина происходит и название одного из типов римско-византийских туник — «парагауда дилорис» [Гороховский, Корнієнко, 1993, С. 133, 137–139, Рис. 2: 2, 6, 9–10; 5: 2]. Дополнительным декоративным элементом на такой одежде являлись круглые нашивки на плечах и у подола — т.н. «сегменты» или «орбикулы». Для нее же весьма характерны и эффектные обшивки нижней части рукавов, иногда напоминающие своеобразные декоративные «манжеты», порой достигающие локтей [Гороховский, Корнієнко, 1993, С. 133, 137, Рис. 2: 3а-б, 7в, 9–11]. Последние имеются, кстати, и на рукавах туники, выглядывающих из-под панциря императора-триумфатора на реверсе медальона из Затонья (Рис. 1: 1б).

Иконография римско-византийских туник с парагаудами, сегментами-орбикулами и декорированными рукавами весьма богата. Среди ее образцов 4 в. — высокохудожественные изображения императоров на памятниках нумизматики, торевики и скульптуры (Рис. 4), а также — живописные и мозаичные картины, запечатлевшие различных состоятельных представителей имперского общества. К наиболее ранним памятникам (эпохи Первой тетрархии) относится рельеф на арке Галерия в Салониках, возведенный в честь победы римлян над персами в 303 г. Здесь император уже

изображен в тунике с длинными узкими рукавами и круглым сегментом на подоле [Ростовцев, 1914, С. 333, Табл. LXXXVI: 1, 2; Полевой, 1970, С. 305–307]. Около 320 г. датируется крупнейший комплекс римских мозаичных панно, открытых на Сицилии при раскопках виллы Казале близ г. Пьяцца Армерина, чей богатейший иконографический материал дает яркое представление о разнообразии цветов и различии форм нашивок-сегментов у туник с парагаудами (Рис. 5) [Dunbabin, 1999, P. 130–143]. Прототипы этого вида одежды прослеживаются, однако, еще в иконографии императоров из династии Северов [Гороховский, Корнієнко, 1993, С. 137–139, Рис. 5: 3], любивших в отличие от своих предшественников Антонинов пышные наряды в восточном вкусе [Andrea, 1977, P. 284, 285, photo 120].

В классической статье Николая Беляева об украшениях позднеримской и ранневизантийской одежды говорится, что парагауды (туники или хитоны) являлись своеобразными ткаными имитациями панцирей и могли подпоясываться пурпурными ремнями. Они упоминаются в биографиях римских императоров: 250–270-х гг.: Валериана, Галлиена, Клавдия Готского и Аврелиана, и приобретают широкую популярность у римлян в 4 в. На исходе того же столетия вводятся законодательные ограничения на право ношения богатой одежды такого рода. После указа Феодосия I (382 г.) они становятся знаками отличия, даруемыми царем, а позднее — атрибутом самого монарха и высших должностных лиц империи [Беляев, 1926, С. 216–222].

В целом охарактеризованные детали костюма ярко свидетельствуют о **нерядовом** социальном статусе императорского пленника, принадлежащего, вероятно, к варварской аристократической элите «княжеского» ранга.

Штаны варвара (Рис. 1: 2с) имеют, в свою очередь, совершенно иные этнографические параллели, нежели головной убор и плечевая одежда. Их фасон и декор — абсолютно нетипичны для вышеупомянутой иконографии римской одежды 4 в. Зато в составе художественной композиции на золотом медальоне из с. Верховни (Рис. 2: 3), аналогичной изображенной на медальоне из Затонья, в таких же штанах и с подобной же прической (!)

изображен сарматский «князь», плененный императором Констанцием II [Яценко, 1993]. Известные в римской живописи и скульптуре предшествующего столетия изображения людей в широких штанах-шароварах, украшенных спереди продольными декоративными полосами (Рис. 6) происходят исключительно из восточных провинций Римской империи. Это или местные божества, например, Митра (Дура-Европос) или знатные сирийцы (Пальмира), т.е. с точки зрения греко-римской ментальности — те же восточные варвары [Беляев, 1926, Рис. 5; Rostovtzeff, 1938; Schmidt-Colinet, 1995; Яценко, 2006, С. 129].

Генетические корни иконографии этой части варварского костюма отчетливо прослеживаются еще среди изображений скифов на памятниках античной торевтики 4 в. до Р. Хр. (Рис. 7: 1–4) [Клочко, 2006].

Таким образом, костюм мужчины на медальоне из Затонья включает как элементы престижной позднеимперской и ранневизантийской одежды, так и этнографические элементы костюма восточных варваров, в частности, скифо-сарматского происхождения.

2.2. Фигура женщины в правой части реверса медальона представлена опустившейся на правое колено. Голова ее покрыта конической шапкой, из-под которой виднеются длинные волнистые волосы, спадающие на левое плечо.

Плечевая одежда представлена длинной *туникой* с богато украшенными рукавами и подолом, полностью скрывающим ноги. Поверх ее — орнаментированный *плащ*, лежащий на левом колене.

Головной убор женщины (Рис. 1: 3а) можно определить как *баилык* [Яценко, 2006, С. 72–75], причем, характерный для скифского мужского костюма. Подобные — известны на изображениях мифических амазонок в аттической вазописи рубежа 6–5 вв. до н.э. (Рис. 6: 5). Эти персонажи облачены в этнографически точно переданные костюмы скифских воинов [Яценко, 2006, С. 61]. Однако, наибольшее соответствие головной убор женщины с медальона находит в классической античной иконографии, в частности, в изображениях скифов на кубке из Куль-Обы (Рис. 6: 6–8).

Туника женщины (Рис. 1: 3б) различима не во всех своих деталях, однако наличие длинных, узких, эффектно декорированных рукавов, позволяет видеть в ней позднеимперский тип женской плечевой одежды, возможно, камизу или столу.

Плащ (Рис. 1: 3с) из-за ракурса фигуры передан фрагментарно, но, судя по видимым его деталям, в том числе — декору, перед нами предмет одежды того же происхождения, что и туника, возможно, — это позднеимперская палла.

Завершая характеристику костюмов «покоренных варваров», представленных на медальоне из Затонья, можно прийти к выводу, что в их иконографии запечатлены два основных этнографических комплекса признаков — позднеимперский и восточный, который можно условно определить как «скифский». В связи с этим, нельзя согласиться с заключением В. Кондича о сугубо «германском» характере изученных костюмов [Ср.: Кондић, 1966, С. 49; Kondić, 1973, Р. 49].

Римская иконография древних германцев, иллюстрируемая изображениями западно- и центральноевропейских варваров на рельефах Трофея Траяна в Адамклинсе, а также колонны Марка Аврелия и арки Константина в Риме не имеет ничего общего с образами явно восточных варваров на медальоне из Затонья. Фактически последние представляют собой неких «скифов», хотя и облаченных в типично позднеимперские аристократические одежды, но имеющих также ряд выразительных этнографических черт — характерную прическу и поясную одежду у мужчины, головной убор — у женщины.

Очевидные этнографические различия *облика* западных и восточных варваров — германцев и скифо-сарматов, отраженные в римской иконографии 2–3 вв. по Р. Хр., могут быть прослежены также на монетах и медальонах 4 в. с триумфальными художественными композициями на реверсах (Рис. 2). Согласно выводам А. Кало Леви, композиция, где римский воин тащит за волосы варвара, впервые появилась на монетах Константина I и бытовала на номиналах Юлиана Отступника. Ее прототипами являлись серии монет Галлиена и его преемников (253–312 гг.), преимущественно

с изображениями богов, которые отличались от дериватов поры константиновской династии рядом существенных деталей [Calo Levi, 1952, С. 25–26, Pl. 10: 2, 3]. В один круг с этими памятниками могут быть также включены композиции на медальонах: Константа (тип Опочки-Киев)⁵, Констанция II из Верховни и, наконец, Валентиниана I из Затонья.

Последняя композиция является позднейшей в таком своеобразном типологическом ряду [Гороховский, Корнієнко, 1993, С. 131–132, 148, прим. 11, Рис. 1]. Среди других памятников изобразительного искусства римского времени имеются явные параллели нумизматическим триумфальным композициям [Calo Levi, 1952, Pl. XV; Чубова, 1970, С. 124, Илл. 67; а также описания: Скржинская, 1999, прим. 140].

При сравнении же образцов исследуемого материала между собой выясняется, что на номиналах Константина I (Рис. 2: 5) и медальонах Константа (Рис. 2: 4) представлены западные варвары (германцы), с обнаженным торсом или одетые в короткие подпоясанные туники со складками и узкие брюки, а на монетах Юлиана (Рис. 2: 2) и медальонах из Верховни (Рис. 2: 3) и Затонья (Рис. 2: 1) — восточные варвары (персы и скифо-сарматы)⁶.

Поскольку с точки зрения позднеантичной историко-литературной традиции готы относились к *восточным варварам, т.е. скифам*, то изображение готского «князя», покоренного римским императором, очевидно, соответствует принятым изобразительным канонам.

Учитывая проблематичность датировки медальона, вопрос об идентификации изображенного персонажа может ставиться по-разному. В первом случае, им мог являться вождь нескольких тысяч готов — союзников узурпатора Прокопия, захваченных в плен и обращенных в рабство после его казни [Курбатов, 1958, С. 18–25]. Во втором случае, фигура мужчины-варвара на медальоне из Затонья может персонифицировать визиготского вождя Атанариха — противника императора Валента в 367–369 гг. Тогда фигура женщины, вероятно, передает условный образ «покоренной» варварской страны — Скифии⁷.

⁵ См. примечание 1.

⁶ Изображения германцев и скифо-сарматов различаются даже по пропорциям тела. Первые — долихоморфные (с узким туловищем и длинными конечностями), вторые — брахиморфные (с широким туловищем и короткими конечностями). Сердечно благодарим антрополога к.и.н. Т.А.Рудич за консультацию по этому вопросу.

⁷ В связи с этим необходимо отметить, что в римской нумизматике 4 в. принято изображать страну восточных варваров — Сарматию в виде коленопреклоненной или сидящей женщины в длинном просторном платье с узкими рукавами, очень похожем на охарактеризованное выше. Наглядный пример — композиция на реверсе монеты Константина II (317–324 гг.) с легендой GAVDIUM ROMANORUM SARMATIA [ср.: Kent, Overbeck, Stylow, 1973, Tabl. 137, № 641R].

Литература

- Беляев Н.М., 1926. Украшения поздне-античной и ранне-византийской одежды // *Recueil d'études dédiées a la memoire de N. P. Kondakov. Archeologie. Historie de l'art. Etudes byzantines.* Prague.
- Бритова Н., 1956. Искусство Римской империи 3 и 4 вв. // *Всеобщая история искусств.* Т.1. Искусство древнего мира. Москва.
- Гороховський Є.Л., Корнієнко П.Л., 1993. Вбрання Констанція II на Верхівнянському медальйоні // *Археологія.* № 3.
- Клочко Л.С., 2006. Поясная одежда у населения Скифии // *Древности скифской эпохи.* Москва.
- Колпинский Ю.Д., Бритова Н.Н., 1982. Искусство этрусков и Древнего Рима // *Памятники мирового искусства.* Серия II. Вып. VII.
- Кондић В., 1966. Непознани златни медальон Валентинијана I // *Старинар.* XXVII.
- Курбатов Г.Л., 1958. Восстание Прокопия (365–366 гг.) // *Византийский временник.* Том XIV.
- Мозолевський Б.М., 1983. Скіфський степ. Київ.
- Полевой В.М., 1970. Искусство Греции. Москва.
- Ростовцев М., 1914. Античная декоративная живопись на юге России. Т.1. Санкт-Петербург.
- Скржинская М.В., 1998. Скифия глазами эллинов. Санкт-Петербург.
- Скржинская Е.Ч., 1999. Примечания // *Олимпиодор. История.* Санкт-Петербург.
- Соколов Г., 1971. Искусство Древнего Рима. Москва.
- Соколов Г.И., 1983. Римский скульптурный портрет III в. и художественная культура того времени. Москва.
- Чубова А.П., 1970. Искусство Европы в I–IV веков. Москва.
- Яценко С.О., 1993. Костюм вельможного варвара на медальйоні з Верхівні // *Археологія.* № 1.
- Яценко С.А., 2006. Костюм древней Евразии. Москва.
- Andrea B., 1977. *The Art of Rome.* New York.
- Antički portret u Jugoslavji, 1987. Novi Sad.
- Bastien P., 1993. *Le Buste Monétaire des Empereurs Romains.* P. I. Wetteren.
- Bursche A., 1998. *Złote medaliony rzymskie w Barbaricum. Symbolika prestiżu i władzy społeczeństw Barbarzyńskich u Schyłku Starożytności.* Warszawa.
- Calo Levi A., 1952. *Barbarians on Roman Imperial Coins and Sculpture* // *Numismatic notes and monographs.* No. 123.
- Dunbabin K. M. D., 1999. *Mosaics of the Greek and Roman world.* Cambridge.
- Florescu F.B., 1961. *Monumentul de la Adamclissi.* București.
- Junkelmann M., 1990. *Die Reiter Roms. Teil I: Reise, Jagd, Triumph und Circusrennen* // *Kulturgeschichte der Antiken Welt.* Band 45.
- Kent J. P. C., Overbeck B., Stylow A.U., 1973. *Die Römische Münze.* München.
- Kondić V., 1973. *Two Recent Acquisitions in Belgrad Museums* // *The Journal of Roman Studies.* Vol. LXIII.
- Kondić V., 1980. *Rimske provincije na tlu Jugoslavije* // *Kanlif B. Rimsko Carstvo. Narodi I Civilizacija.* Beograd.
- Lenski N. E., 2002. *Failure of Empire: Valens and the Roman State in the Fourth Century* A. D. Berkeley.
- Pearce G. W. E., 1951. *Valentinian I — Theodosius I* // *The Roman Imperial Coinage.* Vol. IX.
- Rostovtzeff M., 1938. *Dura-Europos and its art.* Oxford.
- Schmidt-Colinet A., 1995. *Palmyra. Kulturbegegnung im Grenzbereich* // *Antike Welt.* 26.

Сведения об авторах

Гороховский Евгений Леонардович — Киев, кандидат исторических наук.

E-mail: eleon_gor@mail.ru

Гопкало Оксана Викторовна — Киев, кандидат исторических наук, старший научный сотрудник Института археологии Национальной академии наук Украины.

E-mail: hopkalo@rambler.ru

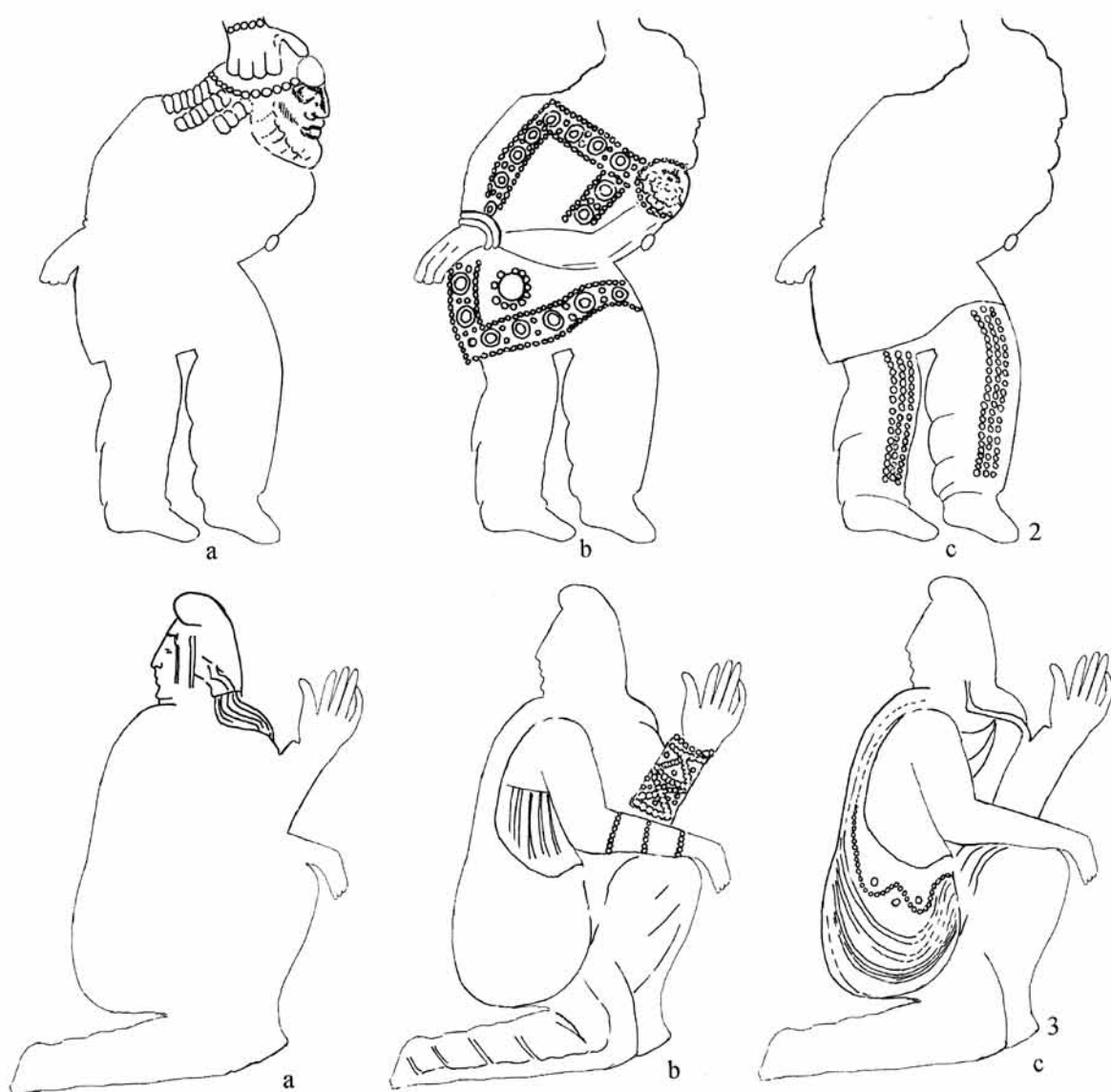

Рис. 1. Медальон из Затонья.

1 — а — аверс; б — реверс; 2 — прорисовки костюма мужчины: а — прическа и диадема; б — туника-парагауда; с — штаны; 3 — прорисовки костюма женщины: а — головной убор и прическа; б — туника; с — плащ.

Рис. 2. Схемы разновидностей триумфальной композиции с «покоренным варваром» на медальонах и монетах.

1 — Валентиниана I (366 или 369); 2 — Юлиана II (361–363); 3 — Констанция II (338 или 358); 4 — Константа (338 или 342); 5 — Константина I (336/7) (по: Гороховський, Корнієнко, 1993, Рис.1; 1–5 — прорисовки П. Л. Корниенко, 3 — с уточнениями).

a

b

1

2

Рис. 3. Монета Прокопия, его портрет (RIC, IX, 2a).

Рис. 4. Туники-парагауды на римских императорах.

1 — серебряное блюдо из Керчи; 2 — золотой медальон Констанция II (357–361 гг.) (по: Гороховский, Корниенко, 1993, Рис.2: 2, 6; прорисовки П. Л. Корниенко).

1

2

3

Рис. 5. Туники-парагауды на персонажах мозаичных картин из виллы Казале у г. Пьяцца Армерина (Сицилия) (по: Колпинский, Бритова, 1982; Соколов, 1983, Илл. 28; Junkelmann M., 1990, Abb. 122–125, 162–164, 166; Dunbabin, 1999).

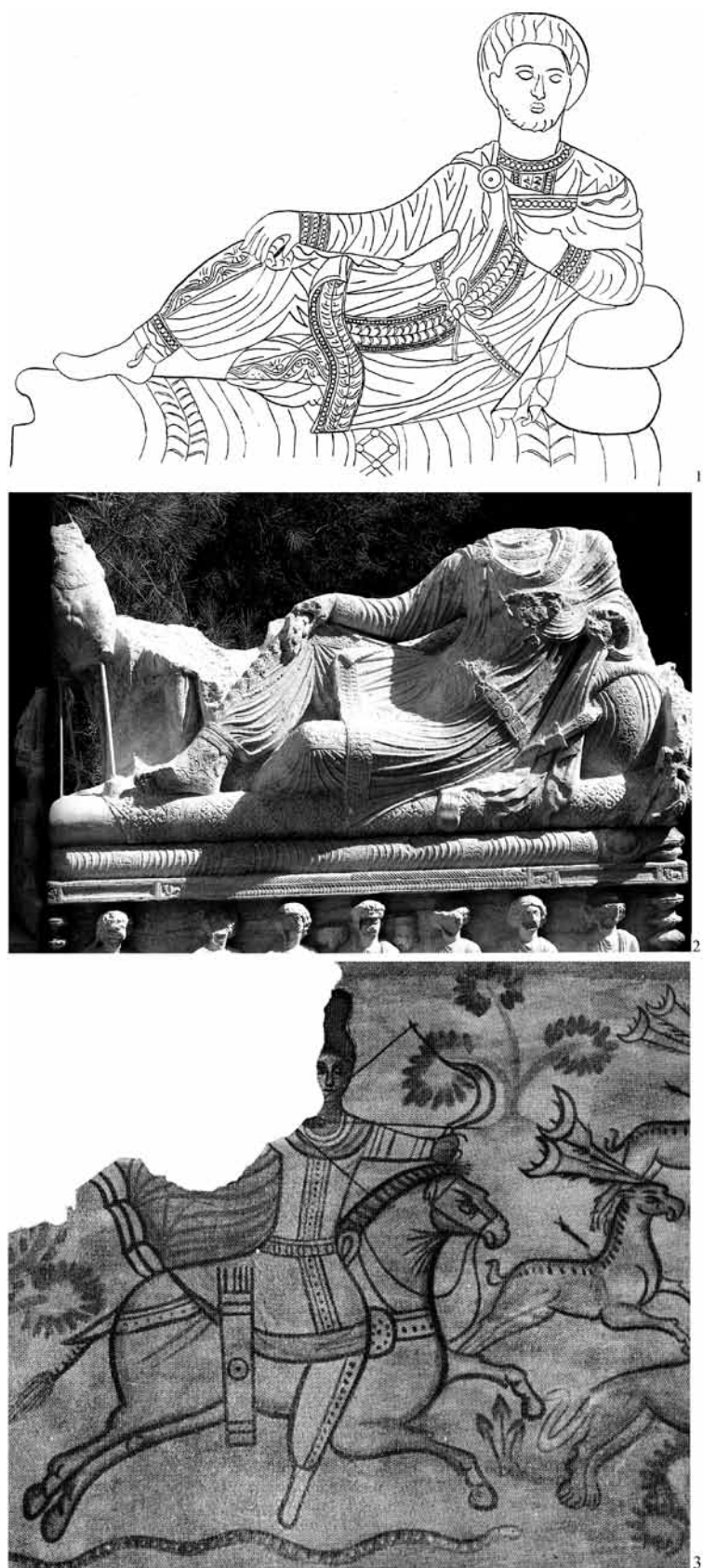

Рис. 6. Аналогии поясной одежде «покоренного варвара» с медальона из Затонья.

Пальмира: 1 — погребальный рельеф, Лувр (по: Беляев, 1926, рис.5); 2 — саркофаг (по: Schmidt-Colinet, 1995, abb. 48, 50). Дюра-Европос; 3 — фреска со сценой охоты Митры на южной стене Митреума (по: Rostovtzeff, 1938, pl. XVIII, I).

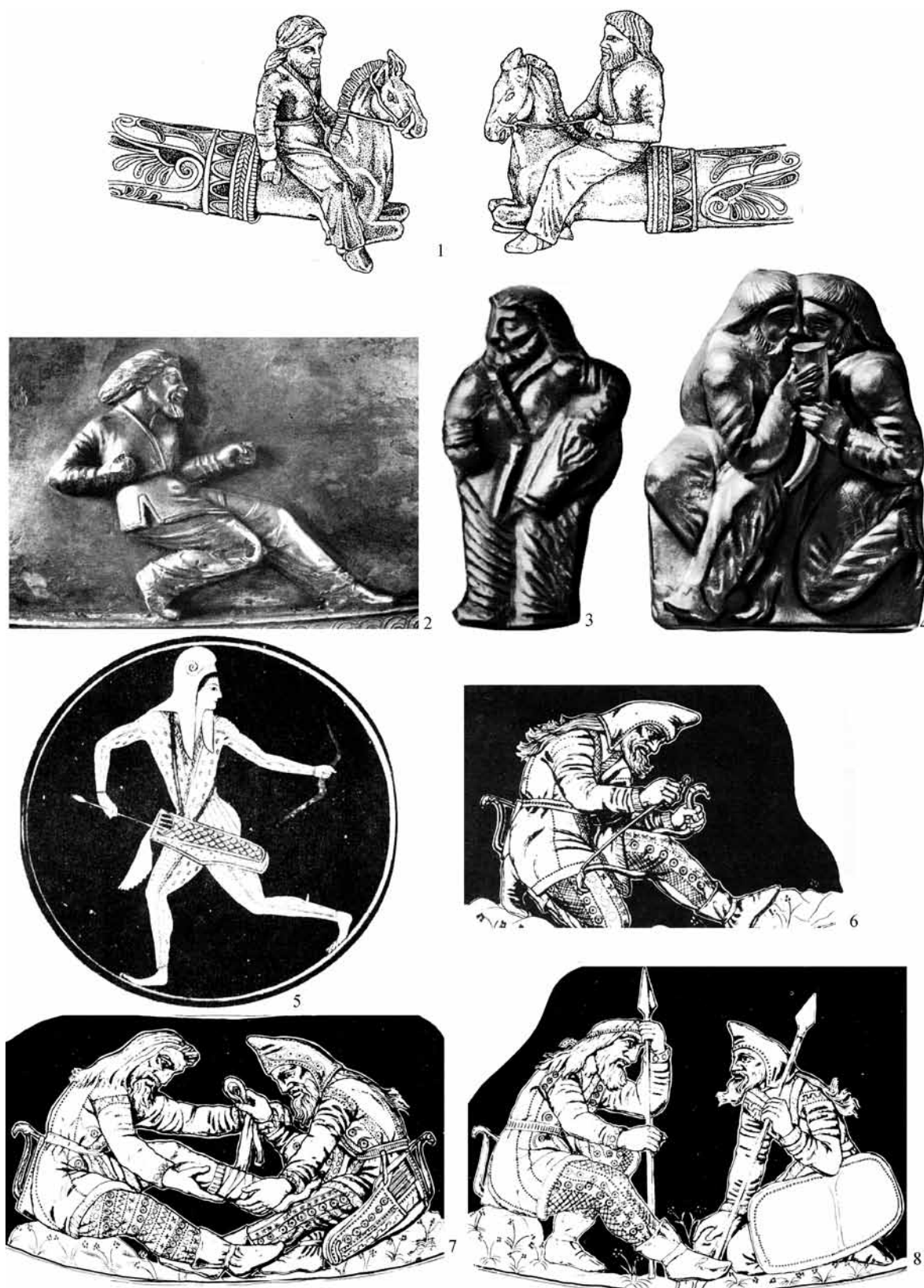

Рис. 7. Одежда скифов по произведениям греко-скифской торевтики и аттической вазописи.

1 — оконцовки шейной гривны из Куль-Обы (по: Клочко, 2006, рис.4: 1); 2 — изображения на Чертомлыцкой вазе (по: Яценко, 2006, рис.32); 3, 4 — пластинки убора из Куль-Обы (по: Мозолевский, 1983, ил. 47, 49); 5 — амазонка в скифском костюме на краснофигурной тарелке с росписью Эпиктета из Британского музея (по: Скржинская, 1998, рис.25); 6–8 — по рельефам кубка из Куль-Обы (прорисовки П. Л. Корниенко).

О статусе росомонов Иордана [Get., 129]

*The article is an in-depth study of the term **rosomoni** mentioned in the work of the Gothic historian Jordan (Get. 129). Basing on comprehensive historiographical analysis of the Russian and foreign literatures, the author comes to the conclusion about inconsistency of all the previously proposed “ethnic” interpretations of the term **rosomoni** (Iranian, Slavic, Germanic, etc.). A radical change in the direction of the research is proposed — i. e., abandoning explicit or implicit ethnocentrism in solving the mentioned problem. For the first time the author turns attention to the fact that the vocabulary of the Ulfila’s Gothic Bible (4th century AD) knows not only **manna** — **a man**, but also **rohsns** = Greek οἶκος (**a court**). It is important that it was used by Ostrogoths, too, since a derivative word ***razna** remained in the language of Crimean Goths until the late Middle Ages. Therefore, **rohsomannas** — **rosomoni** in Gothic may mean something like **a court man**, i. e. **courtier**. In this case, the insidious **rosomoni** mentioned by Jordan were nothing more than the courtiers, king Hermanarich’s servants, and not some tribe (ethos) conquered by him and searched unsuccessfully by historians and archeologists for such a long time.*

В повествовании о падении остроготской державы Эрманариха Иордан немало внимания уделил так называемому заговору росомонов [Get., 129]. Иордан, гот по происхождению [Get., 316], дает им сжатую, но крайне негативную характеристику — *Rosomonorum gens infida* («коварный род росомонов»). Братья-росомоны, Сар и Амий, отомстили Эрманариху за смерть своей сестры Сунильды, подвергнутой страшной казни за побег от мужа — по приказу короля ее разорвали дикие кони. Они поразили Эрманариха в бок мечом. Из-за нанесенной раны он «*влачил жизнь больного*». Узнав об этом недуге, король гуннов Баламбер двинулся войной на остроготов. В результате страдающий от раны и одряхлевший Эрманарих, скончался на сто десятом году жизни [Get., 130]. Вместе с ним рухнула и его держава.

Итак, помимо внешнего врага — гуннов, Иордан назвал конкретных виновников гибели короля среди «своих» — росомонов, положивших начало великим бедствиям его предков-готов. По мнению большинства современных историков, это событие произошло в 375 или 376 г.

Среди исследователей практически нет расхождений в вопросе об источнике сведений Иордана (или его предшественника Аблавия) о мести росомонов и гибели Эрманари-

ха [Вольфрам, 2003, С. 58–59, Щукин, 2005, С. 225]. В качестве такового они единодушно указывают на устно передаваемое героическое сказание. Но, не смотря на явно эпическую оболочку, в рассказе Иордана еще узнаваемы некоторые исторические факты (гуннское нашествие, измена в окружении короля из-за его самоуправства, сам образ одряхлевшего правителя и др.). Однако под пером Иордана они уже прочно спаялись с чисто эпическим вымыслом.

Иордан изложил историю гибели Эрманариха спустя почти 200 лет после описанных им событий. Здесь в «Гетике» в первый и в последний раз встречается название загадочного «рода росомонов». Как известно, их имя больше не упоминается ни в одном из известных исторических источников. В рукописях сочинения Иордана оно чаще всего читается как *rosomonorum gens* (Gen. pl. от *rosomoni*). Рукопись «Гетики» Hs.V дает *rosomonarum*, а рукопись Z *rosimanorum*. Один раз встречающаяся форма *rosomorum* в Hs.L. вне сомнения является результатом ошибки переписчика [Neumann, 2003, S. 353]. Следует напомнить, что Иордан именует росомонов *gens* — в поздней латыни слову весь многозначному. В зависимости от контекста оно могло означать и «народ», и «племя», и «род», и «категорию». В интересующем нас месте *Rosomonorum gens*, скорее всего, употребляется в третьем, родо-

вом значении [Анфертьев, 1991, С. 103, 155]. Суммируя мнения германских исследователей, Х. Кастрициус допускает, что за словосочетанием *gens Rosomunorum* мог скрываться и народ, и народность, и воинский союз, и знатный род [Castritius, 2003, S. 356].

Помимо самого названия «росомоны» историком приведены три имени представителей этого рода: Сунильды (*Sunilda*), Сара (*Sarus*) и Аммия (*Ammius*) — основных персонажей сказания о смерти Эрманриха. Упоминается и муж Сунильды — то ли сам король Эрманарих, то ли ее муж, изменивший королю, то ли муж, ставший жертвой супружеской неверности. К сожалению, Иордан не называет ни его имени, ни его этнической принадлежности. Кроме вышеназванных сведений в распоряжении исследователей нет каких-либо других независимых данных, которые послужили бы ключом к раскрытию проблемы росомонов. Как представляется, она имеет две стороны:

1) филологическую (происхождение и значение имени «росомоны»);

2) историческую (этническая, социальная или иная принадлежность росомонов).

В отличие от историков лингвисты, исследовавшие происхождение термина и значение имени росомонов, стремятся оперировать конкретными языковыми фактами, а не общеисторическими аргументами. Название росомонов — явно сложносоставное. У исследователей, принадлежащих к различным национальным школам и научным направлениям не вызывает сомнений понимание второй его части — *moni*, поскольку она входит в состав ряда известных древнегерманских этнонимов (ср.: «*markomanni*», «*alamanni*», «*nordmani*»). Хорошо известно, что в германском именослове в социальном плане весьма часты компоненты «манн» (муж, человек). В готском языке он имел форму *tanpa*. Эту часть имени росомонов можно однозначно прочесть как «мужи», «люди». Тогда это имя значит что-то вроде «люди рос» по аналогии, например, с норманнами — «людьми севера».

Однако камнем преткновения является первая часть «*ros-*», явно указывающая на принадлежность этих «мужей» к чему-то или к кому-то. По поводу значения этого слова в литературе можно найти целый спектр гипотез

от в той или иной степени научно аргументированных до сугубо дилетантских. В работах историков и лингвистов наблюдается удивительный разнобой в понимании имени росомонов, заставляющий еще раз вспомнить известную истину — число этимологий обратно пропорционально степени их достоверности. В этническом плане в росомонах предлагали видеть иранцев-роксолан (иногда просто алан), антов, русов-славян, германцев: готов, герулов, ругов, бургундов и др. [Буданова, 1999, С. 167–168]. Однако нужно признать, что более чем столетнее исследование этнонима росомонов не привело к сколь-нибудь однозначному заключению о его значении и тем более о происхождении. Для нашей темы особенного внимания заслуживают точка зрения Карла Мюлленгофа, которую разделял и Теодор Моммзен. Они считали «коварное племя росомонов» эпическим именем: «*nomen epicum... et haud dubie mythicum negue historikum*» [Iordanis Romana et Getica, 1882, S. 164]. Вслед за ними Отто Иричек [Jiriczek, 1898, S. 61] и крупнейший исследователь истории древних германцев Людвиг Шмидт [Schmidt, 1969, S. 241] полагали, что росомоны, неизвестные ни одному из авторов, кроме Иордана, существовали лишь в эпосе.

Историки пытались искать росомонов в различных регионах Восточной Европы. Сторонники их славянской (антской) принадлежности обычно локализуют это племя в ареале черняховской культуры, к северу от территории, занятой остроготами Эрманариха, то есть в Среднем Поднепровье или Надпорожье [Рыбаков, 1987, С. 38–39. Рис. 3]. Р. А. Агеева предполагает обитание росомонов в междуречье Днепра и Дона [Агеева, 1990, С. 133]. Сторонники иранской этнической принадлежности росомонов чаще всего сдвигают их на восток, в Приазовье и Прикубанье [Кузьмин, 2003, С. 267]. Некоторые исследователи допускают, что росомоны могли обитать где-то по соседству с гуннами, ближе к Танаису-Дону и поэтому имели с ними, в отличие от готов «сепаратные» союзнические отношения. Однако следует заметить, что в тексте сочинения Иордана не содержится каких-либо указаний для сколь-нибудь определенной локализации росомонов. Несомненно лишь одно — братья-росомоны в

самый драматический момент истории остроготов находились в окружении короля, что и позволило им, судя по всему, беспрепятственно совершить нападение на Эрманариха.

В науке ценятся гипотезы, позволяющие открывать новые факты, идеи, смыслы, которые подтверждаются независимыми, подчас неожиданными сведениями. Они призваны связать в единое непротиворечивое целое свидетельства самого разного рода. Мы предлагаем весьма радикально изменить направление исследования проблемы росомонов и, прежде всего, отказаться от явного или скрытого этноцентризма в подходе к ней, тем более что этнических гипотез было высказано предостаточно. Нам представляется исключительно важным то обстоятельство, что имени росомонов нет ни в одном из двух перечней покоренных Эрманарихом племен: пространном — так называемые «северные народы» [Get., 116] и кратком — герулы, венеды, эстии [Get., 117–120]. Исчезло оно и из раннесредневековых саг. Поэтому любопытно посмотреть, кем оно было заменено. Если в списке подданных короля Эрманариха росомоны не значатся, как впрочем, не называется место их обитания, то, может быть, и искать их надо в иной, совсем не в этнической плоскости. Давно установлено, что Иордан или автор, которому принадлежит основное оформление текста о росомонах, не всегда хорошо понимал то, о чем пишет. Это обстоятельство постоянно следует иметь в виду, обращаясь к «Гетике» Иордана как основному историческому источнику по интересующей нас теме.

Другой важный аспект состоит в том, что сюжет о росомонах может быть существенно прояснен в свете более поздней германской эпической традиции. В ней Эрманариху также противостоят Сванхильд, ее родные братья Сёрли (Сар) и Хамдир (Аммий), а также их сводный брат Эрп, отсутствующий в рассказе Иордана. Немалый гносеологический потенциал раннесредневековых саг как исторических источников по указанной проблеме нами проанализирован в другой работе [Зиньковская, 2008a].

Историографический анализ проблемы показал, что росомоны — племя, весьма дискуSSIONное в этническом отношении. Однако

сопоставление степени аргументированности «роксоланской» (иранской), «росской» (славянской) и «германской» (готской, герульской, ругской, бургундской) гипотез, убеждает, что продуктивнее всего исследование проблемы росомонов можно вести на древнегерманской почве [Зиньковская, 2008б, С. 23–27]. Название их рода, скорее всего, отражает один из древнегерманских способов образования этнонимов. Сунильда и ее братья, носят имена, свойственные германцам. В отношении Сунильды это бесспорно. Оно точно соответствует готской форме **sônahildi* и действительно этимологически связано с германским словом, обозначающим лебедя. Напомним, что такое же имя носила жена короля Одоакра из германского племени скиров правившего остатками Западной Римской империи столетием позже Эрманариха. Позднее имя Сванхильда было очень популярно у германских народов раннего Средневековья.

Имя Сар пытались этимологизировать из разных языков, в том числе из иранского **sar* — «голова», «глава» [Карсанов, 1989] и фракийского со ссылкой на название поселения Сар в нижнем течении Борисфена у Ptol., III. 5. 28. В то же время, хорошо известно, что имя *Sarus* носил знатный вестгот, неоднократно упоминавшийся в римских источниках после 400 г. [Olimp., frg. 3; Zosim., V. 34. 1, 36. 2; Sozom., IX. 3]. Среди варваров и римлян он был широко известной личностью благодаря своей силе, ловкости, тяге к приключениям и героическим поступкам. Этот «исторический» Сар долго враждовал с правящим королевским родом и, в конце концов, был убит будущим вестготским королем Атаульфом [Seeck, 1921, Coll. 55].

Имя *Ammius* (гот. **Nama-þius*), по мнению германских ученых, восходит к общегерманской форме **Nama-þegwaz*. Предлагаемый германистами перевод готского имени *Ammius* как «оболочка слуга», на первый взгляд, не очень вразумителен [Solmsen, 1922, S. 117]. Однако, как мы увидим ниже, в свете более поздней эпической традиции «говорящее» имя Аммия не лишено определенного смысла. В дальнейшем это имя получило развитие в древнеисландском (эддическом) в форме *Hamðir*, а в древневерхненемецком в форме *Hamadeo*.

Как бы то ни было, включение Сунильды, Сара и Аммия в германскую эпическую традицию показывает, что для готов — современников Иордана и германцев последующих поколений они были «своими» [Gschwantler, 1971, S. 12, 114.] По поводу последнего допущения, все же следует сделать оговорку — сами по себе имена, конечно, не определяли этническую принадлежность их носителей, тем более в эпоху Великого переселения народов. Это хорошо понимал уже Иордан, обративший внимание на широко распространенное в то время явление заимствования сарматами имен германских, а готами — гуннских [Get., 58–59]. Для решения проблемы росомонов более существенным представляется другое.

Судя по древнорвежской «Песне Хамдира» (Hamðismál) и знаменитому изображению, высеченному на готландском камне Ардре VIII., героическая песнь о гибели Эрманариха-Йормунрека около 800 г. была известна в Восточной Скандинавии. Причем, в этой саге Сванхильда (Svanhild) уже становится женой короля, которую он приказал из-за супружеской измены растоптать конями. В свою очередь, мстя за эту расправу, на Йормунрека во время сна совершили покушение братья Сванхильды, Хамдир и Сёрли (Ammius и Sagus Иордана). Они отрубили спящему королю руки и ноги, но не успели отсечь голову. Пришедший в себя раненый Йормунрек приказывает своим воинам забросать братьев камнями. Здесь следует напомнить, что побитие камнями — ритуальный способ казни у готов. Людвиг Бюиссон полагает, что именно эта ключевая сцена убийства Йормунрека высечена в верхней части знаменитого надгробного камня из Ардре VIII [Buisson, 1976, S. 108–112. Taf. 4]. На нем слева изображена фигура мужчины с поднятым мечом, рядом фигура мужчины, лежащего на полу, и над ним справа стоящие фигуры двух мужчин и одной женщины (в трактовке Л. Бюиссона — соответственно Хамдира, Сёрли и Сванхильды).

В свете скандинавской эпической традиции возможна и несколько иная интерпретация изображения на камне из Ардре VIII. В «Песни о Хервёре» («Hervarar saga», 7) — одной из так называемых «саг древних веков» — главным персонажем является король Эрманарих

(Heidrek — Хейдрек). Еще в юности он убивает своего брата и за это отправляется отцом в изгнание на чужбину. Хейдрек уходит на восток, вначале в Гардарики, далее в «Страну гуннов», пока, наконец, не становится королем Рейдготланда — в сагах название эпической прародины готов [Мельникова, 1990, С. 264–277]. Вначале он проявляет себя как мудрый мирный король страны хрейдготов-грейтунгов. Однако в конце жизни Хейдрек вступает в спор с Одином и, не сумев отгадать его загадку (Heidreks gatur), поднимает меч против бога. И из-за этого неверные слуги, *придворные* убивают своего короля [Die Heidreksrätzel, 1932, S. 165]. По упомянутым в саге топонимам и этнонимам, изложенный выше рассказ считается очень ранним, восходящим к готскому сказанию.

На наш взгляд, именно этот сюжет дает ключ к иной интерпретации изображения на камне Ардре VIII с сюжетом на тему гибели Эрманариха-Хейдрека, нежели у Л. Бюиссона. Дело в том, что фигура мужчины слева, поднявшего к небу меч, явно отделена от основной сцены убийства короля. Поэтому можно предположить, что мужская фигура с мечом — это сам Хейдрек-Эрманарих, посмеявшийся поднять оружие на бога Одина, лежащая мужская фигура — тот же Хейдрек, но уже убитый придворными, справа его протагонисты — Хамдир, Сёрли и Сванхильда.

Кажется, именно этот раннесредневековый эпический сюжет вместе с изображением на камне Ардре VIII может пролить свет на вопрос, откуда в более раннем рассказе Иордана взялись загадочные росомоны. Дело в том, что в лексиконе готской Библии, записанной Ульфилой в IV в., есть не только слово *tan-na* — «муж», но и слово *rohsns* = др.гр.οἶκος — «двор» [Streitberg, 1919, S. 90, 112]. Достоверно известно, что последнее употреблялось и остроготами, так как производное от него слово **razna* сохранялось в языке крымских готов вплоть до позднего Средневековья [Топоров, 1983, С. 239]. Если это так, то получается, что *rohsomannas* → *rosomoni* по-готски могло означать что-то вроде «люди двора», то есть «придворные». В таком случае коварные братья-росомоны Сар и Аммиус — это лишь придворные, слуги из окружения Эрманариха, а не особое, покоренное им племя (этнос), ко-

торое так долго и безуспешно искали историки и археологи. Во всяком случае, таковыми они стали в германском эпической памяти эпохи Великого переселения народов. В этом контексте получает логическое объяснение и странное, на первый взгляд, имя одного из росомонов — Амми, включавшее древнюю основу со значением «слуга».

Представляется, что предложенный выше подход проливает свет на событие, послужив-

шее прелюдией к гибели остроготского королевства Эрманиха — это был заговор среди ближайших приближенных остроготского короля. Он же снимает целый ряд неразрешенных вопросов не только в истории готов в Северном Причерноморье, но и в предистории Древней Руси. Во всяком случае, кажется, ее истоки следует искать, не привлекая проанализированное выше свидетельство Иордана о заговорщиках-росомонах.

Литература

- Агеева Р.А., 1990. Страны и народы: происхождение названий. Москва.
- Анфертьев А.Н., 1991. Иордан // Свод древнейших известий о славянах. Т. 1. Москва.
- Буданова В.П., 1990. Готы в эпоху великого переселения народов. Москва.
- Вольфрам Х., 2003. Готы. Санкт-Петербург.
- Зиньковская И.В., 2008а. Готский король Эрманарих (от исторической личности к эпическому образу) // Вестник Белгородского государственного университета. № 2.
- Зиньковская И.В., 2008б. К вопросу о росомонах Иордана (в свете древнегерманской эпической традиции) // История общественного сознания: становление и эволюция. Воронеж.
- Карсанов А. Н., 1989. Об этнической принадлежности росомонов // Имя — этнос — история. Москва.
- Кузьмин А.Г., 2003. Начало Руси. Москва.
- Мельникова Е. А., 1990. Древнегерманская эпическая топонимия в скандинавской литературе XII–XIV вв. (к истории топонима *Reiðgotaland*) // Скандинавские языки. Структурно-функциональные аспекты. Вып. 2. Москва.
- Рыбаков Б.А., 1987. Язычество Древней Руси. Москва.
- Топоров В.Н., 1983. Древние германцы в Причерноморье: результаты и перспективы // Балто-славянские исследования 1982. Москва.
- Щукин М.Б., 2005. Готский путь. Санкт-Петербург.
- Buisson L., 1976. Der Bildstein Ardre VIII auf Gotland. Göttermýthen, Helden-sagen und Jenseitsglaube der Germanen im 8. Jh n. Chr. Göttingen.
- Castritius H., 2003. Rosomonen // RGA. Bd. 23.
- Gschwantler O., 1971. Zum Namen der Rosomonen und an. Jonakr // Die Sprache. № 17.
- Heidreksrätzel, 1932. Die Heidreksrätzel // Thule. Bd. II.
- Jiriczek O.L., 1898. Deutsche Heldensagen. Bd. 1. Strassburg.
- Neumann G., 2003. Rosomonen. § 1. Der Name // RGA. Bd. 25.
- Iordanis Romana et Getica, 1882. Hrsg. von Th.Mommsen // MGN. AA 5, 1.
- Schmidt L., 1969. Geschichte der deutschen Stämme bis zum Ausgang der Völkerwanderung. Ostgermanen. Bd. 1. München.
- Seeck O., 1921. Sarus // PW RE. Hbd. 3.
- Solmsen F., 1922. Indogermanische Eigennamen als Spiegel der Kulturgeschichte. Heidelberg.
- Streitberg W., 1919. Die Gotische Bibel. Heidelberg.

Список сокращений

MGH — Monumenta Germaniae Historica. Berlin.

PW RE — Pauli's-Wissowa Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft. Stuttgart.

RGA — Reallexikon der germanischen Altertumskunde. Berlin-New York

Сведения об авторе

Зиньковская Ирина Владимировна — Воронеж, кандидат исторических наук, доцент кафедры истории средних веков и зарубежных славянских народов Воронежского государственного университета.

E-mail: medieval@hist.vsu.ru

Античні центри Північного Надчорномор'я та «готські» війни (історіографічний огляд)

The article is dedicated to study of the contacts between the ancient Greek centers of Northern Black Sea region and barbarians during the Gothic Wars in 232–270. Among the problems researched are definition of the level of social and political development of the barbarians at that time; a residence period and evacuations of Roman settlements from the Northern Black Sea region territory; the time of the barbarian coalitions participants' arrival; the exact character of the relationships between the barbarians and antique population as well as the destiny of the antique centers during Gothic Wars; the problems of organization and realization of the barbarians' marine campaigns.*

Дослідження, пов'язані з питаннями „готських” війн та античних центрів Північного Надчорномор'я в історичній науці розпочалися ще в XIX ст. Однак самостійною темою для вивчення це явище у історіографії майже не набуло. Історичні події та процеси, пов'язані з „готськими” війнами висвітлюються, в основному, в загальному контексті античної історії чи історії варварського населення. Кількість робіт, присвячених „готським” війнам залишається обмеженою [Ременников, 1954].

Можна говорити про два підходи в реконструкції подій „готських” війн в регіоні. Для іноземної історичної науки характерним є переважання використання писемних джерел, їх дослідження та всебічний порівняльний і філологічний аналіз, на основі якого і реконструюються історичні події, пов'язані з „готськими” війнами. Використання археологічних джерел є порівняно нечастим явищем [Minns, 1913], а у деяких авторів, не викликає довіри [Мюссе, 2008, С. 15–16]. Вітчизняна історіографія для реконструкції цих історичних подій крім писемних джерел оперує значною кількістю археологічного, епіграфічного, нумізматичного матеріалу, стратиграфії, здобутих внаслідок широких археологічних досліджень.

Однак, до останніх десятиліть ця тема не набула самостійного вивчення і у вітчизняній історіографії. Зважаючи на актуальність її дослідження така ситуація може бути пояснена кількома чинниками. З одного боку, питання, пов'язані з „готськими” війнами та античними центрами знаходяться в сфері інтересів

античної археології, з іншого — дослідників варварського населення регіону. Відповідно, аналіз та інтерпретація здобутих археологічних матеріалів до недавнього часу відбувалася кожним з цих тематичних напрямків дещо відокремлено одне від одного, що, відповідно, могло призводити до різних, іноді протилежних чи не пов'язаних між собою висновків. Крім того, дослідження зазначених питань вказаними напрямками проводилося на відмінних засадах: в античній історіографії питання „готських” війн розглядається перш за все в контексті переходу до пізньоантичного періоду в історії центрів регіону та продовження існування традицій античної культури, для якої, в загальному, вплив цих подій мав негативний характер, і який акцентується традиційно ще давніми античними та середньовічними авторами [Буданова, 2000, С. 6–9]; інший напрямок базується на вивченні окремих археологічних культур варварського населення та виділенні в них відмінних етнічних складових, оцінки їх участі в „готських” війнах. Ці особливості в підходах є об'єктивними у випадку вивчення античного світу та варварського населення як самостійних культурних феноменів. Проте, у випадку часу „готських” війн, коли відбувалися активні етнічні процеси на варварських територіях та інтенсивні контакти з античним світом, таке відокремлення не є достатньо виправданим. Відповідно, на сьогодні відчувається брак саме „синтетичних” досліджень. В цьому розумінні важливими є вивчення хронології старожитностей першої полови-

ни I тис. н.е. Її дослідження дозволяє виділити речові комплекси, які стосуються міграцій варварського населення напередодні та під час „готських” війн [Godlowski, 1970; Гороховский, 1988]. Проте залишається відкритою значна кількість питань. Це пов'язано з відносно коротким часовим відтинком війн та порівняно довгим часом побутування більшості виділених речей-хроноіндикаторів. Виявлення більшості хроноіндикаторів на поховальних пам'ятках і побудова на їх базі загальної хронології має свої особливості, пов'язані з можливою асинхронністю її з хронологією поселенських пам'яток [Бажан, Ерёмченко, 1992]. Відповідно, для визначення внутрішньої хронології порівняно нетривалих у часі подій ця технологія має порівняно слабе застосування і має скоріше допоміжне значення.

Тема контактів з варварською периферією взагалі і „готських” війн, зокрема, стала важливою ще для античної історіографії. Серед писемних джерел для висвітлення теми найважливішими є твори Дексіпа, Зосима, Йордана, Марцелліна. Характерною рисою античних та середньовічних джерел є негативне ставлення до рухів варварського населення та нападів варварів на землі Римської імперії.

Проте, не зважаючи на постійне звернення до даної тематики, комплексної роботи, присвяченої античним центрам Північного Надчорномор'я та „готським” війнам на сьогодні не створено. Одночасно вказана тема так чи інакше висвітлюється в більшості робіт, присвячених пізньоантичному періоду історії античних центрів та варварському населенню Північного Надчорномор'я і Східної Європи. Вважається необхідним проводити історіографічний огляд в контексті окремих проблемних питань, які стосуються зазначеної теми і виникли в процесі суміжних до неї досліджень або постали незалежно. Серед них можна виділити наступні: визначення рівня суспільно-політичного розвитку варварського населення напередодні та на час „готських” війн; час перебування та виведення римських вексилляцій з території Північного Надчорномор'я і припинення безпосередньої римської присутності; час приходу до регіону учасників варварських коаліцій; характер стосунків між прийдшим варварським та

місцевим античним населенням та доля античних центрів під час „готських” війн; питання організації та проведення морських походів варварів; відносини між східними германцями та сармато-аланами на території Північного Надчорномор'я; виділення окремих хронологічних етапів „готських” війн на території регіону; проблема часу завершення „готських” війн.

Для визначення суспільно-політичного розвитку варварського населення важливими є результати археологічних досліджень на території Східної Європи, які тривають ще з XIX ст., що дозволило отримати значну кількість археологічних матеріалів. Виділяється також питання рівня суспільно-політичного розвитку східногерманських племен готів, які, на думку сучасних дослідників, очолювали рухи варварів в час „готських” війн [Буданова, 2001]. Практично всі етнічні варварські спільноти Східної Європи на час „готських” війн знаходяться на етапі воєнної демократії в своєму найактивнішому прояві, який, за допомогою етнографічних паралелей можна назвати „чіфдом”. Процес міграції племен на територію Південно-Східної Європи безпосередньо вплинув на розвиток ранньокласових відносин в середовищі варварського населення та формування нової політичної спільноти, що знайшла свій прояв у черняхівській археологічній культурі. Зазначене питання безпосередньо пов'язане і з питанням причин „готських” війн, які є важливими, проте практично не дослідженими. Причини суспільно-економічного характеру нападів варварів на провінції Римської імперії залишаються відкритими. Для історичних реконструкцій залишається лише одна можливість їх пояснення, запропонована ще античною історіографією — потреба варварів у грабунку. Проте, останній є наслідком внутрішніх змін варварського суспільства, які потребують всебічного дослідження. Можливим здається пов'язувати причини міграцій варварського населення з Півночі Європи варіативними кризовими явищами як природного, так і соціального характеру, що могли стати вагомими чинниками.

Проблема визначення хронологічних меж римської воєнної присутності під час „готських” війн вирішується сучасною історіографією

за допомогою аналізу епіграфічних та нумізматичних пам'яток, виявлених під час археологічних досліджень античних центрів регіону, а також за допомогою залучення писемних джерел та аналізу історичної ситуації.

Матеріали, які характеризують наявність римського гарнізону в Ольвії в цей період стають відомі ще з початку XX ст. До 249–250 рр. віднести перебування у місті римської залоги дозволила нещодавня знахідка фрагменту мармурової плитки з зображенням фракійського вершника та написом [Зубарь, Крапивина, 2004, С. 166–178]. Для Тіри перебування римських військ підтверджується перебудовою, що відбулася на місці приміщення вексилляції, яка відбулася не раніше 253 р. н.е., до цього часу розміщення римської залоги в місті вважається підтвердженням [Сон, 1993, С. 53].

Перебування та час виведення римських вексилляцій з території гірського та передгірського Криму є темою детальних досліджень в серії публікацій та монографій. На думку сучасних дослідників, римські загоны з ряду укріплених пунктів в Південно-Західному та Південному Криму були виведені не раніше другої чверті III ст. н.е. В головному центрі римської військової присутності — Херсонесі — римський гарнізон фіксується у 250 р. н.е. Час виводу римського гарнізону з цього античного центру визначається дослідниками в межах третьої чверті III ст. н.е., після приходу Требоніала Галла до влади [Зубарь, 2004, С. 131, 200].

Питання часу приходу варварських коаліцій до Північного Надчорномор'я та початок їх контактів з античними центрами регіону вирішується сучасною історіографією як у зв'язку з вирішенням попереднього, так і з археологічними матеріалами та писемними джерелами про початок морських походів. Аналіз останніх свідчить щодо просування учасників варварських коаліцій на територію регіону близько середини III ст. н.е. [Ременников, 1954; Буданова, 2001]. Аналіз археологічних джерел дозволяє дещо відкоригувати інформацію писемних джерел. Цьому сприяли активні дослідження могильників та поселенських пам'яток варварського населення на території гірського та передгірського Криму, Нижнього Дону та Північно-Західного Надчорномор'я,

які тривають ще з першої третини XX ст. Запропоновано перенести датування часу приходу нових груп варварського населення до регіону на другу чверть III ст. н.е. [Зубарь, 2004, С. 196–197]. Виявлено етап мирного співіснування прийшлого і місцевого варварського населення [Храпунов, 2004, С. 141].

Дослідження характеру стосунків прийшлого варварського та місцевого античного населення, частка останнього під час „готських” війн є теж важливою історіографічною проблемою. Для кожного з трьох районів існує окрема відповідь на це питання. Тіра та Ольвія після виведення римських вексилляцій захоплені варварами, після чого, не пізніше 269–270 рр. відбувається їх руйнування [Ременников, 1954, С. 127, 144–145]. Можливо, що ресурси центрів після їх захоплення варварами були використані останніми під час підготовки та проведення морських експедицій [Сон, 1993, С. 55]. Не можна виключати продовження існування цих центрів вже під егідою варварів принаймні до походу 269–270 рр.

Херсонес продовжує зберігати незалежність, а варвари оселяються на території римських укріплених пунктів та окрузі міста. Це знаходить пояснення у стосунках союзницького типу між римською та херсонеською адміністрацією з варварами. Це пояснення є сьогодні найбільш вірогідним. Не виключено що в час „готських” війн було закладено базу для стосунків з варварами, які отримали своє подальше оформлення вже в IV ст. н.е. в інституті федератів [Зубарь, 2004, С. 202–204].

Контакти Боспорського царства з варварами розпочинаються раніше, що може пояснюватися як географічним розташуванням держави, що опинилася на шляху двох напрямків міграції варварів: з території Передкавказзя сармат-алан, з північного заходу — східногерманських племен; відсутністю римських військ на території країни і кризовими явищами в її економіці та потребами варварських коаліцій у створенні постійної бази для морських експедицій до малоазійських провінцій. Контакти з варварами розпочинаються ще наприкінці 30-х рр. III ст. розгромом Горгіппії. В контексті даного питання знаходиться також проблема співправління царя Фарсанза з Рескупорідом IV. Традиційною стала точка зору про те, що Фарсанз був

узурпатором влади, якого підтримували варвари, на користь чого використовувалися туманні свідчення Зосима про припинення законної влади на Боспорі. Не вирішеним залишається і загалом питання про стосунки між Боспором та варварами в 50 — 60 рр. III ст.: чи було це безкомпромісне протистояння, чи між ними мало місце співробітництво.

Питання організації та проведення морських експедицій варварських коаліцій є також важливим. Початок морських походів дозволяє також розділити „готські” війни на два хронологічні етапи. Відомо два райони організації морських походів варварів: гирло Тірасу та територія Боспорського царства. Про участь варварів, які оселяються в Криму в морських походах зараз не має свідчень. Однією з головних цілей, яку переслідували варвари, займаючи зазначені райони була організація морських походів. Відбувається спроба виявлення суспільно-політичної та етнічної належності організаторів цих експедицій з території Боспорського царства, автори якої, однак, не оперуючи ніякими новими матеріалами, пропонують гіпотезу про існування піратського об'єднання кельтського походження на Дунаї, яке після початку „готських” війн отримує внаслідок міграції можливості для нападів на провінції Риму на території Малої Азії [Зубарев, Ярцев, 2008, С. 122]. При цьому ніяких прямих і навіть вірогідних опосередкованих свідчень на користь своєї гіпотези автори не наводять, пояснюючи її загальним відомим кельтським культурним впливом. Звичайно, культурний вплив латенської культури на інші варварські культури Східної Європи мав місце, проте на територіях, набагато ближче розташованих до Дунаю: між Дністром та Дніпром навіть для перших ст. н.е. не виявлено широких та тривалих контактів між місцевим населенням та кельтами [Максимов, 1999, С. 143–150]. Культурний вплив кельтів загалом мав на культуру варварського населення Європи важливий вплив, проте на час „готських” війн в континентальній її частини цього народу під впливом завоювань, романізації та германізації вже не було [Щукин, 2005, С. 167]. А існування такого потужного піратського об'єднання на Нижньому Дунаї в перших ст. н.е., про яке говорять автори [Зубарев, Ярцев, 2008, С. 122],

за умови гегемонії Риму на морі в цей час здається просто неможливим. Тому на основі існуючих зараз писемних та археологічних джерел підстав для зазначеного твердження поки що не існує.

Питання стосунків між східними германцями та сармато-аланами під час „готських” війн стало актуальним порівняно недавно, що пов'язано з дослідженнями пам'яток на території Криму і виявлення спільного проживання цих етнічних елементів [Колтухов, Юрочкин, 2004, С. 161–186]. Розуміння різнобічних контактів між сармато-аланським та східними германцями в III ст. н.е. на території Таврики та Північного Надчорномор'я було висловлене ще М. І. Ростовцевим [Ростовцев, 1993, С. 94], хоча, реального уявлення про суспільно-політичні засади цього об'єднання ми не маємо. В. М. Зубарем запропоновано назвати це об'єднання конфедерацією гото-аланських землеробських общин з незалежним самоуправлінням [Зубарь, 2004, С. 206, 208–209].

Підтверджує можливість контактів такого характеру між сарматами та східними германцями і ґрунтовні дослідження найбільшої культурної спільноти Східної Європи III–IV ст. н.е. — черняхівської культури, яка включала до свого складу як сарматів, так і східних германців. Контакти сарматів з германськими племенами на думку дослідників, були на час „готських” війн вже досить традиційними [Kokowski, 2003]. Їх активізація почалася ще в II ст. н.е. у зв'язку з Маркоманськими війнами. Висловлена думка про синтез культури готів та сармато-аланів [Яценко, 1994, С. 27].

Питання часу завершення „готських” війн є не менш важливим. Із закінченням „готських” війн дослідники пов'язують зміни в історії центрів Північно-Західного Надчорномор'я — Тіри та Ольвії, а також стабілізацію положення на Боспорі. На цю проблему може бути дві точки зору: кінець „готських” війн можна пов'язувати з походом 269–270 рр., після якого напади варварів пішли на спад; за верхню дату „готських” війн можна вважати і похід варварів з території Боспору в 275–276 рр. [Щукин, 2005, С. 151]. А. М. Ременніков запропонував останній етап війн датувати 270 — 290 рр. н.е. [Ременников, 1954, с.145]. Похід 269–270 рр. став найбільшим з нападів варварів Північного

Надчорномор'я на території Римської імперії за кількістю учасників та територією охоплення. Успіх імперії у відбитті нападу та знищення більшості нападників, збило напругу на кордоні і припинило на якийсь час варварську агресію. З іншого боку для Боспорського царства безпосередні контакти з коаліціями тривають до часу походу 275–276 рр. Варвари були розбиті і тут, але залишається питання щодо самої мети їх походу: цілком можливо що експедиція розпочиналася не з грабіжницькою метою, а як союзницька акція по відношенню до імперії [Буданова, 2001, С. 128]. Якщо це так, то похід до „готських” війн має опосередковане відношення, і принципово різниться від попе-

редніх походів. Напади варварів на землі імперії, які відбуваються після походу 269–270 рр. здається логічним вважати ремінісценціями „готських” війн або початком нових „війн” варварів з Римом, які не були продовженням „готських” війн.

Таким чином, зазначене коло виділених проблем та сьогодні залишається актуальним і важливим. Їх вирішення дасть можливість розв'язати значну кількість питань з історії як античних центрів регіону, так і варварського населення, яке приходить на ці території напередодні та під час „готських” війн і стає вагомим чинником в ході подальших історичних подій.

Литература

Бажан И.А., Ерёменко В.Е., 1992. Некоторые аспекты исследования хронологии могильников по методу П. Рейнеке // Проблемы хронологии эпохи Латена и римского времени. Санкт-Петербург.

Буданова В.П., 2000. Варварский мир эпохи Великого переселения народов. Москва.

Буданова В.П., 2001. Готы в эпоху Великого переселения народов. Санкт-Петербург.

Гороховский Е.Л., 1988. Хронология черняховских могильников Лесостепной Украины // Труды V Международного конгресса археологов-славистов. Т. 4. Киев.

Зубарев В.Г., Ярцев С.В., 2008. К вопросу о религиозной жизни и этнической идентификации варваров Северного Приазовья и Крыма позднеантичного периода // БИ. Вып. XIX.

Зубарь В.М., 1998. Северный Понт и Римская империя. Киев.

Зубарь В.М., 2004. Херсонес Таврический и население Таврики в античную эпоху. Киев.

Зубарь В.М., Крапивина В.В., 2004. О римском гарнизоне Ольвии в середине III в. // ВДИ. № 4.

Колтухов С.Г., Юрочкин В.Ю., 2004. От Скифии к Готии. Симферополь.

Крапивина В.В., 1993. Ольвия. Киев.

Магомедов Б., 2001. Черняховская культура. Lublin.

Максимов Є.В., 1999. Про перебування кельтів в Україні // Етнокультурні процеси в Південно-Східній Європі в I тисячолітті н.е. Київ-Львів.

Мюссе Л., 2008. Варварские нашествия на Европу: германский натиск. Санкт-Петербург.

Пиоро И.С., 1990. Крымская Готия. Киев.

Ростовцев М.И., 1993. Завоевание побережья Черного моря // ПАВ. № 5.

Ременников А.М., 1954. Борьба племен Северного Причерноморья с Римом в III веке н.э. Москва.

Сон Н.А., 1993. Тира римского времени. Киев.

Терпиловский Р.В., Абашина Н.С., 1992. Памятники киевской культуры. Киев.

Храпунов И.Н., 2004. Этническая история Крыма в раннем железном веке // БИ. Вып. VI.

Щукин М.Б., 2005. Готский путь. Санкт-Петербург.

Яценко С.А., 1994. Основные проблемы современных сарматологии и аланистики // Проблемы истории и культуры сарматов. Волгоград.

Godlowski K., 1970. The chronology of the Late Rome and Early Migration periods in Central Europe. Krakow.

Kokowski A., 2003. Zur Geschichte der gotisch — sarmatischen Beziehungen im Licht der Maslomecz — Gruppe und der Kulturen des Goten — Kreises // Kontakt — Kooperation — Konflikt Germanen und Sarmaten zwischen dem 1. und dem 4. Jahrhundert nach Christus. Wachholtz Verlag.

Minns E.H., 1913. Scythians and Greeks. Cambridge.

Перелік скорочень

БИ — Боспорские исследования. Симферополь-Керчь.

ВДИ — Вестник древней истории. Москва.

ПАВ — Петербургский археологический вестник. Санкт-Петербург.

Відомості про автора

Рейда Роман Миколайович — Київ, молодший науковий співробітник Департаменту підводної спадщини України, Інститут археології Національної академії наук України.

E-mail: reida@bk.ru

Обломский А. М.

О времени и характере распространения черняховской культуры на территории Днепровского Левобережья (наши разногласия)

The polemic article focuses on the analysis of M. V. Lyubichev's arguments who doubted the dating of Golovino-1, a Chernyakhov layer settlement in the basin of the Sever-skiy Donets river (second half of the 3rd century – the beginning of the 4th century AD). M. V. Lyubichev thinks that in this settlement the materials of the "Boromlya horizon" exist, and they are of an earlier period than the Chernyakhov period materials. It is stated in the article that the objects of "Boromlya horizon" are not present in the settlement according to the field documentation. An attempt has been made to reconstruct the complex of the Chernyakhov wheel-made pottery from C_{1b}-C₂ phases using the Kiev culture pottery imported from the East Dnieper left-bank area settlements, the Severskiy Donets basin settlements (Bukreevka-2, 10th of October, Boromlya-2, Rodnoy Kray-3, Voitenki-1), and the Upper Don settlements of the second half of the 3rd century – the beginning of the 4th century AD. The pottery set consists of items with rough and polished surfaces, and it does not differ principally from the set of Golovino-1. The spreading of this set in the East of the Dnieper left-bank area and in the Don River basin is not due to the import from some distant western territories, but to penetration of the Chernyakhov population to the East. Consequently, the bases of Chernyakhov colonization appeared in the Dnieper-Don forest-steppe, and one of these bases was Golovino-1 settlement.

В последние годы М. В. Любичевым была опубликована серия статей [Любичев, 2003; Любичев, 2005; Любичев, 2007; Любичев, 2008а; Любичев, 2008б], в которых мои представления об этнокультурных процессах на Днепровском Левобережье, в бассейне Северского Донца и лесостепного Подонья были подвергнуты критике. Настоящая статья представляет собой ответ на нее.

Важным местом в построениях моего оппонента являются вопросы времени и характера распространения черняховской культуры на территории Днепровского Левобережья. Напомню, что по моему мнению проникновение отдельных групп черняховского населения на восток вплоть до бассейна Северского Донца произошло достаточно рано, в период ис-

пользования фибул с высокими приемниками (группы VII О. Альмгрена), светлоглиняных узкогорлых амфор типа D и в начале употребления амфор типа F по Д. Б. Шелову, т.е. на первой фазе существования черняховской культуры по Е. Л. Гороховскому, но, вероятно, ближе к концу этого периода. Свидетельством этого, во-первых, являются находки ранних для черняховской культуры вещей на некоторых памятниках Днепровского лесостепного Левобережья и, в том числе, материалы наиболее полно исследованного поселения Головино-1 в бассейне Северского Донца, во-вторых, активное поступление черняховской гончарной керамики в качестве импорта на ранние памятники второго этапа сейминско-донецкого варианта киевской культуры («го-

ризонта Боромли» по М. В. Любичеву), начало которого связано с перечисленными выше группами вещей. Наблюдаются также определенные инновации в керамическом комплексе, наборе орудий труда и домостроительстве киевского населения, вызванные черняховским воздействием. Часть киевского населения непосредственно вошла в состав черняховского социума. В рамках черняховской культуры Среднего Поднепровья и Днепровского Левобережья выделяются т.н. памятники киевской традиции с преобладанием сероглиняной гончарной посуды, но с лепной керамикой, аналогичной киевской. В абсолютных датах начало черняховско-киевских контактов на территории Днепровского Левобережья относится к периоду около второй половины III в. [Обломский, 1991, С. 14–16, 114–118; Обломский, 1999; Обломский, 2002, С. 56–59; Обломский, 2007а, С. 41, 42]. Черняховское население занимало, по всей видимости, отдельные ключевые точки региона, которые потом становятся базами колонизации: черняховское селище Головино-1 расположено восточнее синхронных киевских Боромли-2 и Родного Края-3.

Дополнительным аргументом в пользу раннего времени продвижения черняховского населения на восток являются материалы Верхнего Подонья, где в тот же период, когда начинаются киевско-черняховские контакты на Днепровском Левобережье (по крайней мере, в плане относительной хронологии), появляются древности круга Каширки-Седелок, которые по ландшафтному расположению поселений, домостроительству, орудийному комплексу уже обладают всеми признаками черняховской культуры (могильники пока не обнаружены). Известны в лесостепном Подонье и монетные клады римского серебра. Памятники типа Каширки-Седелок возникли в результате проникновения в донскую лесостепь населения двух этнокультурных групп: связанных по происхождению с черняховскими древностями киевской традиции, по всей видимости, Среднего Поднепровья и круга т.н. позднескифских памятников Нижнего Поднепровья и Северо-Западного Причерноморья. Особенность донской группы древностей заключается в относительно небольшом количестве гончарной керамики в комплексах (0,6–14

%). Очевидно, на Дону ее не производили [Обломский, Терпиловский, 1998; Обломский, 2001; Обломский, 2007б, С. 74–75].

По вопросу о времени и характере киевско-черняховских контактов на Левобережье мою позицию поддерживает Р. В. Терпиловский [Терпиловский, 2000, С. 305; Терпиловский, 2004, С. 469–471; Терпиловский, 2002, С. 19–22].

Практически все положения этой концепции были поставлены под сомнение М. В. Любичевым. Центральное место в его системе критических высказываний занимает разбор материалов поселения и могильника Головино-1. Логика рассуждений моего оппонента такова. Лепная керамика Головино-1 аналогична посуде круга Букреевки-Тазово. Серия обнаруженных в Головино вещей (фибула группы VII, медный тетрасарий Тиры 238–253 г., ранняя черняховская пряжка «солтановской» серии Е. Л. Гороховского, фрагменты светлоглиняных узкогорлых амфор D и F) вполне укладываются в рамки датировок «горизонта Боромля». Тогда почему бы не отнести Головино к этому кругу древностей? Мешает высокий процент гончарной керамики (по сравнению с поселениями этого «горизонта»). По своему характеру гончарная керамика из Головино — поздняя. В ее комплексе преобладают кухонные горшки с венчиками различных разновидностей, в том числе и т.н. сложного профиля. На черняховских памятниках гончарные горшки в периоды C₁–C₂ отсутствуют. Вывод: по аналогии с Войтенками в Головино должен быть слой «горизонта Боромля» (к которому почему-то относятся практически все датированные вещи — А.О.) и напластования «классической черняховской культуры». С последними связан могильник [Любичев, 2003, С. 79; Любичев, 2008а, С. 262–263; Любичев, 2008б, С. 47, 48]. Прямо не написано, но, очевидно, подразумевается, что авторы раскопок (начальником экспедиции был я, в работах принимали участие Р. В. Терпиловский, Е. Н. Кухарская, Н. С. Абашина) не сумели выявить смешения разновременных материалов, хотя бы, в объектах.

Рассмотрим основные моменты этой критики. На поселении Головино-1 в 1988–1989 гг. исследовано 800 кв. м, на могильнике — 344

кв. м. Учитывая небольшие размеры селища (50–110×130 м), этого вполне достаточно, чтобы разобраться в культурно-хронологической принадлежности слоев и сооружений. Вскрытие гумусного слоя (однородный чернозем, верхние 25–30 см которого нарушены распашкой) велась по пластам толщиной 20 см, заполнение объектов разбиралось с учетом их внутренней стратиграфии. Материалы памятника полностью опубликованы¹, включая рисунки керамики и вещей, первичная отчетная документация хранится в архиве Института археологии РАН в Москве, коллекция находок — в Белгородском областном краеведческом музее. Все выводы, которые были сделаны по материалам поселения и могильника, легко проверить.

Никаких объектов «горизонта Боромля» на селище нет. Ранние сооружения (3 постройки и 4 хозяйственные ямы) относятся к позднезарубинецкому периоду и содержат характерную для древностей круга Терновки груболепную и лепную лощеную керамику. С этим же этапом связана типологически ранняя Т-образная фибула со вставками эмали (из культурного слоя) и обломок бронзовой гривны с грибовидным окончанием (из постройки 3) [Абашина, Кухарская, Обломский, 2003; Абашина, Кухарская, Обломский, 2004]. Материалы черняховской культуры происходят из 3-х полуземлянок, наземной постройки и 9-ти ям. Во всех объектах в довольно значительном количестве встречена гончарная сероглиняная керамика. По ее соотношению с лепной все постройки и ямы поздне римского времени делятся на 2 группы: с содержанием гончарной посуды около половины от общего количества (но не менее 44,5 %) и около 2/3–3/4 [Обломский, 2003, С. 40, табл. 1]. Каких-либо объектов поздне римского периода с другим соотношением лепной и гончарной посуды на памятнике нет. Разумеется, речь идет о тех постройках и ямах, количество фрагментов сосудов в которых достаточно для статистического анализа.

Все перечисленные выше датирующие вещи относятся к этому периоду², причем по-

селок только начинает существовать на первой фазе черняховской культуры. Судя по находкам обломков амфор типа F, он вполне мог функционировать и позже. На могильнике нет датирующих вещей, т.е. в строгом смысле дату его погребений при нынешнем состоянии черняховского источниковедения определить невозможно. Тем не менее, в слое могильника (а на его территорию поселение не распространяется) наряду с кальцинированными костями и испытывавшими воздействие огня вещами встречены вторично обожженные обломки сосудов (преимущественно, гончарных). Лепная керамика из этого слоя, хотя она и сильно измельчена, такая же, как и на поселении, в т.ч. как и в его сооружениях [Обломский, 2003, С. 49]. Это показывает, что могильник связан, скорее всего, именно с селищем Головино-1.

Набор лепных сосудов из черняховских объектов поселения своеобразен. Большая часть форм, действительно, аналогична обнаруженным на сейминско-донецких памятниках киевской культуры периода черняховского влияния. Этот вывод на основе типологического сопоставления лепной посуды черняховского времени из Головино-1 и синхронных киевских поселений был сделан мною еще в 1991 г. [Обломский, 1991, С. 115–118]. Более того, именно материалы Головино, во многом, послужили импульсом для выделения на территории Среднего Поднепровья и Днепровского Левобережья древностей т.н. киевской традиции в черняховской культуре, которые свидетельствуют о прямом включении в черняховское общество части киевского населения. Проявления этой традиции выражаются в распро-

мизматике Днепровского Левобережья К. В. Мызгина о наличии на селище Головино-1 “горизонта Боромля” написано, как о бесспорном факте [Мызгин, 2008а, С. 299; Мызгин, 2008б, С. 70], причем без подробного анализа соотношения материалов. Подобные высказывания могут ввести в заблуждение интересующихся черняховской проблематикой, в особенности тех, кто специально не занимается источниковедческим анализом памятников, а читает, в основном, обобщающие работы, т.е., в первую очередь, студентов и аспирантов. Справедливости ради следовало бы указать, что заключение автора раскопок, сделанное по непосредственным впечатлениям в ходе полевых работ, отличается от предположений М. В. Любичева.

1 По независящим от меня обстоятельствам в публикации были перепутаны подписи под рис. 14 и 15, за что я приношу свои извинения читателям.

2 В весьма интересных статьях по черняховской ну-

странении, преимущественно, на черняховских поселениях с преобладанием гончарной керамики и прочими черняховскими элементами археологического комплекса (реже — на могильниках) лепных сосудов киевского круга, а также в параллелях в домостроительстве. На некоторых памятниках набор лепной посуды близок к киевскому среднеднепровскому, на других — к сейминско-донецкому. Материал из этих памятников, карта их распространения, очерк хронологии опубликованы. Наиболее яркими примерами поселений этого типа, кроме Головино-1, могут служить Черняхов, Журавка Ольшанская, Новолиповское, Радужковка, Хлопков-1, Мамрои [Абашина, Обломский, Терпиловский, 1999; Некрасова, 1988; Обломский, 1998а; 2002, С. 49–50; Обломский, 1999, Петраускас, Шишкін, 1999]. На могильниках керамика киевского облика найдена в некоторых погребениях Большой Бугаёвки, Компанийцев, Родного Края-1. Очень интересный комплекс сосудов этого круга обнаружен недавно Ю. Ю. Башкатовым на селище Дмитриевка-3 в низовьях Псла [Башкатов, 2008, Рис. 1: 7–16]. Самые ранние из древностей киевской традиции относятся к начальному этапу черняховской культуры (ранние постройки Журавки Ольшанской, Головино-1), наиболее поздние — к ее финалу (Хлопков-1, участок, раскопанный А. Н. Некрасовой). По моему мнению, памятники киевской традиции в черняхове стали одной из основ раннесредневековой пеньковской культуры.

Тем не менее, керамикой, близкой киевской, набор лепной посуды поселения Головино-1 не исчерпывается. В небольшом количестве здесь встречены обломки баночных горшков, связанных с вельбарской культурной традицией [Обломский, 2003, С. 40, Рис. 20: 16, 17]. Отличает от собственно киевских памятников Левобережья Головино-1 и домостроительство. Кроме обычных для этого региона в позднееримское время полуземлянок со сложным профилем дна, здесь исследованы и остатки наземного жилища [Обломский, 2003, С. 32–33]. В одной из своих статей, ссылаясь на Б. В. Магомедова, М. В. Любичев привел довольно спорные критерии принадлежности поселения к черняховской культуре: наличие наземных каркасных и углубленных домов, вельбарских типов

в керамике [Любичев, 2003, С. 79]³. Странно, что М. В. Любичев не обратил внимание на то обстоятельство, что даже по этим признакам Головино-1 в позднееримское время является именно черняховским селищем, особенно если учесть высокий процент гончарной посуды.

Перейдем теперь к гончарной керамике из Головино-1 и синхронных ему памятников. Обосновывая датировку гончарной посуды из Головино, где довольно много горшков с шероховатой поверхностью, М. В. Любичев пишет: «создается парадоксальная картина: в области формирования черняховской культуры гончарные горшки в периоды C_1 – C_2 отсутствовали, а далеко на востоке (где черняховские погребальные комплексы этого времени не известны) выпускались во всех разновидностях» [Любичев, 2008а, С. 263]⁴.

По моему мнению, утверждение моего оппонента о позднем появлении черняховского кухонного комплекса, в частности, горшков, на Днепровском Левобережье, скорее, из области «желаемого», чем «действительного». Отмечу, что схемы датирования черняховской

3 Спорными они являются потому, что среди поселений позднееримского времени на Украине с большим количеством черняховской гончарной посуды хорошо известны селища, где все постройки были только полуземлянками (например, Хлопков-1 или Журавка Ольшанская), есть памятники с каменным строительством, известны и поселения, где ярко выраженные вельбарские культурные элементы отсутствуют (Хлопков). Все эти памятники традиционно считаются черняховскими, хотя по критериям М. В. Любичева таковыми быть не могут.

4 Не могу не привести цитату из другой статьи. «Как объяснить такую ситуацию в Головино? Почему в области формирования черняховской культуры гончарные горшки неизвестны, а здесь, далеко на востоке, где отсутствуют черняховские погребения ступеней C_{1b} – C_2 , массово производились горшки самых различных видов, присущие ступеням C_3 и D_1 ? Неужели очаг формирования черняховской культуры находился здесь, и с берегов Северского Донца ее “горшечный комплекс” начал “шествовать” на правый берег Днепра? При современном уровне развития черняховедения такое предположение выглядит, мягко говоря, смешным.» [Любичев, 2008б, С. 46]. Оно действительно выглядит смешным, тем более, что я ничего подобного не утверждал. Может быть, даже в полемических работах лучше воздерживаться от пафоса, а больше внимания уделять анализу источников?

гончарной керамики, в целом, по территории культуры или по некоторой ее изрядной части, предложенные О. В. Шаровым, О. А. Гей и И. А. Бажаном, на работы которых ссылается М. В. Любичев, далеки до совершенства, поскольку в них, во-первых, не учитываются региональные отличия керамического комплекса, а во-вторых, дата тех или иных форм определяется по могильникам. Последние, конечно, отражают «живую культуру» населения, но лишь в некоторой степени. Сосуды для погребения в погребение отбирались, исходя из религиозных соображений, а не по принципу их наличия у хозяина в данный момент. «Недоучет» материалов поселений, конечно, не вина перечисленных выше авторов, а их беда. К сожалению, черняховских поселений, на которых можно выделить закрытые комплексы, в силу специфики методики раскопок, очень мало, и опорами при датировании керамического набора могут быть далеко не все из них.

Наблюдения, опубликованные в статье О. В. и А. В. Петраускасов, отличаются гораздо большей конкретностью, но и их выводы не стоит абсолютизировать⁵. В статье речь идет о керамике очень небольшого по площади региона, да и там параллельно работали две мастерские. Датировка же типологических таксонов сосудов определяется, опять же, по могильникам [Петраускас А., Петраускас О., 2008].

К счастью, к настоящему времени стала известна серия памятников, по материалам которых (хотя и немногочисленных, но достаточно ярких) можно в общих чертах охарактеризовать ранний поселенческий набор гончарной керамики черняховской культуры в восточных регионах ее распространения. Имеются в виду селища сейминско-донецкого варианта киевской культуры начала черняховско-киевских контактов («горизонта Боромля» по терминологии М. В. Любичева). Это те самые памятники, которые синхронны поселению Головино-1, поскольку дата их определяется, как и в Головино, по фибулам группы VII О. Альмгре-

на (и близкой им по дате лучковой из Войте-нок), обломкам светлоглиняных амфор типа D и ранних типа F [Обломский, 1999]. Рассмотрим случаи находок на них кухонной гончарной керамики.

Букреевка-2 (Рис. 1). По данным автора раскопок Э. А. Сымоновича гончарной керамики черняховского типа, в среднем, 19%, античной — 1,5% [Сымонович, 1990, С. 93]. Вся изготовленная на круге посуда представляет собой импорт, черняховских отложений на памятнике нет. Гончарная керамика с шероховатой поверхностью упоминается в постройках 1, 2, 4, 5, 7, 9, причем в последней — еще и обломки кухонных мисок [Сымонович, 1990, С. 82, 84, 87, 91, 93, Рис. 4: 20; Рис. 6: 18–22, 25, 26; 8: 14–18]. Один из гончарных горшков, как и в Головино-1, имел искусственно ошершавленную поверхность [Сымонович, 1990, Рис. 6: 29].

10-ый Октябрь. В постройке 2 содержание гончарной керамики (по горизонтам заполнения) — 23–24 %. Обломки гончарной посуды с шероховатой поверхностью происходят из очага [Обломский, 2002, С. 38; Рис. 40: 2, 3].

Боромля-2, первый этап (Рис. 2: 1–18). Выделение этапов дается по [Обломский, 2002, С. 36], конкретные сведения — по [Некрасова, 2006]. В сооружениях нижнего горизонта лепная керамика составляет 63–73 % [Обломский, 2002, С. 36]. *Постройка 1*. Керамика с шероховатой поверхностью приводится на Рис. 21: 4, 5, 7–9, включая обломки горшков (Рис. 21: 4, 5). На Рис. 21: 6 изображен горшок с лощеной поверхностью. *Постройка 3* погибла в пожаре. При описании материала с пола из-под завала обожженной обмазки указано, что «гончарной керамики там найдено только 28 %, причем 17 % лощеной» (С. 96). Выразительные фрагменты верхних частей горшков с шероховатой поверхностью показаны на Рис. 26: 6, 7 публикации; нижних частей — на Рис. 26: 3–5. В нижней части *постройки 6* (3-ий стратиграфический горизонт по отчету) «гончарная керамика, лощеная и шероховатая, составляет 13 %» (С. 96). Здесь найдены выразительные фрагменты гончарных горшков, правда, по публикации А. Н. Некрасовой не понятно, имеют они лощеную или шероховатую поверхность (Рис. 29: 11–13). Выразительный фрагмент

⁵ В статье о хронологии гончарных кувшинов, указано, что гончарная черняховская керамика обладает «значимыми признаками регионального характера», что влияет на хронологические и типологические разработки [Петраускас, 2008, с. 89].

горшка из *постройки 10* приведен на Рис. 36: 2, но непонятно, какая у него поверхность. Шероховатая гончарная керамика в постройке упоминается, кстати, там найдены и обломки кухонных мисок [Некрасова, 2006, С. 98]⁶.

Родной Край-3 (Рис. 2: 19, 20). К поздне-римскому времени на памятнике относятся две постройки и хозяйственная яма. В первой из них лепная керамика составляет 91 %, во второй — 81 % [Обломский, 1991, С. 253]. Как и в Букреевке-2, черняховские отложения отсутствуют. В публикации [Башкатов, Дегтярь, Любичев, 1997] при описании построек и керамики, в целом, не указан характер поверхности гончарных сосудов, тем не менее, горшки, как категория черняховской керамики, изготовленной на круге, упоминаются в тексте (С. 114). По изданию [Обломский, 1999] выразительные фрагменты гончарных горшков со сложной профилировкой венчиков происходят из заполнения постройки 2 [Обломский, 1999, Рис. 5: 17, 18].

Войтенки-1. Я, хотя и являюсь автором типологии лепной керамики, которой пользуется М. В. Любичев при характеристике ранних материалов селища, не рискнул бы так однозначно относить к тем или иным таксонам формы мелкие фрагменты горшков, приведенные в [Любичев, 2008а, Рис. 6, 18] и, тем более, указывать на значительное их сходство с материалами памятников типа Букреевка-Тазово и Демьянов-Черепин. Тем не менее, по принципу резкого преобладания лепной керамики над гончарной, обломкам амфор и фибуле эти объекты могут быть синхронны ранним памятникам второго этапа киевской культуры водораздела Днепра и Дона. Показательно, что при описании гончарной керамики из нижнего слоя заполнения сооружения 2, который по М. В. Любичеву относится к «горизонту Бо-

ромля», кроме обломков лощеных мисок упомянуты и два фрагмента венчиков горшков, хотя и не указано, какой была их поверхность [Любичев, 2008а, С. 259, Рис. 18: 2, 4].

Интересный ранний черняховский материал происходит из Верхнего Подонья. К сожалению, он пока не привлек должного внимания специалистов по черняховской проблематике, возможно по той причине, что большинство памятников поздне-римского периода были раскопаны и опубликованы в 90-е гг. XX в., а первые обобщающие работы появились лишь в начале XXI в., т.е. совсем недавно [Медведев, Акимов, 2001; Акимов, 2001; Обломский, 2001; 2007]. Ранняя черняховская гончарная кухонная керамика происходит с поселений типа Каширки-Седелок, а именно из Каширки-2 [Бессуднов, Обломский, 1996, С. 40], Писарево [Обломский, 1998б, Рис. 6: 9], Седелки [Обломский, Терпиловский, 1998, Рис. 7: 6; 12: 11], Лощина [Обломский, 2007, 9: 1], Ксизово-17 (Рис. 3). Развал пифоса с Г-образным венчиком, к сожалению, плохо сохранившийся, происходит с поселения Благодать (раскопки Н. А. Кренке 2008 г.). Начало возникновения этих памятников датируется по вещам той же хронологической группы, что и т.н. горизонт Боромля по М. В. Любичеву (фибуле группы VII О. Альмгрена, обломков светлоглиняных амфор типа D и красноглиняной Зеест-73, трехчастному гребню с низкой сегментовидной спинкой). Вещей, которые могли бы однозначно диагностировать период C₃, не только на памятниках типа Каширки-Седелок, но и вообще в Верхнем Подонье пока нет [Обломский, 2007].

Подобным же образом, т.е. по ранним памятникам второго этапа сейминско-донецкого варианта киевской культуры (типа Букреевки) и верхнедонским круга Каширки-Седелок выделен и комплекс ранней гончарной столовой посуды с лощеной поверхностью.

Набор изготовленной на круге ранней кухонной керамики восточных регионов распространения черняховской культуры состоит из горшков, мисок и пифосов. Из-за небольшого количества материалов, а также из-за того, что сосуды, как правило, фрагментированы, исчерпывающая типология этой керамики пока невозможна. Классификация, которая приво-

6 Черняховская гончарная керамика встречена, также в постройке 8, верхний горизонт которой относится к третьему этапу существования памятника, а нижний — к первому [Обломский, 2002, С. 36]. Поскольку в публикации изготовленная на круге посуда описана без разделения по горизонтам, то материал из постройки 8 в настоящей статье не учитывается. До полного издания материалов я, также, не считаю возможным привлекать к реконструкции набора ранней черняховской гончарной керамики и находки с поселений Гочево-3 и 4.

дится ниже, сугубо предварительна и предназначена лишь для общего описания.

Горшки

1. Округлобокие с выпуклой дугой в верхней части профиля.

А. С изогнутым утолщенным венчиком, в сечении близким к кругу (Рис. 1: 2, 3, 7, 8; 2: 9, 10).

Б. С изогнутым слегка утолщенным венчиком, в сечении близким к овалу (Рис. 1: 5, 9; 3: 8).

В. С изогнутым венчиком без утолщений (Рис. 1: 6, 10).

Г. С прямым отогнутым наружу венчиком (Рис. 1: 1; 2: 2).

Д. С прямым вертикальным венчиком, подчеркнутым резкой гранью на внутренней стороне шейки (Рис. 3: 9, 10).

Е. С изогнутым венчиком сложной профилировки, край венчика загнут внутрь (Рис. 2: 1, 20).

2. Сосуды с мягким ребром в месте наибольшего расширения тулова. Стенки в верхней части корпуса — вогнутые с горизонтальными валиками и канавками.

А. С утолщенным треугольным в сечении венчиком (Рис. 2: 19).

Б. С плоским Г-образным венчиком (Рис. 3: 2; вероятно, 3: 5, 6).

Миски

1. Высокая округлобокая с изогнутым, отогнутым наружу подтреугольным в сечении венчиком, прямой линией в верхней части профиля, горизонтальными валиками выше места наибольшего расширения тулова (Рис. 2: 14).

2. Низкие ребристые подобной профилировки, одна из них — с горизонтальными валиками (Рис. 2: 15; 3: 1).

3. Низкие ребристые с изогнутой линией в верхней части профиля. У одного из сосудов выше места наибольшего расширения заметны уступы (Рис. 2: 16, 17; 3: 7, 14).

4. Высокая ребристая миска с выпуклой дугой в верхней части профиля и Г-образным венчиком (Рис. 3: 12).

Пифосы

Формы восстановить пока невозможно. В Боромле-2 обнаружены обломки сосудов с наlepными валиками, расчлененными пальцевыми вдавлениями (Рис. 2: 6–8), а в Благодати (Верхнее Подонье) — развал гладкостенного пифоса с Г-образным массивным венчиком.

Отмечу, что поверхность обломка одного из горшков искусственно ошершавлена (Рис. 1: 11).

Лошеную поверхность имеют обломки горшков, мисок, ваз и кувшинов.

Горшки

1. Округлобокие с выпуклой дугой в верхней части профиля и прямым отогнутым наружу или изогнутым венчиком. На корпусе одного из горшков заметны пролощенные зигзагообразные линии (Рис. 6: 7, 8).

2. Округлобокий с выпуклой дугой в верхней части профиля и Г-образным венчиком (Рис. 9: 1).

3. С округлым, но достаточно резким, близким к ребристому переломом корпуса, прямой линией или с вогнутой дугой выше места наибольшего расширения. У двух таких сосудов венчики утрачены, а у третьего — цилиндрическая шейка, отделенная от корпуса валиком, заканчивающаяся прямым отогнутым наружу краем (Рис. 8: 1–3).

Миски

1. Ребристые закрытые, с высокой верхней частью корпуса, в профиле прямой или слегка изогнутой (почти биконические), отогнутым наружу венчиком разного сечения. Стенки нижней части — прямые или слегка выпуклые. Выше ребра сосуды могут орнаментироваться горизонтальными валиками, уступами, пролощенными зигзагами (Рис. 5: 3, 7, 10–12; 6: 2–6, 16, 17; 7: 8: 5, 8).

2. Низкие ребристые закрытые и открытые миски с изогнутой дугой в верхней части профиля. Все известные экземпляры неорнаментированы (Рис. 6: 21; 8: 7; 9: 4, 8).

3. Почти конические миски со сглаженным ребром в верхней части корпуса, резко выступающим наружу подтреугольным в сечении бордюром (Рис. 6: 1, 15).

4. Формы со сглаженным ребром и почти вертикальной верхней частью, на которой иногда имеются уступы и дополнительные ребра (Рис. 8: 4,9; 9: 6).

5. Округлобокая с S-овидным профилем (Рис. 9: 7).

На ребре одной из мисок (тип не ясен) нанесен орнамент в виде косых каннелюр (Рис. 6: 9).

Вазы

Известны 2 экз., оба происходят из Букревки-2. Они — ребристые, со слегка вогнутой дугой в верхней части корпуса, горизонтальными валиками, орнаментом в виде волнистых линий, Т-образными венчиками. На одном из фрагментов сохранилась петельчатая ручка с выступами по краям и посередине (Рис. 5: 6, 9).

Кувшины

Их обломки сравнительно редки, сильно измельчены. Выводы, которые можно сделать при их осмотре, достаточно обтекаемы: сосуды могли иметь узкое и широкое горло, округлобокий или со сглаженным ребром корпус (Рис. 5: 13; 6: 12, 13, 19; 8: 6).

Таков комплекс восточной черняховской гончарной посуды периодов C_{1b} и C_2 , разумеется, в первом приближении.

На Рис. 4, 10, 11 приведены гончарные сосуды из Головино-1 (как столовые, так и кухонные), которые по формам и стилю декора близки охарактеризованным выше. Нетрудно убедиться, что практически все широко распространенные на ранних киевских памятниках Днепровского Левобережья и бассейна Донца периода начала киевско-черняховских контактов сосуды, а также керамика памятников типа Каширки-Седелок имеют параллели в Головино. Типологически набор гончарной керамики селища Головино-1 ничем принципиально не отличается от раннего восточночерняховского. Имеются в Головино-1 и кухонные гончарные горшки с хрупкой поверхностью, и отдельные фрагменты ребристых мисок, орнаментированных каннелюрами различных очертаний [Обломский, 2003, Табл. 1; Рис. 11: 3, 12; 12: 4]. В Головино, правда, отсутствуют некото-

рые керамические формы (кухонные горшки 1Д, лощеные 2; столовые миски 3 и 4), что может объясняться ограниченностью имеющейся у нас выборки. На киевских и верхнедонских памятниках они, также, единичны.

Существенное отличие заключается в соотношении гончарной посуды разных технологических групп. Если на поселениях киевской культуры и группы Каширка-Седелки чаще встречается лощеная керамика, то в Головино-1 — кухонная (как в культурном слое, так и в объектах) [Обломский, 2003, Табл. 1]. По наблюдениям Р. В. Терпиловского и Н. С. Абашиной преобладание в наборе черняховской гончарной керамики столовой старательно сделанной лощеной посуды характерно, в целом, для всех памятников южных вариантов киевской культуры периода ее контактов с черняховской [Терпиловский, 1988, С. 212; Терпиловский, Абашина, 1992, С. 71], причем не только для ранних в рамках этого этапа. Так, например, такая же закономерность сохраняется и на поселении Александровка-1 [Терпиловский, Шекун, 1996, С. 22–24], которое возникает не раньше середины IV в. [Обломский, 2002, С. 65], т.е. в то время, когда на черняховских памятниках Днепровского Левобережья превалирует посуда с шероховатой поверхностью [Некрасова, 1988, С. 71; 2006, С. 94–95; Любичев, 2008а, С. 266–267]. Получается, что реальное соотношение посуды на черняховских поселениях гончарная керамика киевских и верхнедонских селищ не отражает. По всей видимости, это обусловлено структурой импорта. Киевское и верхнедонское население отдавало предпочтение парадным сосудам.

Несколько замечаний о характере черняховского импорта на киевских памятниках Поднепровья. Еще в своде Р. В. Терпиловского и Н. С. Абашиной было отмечено, что именно на поселениях востока Днепровского Левобережья и бассейна Северского Донца по сравнению с другими регионами киевской культуры наблюдается наиболее высокая доля черняховской гончарной керамики [Терпиловский, Абашина, 1992, С. 71], причем, в первую очередь, это характерно для памятников начала киевско-черняховских контактов, т.е. для “горизонта Боромля” по М. В. Любичеву. Как известно, доля гончарной посуды на ряде

киевских памятников этого периода достигает 20–23,5 %, а в некоторых комплексах — 41 % [Обломский, 2002, С. 39]. Получается, что гончарная черняховская керамика на водораздел Днестра и Дона во второй половине III в.н.э. поступала, буквально, потоком. М. В. Любичев считает, что черняховская посуда в это время была принесена на восток Днепро-Левобережья переселенцами из Верхнего Поднестровья. Вероятно, и в Верхнее Подонье она была занесена ими же, т.к. и в этот регион по М. В. Любичеву проникли верхнеднестровские племена⁷ [Любичев, 2007, С. 290–291; 2008б, С. 50–51].

Реально ли это? Черняховская гончарная посуда — это не античные амфоры с прочным,

7 Я сознательно не рассматриваю в данной статье вопрос о масштабах проникновения на восток Днепро-Левобережья и в Подонье верхнеднестровского населения: это — тема отдельной работы. Тем не менее, оговорюсь, что не вижу причин менять свою старую точку зрения, согласно которой в середине — второй половине III в. в среде сейминско-днепковского варианта киевской культуры этнокультурного перелома, свидетельствующего о масштабном проникновении нового населения, не было. Это доказано близостью набора лепной посуды памятников типа Шишино-Шмырёво первой половины III в., с одной стороны, и Букреевки-Тазово второй половины — конца III–IV вв., с другой. Сопоставление материалов проводилось с учетом хронологии памятников по особой методике, при помощи которой типологически сравнивались формы сосудов, набор форм, т.е. структура керамического комплекса, пропорции, декор и размеры горшков. В целом, преемственность традиций наблюдается и в домостроительстве. Инновации в археологическом комплексе киевских памятников имеют общечерняховское происхождение. Тем не менее, отдельные группы из Верхнего Поднестровья в регион, все же, проникали. Наиболее ярко об этом свидетельствует распространение на киевских памятниках построек с печами-каминами и фибул группы VII. Эти выводы (с обоснованием) изложены в монографиях [Обломский, 1991; Обломский, 2002]. Специально домостроительству посвящена работа Г. Л. Земцова [Земцов, 2007].

Памятники типа Каширки-Седелок, как выяснилось по мере накопления материала, формируются на иной, не сейминско-днепковской (и, тем более, не на верхнеднестровской) основе. Их отличает наличие наземных домов каркасно-глинобитной конструкции, в т.ч. и больших по площади, отсутствие полуземлянок с печами-каминами, относительно высокий процент ребристых горшков в керамическом наборе [Обломский, 2007б].

почти каменным черепком. Она — довольно хрупкая, особенно, столовая, и для дальних перевозок явно не предназначена. Даже в период расцвета черняховской культуры гончарная керамика черняховского производства крайне редко встречается за ее пределами. Напомню, что расстояние от Прикарпатья до района Харькова — порядка 660 км. Переселенцы, особенно учитывая отсутствие прямых водных путей, вряд ли могли привезти с собой около трети употреблявшейся ими в быту посуды, включая кухонные горшки и даже пифосы.

Но, может быть, импорт на восток Днепро-Левобережья и в Подонье шел с территории Среднего Поднестровья или Надпорожья, где по Е. Л. Гороховскому известны комплексы первой фазы черняховской культуры [Гороховский, 1988, С. 45]? Здесь расстояния меньшие (от Курска до Киева по прямой — около 430 км, от Курска на юго-запад до устья Ворсклы — 360 км, от Харькова в том же направлении — около 300 км), правда и они весьма значительны, причем от Воронежа до Киева — примерно 610 км. Если такая торговля и была, то для перевозки большого количества гончарной посуды (основного предмета возможной торговли, хрупкого и громоздкого товара) потребовалась бы система охраны торговых путей, перевалочных баз и т.д., т.е. наличие жесткой власти, вроде государственной. Последнее утверждение слабо согласовывается с известными нам реалиями днепровской лесостепи во второй половине III в., т.е. с микромиграциями населения периода продвижения черняховской культуры на восток, в т.ч. и с проникновением вплоть до района Курска носителей вельбарской культуры, с выпадением в землю киевских кладов с вещами круга восточноевропейских выемчатых эмалей, связанным с этими процессами [Фурасев, 2002]. По всей видимости, очаги производства гончарной посуды находились где-то на востоке Днепро-Левобережья, недалеко от основных ее потребителей, в т.ч. и местного киевского населения. К сожалению, ранние черняховские горны в этом регионе пока не найдены, но свидетельством их функционирования является комплекс сероглиняной керамики типа Букреевки-Боромли-Головино-Седелок.

Распространение черняховской культуры на территории Днепровского Левобережья М. В. Любичев связывает с началом совершения захоронений на биритуальных могильниках, которые в приднепровской зоне возникают (по его выкладкам) в конце III — начале IV вв., а на востоке региона и в бассейне Северского Донца — не ранее второй четверти IV в. Продвижение на восток черняховской культуры связано с миграцией готов. “В середине III — начале IV в. ... готы еще не проникают в регион”. Следовательно, здесь не могло быть и черняховских памятников [Любичев, 2003, С. 79; Любичев, 2005, С. 43–47].

Отмечу, что черняховская культура времени ее расцвета на Днепровском Левобережье представляет собой достаточно сложное явление. Вельбарские (готские) элементы в ее составе были далеко не единственными. Кроме них выделяют скифо-сарматский (или позднескифский и аланский — на поселениях и могильниках) и раннеславянский (киевский — преимущественно на поселениях) компоненты [Магомедов, 2000; Обломский, 2002, С. 40–60]. Левобережные черняховские древности образовались в результате сплава традиций разных народов, свести распространение их в этом регионе к миграции только одной этнической группы вряд ли возможно. Кстати, присутствие вельбарского населения на Левобережье ощущается и до начала IV в. Общеизвестно, что вельбарская лепная керамика наряду с киевской происходит из построек второго (среднего) горизонта поселения Боромля [Обломский, 2002, С. 36, 37, 46; Терпиловский, 2004, С. 469–470; Некрасова, 2006, С. 95], но имеются и факты более ранних проявлений вельбарских традиций. Кроме Головино-1, обломки характерных лепных “бомбовидных” горшков, в т.ч. и с искусственно ошершавленной поверхностью, происходят из постройки 1 поселения Букревка-2. На этом же памятнике в культурном слое найден биконический лепной сосуд, по форме типичный для киевской культуры, но орнаментированный в вельбарской манере. Центральная часть его корпуса — хроповатая, а верхняя и нижняя — залощены [Сымонович, 1990, С. 91, Рис. 2: 21; 3: 10, 11; Обломский, 2002, С. 45–46].

На “классических” черняховских биритуальных могильниках Днепровского Левобережья датирующие вещи, которые однозначно относились бы к периодам C_{1b} и началу C_2 , пока, действительно, отсутствуют. Тем не менее, они имеются на ряде на черняховских поселений, исследованных раскопками. В некоторых своих работах я уже приводил список этих вещей [Обломский, 1999; 2002, С. 56, 57]. М. В. Любичев считает, что все они надежными диагностами ранней даты черняховских селищ (до периода C_3) быть не могут [Любичев, 2008б, С. 48, 49]. Рассмотрим эти случаи.

Новосёлровка Суджанского р-на Курской обл. В 1970 г. Ю. А. Липкингом на памятнике проведена шурфовка и заложен раскоп площадью 48 кв.м. Сооружений не было. Из раскопа происходит керамика эпохи бронзы и черняховской культуры. Среди последней преобладает гончарная. На глубине 70 см найдена фибула [Липкинг, 1970, С. 1, 2], которая относится к группе VII О. Альмгрена [Обломский, 1991, Рис. 3: 1]. Принадлежность находки фибулы черняховской культуре подвергается М. В. Любичевым сомнению на том основании, что площадь раскопа невелика [Любичев, 2008б, С. 48]. Действительно, раскоп — небольшой, но до проведения на памятнике широкомасштабных исследований оснований не доверять Ю. А. Липкину нет.

Хохлово-2. На памятнике обнаружена прогнутая подвязная фибула варианта А2, т.е. того таксона, который по Е. Л. Гороховскому является одним из диагностов начальной фазы черняховской культуры [Обломский, 2002, С. 57]. М. В. Любичев считает, что на поселении есть более ранний, дочерняховский, горизонт. Напомню, что в 1985–1987 гг. раскопки селища проводил А. В. Кропоткин, который вскрыл около 600 кв. м. Никакого другого горизонта позднеримского времени, кроме черняховского, зафиксировано не было. Для того, чтобы в этом убедиться, достаточно посмотреть отчеты А. В. Кропоткина, которые хранятся в архиве Института археологии РАН. Поселение существовало долго, вплоть до гуннского периода, но возникло оно относительно рано.

Хлопков-1. Раскопками В. Д. Барана и А. Н. Некрасовой исследован поздний участок

поселения. Из более ранних сборов Ю. В. Костенко происходит раннечерняховский гребень с сегментовидной спинкой [Обломский, 2002, С. 57, Рис. 47: 23]. М. В. Любичев отмечает, что подобные гребни использовались долго, вплоть до 4-ой фазы черняховской культуры по Е. Л. Гороховскому [Любичев, 2008б, С. 48, 49]. Это, действительно, так, но гребень из Хлопкова обладает типологически ранними признаками: достаточно большой шириной и низкой спинкой, высота которой меньше половины ширины [Шишкин, 2002, С. 244]. По своим пропорциям экземпляр из Хлопкова очень близок находке из нижнего горизонта поселения Глеваха (яма 31). Дата этого периода существования памятника — вторая половина III–начало IV в. [Терпиловский, 1999, Рис. 5: 5, С. 105–106].

Песчаное Сумского р-на Сумской обл. В 1990 г. А. И. Журко на памятнике вскрыл 1338 кв. м. К 1 тыс. н.э. относятся материалы позднеза-

рубинецкого периода, черняховской культуры и горизонта Сахновки-Волынцево. Обломки узкогорлых светлоглиняных амфор типа D по Д. Б. Шелову происходят не только из полуземлянки (жилище 5), где преобладает лепная керамика, но имеется и гончарная черняховская, но и из наземной постройки (жилище 1) размерами 10×5 м с открытым глинобитным очагом, в качестве субструкции которого использовались черепки лепных и гончарных сосудов [Журко, 1990, С. 3–13; Журко, 1994, С. 215, 216; Обломский, 1999, Рис. 9].

Таким образом, Головино-1 не является уникальным памятником для днепро-донецкой лесостепи, хотя черняховских поселений с ранними хронологическими индикаторами в регионе пока, действительно, мало. Надеюсь, что будущие полевые исследования пополнят их число.

Статья подготовлена при финансовой поддержке гранта РГНФ № 08–01–91102а/У.

Литература

Абашина Н.С., Кухарская Е.Н., Обломский А.М., 2003. Позднезарубинецкий горизонт поселения Головино-1 под Белгородом // *Stratum plus*. № 4 (2001–2002). Кишинев.

Абашина Н.С., Кухарская Е.Н., Обломский А.М., 2004. Позднезарубинецкий горизонт поселения Головино-1 под Белгородом // КСИА. Вып. 216.

Абашина Н.С., Обломский А.М., Терпиловский Р.В., 1999. К вопросу о раннеславянских элементах культуры на черняховских памятниках Среднего Поднепровья // РА. № 4.

Акимов Д.В., 2001. Постройки 2-ой четверти — середины 1 тыс. н.э. в бассейне Верхнего Дона и лесостепного Хопра // Верхнедонской археологический сборник. Вып. 2. Липецк.

Башикатов Ю. Ю., Дегтярь А. К., Любичев М.В., 1997. Селище поздне римского времени Родной Край-3 в бассейне Северского Донца // Древности. 1996. Харьков.

Бессуднов А.Н., Обломский А.М., 1996. Изучение археологических памятников на р. Семёнок // Археологические исследования Высшей педагогической школы (сборник научных трудов к 25-ти летию археологической экспедиции Воронежского Госпедуниверситета). Воронеж.

Гороховский Е.Л., 1988. Хронология черняховских могильников лесостепной Украины // Труды V Международного конгресса археологов-славистов. Т. 4. Киев.

Журко А.И., 1990. Отчёт об археологических раскопках поселения черняховской культуры у с. Песчаное Сумского р-на Сумской обл. в 1990 г. // Архив Сумского пединститута.

Журко А.И., 1994. Памятники черняховской культуры в лесостепном Днепровском Левобережье // РА. № 4.

Земцов Г.Л., 2007. Домостроительство // Памятники киевской культуры в лесостепной зоне России (III — начало V в.н.э.) // Раннеславянский мир. Вып. 10. Москва.

Липкинг Ю.А., 1970. Отчёт о разведках, проведённых летом 1970 г. в окрестностях с. Большое Солдатское Суджанского р-на Курской обл. // Архив ИА РАН. Р-1, 5906.

Любичев М.В., 2003. К вопросу о времени появления памятников черняховской культуры на днепро-донецком водоразделе // РА. № 3.

Любичев М.В., 2005. Появление черняховской культуры к востоку от Днепра в связи с событиями на Дунае в 20–30-х гг. IV в.: к постановке проблемы // Археологічний літопис Лівобережної України. № 1–2. Полтава.

Любичев М.В., 2007. Керамический комплекс горизонта Боромля // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. № 762: Історія Вип. 39. Харків.

Любичев М.В., 2008а. Об этнокультурных процессах поздне римского времени в зоне Днепро-Донецкой лесостепи (в свете исследований археологического комплекса Войтенки) // Лесная и лесостепная зоны Восточной Европы в эпохи римских влияний и Великого переселения народов. Тула.

Любичев М.В., 2008б. Киево-черняховские контакты ступеней С1в-С2 на территории днепро-донецкой лесостепи в свете выделения “горизонта Боромля” // *Germania-Sarmatia*. Древности Центральной и Восточной Европы эпохи римского влияния и переселения народов. Калининград.

Магомедов Б.В., 2000. Этнические компоненты черняховской культуры // *Stratum plus*. № 4. Санкт-Петербург-Кишинев-Одесса-Бухарест.

Медведев А.П., Акимов Д.В., 2001. Верхнее Подонье на рубеже древности и средневековья // Исторические записки. Научные труды исторического ф-та ВГУ. Вып. 7. Воронеж.

Мызгин К.В., 2008а. Римские монеты на черняховских памятниках междуречья Днепра и Северского Донца (к вопросу о времени появления черняховской культуры в регионе) // Лесная и лесостепная зоны Восточной Европы в эпохи римских влияний и Великого переселения народов. Тула.

Мызгин К.В., 2008б. Некоторые аспекты политической и экономической истории населения днепро-донецкой лесостепи во второй четверти 1 тыс. н.э. по нумизматическим данным // *Germania-Sarmatia*. Древности Центральной и Восточной Европы эпохи римского влияния и переселения народов. Калининград.

Некрасова А.Н., 2006. Памятники черняховской культуры Днепровского Левобережья // Готы и Рим. Киев.

Некрасова Г.М., 1988. Поселения черняхівської культури Хлопків-1 на Київщині // Археологія. № 62.

Обломский А.М., 1991. Этнические процессы на водоразделе Днепра и Дона в I-V вв.н.э. Москва-Сумы.

Обломский А.М., 1998а. Поселение Журавка Ольшанская в Среднем Поднепровье (опыт культурно-хронологического анализа материалов) // Гістарычна-археалагічны зборнік. 13. Мінск.

- Обломский А.М., 1998б. Находки поздне римского времени на поселении Писарево // Археологические памятники Верхнего Подонья первой половины I тыс. н.э. Воронеж.
- Обломский А.М., 1999. О времени появления черняховского населения на территории Днепроовского Левобережья // 100 лет черняховской культуре. Киев.
- Обломский А.М., 2001. О памятниках лесостепного Подонья поздне римского времени // Верхнедонской археологический сборник. Вып. 2. Липецк.
- Обломский А.М., 2002. Днепроовское лесостепное Левобережье в поздне римское и гуннское время (середина III-первая половина V вв.н.э.) // Раннеславянский мир. Вып. 5. Москва.
- Обломский А.М., 2003. Новый черняховский памятник на территории России // Stratum plus. № 5 (2001–2002). Кишинев.
- Обломский А.М., 2007а. Периодизация и хронология // Памятники киевской культуры в лесостепной зоне России (III — начало V в.н.э.) // Раннеславянский мир. Вып. 10. Москва.
- Обломский А.М., 2007б. Лесостепное Подонье // Восточная Европа в середине I тыс. н.э. // Раннеславянский мир. Вып. 9. Москва.
- Обломський А.М., 1999. Типи поховань на черняхівському могильнику Компанійци (етнокультурна інтерпретація) // Археологія. № 4.
- Обломский А.М., Терпиловский Р.В., 1998. Поселение Седелки и его место среди памятников поздне римского времени Днепроовского Левобережья и лесостепного Подонья // Археологические памятники Верхнего Подонья первой половины I тыс. н.э. Воронеж.
- Петраускас А., Петраускас О., 2008. Про деякі особливості технології гончарних горщиків черняхівських пам'яток Постугняня // Археологічні студії. № 3. Київ-Чернівці.
- Петраускас О.В., Шишкін Р.Г., 1999. Про черняхівські пам'ятки «змішаного» типу на Правобережжі Київського Подніпров'я // Етнокультурні процеси в Південно-Східній Європі в I тис. н.е. Київ-Львів.
- Сымонович Э.А., 1990. Букреевка-2 — селище второй четверти I тыс. н.э. возле Курска // Материалы и исследования по археологии Днепроовского Левобережья. Курск.
- Терпиловский Р.В., 1988. Новые исследования памятников III-IV вв. в Среднем Поднепровье // Труды V Международного конгресса археологов-славистов. Т. 4. Киев.
- Терпиловский Р.В., 2000. Киевская и черняховская культура. Проблема контактов // Stratum plus. № 4. Санкт-Петербург-Кишинев-Одесса-Бухарест.
- Терпиловский Р.В., 2004. Глеваха и Боромля (к вопросу о характере контактов между киевской и черняховской культурами на раннем этапе) // Monumenta studia Gothica. IV. Lublin.
- Терпиловський Р.В., 1999. Київський горизонт поселення Глеваха. // Археологія. № 4.
- Терпиловський Р.В., 2002. До проблеми контактів між київською та черняхівською культурами на ранньому етапі їх розвитку // Археологія. № 3.
- Терпиловский Р.В., Абашина Н.С., 1992. Памятники киевской культуры (свод археологических источников). Киев.
- Терпиловський Р.В., Шекун О.В., 1996. Олександрівка-1 — багатошарове ранньослов'янське поселення біля Чернігова. Чернівці.
- Фурсаев А.Г., 2002. Проблема датировки кладов вещей с выемчатыми эмальями // Клады. Состав, хронология, интерпретация. Санкт-Петербург.
- Шишкін Р.Г., 2002. Хронологические признаки трехслойных гребней черняховской культуры // Сучасні проблеми археології. Київ.

Список сокращений

Архив ИА РАН — Архив Института археологии Российской академии наук. Москва.

КСИА — Краткие сообщения Института археологии АН СССР. Москва.

РА — Российская археология. Москва.

Сведения об авторе

Обломский Андрей Михайлович — Москва, доктор исторических наук, ведущий научный сотрудник, Институт археологии Российской академии наук.

E-mail: oblomsky_a@rambler.ru

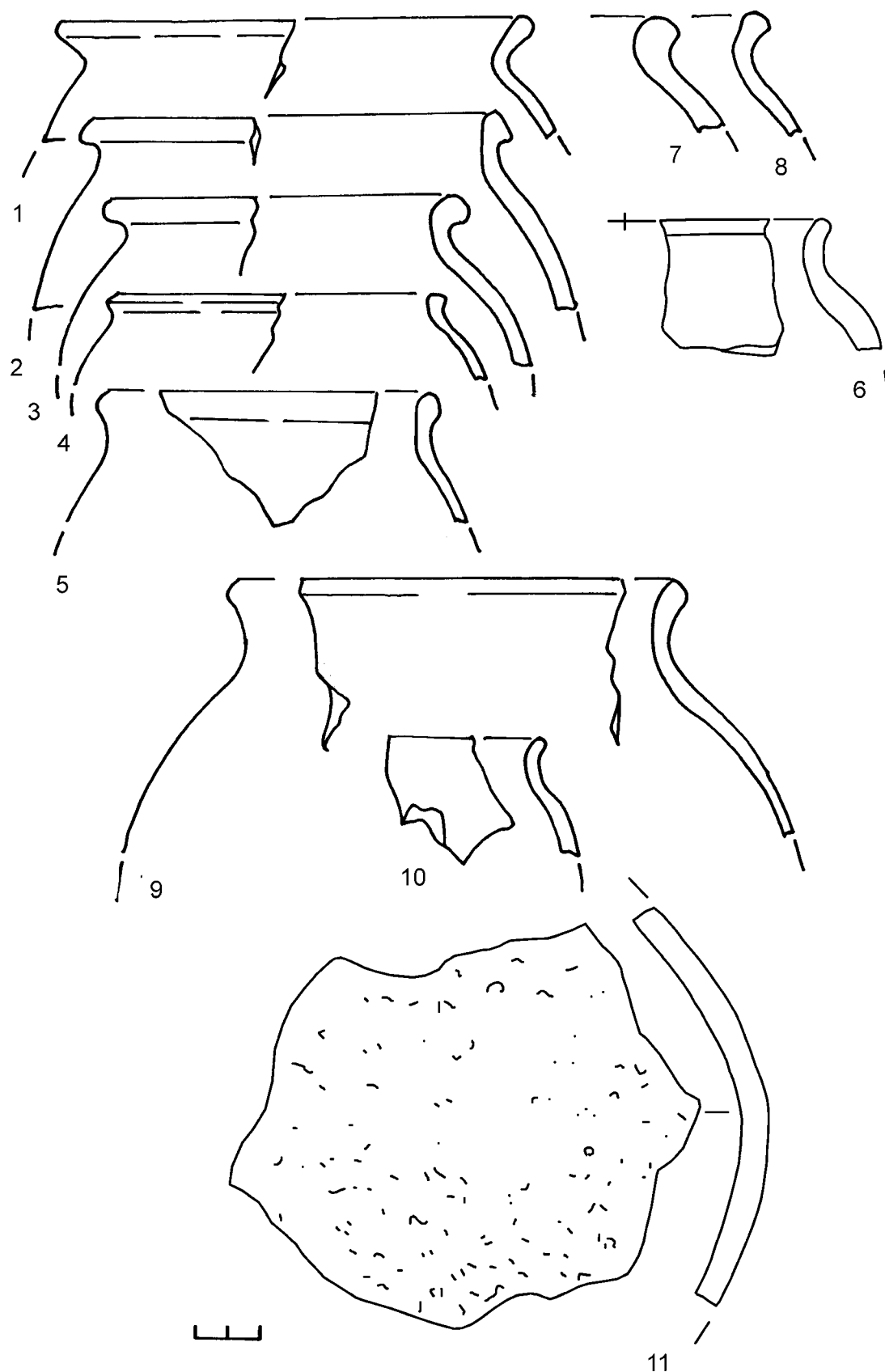

Рис. 1. Кухонная гончарная керамика поселения Букреевка-2.

1–10 — с шероховатой поверхностью; 11 — с рустованной поверхностью; 1–5, 7, 8, 11 — постройка 5; 6 — постройка 4; 9, 10 — постройка 9.

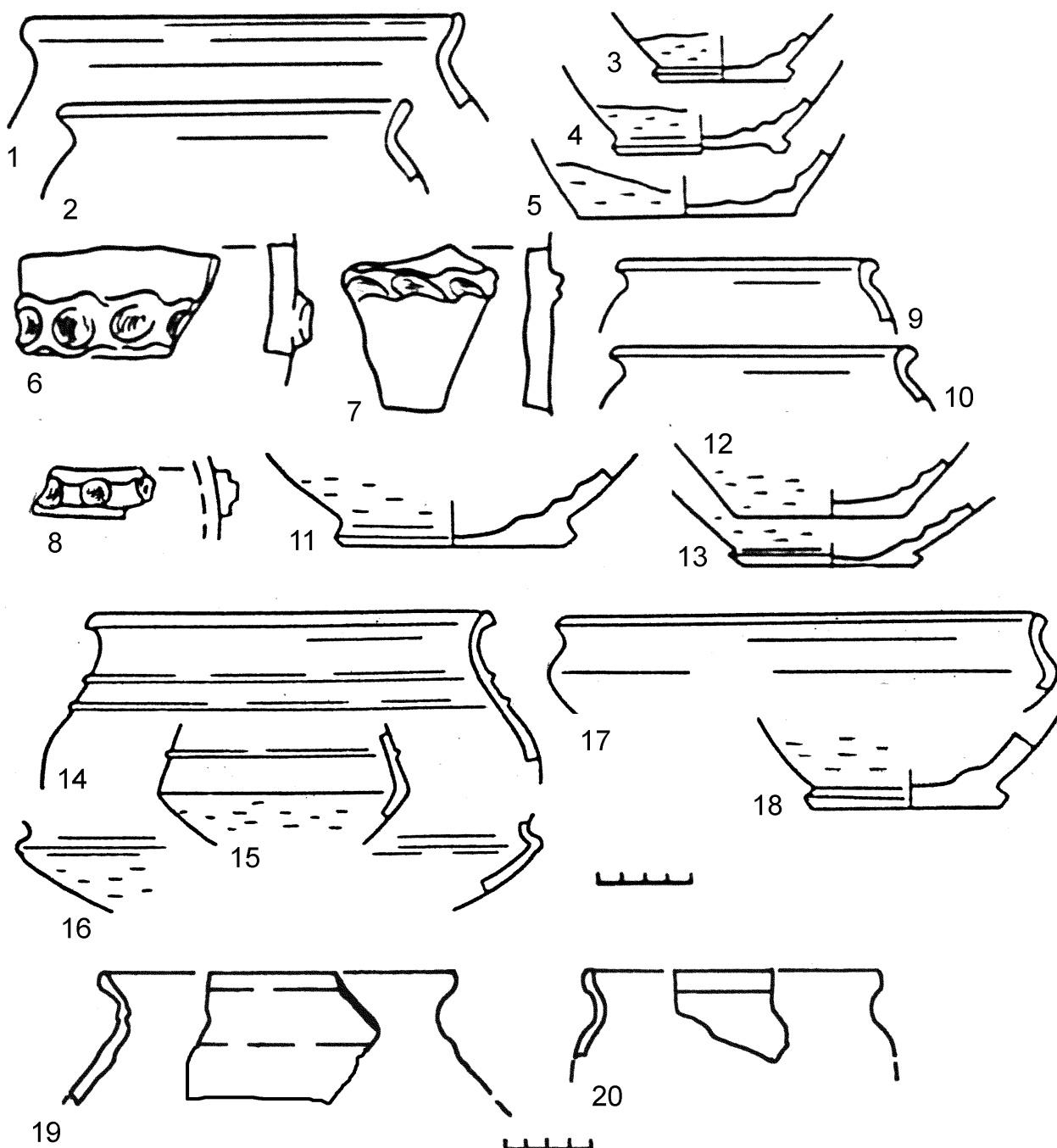

Рис. 2. Кухонная гончарная керамика поселений Боромля-2 (нижний горизонт, 1–18) и Родной Край-3 (19, 20).

1–6 — постройка 3, ниже завала обмазки; 7, 9, 10, 12, 13 — постройка 1; 8, 11, 14–18 — постройка 10; 19, 20 — жилище 2.

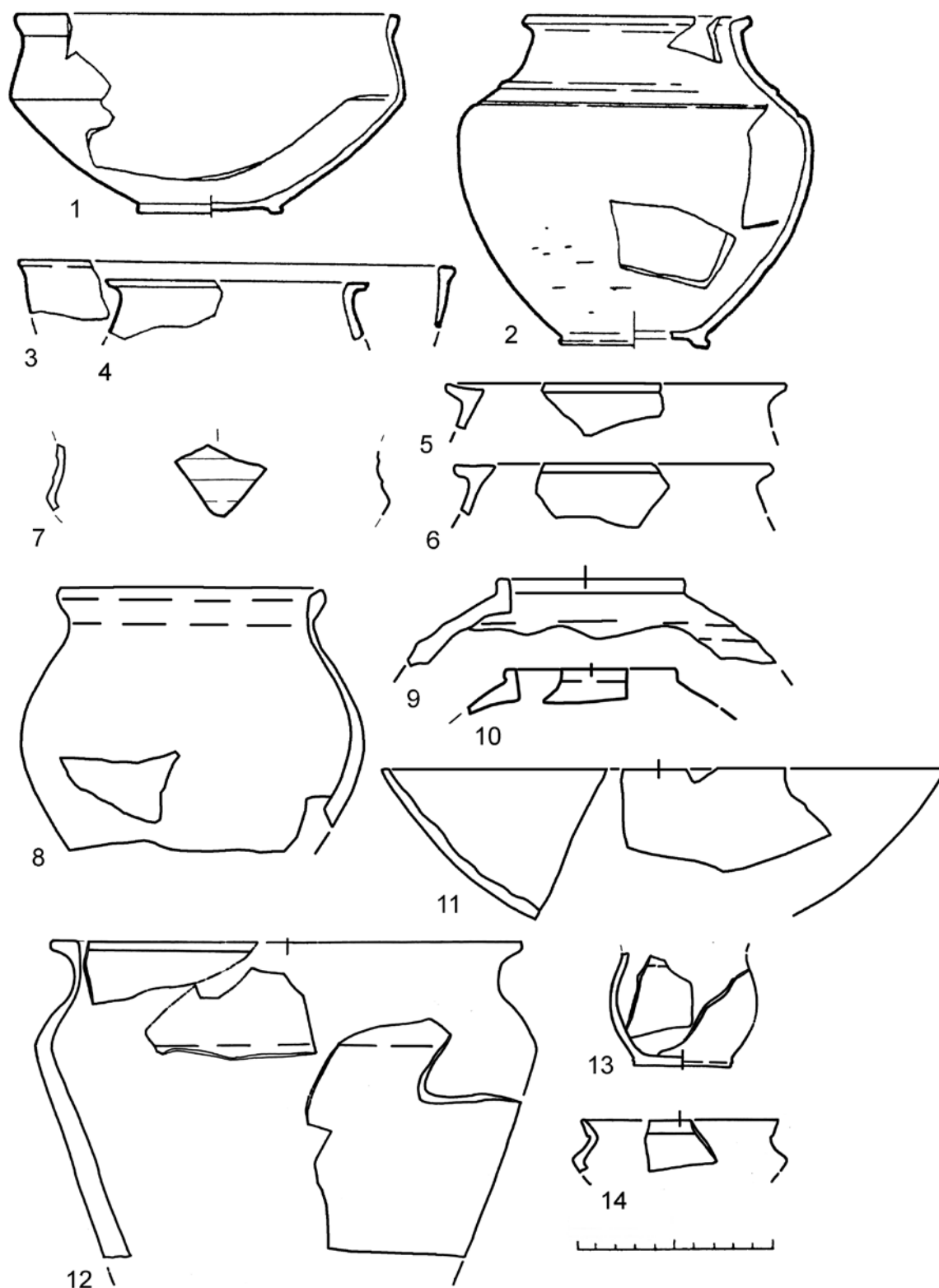

Рис. 3. Кухонная гончарная керамика памятников типа Каширки-Седелок на Верхнем Дону.

1–6 — Седелки (1 — раскоп 3, постройка 2; 2 — раскоп 2, постройка 4; 3, 4 — раскоп 3, культурный слой; 5, 6 — раскоп 2, культурный слой); 7 — Писарево (постройка 1 раскопа 1); 8 — Лощина; 9–11 — Каширка-2 (9 — постройка 1, скопление 3; 10 — культурный слой; 11 — постройка 2); 12–14 — Ксизово-17 (12 — яма 9; 13 — яма 5; 14 — культурный слой).

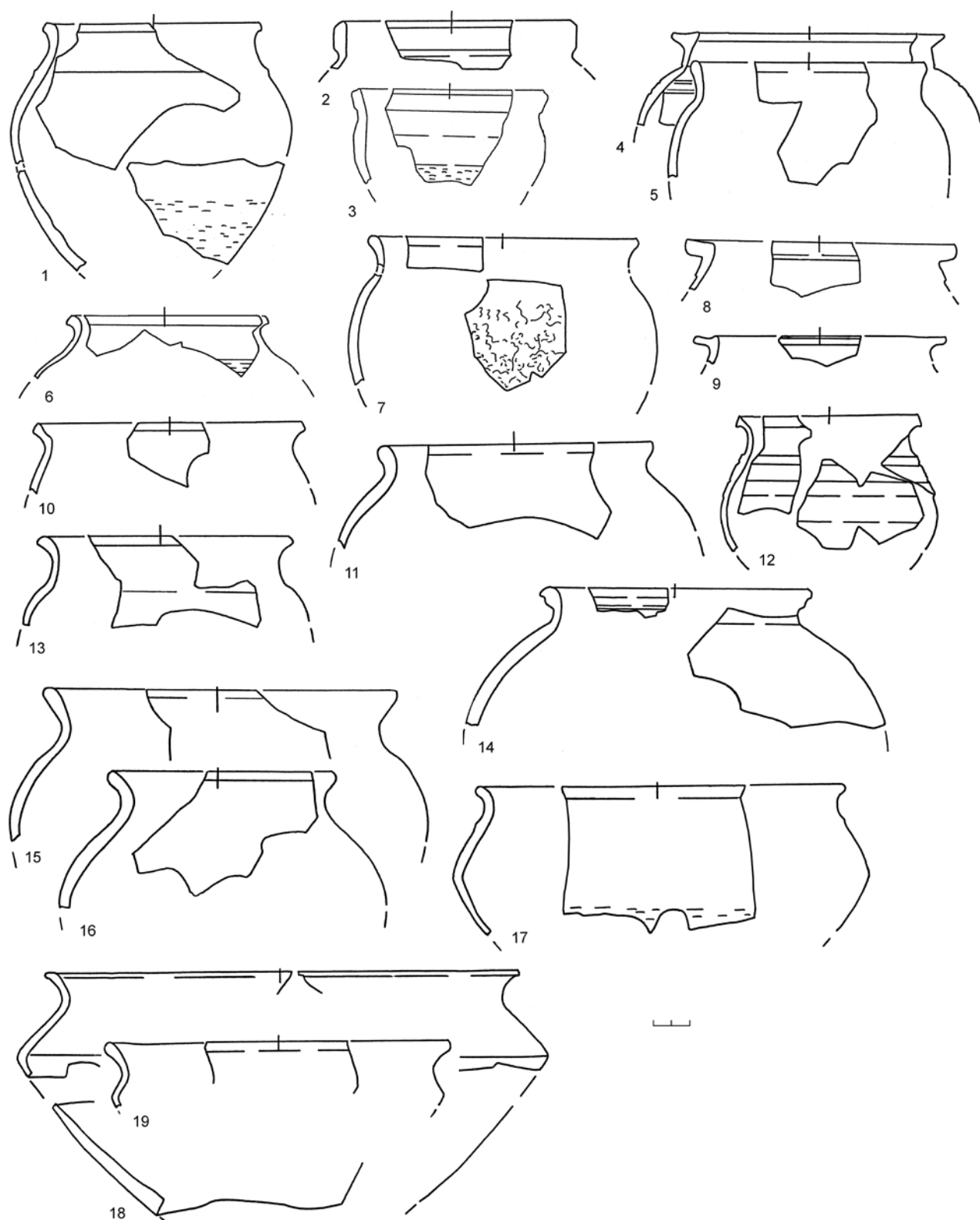

Рис. 4. Образцы гончарной кухонной посуды из Головино-1.

7 — с искусственно ошершавленной поверхностью на корпусе; остальные — с шероховатой поверхностью; 1–3, 7 — раскоп 1, культурный слой; 4, 5, 8 — постройка 5, заполнение, штык 1; 6 — траншея 8, яма 5, горизонт 1; 9, 10 — постройка 4, заполнение; 11 — постройка 5, заполнение, штык 3–4; 12 — постройка 2, верх заполнения; 13 — траншея 8, яма 5, горизонт 2; 14, 17, 19 — раскоп 2, культурный слой; 15, 16 — траншея 8, культурный слой; 18 — погребение 1, скопление керамики.

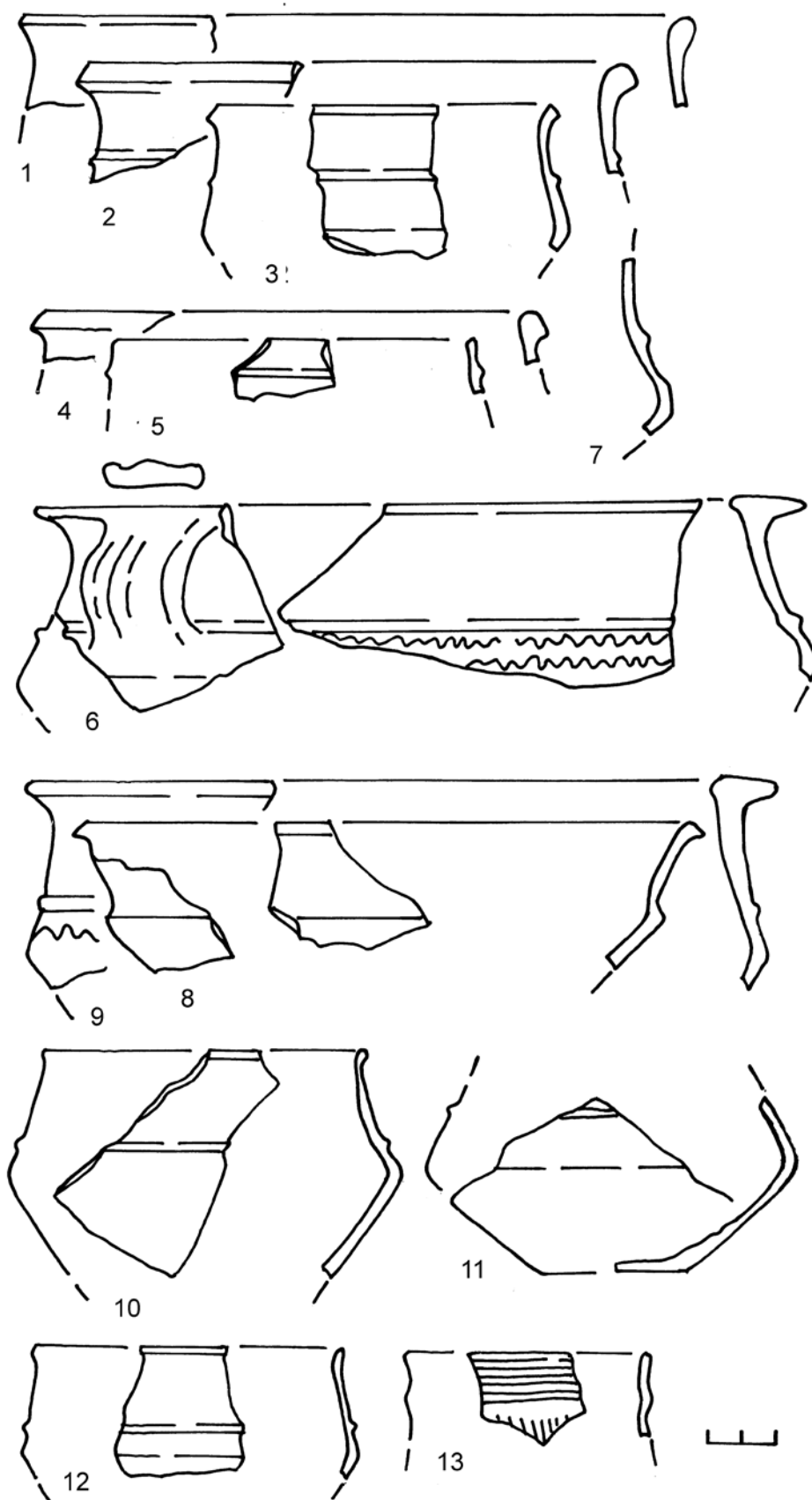

Рис. 5. Гончарная посуда с лощеной поверхностью из Букреевки-2.

1–3, 13 — постройка 1; 4–7 — постройка 3; 8–11 — постройка 5; 12 — постройка 7.

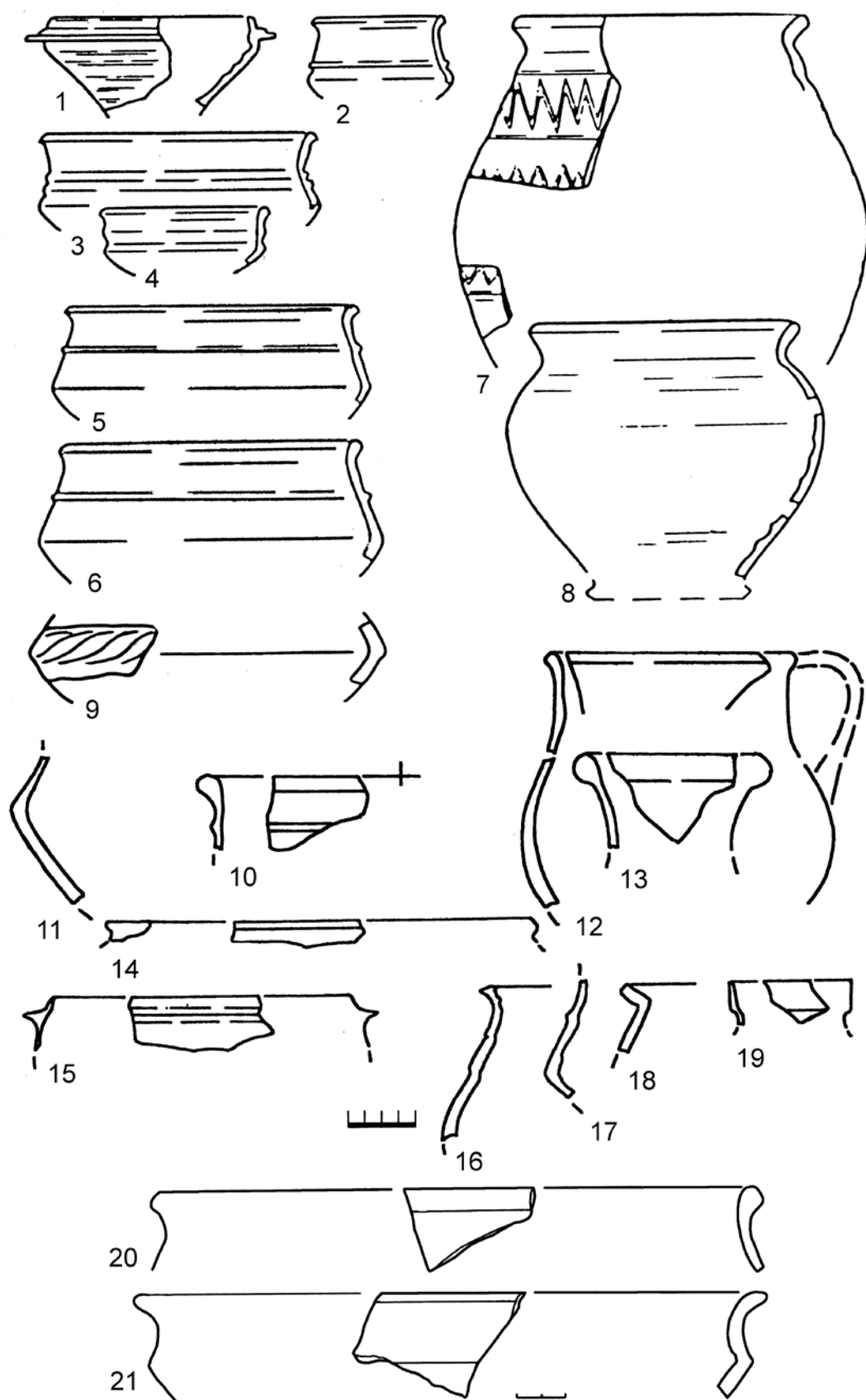

Рис. 6. Гончарная посуда с лощеной поверхностью поселений Боромля-2 (нижний горизонт, 1–9), Родной Край-3 (10–19), Войтенки-1 (нижний горизонт, 20, 21).

1–6 — постройка 3, нижний слой; 7, 8 — постройка 1; 9 — постройка 10; 10–13 — жилище 1; 14–19 — жилище 2; 20, 21 — сооружение 2, нижний слой.

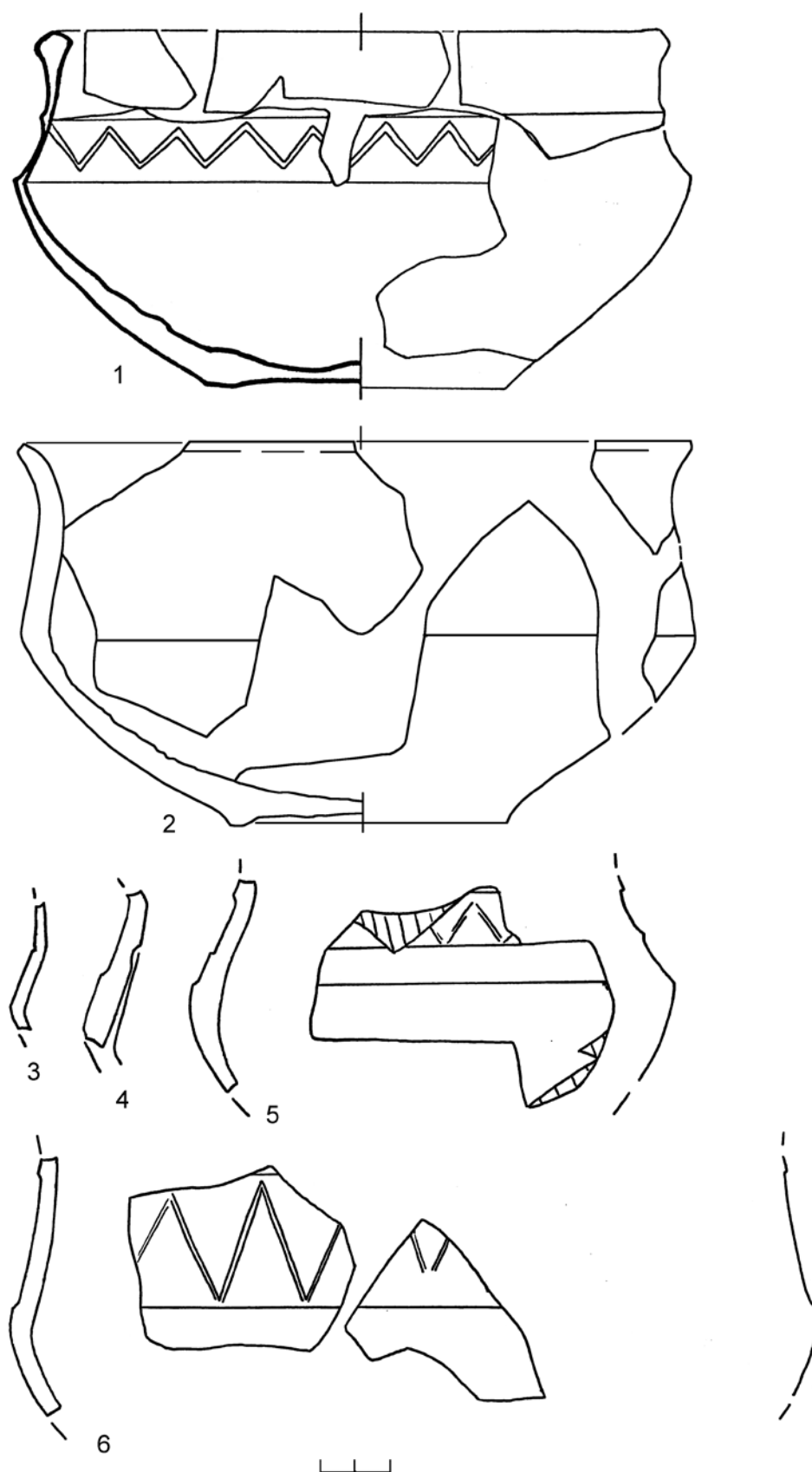

Рис. 7. Верхнее Подонье. Гончарная лощеная керамика поселения Каширка-2.

1 — постройка 3, яма-погреб; 2 — постройка 1, скопление 2; 3, 6 — культурный слой; 4, 5 — постройка 4.

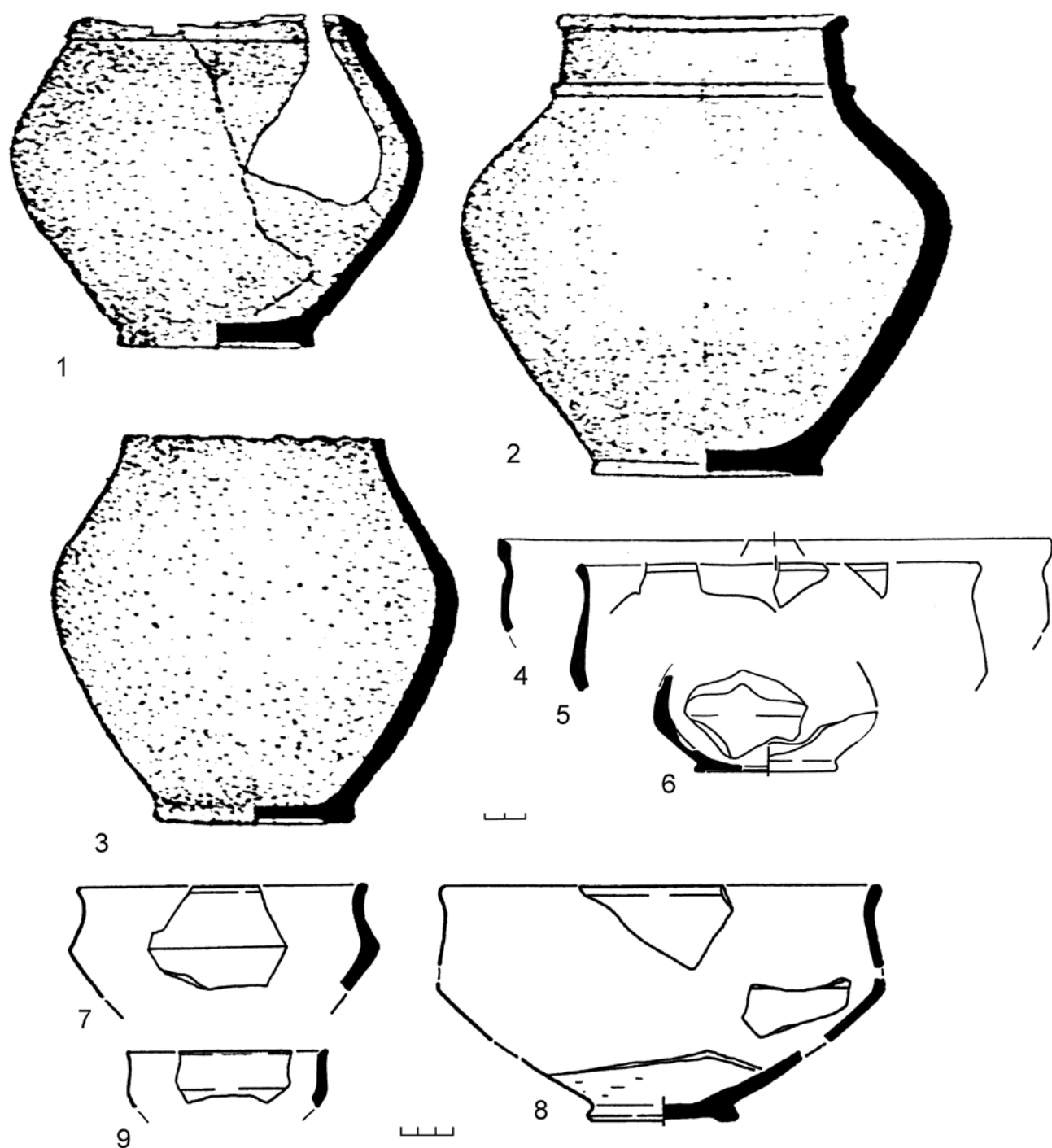

Рис. 8. Верхнее Подонье. Гончарная лощеная керамика.

1–3 — Лощина; 4, 5 — Писарево, постр. 1; 6 — Кытино-3, постройка 1, шлейф разрушения; 7 — Седелки, раскоп 2, постройка 1; 8 — Седелки, раскоп 2, постройка 3; 9 — Седелки, культурный слой.

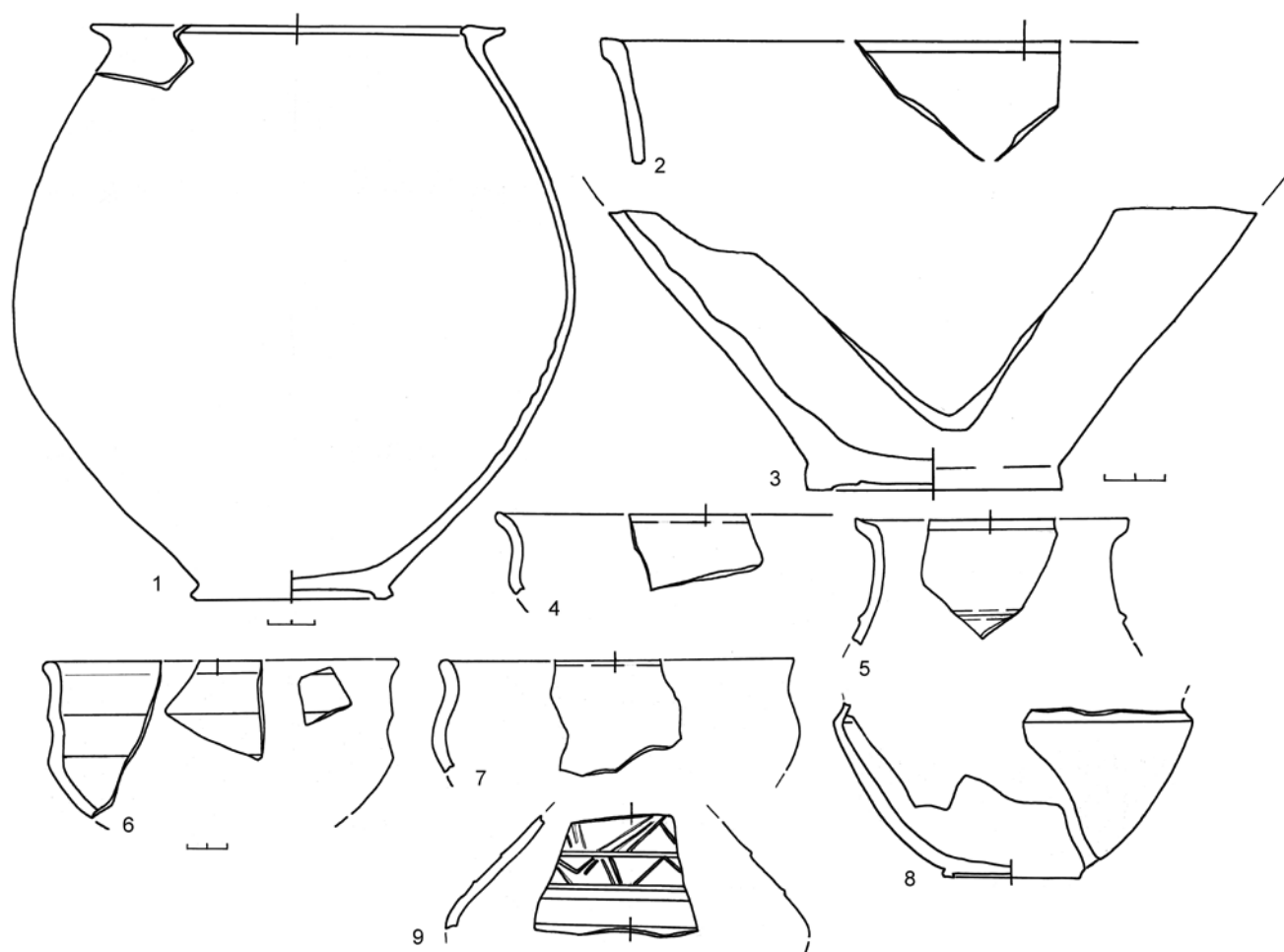

Рис. 9. Верхнее Подонье, гончарная лощеная керамика поселения Ксизово-17.

1 — Ксизово-17Б, раскоп 1, «погребение 1»; 2, 3 — Ксизово-17Б, раскоп 1, объекты 4; 4–7 — Ксизово-17А, культурный слой; 8 — Ксизово-17А, раскоп 2, постройка 1; 9 — Ксизово-17А, раскоп 3, постройка 1.

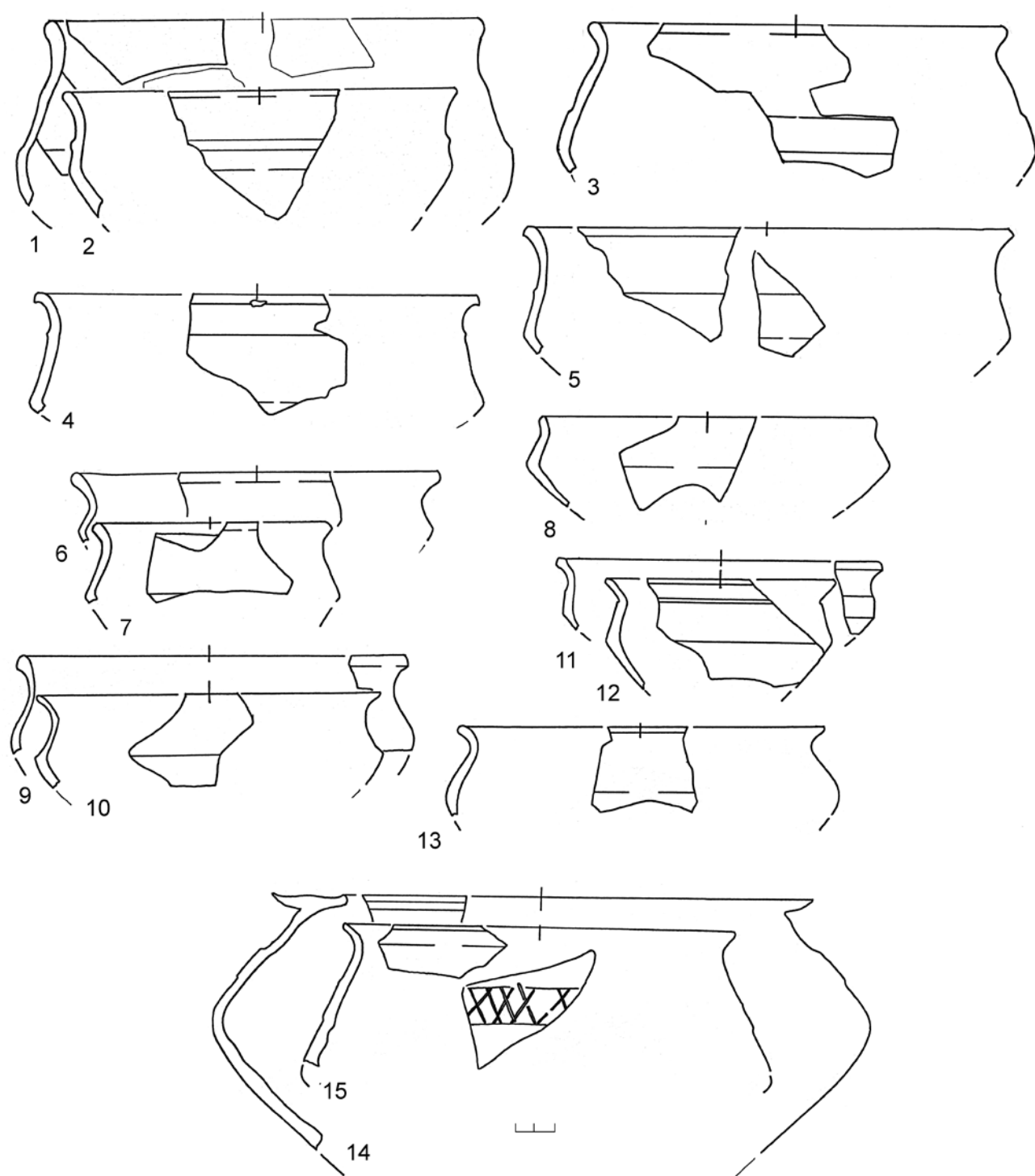

Рис. 10. Головино-1, образцы гончарной лощеной керамики. Миски.

1, 2, 8 — траншея 8, культурный слой; 3 — траншея 8, развал 1; 4, 6, 7 — раскоп 2, культурный слой; 5 — постройка 2, из очажного завала; 9, 10 — постройка 5, заполнение, штык 1; 11, 12 — постройка 5, заполнение, шт. 2; 13–15 — раскоп 1, культурный слой.

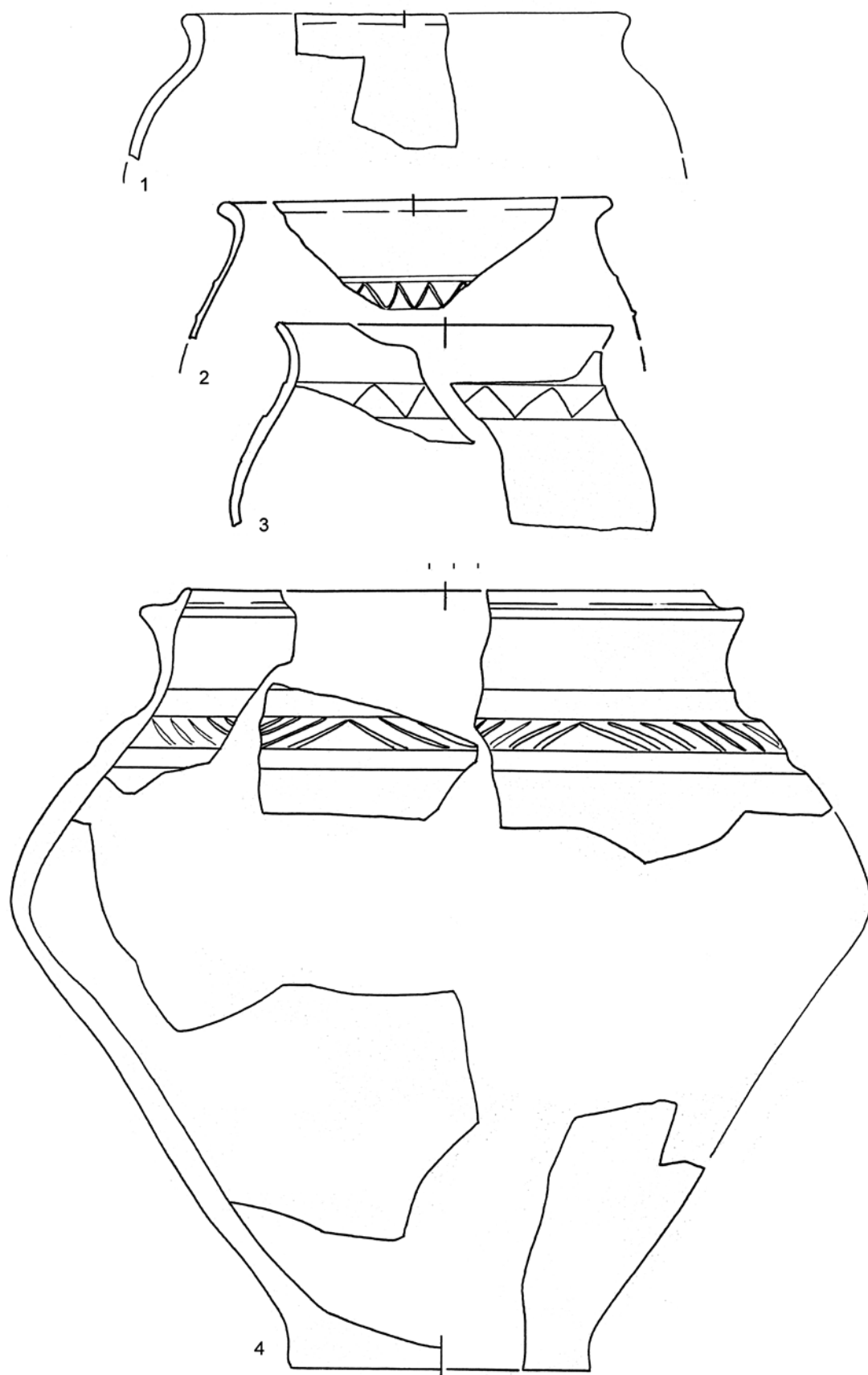

Рис. 11. Головино-1, образцы гончарной лощеной керамики. Горшки.

1 — траншея 8, культурный слой; 2 — раскоп 2, культурный слой; 3 — траншея 8, яма 5, скопление керамики; 4 — траншея 2, развал 1; 5 — наземная постройка.

Наукове видання

OSTROGOTHICA

Археология Центральной и Восточной Европы
позднеримского времени
и Эпохи Великого переселения народов

Збірник наукових праць

До 10-річчя Германо-Слов'янської археологічної експедиції
Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Відповідальний за випуск: Мизгін К. В.
Редактор англomовних резюме: Беляєва Е. Ф.
Комп'ютерна верстка: Чумаков Ю. Л.

Підписано до друку 31.08.2009 р. Формат 60×84/8. Папір офсетний.
Гарнітура Таймс. Друк офсетний. Ум. друк. арк. 37,0
Обл.-вид. арк. 40,37. Наклад 300 прим. Замовлення № 07/09.

Фізична особа-підприємець Тимченко Андрій Миколайович
61124, Україна, м. Харків-124, а/с 2249, тел./факс: (057) 758-12-03
e-mail: tim_books@mail.ru
www.TimBooks.com.ua

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру видавців,
виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 1850 від 21.06.04 р.

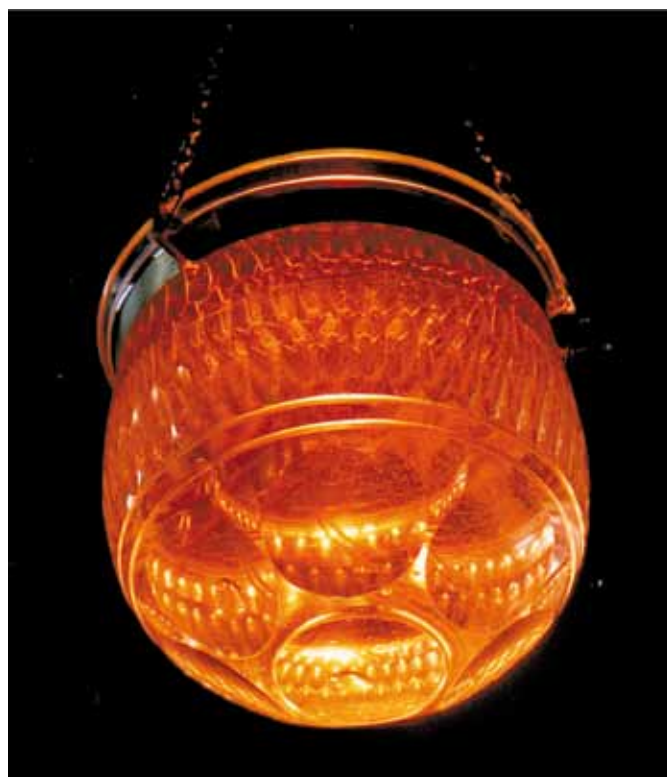
Віддруковано: ЗАТ «Поліграфсервіс»
61052, Україна, м. Харків, вул. Червоні Ряди, 14, т.: 783-80-30

Из статьи:

HEGEWISCH M. LAMPEN IM BARBARICUM. EIN KURZER BEITRAG ZUR BELEUCHTUNG IN GERMANISCHEN SIEDLUNGEN

Rekonstruktion eines als Lampe verwendeten Pokals mit einem Stück Kohle als Dochtstütze.
Exponat 8 und 9: <http://www2.archlsa.de/ligthkultur/ligth2001/>

Rekonstruktion des aufgehängten und als Ampel mit Schwimmdocht verwendeten Gefäßes.
Exponat 24: <http://www.archaeoversum.de/ligthkultur/ligth2001/expo22-24glasschalen.htm>

Из статьи:

Бейдин Г.В., Григорьянц М. Н. Бусы из подъёмного материала поселений римского времени на территории Харьковской области

Бусы из подъёмного материала поселений римского времени на территории Харьковской области.

1–17 — Хрущевая Никитовка; 18 — Саржин Яр; 19 — Пасеки; 20 — Малая Даниловка; 21–27 — Западенька; 28–31 — Раковка; 32–44 — Огульцы; 45–56 — Войтенки-I.

Из статьи:

Любичев М. В. Погребение с римским импортом на могильнике черняховской культуры Войтенки (Восточная Украина)

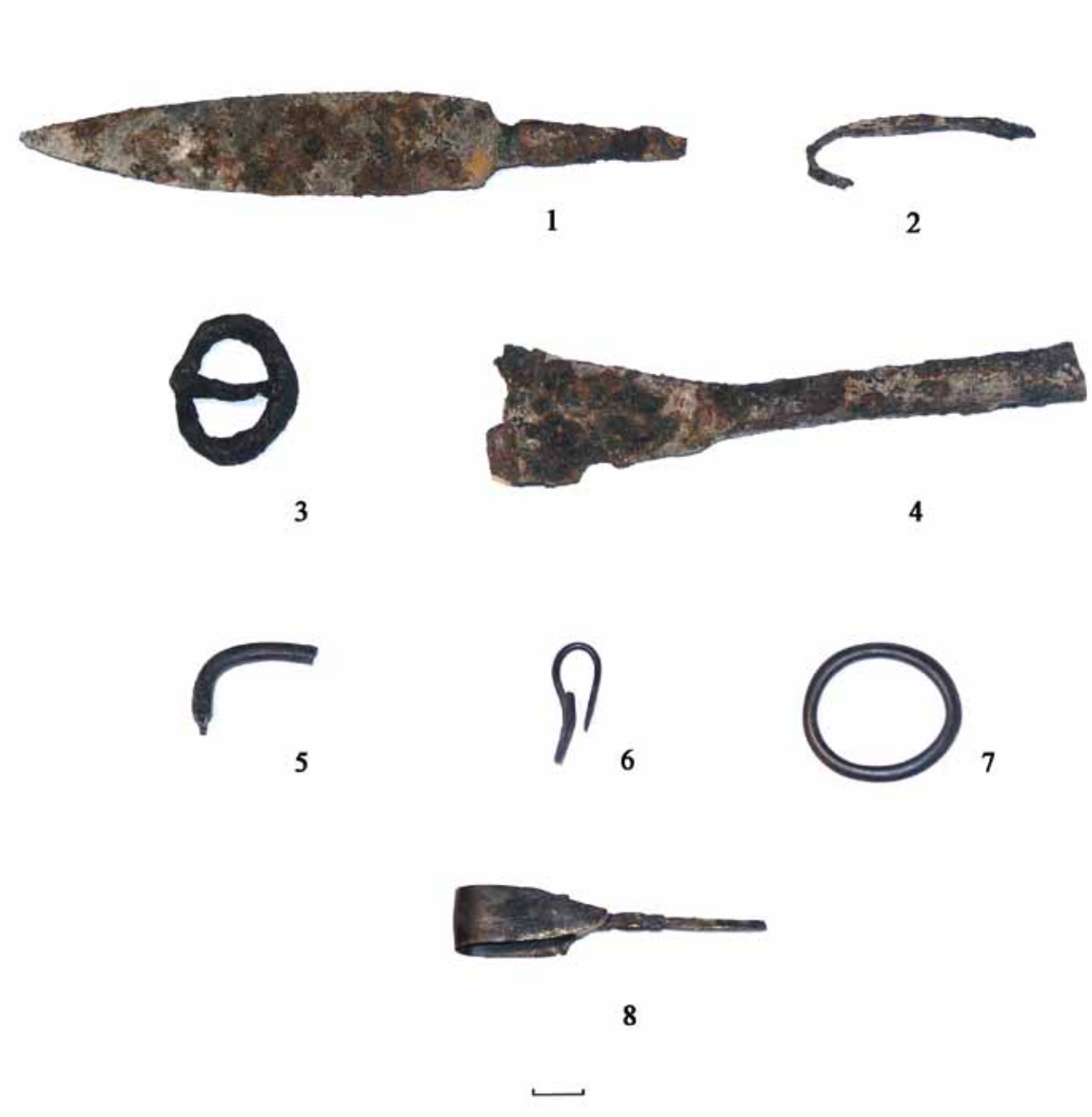

1

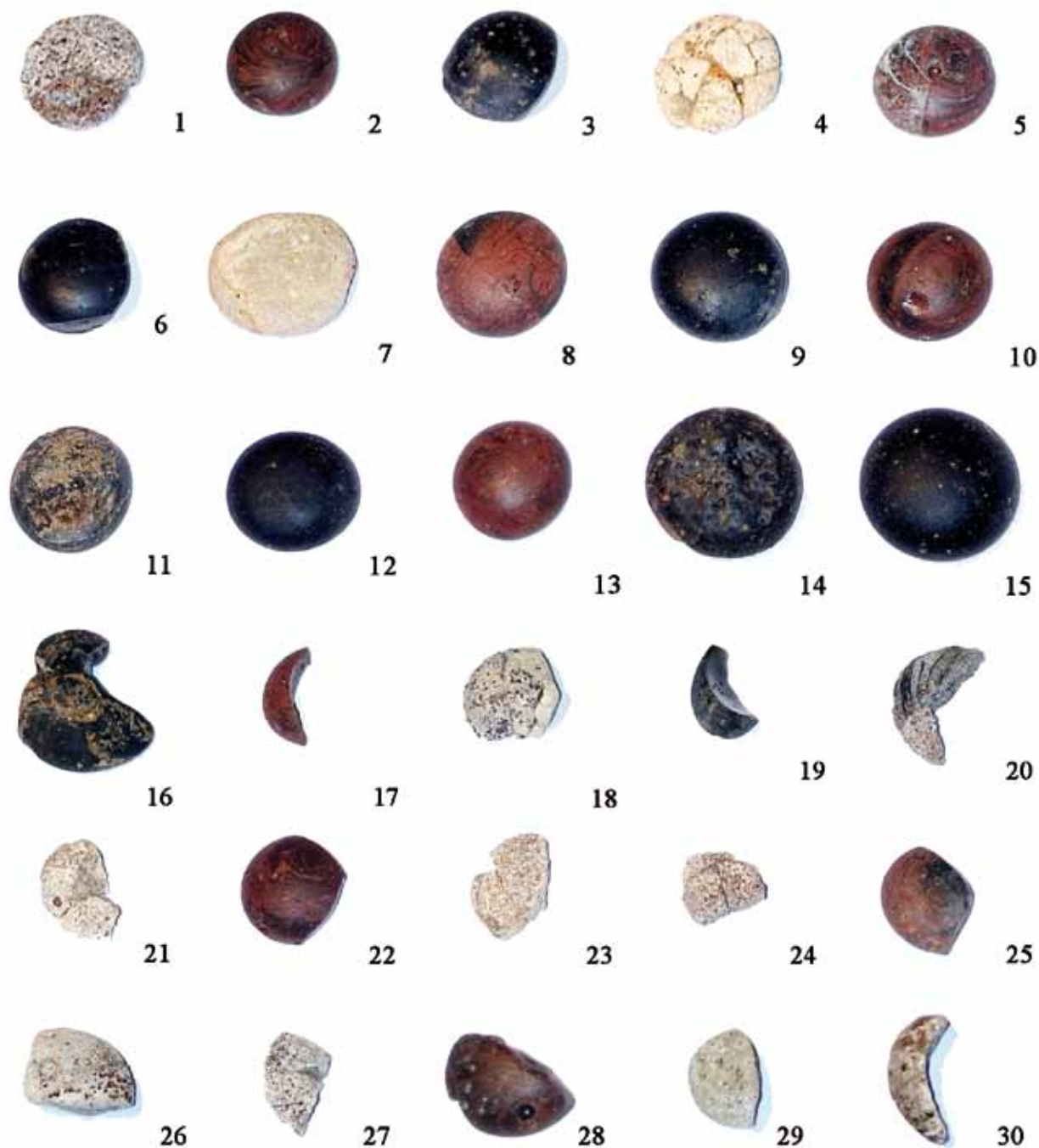

2

Верхний (1) и нижний (2) уровни погребения 69 могильника Войтенки.

Изделия из железа (1–4) и цветных металлов (5–8) из погребения 69 могильника Войтенки.

Целые формы (1–15) и фрагменты (16–30) стеклянных игровых жетонов из погребения 69 могильника Войтенки.

Из статьи:

Мызгин К. В. О новых находках римских монет на территории Харьковской области

Находки медных римских монет на территории Харьковской области.

1 — Хрущовая Никитовка, 2 — Хворостово, 3 — Великий Бурлук

Из статьи:

SCHULTZE E. GEFÄSSBEIGABEN IN KINDERGRÄBERN DER ČERNJACHOV-KULTUR — ZU EINEM GRAB AUS SUMY-SAD (OSTUKRAINE)

Sumy-Sad. Weitere Beigaben aus Grab 10 (Foto: Kraevedčeskij Muzej Sumy, I. Rojčenko).

Из статьи:

Гороховский Е. Л., Гопкало О. В. Варвары на медальоне Валентиниана I из Сербии

Туники-парагауды на персонажах мозаичных картин из виллы Казале у г. Пьяцца Армерина (Сицилия) (по: Колпинский, Бритова, 1982; Соколов, 1983, Илл. 28; Junkelmann M., 1990, Abb. 122–125, 162–164, 166; Dunbabin, 1999).